

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH BİLİM DALI

ORTA ASYA VE KAZAKİSTAN MÜSLÜMANLARI
DİNİYE NEZARETİ (1943-1990)

TALGAT ZHOLDASSULY

DOKTORA TEZİ

Danışman
Doç. Dr. Çağatay BENHÜR

Konya-2021

ÖN SÖZ

Bu çalışmada Sovyet döneminde varlığını sürdüren Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Diniye Nezareti'nin tarihi ele alınmıştır. Sovyetlerin İslam'a yönelik siyaseti, tüm Sovyet Müslümanlarının dini hayatı ve Sovyet döneminde varlığını sürdüren diğer dini idarelerin politikası, Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Diniye Nezareti örneğinde değerlendirilmiştir. Sovyetler Birliği anayasasına göre devlet ve din arasındaki ilişki laik ilkelere dayanıyordu. Ancak bu komünist devlette ateizm ideolojisi hakimdi. İlk yıllarda Sovyetler, siyasi nedenlerden dolayı Müslümanlara karşı yumuşak davranmıştır. Fakat Ekim Devrimi'nden on yıldan fazla bir süre sonra, Sovyetler İslam karşıtı bir saldırı başlatmıştır. Bu yıllarda cami ve medreseler toplu olarak kapatılmıştır. Din adamlarına ise baskı yapılmıştır. O dönemde Türkistan halklarının dini, kültürü ve gelenekleri ciddi şekilde zarar görmüştür. Bolşevikler bu şekilde zorla yeni bir Sovyet toplumunu inşa etmek istemişlerdir. İkinci Dünya Savaşı sırasında ise siyasi durum nedeniyle, inananlara bir miktar özgürlük vermiş ve Sovyet Müslümanlarına ait dini idareler kurmuştur. Bunlardan biri de Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Diniye Nezareti idi.

Taşkent merkezli Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Diniye Nezareti'ne Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Türkmenistan Müslümanları tabi tutulmuştur. Diniye Nezareti tamamen devletin kontrolünde olmuştur. Adı geçen Diniye Nezareti için şimdiki Türkistan coğrafyasında yerleşmiş ifadeyle eş anlamdaki müftülük kelimesi de kullanılabilir. Devlet, bu müftülük aracılığıyla bölge Müslümanlarını kontrol etmeye çalışmıştır. Tüm Orta Asya ve Kazakistan halklarının bu müftülüğe boyun eğmesini sağlamak ise kolay olmamıştır. Diniye Nezareti bünyesinde imamlar yetiştiren bir medrese ile dergi kurulmuştur. Ancak Diniye Nezareti'ne bağlı kayıtlı dini kuruluş ve imamların sayısı bölge için çok azdı. Bu, kayıtsız mollaların sayısındaki artışın büyük bir nedeniydi. Devlet ayrıca Diniye Nezareti'ni dış politikasında da kullanmıştır. Bu doktora tezinde Sovyetlerin Diniye Nezareti'ni kurmadaki amacı ve Diniye Nezareti'nin politikası araştırılmış ve ilginç sonuçlar elde edilmiştir. Türkistan coğrafyasının o dönemdeki dini hayatı incelenmiştir. Ayrıca, bölge için Sovyet döneminde kullanılmış olan Orta Asya ve Kazakistan ifadesine ek olarak coğrafi bir terim olan Türkistan kelimesi de kullanılmıştır.

Çalışmada genellikle Kazakistan Cumhuriyeti Merkez Devlet Arşivi, Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Arşivi ve Kazakistan'ın Kızılorda İli Devlet Arşivi'nde bulunan belgeler birinci el kaynaklar olarak kullanılmıştır. Yayınlanmış Rus arşiv belgeleri de kullanılan malzemelerdir. Ayrıca çalışmada Kazakistan ve Özbekistan'ın Milli Kütüphanelerinde bulunan dönemin bazı süreli yayınlarından ve dönemi yaşayanlarla yapılan görüşmelerin ses kayıtlarından da yararlanılmıştır.

Çalışmamın hazırlanmasında katkı sağlayan isimleri burada zikretmeden geçemeyeceğim. Öncelikle tez çalışmam sırasında kıymetli bilgi, birikim ve tecrübeleri ile bana yol gösterici olan, çalışmanın her aşamasında sabırla destek ve ilgisini esirgemeyen saygıdeğer danışman hocam Doç. Dr. Çağatay Benhür'e teşekkürü bir borç bilirim. Tez İzleme Komitesi'nde yol gösterici yönlendirmeleri sebebiyle hocalarım Prof. Dr. Necmi Uyanık'a; Doç. Dr. Hakan Kuyumcu'ya; jüride verdikleri tavsiyeler ve öneriler sebebiyle Doç. Dr. Kerim Sarıçelik ve Dr. Öğr. Üyesi Erol Yüksel'e, zamanlarını ayırarak bana her konuda sürekli yardımcı olan Arş. Gör. Doğan Can Aktan'a; sevgisiyle manevi desteğini esirgemeyen eşim Gulnur Baizhanova'ya ve diğer arkadaşlarıma saygı ve teşekkürlerimi sunarım.

T. C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin	Adı Soyadı	Talgat ZHOLDASSULY		
	Numarası	154102001005		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih / Tarih		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans ☐	Doktora	☒
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Çağatay BENHÜR		
Tezin Adı		Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Diniye Nezareti (1943-1990)		

ÖZET

Türkistan coğrafyasında İslam dininin yayılmasından sonra bu topraklar İslam dünyasının büyük bir manevi ve kültürel merkezlerinden biri haline gelmiştir. Bu topraktan Maturidi gibi kelamcılar, Farabi gibi filozoflar, Muhammed el-Buhari ve Tirmizi gibi hadis bilginleri çıkmıştır. Bu bölgede Ahmet Yesevi gibi ünlü tasavvuf şeyhleri de yaşamıştır. Yeseviye tarikatı gibi birkaç tarikat bölge tarihinde önemli bir rol oynamıştır. Yani bölgeye özgü bir Sufi ve İslam geleneği oluşmuştur.

Orta Asya ve Kazakistan'ın Çarlık Rusyası tarafından işgal edilmesinden sonra bu bölgede dini ve siyasi durum değişmiştir. Çarlık Rusyası, Orta Asya ve Kazakistan Müslümanlarını kontrol etmeye ve Müslüman din adamlarını kullanmaya çalışmış, bölgenin dini hayatına müdahale etmiştir. 1917'de Rusya'da gerçekleşen iki ihtilal ise Türkistan coğrafyasındaki Müslüman halklara büyük umut vermiştir. Bolşevikler iktidara geldiklerinde Müslümanlara din özgürlüğünü, kültür ve geleneklerinin korunacağını garanti etmişlerdir. Bunun sonucunda Sovyetler Birliği'nin ilk yıllarında Müslümanların durumu o kadar da kötü olmamıştır. Ancak Sovyetler kısa süre sonra Müslüman halklara verdikleri sözleri unutmuştur. Komünist ideolojiye uygun olarak tüm dinlere karşı büyük bir saldırı gerçekleştirilmiş, devlette ateist ideoloji hâkim olmuştur.

İkinci Dünya Savaşı sırasında ise Sovyetler inananlara ve dini kuruluşlara karşı yumuşak davranmış, siyasi sebeplerden dolayı Bolşeviklerin dini politikası değişmiştir. Savaş yıllarında Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Diniye Nezareti dahil olmak üzere Sovyet Müslümanlarına ait dini idareler kurulmuştur. Sovyet hükümeti, Orta Asya ve Kazakistan Müslümanlarının Diniye Nezareti'ni adı geçen bölge Müslümanlarının dini hayatını kontrol etmek ve dış politikada kullanmak için kurmuştur. Diniye Nezareti kendinin yaklaşık kırk beş yıllık tarihinde Sovyet siyasi sistemine sadakatle hizmet etmiştir. Onun tüm karar ve fetvaları siyasi otoritelerin talimat ve emriyle verilmiştir.

Ancak Sovyetlerin Türkistan Müslümanlarının dini hayatını kontrol etmesi kolay bir iş olmamıştır. İlk yıllarda bölgedeki Müslümanlar ve din adamları Diniye Nezareti'ne boyun eğme konusunda isteksizdi. Diniye Nezareti'ne bağlı kayıtlı imam ve cami sayısının azlığı nedeniyle bölgede hep çok sayıda kayıtsız imam ve dini kuruluş bulunmuştur. Devletin kayıtsız imamlarla mücadele etmesi ise kolay olmamıştır. Yeni bir toplum inşa etmek isteyen Sovyetlerin önünde yerel Müslümanların dini gelenekleri de büyük bir engel haline gelmiştir. Sonuçta yerel Müslüman halkların din ve dini gelenekleri zarar görse de Sovyetler bu gelenekleri yok etmekte başarısız olmuşlardır.

Anahtar Kelimeler: Sovyetler Birliği, Türkistan, Orta Asya ve Kazakistan, Müslümanlar, İslam

T. C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin	Adı Soyadı	Talgat ZHOLDASSULY		
	Numarası	154102001005		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih / Tarih		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans ☐	Doktora	☒
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Çağatay BENHÜR		
Tezin İngilizce Adı		The Spiritual Administration of the Muslims of Central Asia and Kazakhstan (1943-1990)		

ABSTRACT

After the spread of the religion of Islam in the geography of Turkistan, these lands have become one of the major spiritual and cultural centers of the Islamic world. Theologians such as Maturidi, philosophers such as Al-Farabi, and hadith scholars such as Muhammed el-Bukhari and Tirmidhi emerged from this soil. Famous Sufi sheikhs such as Ahmad Yasawi also lived in this region. Several sects, such as the Yasawi Order, played an important role in the history of the region. In other words, a Sufi and Islamic tradition specific to the region has been formed.

After the occupation of Central Asia by Tsarist Russia, the religious and political situation in this region has changed. Tsarist Russia tried to control the Central Asian and Kazakhstan Muslims and use Muslim clergy. Russia also interfered with the religious life of the region. Two revolutions that took place in Russia in 1917 gave great hope to the Muslim peoples in Turkistan. When the Bolsheviks came to power, they guaranteed Muslims' freedom of religion, the preservation of their culture and traditions. As a result, the situation of Muslims in the early years of the Soviet Union was not so bad. However, the Soviets soon reneged their promises to the Muslim peoples. In accordance with the communist

ideology, a great attack was carried out against all religions, and atheist ideology prevailed in the Soviet state.

During the Second World War, the Soviets behaved softly towards believers and religious organizations, and the religious policy of the Bolsheviks changed due to political reasons. During the war years, religious administrations belonging to Soviet Muslims, including the Ministry of Religion of the Muslims of Central Asia and Kazakhstan, were established. The Soviet government established the Religious Ministry of Central Asian and Kazakhstan Muslims to control the religious life of Central Asian and Kazakhstan Muslims and use them in foreign policy. The Ministry of Religion has faithfully served the Soviet political system in its nearly forty-five-year history. All decisions and fatwas of Ministry were given by the instructions and orders of the political authorities.

However, it was not an easy task for the Soviets to control the religious life of Turkistan Muslims. In the early years, both Muslims and Muslim clergy in the region were reluctant to submit to the Ministry of Religion. Due to the low number of registered imams and mosques under the Ministry of Religion, there have always been many unregistered imams and religious organizations in the region. It was not easy for the state to struggle with unregistered imams. Religious traditions of local Muslims also became a major obstacle to the Soviets who wanted to build a new society. As a result, although the religion and religious traditions of local Muslim peoples were damaged, the Soviets failed to destroy them.

Keywords: Soviet Union, Turkistan, Central Asia and Kazakhstan, Muslims, Islam

KISALTMALAR

ABD	:Amerika Birleşik Devletleri
DKİK	:Dinî Kültler İşleri Konseyi
DİK	:Din İşleri Konseyi
DUMES	:Duhovnoye Upravleniye Musulman Evropeyskoy Çasti Rossii i Sibiri (SSCB ve Sibirya'nın Avrupa Kısımındaki Müslümanların Dinî İdaresi)
DUMSK	:Duhovnoye Upravleniye Musulman Severnogo Kavkaza (Kuzey Kafkasya Müslümanlarının Dinî İdaresi)
DUMZ	:Duhovnoye Upravleniye Musulman Zakavkazya (Transkafkasya Müslümanlarının Dinî İdaresi)
HKK	:Halk Komiserleri Konseyi
Kazak SSC	:Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
Karakalpak ÖSSC	:Karakalpak Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
KGB	:Komitet Gosudarstvennoy Bezopasnosti SSSR (SSCB Devlet Güvenlik Komitesi)
Kırgız SSC	:Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
KMDİ	:Kazakistan Müslümanlarının Dinî İdaresi
MTB	:Militan Tanrısızlar Birliği
MTS	:Maşinno-Traktornaya Stantsiya (Makine ve Traktör İstasyonu)
MYK	:Merkez Yürütme Komitesi
NKGB	:Narodnyy Komissariat Gosudarstvennoy Bezopasnosti (Devlet Güvenlik Halk Komiserliği)
NKVD	:Narodnii Komissariat Vnutrennih Del (İç İşleri Halk Komiserliği)
OGPU	:Obyedinennoye Gosudarstvennoye Politiçeskoye Upravleniye (Birleşik Devlet Siyasi Yönetimi)
OMDS	:Orenburgskoe Magometanskoe Duhovnoe Sobranie (Orenburg Müftülüğü/Orenburg Müslüman Manevi Meclisi)
Özbek SSC	:Özbek Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
RKP	:Rusya Komünist Partisi
ROKİK	:Rus Ortodoks Kilisesi İşleri Konseyi
RSFSC	:Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti

SADUM	:Duhovnoye Upravleniye Musulman Sredney Azii i Kazahstana (Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Diniye Nezareti)
SBKP	:Sovyetler Birliğı Komünist Partisi
SSCB	:Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğı
Tacik SSC	:Tacik Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
TBMM	:Türkiye Büyük Millet Meclisi
TMYK	:Tüm-Rusya Merkez Yürütme Komitesi
TsDUM	:Tsentrálne Duhovnoe Upravlenie Musulmanov (Müslümanların Merkez Dinî İdaresi)
Türkmen SSC	:Türkmen Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
VÇK	:Vserossiyskaya Çrezviçainaya Komissiya (Tüm Rusya Acil Durum Komisyonu)

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	ii
ÖZET	iv
ABSTRACT.....	vi
KISALTMALAR.....	viii
İÇİNDEKİLER	x
GİRİŞ	1
I. SOVYET DÖNEMİNDEN ÖNCE TÜRKİSTAN'IN DİNÎ HAYATI	1
II. ÇALIŞMANIN KONUSU VE SINIRLARI	6
III. ÇALIŞMANIN ÖNEMİ VE AMACI.....	7
IV. ÇALIŞMANIN YÖNTEMİ.....	8
V. ÇALIŞMANIN VARSAYIMI.....	9
VI. ÇALIŞMANIN İÇERİĞİ	10
VII. KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR.....	10
1. Arşiv Kaynakları.....	11
2. Diğer Kaynaklar.....	12
BİRİNCİ BÖLÜM	16
1. DİNİYE NEZARETİ'NİN KURULMASINDAN ÖNCE ORTA ASYA VE KAZAKİSTAN'DAKİ DİNÎ DURUM	16
1.1. Sovyetlerin İç Savaş Sırasındaki İslami Politikası (1917-1921)	16
1.1.1. Geçici Hükümetin Dinî Politikası.....	16
1.1.2. Sovyetlerin Dini Devletten ve Okulu Dinden Ayırma Hareketleri.....	17
1.2. İç Savaştan Sonra Türkistan'daki Dinî Hayat (1922-1929).....	26
1.2.1. Ceditçi ve Kadimci Gruplar	26
1.2.2. Müslüman Dinî Kuruluşların Rolü	29
1.2.3. Din Karşıtı Politikanın Ön Koşulları	34
1.3. Sovyetlerin İslam'a Karşı Siyaseti (1929-1941).....	41
1.3.1. Dine Karşı Fiilî Hücum.....	42
1.3.2. Militan Tanrısızlar Birliği'nin Güçlendirilmesi.....	47
1.3.3. Kazakistan'ın Din Karşıtı Müzesi.....	58
İKİNCİ BÖLÜM	62
2. TÜRKİSTAN ULEMASININ VE DİNİYE NEZARETİ'NİN İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDAKİ EYLEMLERİ	62
2.1. Sovyet İktidarı Dinî Politikasının Değişmesi	62
2.1.1. Dinî Politikanın Değişme Nedenleri.....	62

2.1.2. Din Adamlarının İnananlara Çağrılar	72
2.2. Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Diniye Nezareti'nin Kurulması ..	79
2.2.1. Diniye Nezareti'nin Kuruluş Amacı	79
2.2.2. Dinî Kültür İşleri Konseyi	89
2.2.3. İslami Sovyet Yurtseverliği	91
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	100
3. DİNİYE NEZARETİ'NİN KURUMSALLAŞMASI (1943-1965).....	100
3.1. Kayıtlı Cami ve İmamların Kontrol Edilmesi ve Zorlukları.....	100
3.1.1. Din Eğitimi Çalışmaları	117
3.2. Kayıtsız Dinî Figürlerin Özgürlüğünü Kısıtlama Girişimleri.....	125
3.3. Diniye Nezareti'nin Yerel Dinî Geleneklerle Mücadelesi.....	140
3.3.1. Tasavvufa Karşı Tutum	149
3.4. Kruşçev'in Din Karşıtı Politikası.....	160
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	180
4. DİNİYE NEZARETİ'NİN FAALİYETLERİ (1965-1990)	180
4.1. Diniye Nezareti'nin İslam Ülkeleriyle İlişkileri	180
4.1.1. Basın-Yayın Faaliyeti	198
4.2. Kayıtlı Dinî Kuruluşların Faaliyetleri.....	203
4.2.1. Din Adamlarını Yetiştirme Girişimi	218
4.2.2. Kazakistan Kadılığı'nın SADUM'dan Ayrılması.....	222
4.3. Kayıtsız Din Adamlarına Karşı Tavr	229
4.4. Kutsal Yerler ve “Bidat”lar ile Mücadele.....	242
4.4.1. Din Adamlarının Siyasi Sisteme Adapte Olması.....	254
SONUÇ.....	261
KAYNAKÇA.....	269
EKLER.....	279

GİRİŞ

I. SOVYET DÖNEMİNDEN ÖNCE TÜRKİSTAN'IN DİNÎ HAYATI

Sosyalist sistemde yaşayan ve ana ideolojilerinden birisi ateizm olan eski Sovyetler Birliği'ndeki Müslümanların dinî hayatı ve onlarla ilgili devletin dinî politikası üzerinde araştırmacıların ilgisi günümüzde de devam etmektedir. Çalışmamızın asıl konusu olan Sovyet döneminde faaliyet gösteren Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Diniye Nezareti'nden önce Türkistan coğrafyasının Sovyet öncesindeki dini hayatı ve Çarlık Rusya'nın Orta Asya ve Kazakistan'daki İslam politikasına değinmek istenilmektedir.

Arap fetihleri başladığında Orta Asya ve Kazakistan topraklarının çoğu Batı Türk Kağanlığı'nın yönetimi altındaydı. 705 yılında ise Araplar Maveraünnehrin doğusundaki bölgeleri ele geçirmek için harekete geçtiler. Türgeşler ve Soğdlular tarafından Arap ordusunu yöneten Horasan valisi Kuteybe bin Müslim'e somut darbeler vurulmuştur. Böylece Orta Asya ve Kazakistan'daki Türk halkları ile Araplar arasında uzun bir savaş dönemi başlamıştır. Orta Asya ve Kazakistan şehirleri için yapılan savaşlarda bazen Türkler, bazen Araplar yenmiştir. Türgeşler ve Karluklar Araplara karşı büyük bir direniş gösterdiler. Ancak Türk halkları arasındaki bölünmeler Arapların zaferinin önünü de açtı. 748'de Çin askeri de Türkistan'a saldırarak Suyab şehrini ele geçirdi. Türkler Araplardan yardım istedi. 751'de Taraz yakınlarındaki Atlah şehri yakınlarında Araplar ve Çinliler arasında büyük bir savaş oldu. Karluklar ve Arapların birleşik güçleri Çinlileri ağır bir yenilgiye uğrattı. VIII. yüzyılın ikinci yarısı ve IX. yüzyılın başı Orta Asya ve Kazakistan'ın işgal altındaki bölgeleri Arap karşıtı ve Müslüman karşıtı isyanlarla dolu olmuştur. IX. yüzyılda, Arap egemenliği bugünkü Güney Kazakistan topraklarının yalnızca bir bölümünü etkiledi. Güney Kazakistan ve Yedisu bölgesinin geniş topraklarında Arap fethinin göze çarpan sonuçları yalnızca X-XI. yüzyıllarda ortaya çıktı.¹

X. yüzyılın başında Karahanlı hanedanının kurucusu Satuk, İslam'ı kabul etmişken oğlu Buğra Han ise 960'ta İslam'ı devlet dini olarak ilan etmiştir. IX.-XII.

¹ *İstoriya Kazahstana (S Drevneyşih Vremen Do Naşih Dney)*, Cilt 1, Almatı 1996, s. 338-341.

yüzyıllarda Orta Asya ve Kazakistan'da İslam'ın yayılmasıyla bağlantılı olarak Arap dili de yaygınlaştı. Bununla birlikte edebî ve bilimsel eserler yaratıldı.² Altın Orda Devleti'nin topraklarında İslam'ın daha da yayılması Berke Han'ın (1255-1266) hükümdarlığı sırasında gerçekleşti. Berke Han, cami ve medreselerin yapımına katkıda bulundu. Kendisini din adamlarıyla ve ilahiyatçılarla çevreledi. Özbek Han zamanında ise (1312-1340) göçebeleri İslam ile tanıştırmada yeni bir dalga yaşandı. Orta Asya ve Kazakistan'da İslam'ın yayılması büyük ölçüde Sufizm ile ilişkilidir. Orta Asya ve Kazakistan topraklarında ortaya çıkan önemli Sufi tarikatlarından en ünlüleri Yeseviyye, Kubraviyye ve Nakşibendiyye idi. Hoca Ahmed Yesevi, Türk Müslüman mistisizmi geleneğinin kurucusu olarak kabul edilir. Bu dönemde tasavvuf tarikatlarının gelişmesi yaşandı. Emir Timur'un (1338-1405) emriyle yapılmaya başlanan Hoca Ahmed Yesevi türbesinin yapımı 1398'de tamamlanmıştır. Hoca Ahmed Yesevi türbesinin popüleritesi, yakın köylerle birlikte kısa sürede büyük bir dinî merkez haline gelen Türkistan'a büyük bir ün kazandı. Etki alanı Orta Asya ve Kazakistan'ın birçok bölgesini kapsıyordu, hatta Sibirya'ya kadar uzanıyordu. Kazaklar için sayısız kutsal yerler arasında merkezî bir kutsal alan olan Hoca Ahmed Yesevi'nin türbesi özel bir yer işgal eder ve Türkistan şehri "Küçük Mekke" olarak bu ünlü aziz Hoca Ahmed Yesevi'nin adıyla anılır. Böylece bu dönemde İslam, Sufi öğretileri şeklinde yayıldı ve Türkistan Sufi liderleri İslam'ın yayılmasında önemli bir rol oynadılar.³

Kazak Hanlığı'nın⁴ da resmî dini Sünni (Hanefî mezhebi) İslam'dı. Kazak Hanlığı'nın XV. yüzyılın ikinci yarısı ve XVI. yüzyılın ilk yarısında sağlamlaşması, Deşt-i Kıpçak, Türkistan (Güney Kazakistan) ve Yedisu'nun Türkçe konuşan tüm boylarının tek bir siyasi birlik çerçevesinde birleşmesine yol açmıştır. Bir göçebeler birliği olarak Kazak Hanlığı, o dönemin diğer devletlerinden daha büyük ölçüde, eski bozkır kağanlıklarının mirasçısıydı. Kazak hanları din adamlarına destek verdi, medreseler ve camiler açtı. Kazak hanları sık sık azizlerin mezarlarını, özellikle Hoca Ahmed Yesevi Türbesini ziyaret ettiler. Türkistan şehri aynı zamanda Kazak

² Adı geçen eser, s. 480-484.

³ *İstorya Kazahstana (S Drevneyshih Vremen Do Nashih Dney)*, Cilt 2, Almatı 1997, s. 239-241, 583-585.

⁴ Kazak Hanlığı - 1465'te Altın Orda'nın çöküşü sırasında, modern Kazakistan ve komşu devletlerin (1465-1847) topraklarında kurulmuş bir Kazak devletidir.

Hanlığının başkenti de olmuştur. Sufizmin Kazak Hanlığı'nın devlet ideolojisi olduğu da söylenebilir. Kasım Han, Tauekel Han, Esim Han ve Abılay Han gibi ünlü Kazak hanları Sufizme yakındı ve birçoğu Türkistan'ın Sufi şeyhlerinin müritleriydi. Mesela, Abılay Han Yesevi türbesini birkaç kez ziyaret etmiştir. Abılay Han'ı han seçme töreni de Yesevi Türbesinde gerçekleşmiştir. Kazak Hanlığı'nın pek çok han ve ünlüleri gibi Abılay Han da Yesevi Türbesine gömülmüştür.⁵

XVI.-XIX. yüzyıllarda Rusya topraklarının sürekli genişlemesi nedeniyle Volga, Ural, Sibiry, Kırım, Litvanya, Kafkasya, Türkistan bölgeleri Çarlık Rusya'nın bir parçası haline gelmişti. Aynı zamanda bu topraklardaki müslüman halkların çoğu Çarlık Rusya kolonileri olmuştur. XVI. yüzyılda ve XVIII. yüzyılın ilk yarısında Rusya hükümetinin kendi müslüman kolonileri arasındaki ilişkileri çelişkili idi. Rusya genel olarak İslam'ı resmen yasaklamasa da onların Ortodoksluğu kabul etmesini istemişti.

Çarlık Rusya'da siyasi nedenlerden dolayı Müslümanlarla ilgili dinî hoşgörü Kraliçe II. Katerina döneminde başlamıştır. Katerina tarafından kabul edilen yasalara göre Rus Müslümanlarının yönetim organları oluşturulmaya başladı. 1788'de Orenburg Müftülüğü (OMDS - *Orenburgskoe Magometanskoe Duhovnoe Sobranie*) kurulmuştur. Böylece Çarlık Rusya Müslümanları için birleşik dinî merkezlerin kurulması için çalışmalar başlamıştır. 1831 yılında Tavria⁶ Müftülüğü, 1872 yılında ise Kafkasya'da Çarlık hükümetine tabi olan yerel Sünni ve Şii dinî yönetimler kurulmuştur. Rusya'nın Avrupa ve Sibiry bölgelerindeki Müslümanları yöneten Orenburg ve Tavria Muftülükleri İçişleri Bakanlığı'na bağlıydı. Çarlık Rusya'nın Bozkır Genel Valiliğinde yaşayan Müslümanlar için özel bir kuralı vardı. Bununla birlikte Türkistan Genel Valiliğinde hiçbir zaman özel bir Müslüman yönetim organı olmamıştır ve yerel Müslümanların sorunları ile yerel makamlar ilgilenmiştir. İslam'ın etkisi Türkistan bölgesinde son derece yüksekti. Ayrıca III. Alexander ve II. Nikola zamanında Çarlık Rusya'da Hristiyan olmayanlara baskılar da gerçekleşmiştir.⁷

⁵ N. Nurtazina, *İslam v Kazahskom Hanstve (XV-XVIII vv.)*, Almatı 2009, s. 33-62.

⁶ Kırım'ın eski adı.

⁷ D. Yu. Arapov, *İslam v Rossiiskoy Imperii: Zakonodatelnie Akti, Opisanya, Statistika*, (Yayınlanmış Arşiv Belgeleri), Moskova 2001, s.12-16.

XVIII. yüzyılın sonundan itibaren Orenburg Müftüsü Çarlık hükümetinin rızasıyla Kazak bozkırlarına mollalar göndermeye başlamıştır. XVIII. yüzyılın sonunda Kazaklar arasında Çarlık Rusya tarafından 28 ahun⁸, 969 molla, 114 cami ve 1921 müderris atanmıştır.⁹ Çarlık Rusya hükümeti tarafından atanan bu mollalar halk tarafından *ukaznoy mollalar* olarak adlandırılmıştır. *Ukaznoy mollalar* ilçe ve eyalet ahunlarına, muhtesiplerine bağlıydı. *Ukaznoy mollaların* faaliyetlerinde yasadışılık da olmuştur. 1867-1868 yılındaki kraliyet reformu Müslümanların haklarını önemli ölçüde sınırladı. Kazakların dinî işleri Orenburg Müftülüğü'nden alındı ve eyalet yönetimine devredildi. Medreselerin ve camilerin inşası sıkı bir şekilde denetlendi. Her ilçenin (*volost*) sadece bir molla sahibi olmasına izin verildi ve onun onayı ve kaldırılması askerî valiye devredilmiştir.¹⁰

Kazak bozkırlarında Çarlık Rusyası'nın Hristiyanlaştırma politikasıyla birlikte İslam'ı kendi çıkarları için kullanma politikası da yürütülmüştü. Tatar mollalarının Kazak bozkırları üzerindeki etkisi büyüktü. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kazan şehrinde basılan Kuran, "İman-Şartı" kitaplarının sayısı önemli ölçüde artmıştır. Aynı zamanda bu dönemde Kazak bozkırlarından Buhara'ya gidip dinî eğitim alanların sayısı çoğalmıştır.¹¹

1868 yılında Kazakların Orenburg Müftülüğü bünyesinden çıkarılmasıyla birlikte *ukaznoy mollaların* işi de durduruldu. Çar hükümetinin Kazak bozkırını Orenburg Müftülüğü'nden ayırmasının temel nedeni Tatar mollalarının Kazaklar üzerindeki dinî etkisini kesmektir. Türkistan'ın ilk Genel Valisi Kaufman bölgedeki Müslümanları herhangi bir dinî organizasyona dâhil etmeye karşıydı. Volga Tatarlarındaki gibi dinî fanatizme izin verilmemesi uyarısında da bulunmuştu. Böylelikle Orenburg Müftülüğü'nün bölge üzerindeki etkisi yasaklanmıştır. XX. yüzyıl başında Çar hükümetinin merkezîleştirilmiş bir Orenburg Müftülüğü'nü parçalama planı da vardı. Bu Müftülüğün ve Tatar mollalarının bölgeye etkisini azaltma sorununu gündeme getirilmişti. Ayrıca Ural, Turgay ve Orenburg Kazakları

⁸ Azerbaycan, İran ve Çarlık Rusya'sında en yüksek rütbeli Müslüman alimin ünvanı, Arapça kadi analogu.

⁹ Z. Jandarbek, "XVIII-XIX g. Kazak Dalasındagı Dini-Ruhani Ahual jane Ondagı Sır Boyı Ahundarının Röli", *Kaljan Ahun Bölekbayulının 150 jıldık Mereytoyna Arnalgan Obıstık Gıluımı-Tanımdık Konferentsia Materialdarı*, Kızılorda 2012, s. 89-90.

¹⁰ K. Seitkazina, "Kazakstanda Din Meselesinin Şielenisui", *Kazak Tarihi*, 2012, №2, s. 6.

¹¹ K. Şulembaev, *Obraz Jizni, Religia, Ateizm*, Almatı 1983, s. 83-87.

Çar hükümetine kendi müftülüğünü açma dilekçesini verdiler. 1904-1905 yıllarında Müslümanların, Kazakların dilekçelerinde ise Türkistan ve Kazak bozkırları olarak Orenburg Müftülüğü'ne katılma arzusu yazılmıştı. Yedisu Müslümanlarının da Türkistan bölgesinde dinî yönetim kurma istekleri vardı.¹² 1905 siyasi değişikliklerinin ardından 1906 baharında Verny'de Türkistan bölgesi Müslümanlarının ilk kongresi yapılmıştır. Toplantıya yaklaşık 100 delege katılmıştı. Kongrede Rusya'daki Müslümanlar için tek yönetim organının kurulması, bölgedeki Müslümanları birleştirmek ve Müslümanlar için dinî liderlerin Müslümanların kendileri tarafından seçilmesi konuları ele alınmıştır.¹³

Bu dönemde medreselerde Ceditlik okuma yöntemi yürütüldü. Bu yöntem medreselerdeki eski okuma düzeni olan Kadimecilğe karşı oluştu. "Usul-i Cedit" (yeni) adı altında bu hareket ilerici bir rol oynamıştı. Medreselerin müfredatında modern fizik, matematik, ana dili, coğrafya, kimya vb. dinî olmayan dersler yer almıştır. XIX. yüzyılın sonunda Tatar, Başkurt ve Kazak aydınlarının çoğu bu Usul-i Cedit'i desteklemişlerdir. Usuli Cedit yöntemi Kazak bozkırında 1905'ten sonra gerçekleştirildi. Kazak bozkırlarında bu yeni eğitim yönteminde yüzlerce medrese çalışmıştır. Örneğin, 1894'te Turgay bölgesinde 457 çocuğun okuduğu 59 medrese, 1896'da Akmola bölgesinde 970 çocuğun eğitim gördüğü 13 medrese bulunmuştur.¹⁴

İlk Rus Devrimi döneminde 17 Nisan 1905'te Ortodoks olmayan Hristiyanlar ve özellikle Müslümanlar için bir dizi fayda vadeden dinî hoşgörü kararı çıkarılmıştı. 17 Ekim 1905'teki Manifesto'dan sonra kraliyet yetkilileri Müslüman örgütlerinin ve toplantılarının (I-IV Devlet Dumasındaki Müslüman fraksiyonu, Müslüman kongreleri vb.) çalışmasına izin vermek zorunda kalmıştır. 1897 yılındaki nüfus sayımına göre Çarlık Rusyası'nda Ortodoks Hristiyanlarından sonra ikinci olan Müslümanların sayısı 13.889.421 idi. 1917'ye kadar ise Müslümanların sayısı 20 milyona ulaştı. 1897 yılında Müslümanlar arasında okuma yazma bilenlerin sayısı 1.000.000 kişiydi. Çarlık Rusyası döneminde *Törelere*¹⁵ de kamu hizmetine alınmıştır. Bu da II. Katerina döneminde başlamıştı. O andan itibaren müslümanlar arasında çok

¹² D. Yu. Arapov, *İslam v Rossiiskoy İmperii: Zakonodatelnie Akti, Opisanya, Statistika*, (Yayınlanmış Arşiv Belgeleri), Moskova 2001, s. 149-168.

¹³ A. Derbisali, *Kazakistan Musulmandarı Dini Baskarması*, Almatı 2003, s. 11.

¹⁴ A. Derbisali, *Kazakstannın Meşitteri men Medreseleri*, Almatı 2009, s. 313.

¹⁵ Töre - Kazak Hanlığı'ndaki Cengiz Hanedanı, Töre boyu.

sayıda askerîler, tüccarlar yetişti ve *ukaznoy mollalara* özel haklar verilmişti. 1 Ocak 1912’de Rus İmparatorluğu’nda resmî olarak 26.279 tapınak (büyük camiler, yaz ve kış camileri ve ibadet yerleri vb.) ile kayıtlı 24.321 Müslüman organizasyonu vardı. Müslüman din adamlarının sayısı ise (imam, molla, hatip, müezzin vb.) 45.339’du. Çar hükümeti tarafından din adamlarının çoğuna devlet ödülleri veriliyordu.¹⁶ Görüldüğü gibi Çarlık Rusya’nın kendine bağlı Müslüman halklarla ilgili olarak kendi dinî politikası vardı. Dinî idareler devletin kontrolündeydi ve din adamları devletin Müslümanlar arasındaki temsilcileri gibi çalıştılar. Çar hükümeti Müslüman dinî liderlerini kullandı ve onları devlet tarafından ödüllendirdiler.

II. ÇALIŞMANIN KONUSU VE SINIRLARI

Çalışmamızda, Sovyet döneminde faaliyet gösteren dört müftülükten birisi olan Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Diniye Nezareti (1943-1990) konusu ele alınacaktır. İkinci Dünya Savaşı yıllarında oluşturulan Diniye Nezareti’ne, Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan, Kırgızistan ve Tacikistan Müslümanları bağlı olmuştur. Diniye Nezareti’nin merkezi Taşkent’teydi. Siyasi amaçlarla kurulan bu müftülük, önce Dinî Kültür İşleri Konseyi’ne sonra da Din İşleri Konseyi’ne bağlı olmuştur.

İleride üzerinde durulacağı üzere 1917’deki Ekim İhtilali’nden sonra Bolşevikler tarafından Rusya’da laik reformlar gerçekleştirildi. Sovyetlerin kendi tarihinde dine soğuk davrandığı bellidir. Ancak Sovyetler Birliği tarihinin farklı dönemlerinde Bolşeviklerin Müslümanlara yönelik politikası çeşitli koşullara ve politik nedenlere bağlı olarak değişime tabiydi. Siyasi şartlar nedeniyle Sovyet iktidarı kendi tarihinin ilk on yılında Müslümanlara yönelik ılımlı siyaset yürüttü. Müslümanların şeriat mahkemeleri ve medreseleri faaliyet göstermeye devam etti. 1930-1941 yılları arasında ise Sovyetler, dine acımasız bir şekilde saldırdılar. Devlet dinle ilgili kendi laik ilkelerine ve kanunlarına aykırı hareket etti. İnanan Müslümanların inanç hakları ihlal edildi. Kitlesele din karşıtı propaganda yürütüldü, camiler kapatıldı ve din adamlarına baskılar yapıldı. Din eğitimi ve dinî kitapların neşriyatı durduruldu. Böylece Bolşevikler dini yok etmeyi ve yeni bir Sovyet

¹⁶ D. Yu. Arapov, *İslam v Rossiiskoy İmperii: Zakonodatelnie Akti, Opisanya, Statistika*, (Yayınlanmış Arşiv Belgeleri), Moskova 2001, s. 17-20.

toplumunu oluşturmayı hedefliyordu. İkinci Dünya Savaşı döneminde ise siyasi koşullar nedeniyle Sovyetlerin dinî politikası tekrar değişmiştir. Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Diniye Nezareti de İkinci Dünya Savaşı yıllarında oluşturuldu.

Diniye Nezareti'nin kurulmasının önemini anlamak açısından İkinci Dünya Savaşı öncesi Sovyetler Birliği'ndeki din-devlet ilişkisine de odaklanılacaktır. İkinci Dünya Savaşı'ndan 1958'e kadar ve 1964-1990 yılları arasında Sovyetler, dine yönelik nispeten yumuşak davrandılar. 1959-1964 döneminde ise Bolşevikler tarafından dine karşı baskı yapılmıştır. Ayrıca Sovyet döneminde inanç ve ibadet açısından Müslümanlar, özellikle 1985-1990 yılları arasında kendilerini daha özgür hissetmiştir. Diniye Nezareti, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki tüm bu tarihî aşamaları yaşadı.

Çalışmanın başlangıç noktası, Diniye Nezareti'nin resmen kurulduğu 1943 yılıdır. Sovyetler Birliği'nin dinî politikasının değiştiği bu tarih, aynı zamanda nispeten dinî özgürlüğe ulaşmak açısından Sovyet Müslümanlarının dinî hayatında da önemli bir dönüm noktasıdır. Bu dönüşümün tarihi, Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Diniye Nezareti kadar, Sovyetler Birliği'ndeki diğer müftülükler ve farklı dinlerin dinî kuruluşlarının kurulması açısından da önem arz ediyor. Merkezi Özbekistan'da bulunan Diniye Nezareti, Türkistan'daki kendine bağlı diğer cumhuriyetleri oradaki kendi temsilcileri veya kadıları/kadılıkları aracılığıyla yönetmiştir. Çalışmanın bitişi için ise Kazakistan Kadılığı'nın Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Diniye Nezareti'nden 1990 yılında ayrılarak kendi bağımsız müftülüğünü kurduğu tarih esas alındı. Kazakistan'ın bağımsız müftülüğünün kurulmasından bir yıl sonra Sovyetler Birliği dağıldı ve diğer Orta Asya cumhuriyetlerinin kendi müftülükleri kuruldu. Bu nedenle çalışmamız 1943-1990 yılları ile sınırlandırılmıştır. Çalışmada 1943 senesinden başlayarak 1990 yılına kadar devam etmiş olaylar ve gelişmeler takip edilecektir.

III. ÇALIşMANIN ÖNEMİ VE AMACI

Tez konusu, Sovyetler Birliği'nin İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemindeki dinî politikasını, ateizm ideolojisinin Türkistan coğrafyasının dinî hayatına etkisini ve Sovyet devletinin İslamla ilişkisini inceleme açısından önem arz etmektedir.

Diniye Nezareti'nin tarihi, Sovyet dönemi ve sonrası Orta Asya ve Kazakistan'ındaki din meselesini içermektedir.

Araştırmanın amacı, Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Diniye Nezareti'nin kuruluş amacını, yapısını, görevlerini, faaliyetlerini, ona bağlı Kazakistan Kadılığı'nın eylemlerini, o dönemdeki Türkistan coğrafyasındaki dinî görüşleri ve Müslümanların dinî yaşamına Sovyet ideolojisinin etkisini ortaya koymak ve değerlendirmektir. Bunun yanı sıra Diniye Nezareti liderliğinin dinî görüşleri, bu müftülüğün iç ve dış politikası, kayıtsız din adamlarıyla ve kutsal yerlerle mücadelesi ve bölge devletlerinin bağımsızlığından sonraki müftülüklerinin kurulmasındaki oynadığı rolü Kazakistan örneğinde incelemek hedeflenmiştir. Ayrıca çalışmada söz konusu Sovyet tarzı İslam'ın bölgedeki geleneksel “gayriresmî İslam”a karşı tavrı, baskı altındaki Müslüman halkların kendi dinî gelenek ve kültürünü koruyabilmesi, Müslümanlığın gördüğü zararlar bilimsel açıdan ele alınacaktır.

Bu tez, Kazakistan arşiv belgelerine göre Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Diniye Nezareti ve onun bünyesindeki Kazakistan Kadılığı konusunda yapılan ilk çalışmadır. Kazakistan Kadılığı ile ilgili şimdiye kadar birkaç makale ve bazı çalışmalarda verilen kısa bilgiler dışında kapsamlı bir çalışma yapılmamıştır. Kazakistan Kadılığı'na, Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Diniye Nezareti'ne sadece Batıda ve Özbekistan'da yapılan birkaç araştırmada odaklanılmış ve o çalışmalarda Kazakistan arşiv belgeleri kullanılmamıştır. Bu açıdan tez, konu hakkında bundan sonra yapılacak benzer çalışmalara ışık tutacak niteliktedir.

IV. ÇALIŞMANIN YÖNTEMİ

Araştırmamızda olabildiğince birinci el kaynaklara, onların yetersiz kaldığı noktalarda ise ikinci el kaynaklara ve yayınlanmış eserlere başvuruldu. Arşiv belgeleri birinci el kaynak sayılır. Bu nedenle, tez hazırlanırken öncelikle *Kazakistan Cumhuriyeti Merkez Devlet Arşivi* (Kazakistan Respublikası Ortalık Memlekettik Muragatı) ile *Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Arşivi*'nde (Kazakistan Respublikası Prezidentinin Muragatı) yer alan belgelere ve çeşitli yayınlanmış arşiv belgelerine başvurulmuştur. Ayrıca döneme ait bazı süreli yayınların taramaları

yapılmış ve dönemi yaşayanlarla da mülakatlar yapılarak onların ses kayıtları alınmıştır.

Geniş kapsamlı literatür taraması yapılarak konuyla ilgili dolaylı bir şekilde yazılan kitap, makale, doktora tezi ve diğer kaynaklara ulaşılmaya çalışıldı. Sovyetler Birliği’nde İslam, Sovyet Orta Asya’sı ve Kazakistan’ında İslam, Türkistan’da Müslümanlar, Sovyetler Birliği’nde din-devlet ilişkisi, Sovyetler Birliği Komünist Partisi Nizamı, Anayasa, Sovyetlerin din karşıtı politikası ile ilgili çeşitli konularda yayınlanmış eserlerin elde edilmesi amacıyla, Almatı’da bulunan Kazakistan Cumhuriyeti Milli Kütüphanesi, Taşkent’teki A. Nevai adındaki Özbekistan Cumhuriyeti Milli Kütüphanesi ile Özbekistan Müslümanları İdaresi Kütüphanesi başta olmak üzere bu iki devletteki Bilimler Akademisinin kütüphaneleri gibi farklı kütüphanelerde bulunan çeşitli dillerdeki kaynaklara başvuruldu. Gerekli bazı kitaplar ise satın alınmış, bazı kaynaklar ise internet üzerinden elde edilmiştir. Ulaşılan bu çeşitli kaynaklar incelenmiş ve değerlendirilmiştir.

V. ÇALIŞMANIN VARSAYIMI

Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Diniye Nezareti, Sovyet hükümeti tarafından Türkistan’daki ve dünyadaki Müslümanların ve Batı devletlerinin desteğini almak için kurulmuştur. Ayrıca Sovyetler bu Diniye Nezareti’ni kurarak Orta Asya ve Kazakistan’ın Müslüman nüfusunu kontrol altında tutmayı da hedeflemiştir.

Diniye Nezareti’nin liderleri Sovyet iktidarına hep sadık olmuşlardır ve devlete uygun fetvalar çıkararak “kayıtsız” din adamları ile tasavvufa ve Orta Asya ve Kazakistan’ın bazı dinî geleneklerine karşı “bidat” karşıtı mücadelesini yürütmüşlerdir.

Sovyet iktidarı Müslüman devletlerle olan kendi siyasi ilişkilerinde Diniye Nezareti’ni kullanmıştır. Diniye Nezareti, Müslüman devletlerle ve yabancı İslam kurumlarıyla ilişkiler kurarak onlara Sovyetler Birliği’ndeki “din özgürlüğünü” göstermeye çalışmış ve maddî yardımlarda bulunmuştur.

VI. ÇALIŞMANIN İÇERİĞİ

Söz konusu çalışmamız giriş, gört bölüm ve sonuç kısımlarından oluşmuştur. Giriş kısmının bir bölümünde Sovyet döneminden önceki Türkistan'ın dinî hayatı, Çarlık Rusyası'nın Türkistan'da yayılması ve İslam siyaseti hakkında anlatılmıştır.

Birinci bölümde; Sovyet hâkimiyetinin kurulması, 1917'den İkinci Dünya Savaşı'na kadarki olaylar, Sovyetlerin 1917-1928 ve 1928-1941 yıllarındaki farklı dinî politikaları, Müslümanların iktidara bakışı, Sovyet devletinin İslam ile ilişkisi incelenmiştir. Bunun yanı sıra adı geçen dönemdeki Sovyetlerin din ve İslam'la mücadelesi, İslam ve Müslümanların durumu ele alınmaya çalışılmıştır.

İkinci bölümde ise devletin İkinci Dünya Savaşı'ndaki dinî politikası, Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Diniye Nezareti'nin kurulması, amacı, yapısı, çalışma düzeni ve Orta Asya ve Kazakistan Müslümanlarının zafere katkıda bulunması incelenmiştir.

Üçüncü bölümde, 1943-1964 yılındaki devletin kayıtlı Müslüman dinî kuruluşları ve din adamlarını kontrolde tutması, Diniye Nezareti'nin “bidatlarla” mücadele etmeye başlaması, din eğitimi çalışmaları, basın-yayın faaliyeti, imamların hazırlanması, camilerin sayısı, fetvaları ve Kruşçev'in din karşıtı politikası araştırılmıştır.

Son bölümü oluşturan dördüncü bölümde ise Diniye Nezareti'nin 1965-1990 yılındaki faaliyetleri, uluslararası kurumlarla ilişkileri, müftülük liderlerinin Müslüman ülkeleri ziyaret etmeleri, Sovyet dış siyasetindeki Diniye Nezareti'nin rolü, tasavvuf karşıtı mücadelesi ve Kazakistan Kadılığı'nın faaliyetleri irdelenmiştir.

VII. KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR

Tezimizde başvurduğumuz kaynakları ana hatlarıyla, arşiv kaynakları ve diğer kaynaklar olarak ikiye ayırarak tanıtabiliriz. Arşiv kaynakları *Kazakistan Cumhuriyeti Merkez Devlet Arşivi*, *Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Arşivi* ve Kazakistan'ın *Kızılorda İli Devlet Arşivi*'nde bulunan belgelerden ve diğer yayınlanmış arşiv belgelerinden oluşmuştur. Diğer kaynaklar konuyla doğrudan veya dolaylı bir şekilde alakalı kitap, tez ve makalelerden ibarettir. Bununla birlikte süreli yayınlardan *Pravda*, *İzvestia*, *Komsomolskaya Pravda* gazetelerinin ve *Muslims of*

the Soviet East ile *Nauka i Religia* dergilerinin birçok sayılarından ve dönemi yaşayanlarla yapılan iki sohbetin ses kayıtlarından yararlanılmıştır.

1. Arşiv Kaynakları

Çalışmamızda ağırlıklı olarak kullandığımız kaynaklar arşiv belgeleridir. *Kazakistan Cumhuriyeti Merkez Devlet Arşivi*’ndeki araştırmalar aşağıda numaraları belirtilen fonlarda yapılmıştır:

789. fon - Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Merkez Yürütme Komitesi altındaki Din İşleri Daimi Komisyonu, 1924-1936, (*Postoyannaya Komissiya Po Rassmotreniyu Religioznykh Voprosov Pri TsİK KazSSR, 1924-1936*).

1648. fon - Kazakistan Militan Tanrısızlar Birliği Cumhuriyet Konseyi, 1937-1943, (*Respublikansky Sovet Soyuz Voinstvuyushih Bezbojnikov Kazahstana, 1937-1943*).

2051. fon - Kazakistan Din Karşısı Müzesi, 1936-1940, (*Antireligioznyy Muzey Kazahstana, 1936-1940*).

1711. fon - SSCB Bakanlar Konseyi’ne bağlı Kazak SSC’nin Dinî Kültler İşleri Yetkili Konseyi, 1944-1965, (*Upolnomoçenni Sovet po delam religioznih kultov pri Sovete ministrov v SSSR po Kazahskoy SSR, 1944-1965*).

2079.fon - SSCB Bakanlar Konseyine bağlı Kazak SSC Din İşleri Yetkili Konseyi, 1966-1974, (*Upolnomoçenni Sovet po delam religii pri Sovete ministrov SSSR po Kazahskoy SSR, 1966-1974*).

Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Arşivi’ndeki incelemeler aşağıda numaraları belirtilen fonlarda yapılmıştır:

141. fon – Sovyetler Birliği Komünist Partisi Kazak Bölgesel Komitesi, 1925-1937, (*Kazkraikom VKP(b), 1925-1937*).

708. fon – Kazakistan Komünist Partisi Merkez Komitesi, 1937-1991, (*TsK KP Kazahstana, 1937-1991*).

Kızılorda İli Devlet Arşivi’nde yapılan araştırmalar ise aşağıda numarası belirtilen fonda yapılmıştır:

R-808-fon – SSCB Bakanlar Konseyi’ne bağlı Kızılorda Bölgesi Din İşleri Yetkili Konseyi, (*Upolnomoçenni Sovet po delam religii pri Sovete Ministrov SSSR po Kızılordinskoy oblasti*)

Bu arşiv belgeleri devletin resmi verileridir. Tüm İslami dinî kuruluşların Sovyet devletinin kontrolünde olduğu ve bu belgelerin devlet açısından yazıldığı akılda tutularak analiz edilmeye ve objektif olarak değerlendirilmeye çalışılmıştır.

2. Diğer Kaynaklar

Çalışmamızda ağırlıklı olarak Sovyetler Birliği araştırmacılarının, 1991 sonrası Rus tarihçilerinin, Batılı, Orta Asya ve Kazakistanlı ve Türkiyeli araştırmacıların yayınlanmış eserleri kullanılmıştır. 20. yüzyılın ikinci yarısında, Sovyetler Birliği'ndeki İslam'ın ve Müslümanların zor durumu hakkında ilk yazarların Batılı bilim adamları olduğu bellidir. Batılı Sovyetologlar Sovyetler Birliği'nin dinî politikasını eleştirdiler. Sovyet bilim adamları da Batılı araştırmacıların çalışmalarına karşı tez olarak kitaplar yazdılar. Ancak Sovyet bilim adamlarının İslam ve Müslümanlar hakkında yazdıklarının objektif olduğu söylenemez.

Sovyet döneminde Sovyet İslamı ve Müslümanları üzerine doğrudan veya dolaylı yapılan tüm araştırmaların ateist bir bakış açısıyla yazıldığı bellidir. Bu çalışmalar konuya ideolojik ve ateist bir bakış açısı ile yaklaşılsa da veri olarak araştırmamız için faydalı kabul edilmektedir. Sovyet bilim adamlarından L. İ. Klimoviç¹⁷, K. Şulembaev¹⁸, N. Aşirov¹⁹, T. S. Saidbaev²⁰, A. Alimuhamedov²¹, S. M. Demidov²² ve V. N. Basilov²³ gibi Sovyet araştırmacılarının eserlerinden bahsedilebilir. Adı geçen araştırmacılar İslam'ı ateist bir bakış açısıyla değerlendirdiler ve onların eserlerinde Sovyet Orta Asyası ve Kazakistan'daki Müslüman halkların yaşamı, Müslüman din adamlarının eylemleri, Müslümanların Sovyet toplumuna adaptasyonu, Müslüman dinî kuruluşların faaliyetleri, bölgedeki kutsal yerler ve Müslüman gelenekleri hakkında yazıldı ve yorum yapıldı. Dediğimiz

¹⁷ L. İ. Klimoviç, *İslam*, Moskova 1965.

¹⁸ K. Şulembaev, *Obraz Jizni, Religia, Ateizm*, Almatı 1983; K. Şulembaev, *Sovettik Şıgis Respublikalarındaki İslam*, Almatı 1987.

¹⁹ N. Aşirov, *Evoliutsia İslama v SSSR*, Moskova 1973; N. Aşirov, *Sovremennii İslam i Molodej*, Moskova 1972; N. Aşirov, H. İsmailov, *SSSR-degi İslam men Musulmandar Jagdayin Antisovettik Burmalauga Syn*, Almatı 1984; N. Aşirov, *Musulmanskaya Propoved*, Moskova 1978.

²⁰ T. S. Saidbaev, *İslam i obşestvo*, Moskova 1984.

²¹ A. Alimuhamedov, *İslom Dinidagi Marosimçilik va Urf-Odatlar*, Taşkent 1969.

²² S. M. Demidov, *Legendy i Pravda o "Svyatyh" Mestah*, Aşkabat 1988.

²³ V. N. Basilov, *Kult Svyatyh v İslame*, Moskova 1970.

gibi, bu İslam karşıtı çalışmalarda da araştırma konumuzla ilgili kaynaklar bulunuyor.

Batılı araştırmacıların çalışmaları 1991 öncesi ve 1991 sonrası olarak ikiye ayrılabilir. Hem Sovyet araştırmacıları hem de 1991'den önceki Batı Sovyetologlarının çalışmaları üzerindeki Soğuk Savaşın etkisi farkedilebilir. 1991 öncesi Batı bilim adamlarından V. Monteil²⁴, Sh. Akiner²⁵, A. Benningsen ve C. L. Quelquejay²⁶ gibi araştırmacıların eserlerinden bahsedebiliriz. Onların eserlerinde Sovyet dönemindeki Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları ile İslamın durumu, Sovyet hükümetinin İslami politikası, Sovyet Orta Asyası ve Kazakistan'ındaki "resmi" ve "paralel" İslam ve Sufi tarikatleri hakkında vs. anlatılmıştır. Adı geçen çalışmalarda Sovyet hükümetinin dinî politikası eleştiriliyor. Ayrıca, E. Tasar²⁷, A. Khalid²⁸, S. M. Miner²⁹, gibi 1991 sonrası Batılı araştırmacıların konumuza doğrudan ve dolaylı bir şekilde alakalı eserleri ise önemli araştırmalardandır.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Sovyet Orta Asyası ve Kazakistan'ındaki İslam ve Müslümanların durumuyla ilgili çalışmalarda yeni bir aşama başlamıştı. Eski Sovyet cumhuriyetlerine erişim daha kolay hale geldi ve devlet arşivleri araştırmacılara açılmaya başladı. Bu anlamda E. Tasar'ın çalışması, Sovyet Orta Asyası ve Kazakistan'ındaki İslamın ve Müslümanların dinî hayatı, Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Diniye Nezareti'nin faaliyetleri (ağırlıklı olarak Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan bölgesi üzerine), Sovyet hükümetinin bölgedeki İslam ve Müslümanlarla ilgili politikası hakkında kapsamlı bir eserdir.

Modern araştırmalar Sovyet İslamı hakkında yeni veriler ve yeni bakış açıları sağlıyor. Çalışmamızda 1991'den sonraki Rus araştırmacılarından ise D. Yu. Arapov³⁰, S.M. Prozorov³¹, M. İ. Odintsov³² ve R. A. Nabiev³³ gibi bilim

²⁴ V. Monteil, *Sovyet Müslümanları* (Çeviren: Mete Çamdereli), İstanbul 1992.

²⁵ Sh. Akiner, *Sovyet Müslümanları* (Çeviren: Tufan Buzpınar, Ahmet Mutu), İstanbul 1995.

²⁶ A. Benningsen, C. L. Quelquejay, *Sufi ve Komiser, Rusya'da İslam Tarikatleri* (Çeviren: Osman Türer), Ankara 1988; A. Benningsen, C. L. Quelquejay, *Step'de Ezan Sesleri* (Çeviren: Nezih Uzel), İstanbul 1997.

²⁷ E. Tasar, *The Institutionalization of Islam in Central Asia, 1943-1991*, New York 2017.

²⁸ A. Khalid, *Komünizmden sonra İslam, Orta Asya'da Din ve Politika* (Çeviren: Aslıhan Tekyıldız), Ankara 2011.

²⁹ S. M. Miner, *Stalinskaya Svyazennaya Voina, Religia, Natsionalizm i Soyuzniçeskaya Politika 1941-1945* (İngilizceden çeviren: V. Artemova), Moskova 2010.

³⁰ D. Yu. Arapov, *İslam v Rossiiskoy İmperii: Zakonodatelnie Akti, Opisanya, Statistika*, (Yayınlanmış Arşiv Belgeleri), Moskova 2001; D.Yu. Arapov, G.G. Kosaç, *İslam i Sovetskoe Gosudarstvo (Po*

adamlarının eserleri kullanılmıştır. Bu eserler değerlidir. Örneğin, Rus devlet arşivlerinde bulunan Orta Asya ve Kazakistan Müslümanlarının Diniye Nezareti faaliyetlerine ilişkin bir dizi değerli belge D. Yu. Arapov'un eserinde verilmiştir. Ayrıca Arapov'un çalışmaları Çarlık Rusyasının ve Sovyet hükümetinin İslama ve Müslümanlara yönelik politikaları hakkında belgeleri de içeriyor. M. İ. Odintsov'un araştırmaları ise Sovyetler Birliği'nde devlet-din arasındaki ilişkinin, Sovyet hükümetinin İkinci Dünya Savaşı yıllarındaki dinî politikasının ve Sovyet Müslümanların İkinci Dünya Savaşı'ndaki zafere katkılarının ayrıntılı bir açıklamasını sunuyor.

Bağımsızlık sonrası dönemdeki Orta Asyalı (Özbekistanlı ve Kazakistanlı) araştırmacılar arasında B. Babadjanov ile A. Muminov³⁴ özellikle dikkate değerdir. Bu bilim adamlarının araştırmaları, Sovyet İslamının özellikleri, Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Diniye Nezareti'nin görevi ve Sovyet dönemindeki resmi ve gayriresmî İslam temsilcileri hakkında değerli bilgiler sağlar. Ayrıca R. Shigabdinov³⁵, G. D. Muhtarova³⁶, H. Yuldoşhujayev³⁷, A. S. Tasmagambetov³⁸, A.

Materialam Vostochnogo Otdela OGPU, 1926 y. (Yayınlanmış Arşiv Belgeleri), Vipusk 1, Moskova 2010; D. Yu. Arapov, *İslam i Sovetskoe Gosudarstvo (1917-1936), Sbornik Dokumentov*, (Yayınlanmış Arşiv Belgeleri), Vipusk 2, Moskova 2010; D. Yu. Arapov, *İslam i Sovetskoe Gosudarstvo (1943-1990) Sbornik Dokumentov* (Yayınlanmış Arşiv Belgeleri), Vipusk 3, Moskova 2011; D. Yu. Arapov, "Prizyvayte Pravovernih Otvagoy i Geroystvom Na Fronte, Çestnym i Samootverjennym trudom v Tylu Uskorit Ças Pobedy, Syezd Musulman Sredney Azii i Kazahstana o Zadaçah Borby s Faşistskoy Agressiyey" Oktyabr 1943 g., *Pax Islamica*, 1 (10)/2013.

³¹ *İslam Na Territorii Byvşei Rossiyskoy Imperii, Ansiklopedik Sözlük, Cilt I*, düzenleyen: S.M. Prozorov, Moskova 2006.

³² M. İ. Odintsov, *Gosudarstva i Tserkov v Rossii XX vek*, Moskova 1994; M. İ. Odintsov, *Religioznye Organizatsii v SSSR Nakanune i v Gody Velikoy Oteçestvennoi Voyny 1941-1945 gg.*, (Yayınlanmış Arşiv Belgeleri), Moskova 1995; M. Odintsov, A. Koçetova, *Konfessiyonalnaya Politika v Sovetskom Soyuze v Gody Velikoy Oteçestvennoi Voyny 1941-1945 gg.*, Moskova 2014.

³³ R. A. Nabiev, *İslam i Gosudarstvo Kulturno-İstoriçeskaya Evoliutsia Musulmanskoy Religii na Evropeiskom Vostoke*, Kazan 2002.

³⁴ B. M. Babadjanov, A. K. Muminov, A. von Kügelgen, *Disputy Musulmanskih Religioznyh Avtoritetov v Tsentralnoy Azii v XX veke*, Almatı 2007; B. M. Babadjanov, A. K. Muminov, M. B. Olcott, "Muhammadjan Hindustani (1892-1989) i Religioznaya Sreda Ego Epohi (Predvaritelnye Razmyşleniya o Formirovaniı 'Sovetskogo İslama' v Srednei Azii)", *Vostok (Oriens)*, 2004, №5; B. Babadjanov, "Sredneaziatskoye Duhovnoye Upravleniye Musulman: Predystoriya i Posledstviya Raspada", *Mnogomernyye Granitsy Tsentralnoy Azii*, editör: M. B. Olcott ve A. Malashenko, Moskova 2000; B. Babadjanov, P. Sartori, "U İstokov Sovetskogo Diskursa o "Horoşem İslame" v Tsentralnoy Azii", *Ab Imperio* 3/2018.

³⁵ R. Shigabdinov, "Neofitsialnyy İslam v Sredney Azii v 1940-1980-ye Gody (Po Materialam Arhivov)", *Orta Asya'da İslam: Temsilden Fobiye, Cilt III, Aydınlıktan Aydınlanmaya*, editör: M. S. Kafkasyalı, Ankara; Türkistan: 2012.

³⁶ G. D. Muhtarova, *İslam v Sovetskom Kazahstane*, Aktöbe 2007.

³⁷ H. Yuldoşhujayev, İ. Kayumova, *Uzbekiston Ulamolari*, Taşkent 2015.

M. Salmonov³⁹, R. M. Yusupov⁴⁰, Z. Khalilova⁴¹ ve H. İ. Abdrasulova⁴² gibi Özbekistanlı ve Kazakistanlı bilim adamlarının çalışmalarından da söz edilebilir. Bu eserlerde Sovyet Özbekistanı ile Sovyet Kazakistanı'ndaki İslam, bu bölgelerdeki devletin İslam politikası, dinî kuruluşların faaliyetleri, din adamları, gayriresmî İslam ve Sovyet dönemindeki İslami din eğitimi hakkında anlatılmıştır.

Türkiyeli araştırmacılardan ise S. Erşahin⁴³ ve A. Yaman'ın⁴⁴ eserlerinden bahsedebiliriz. Bu çalışmalarda Sovyet ateist politikasının özellikleri, o dönemdeki Türkistan coğrafyasındaki İslam ve Müslümanların genel dinî yaşamı ve Sovyet dinî politikasının Türkistan üzerindeki zararları vurgulanmaktadır. Özellikle S. Erşahin'in çalışması, Sovyet Orta Asyası ve Kazakistan'ındaki İslam ve Müslümanlarla ilgili Türkiye'deki büyük bir çalışmadır.

³⁸ A. S. Tasmagambetov, *Politika Sovetskoy Vlasti v Kazahstane v Otnoşenii İslama v 1917-1940 gg.*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ural 1998.

³⁹ A. M. Salmonov, *Uzbekistonda Musulmon Dinii Muassasa va Tashkilotlar Faoliyati Tarihi (1917-1950 iillar)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Fargona 2008.

⁴⁰ R. M. Yusupov, *Uzbekistonda XX asrning 40-80 iillarida Musulmon Dinii Tashkilotlari va Ulamolar Faoliati*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Andijon 2008.

⁴¹ Z. Khalilova, *1945-1991 iillarda Uzbekistonda İslom Dini Talimining Holati va Tarixşunosligi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Taşkent 2019; Z. Khalilova, B. Babadjanov, "Sovetskaya İdeologiya v Medrese: Politiceskie Konteksti i Uçebnaya Praktika", *Islamology*, Cilt 7, №2, 2017.

⁴² H. İ. Abdrasulova, *İslam i Religioznaya Politika v Uzbekistane v 1940-1980-e Gody: Analiz Anglo-Amerikanskoy İstoriografii*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Taşkent 2011.

⁴³ S. Erşahin, *Türkistan'da İslam ve Müslümanlar*, Ankara 2007.

⁴⁴ A. Yaman, *Türk Dünyasında İslam, Sovyet Ateizmi ve Kültürel Süerklilik*, Ankara 2012.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. DİNİYE NEZARETİ'NİN KURULMASINDAN ÖNCE ORTA ASYA VE KAZAKİSTAN'DAKİ DİNİ DURUM

1.1. Sovyetlerin İç Savaş Sırasındaki İslami Politikası (1917-1921)

1917 yılında Rusya'daki Şubat ve Ekim devrimleri bölgedeki tüm ulusların yaşamlarında büyük bir fark yaratmıştır. Bu olaylar özgürlük isteyen uluslara büyük umut vermişti. Bunlar arasında Orta Asya ve Kazakistan'daki Türk-Müslüman halklar da vardı. Sovyet hükümetinin İslam ve Müslümanlarla ilgili politikaları siyasi nedenlere ve koşullara bağlı olarak Sovyet tarihinin farklı dönemlerinde değişiyordu. Devrim öncesi Çarlık Rusyası döneminde olduğu gibi hükümetin İslam'la ilgili kendi ilke ve politikaları vardı. Hem Çarlık Rusyası hem de Sovyet hükümeti buna göre hareket etti.

1.1.1. Geçici Hükümetin Dinî Politikası

1917'de Rusya'daki Şubat Devrimi sonucunda liberal geçici bir hükümet iktidara gelmişti. Bu hükümet liberal "burjuva" politikacıları ve "sosyalist" partilerin temsilcilerini, farklı siyasi grupları birleştirmişti. Geçici Hükümetin 3 Mart 1917'de kabul ettiği deklarasyon, hükümetin siyasi seyrini ve derhal çözülmesi gereken görevlerini ortaya koymuştu. Yani, hükümet din ve devlet arasındaki ilişkiyi yeniden gözden geçireceğini bildirmiştir. Dinî özgürlük sözü verilmişti ve hiçbir savaş durumunun yukarıdaki reform ve önlemlerin uygulanmasını engelleyemeyeceği belirtilmişti. Din adamları çarın tahttan düşürülmesini ve iktidarın geçici hükümete devredilmesinin Tanrı'nın emri olduğuna inananları ikna etmeye çalıştılar. Diğer dinlerin temsilcilerinin gönderdiği mesajlara ve telgraflarına bakıldığında toplumda din politikasının değişeceği ve vicdan özgürlüğünün verileceği umudu vardı. 20 Mart'ta yasalar önünde tüm dinlerin eşitliği, tüm ulusal ve dinî kısıtlamaların kaldırılacağı duyuruldu. Bir ay sonra kilise bağlantılı yaklaşık 37.000 okul Kerensky hükümetinin eline geçti. 5 Ağustos'ta Din Bakanlığı kuruldu. Bu örgüte ülkedeki tüm dinlerle ilişkileri daha düzenli hale getirme görevi verilmiştir. Geçici hükümetin dinî politikasının ayırt edici bir özelliği oldu. Onun "Din ve Ulusal Kısıtlamaların

Ortadan Kaldırılması" (20 Mart 1917) ve "Vicdan Özgürlüğü" (14 Temmuz 1917) kararları vicdan özgürlüğü alanında önemliydi. Ancak geçici hükümet sırasında devlet ve kilise arasındaki ilişkiyi yöneten eski kurallar ve dinî örgütler ile devlet arasındaki ilişkiyi düzenleyen yasalar (Ortodoks Kilisesinin üstünlüğü hakkındaki kural, devletin kilise işlerine müdahale yetkisi, medeni hâl durumlarının dinî kaydı gibi vb.) devam etmiştir. Hükümet, kilisenin daha üst yönetim organlarını atama hakkını korudu. Din işlerini, İçişleri Bakanlığı yerine yeni kurulan Din Bakanlığı ele aldı ve devlet tarafından finanse edildi. Okul kiliseye bağlı olmuştu. Böylelikle kilise devlet aygıtının bir parçası olarak kaldı. Geçici hükümet vicdan özgürlüğünü ilan edip kilisenin yönetim organıyla ilgili bir dizi demokratik önlem almasına rağmen kilise devletten ayrılmamıştı.⁴⁵

1905-1907 devrimi sırasında çar iktidarını destekleyen çok sayıda Müslüman din adamı ve figür vardı. Onlar hükümete olan sadakatini kanıtlamışlardı. Örneğin, Taşkent'te yayınlanan *Tudjor* isimli gazetenin Aralık 1907'deki sayısında; hükümetin mitingleri, yürüyüşleri bastırdığı, devletin holiganları cezalandıracağı, Müslümanların yaşadığı bölgelerde çatışmanın olmadığı, kuralın olduğu ve Müslümanların Rusya'ya karşı devrim yapmayacağı veya ihanet etmeyeceği yazılmıştır. Birinci Dünya Savaşı sırasında da bu pozisyonda olan Müslüman örgütleri de vardı. Taşkent'te basılan *Al-İslah* dergisinin 1916 yılındaki bir sayısında Türkistan'ın Çarlık Rusya hükümeti yönetiminde olması "Tanrı'nın iyiliği" olduğu, onun korunması gerektiği ve karşı çıkanların eylemlerinin Allah'ın iradesine karşılık olduğu yazılmıştır. Demek istediğimiz aynı bunun gibi çar tahttan düştükten sonra Müslüman liderlerin çoğu geçici hükümeti desteklediler. Dinî örgütler çar tahttan düştükten sonra ulusların hakları ve ulusal egemenlik hakkında konuşmaya başladılar.⁴⁶

1.1.2. Sovyetlerin Dini Devletten ve Okulu Dinden Ayırma Hareketleri

8 Aralık 1905'te Lenin'in *Novaya Jizn* gazetesinde yayınlandığı makalesinde, devletle ilgili olarak dinin her bireyin kişisel meselesi olduğunu kabul edeceğini ama Komünist Partisi'yle ilgili olarak dinin her bireyin kişisel bir meselesi olarak kabul

⁴⁵ A.M. Sadıkova, *Kenes Ökimetinin Din Salasındaki Sayasatı (1918-1953 jj.)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Almatı 2015, s. 28-38.

⁴⁶ N. Aşırov, *İslam i Natsii*, Moskova 1975, s. 17-18.

edilemeyeceği ifade edilmiştir. Parti programında, komünistlere kendilerinin ateist olduklarını söylememesi gerektiğini ve “kör inancın kalıntıları” koruyan proleterlerin parti ile yakınlaşmalarını yasaklamamaları gerektiğini açıkça söylemiştir.⁴⁷ Anlaşıldığı gibi Sovyetler Birliği anayasasının laik ilkelerine göre dine özgürlük verilmiş olsa da Komünist Partisi’nin bakış açısına göre dinin yaşamaması gerekiyordu.

Sovyet hükümetinin İkinci Dünya Savaşı’ndan önceki İslam ve Müslümanlarla ilgili politikalarını genel olarak iki döneme ayırabiliriz. İlk dönemi Ekim İhtilali’nden 1928’e kadar İslam’a karşı ılımlı dönem olarak ikinci dönemi de 1929’dan 1941’e kadar İslam’a karşı doğrudan hucüm dönemi olarak belirleyebiliriz. Tarihçi S. Erşahin de Sovyetlerin Ekim Devrimi’nden II. Dünya Savaşı’na kadar Orta Asya ve Kazakistan’da İslam’la mücadele ve bölgedeki din karşıtı eylemlerinin iki dönemde gerçekleştirildiğini göstermiştir: I. Dönem (1917-1928): Bu dönem de kendi içinde üç döneme bölünür: 1. Savaş Komünizmi⁴⁸ Dönemi (1917-1920); 2. İlimli Dönem (1920-1924), 3. İslam’a Karşı Mücadeleye Hazırlık Dönemi (1924-1928). II. Dönem (1928-1941): İslam’a karşı ideolojik ve fiilî saldırı yılları.⁴⁹

Sovyetler Birliği’nin kurulmasını takip eden ilk on yılda devlet ile din arasındaki ilişkilerin düzenlenmesi için yasal ve ideolojik temeller atıldı. İslam ile ilgili devlet politikası ortak hukuk temelinde belirlense de kendi özelliklerine sahipti. İlk resmî kararname dinî devletten ayırdı. Fakat Sovyetler tarafından müslümanların “dinleri ve gelenekleri, ulusal ve kültürel kuruluşları serbest ve dokunulmaz” olacağı söylenmişti.⁵⁰

Böylece ilk başta Bolşevikler Müslümanların güvenini ve sempatisini kazanmaya çalıştı. Bolşeviklere, din karşıtı propaganda sırasında Müslümanların dinî inançlarına hakaret etmemesi ve son derece dikkatli bir şekilde hareket edilmesi emredilmiştir. Lenin bu meselede çok dikkatli olmayı ve Müslümanlara daha iyi davranılması gerektiğini vurgulamıştır.⁵¹ 2 Kasım 1917’de Stalin ile Lenin’in "Rusya Halklarının Hakları Bildirgesi"nde, Rusya’da yaşayan tüm halklara eşitlik ve

⁴⁷ V.İ. Lenin, *Sotsializm Jane Din*, Almatı 1980, s. 4-6.

⁴⁸ Bu yıllar arasında Sovyetler Birliği’nde uygulanan ekonomik ve siyasal sistem için kullanılır.

⁴⁹ S. Erşahin, *Türkistan’da İslam ve Müslümanlar*, Ankara 2007, s. 103.

⁵⁰ A.K.Sultangalieva, *İslam v Kazahstane: İstoria, Etničnost i obşestvo*, Almatı 1998, s. 48.

⁵¹ N. Aşirov, *Evoliutsia İslama v SSSR*, Moskova 1973, s. 14-15.

egemenlik, kendi devletlerini kurmadan önce seçim özgürlüğü, tüm ulusal ve dinî ayrıcalıkların ve kısıtlamaların kaldırılmasına ve Rusya'da yaşayan azınlıkların özgürce gelişmesine söz verilmişti.⁵²

Bununla beraber, Stalin ile Lenin'in 20 Kasım 1917'de "Rusya ve Doğu'nun Müslüman Emekçilerine Yönelik Çağrı"sında şöyle denilmiştir: “Rusya Müslümanları, Volga ve Kırım Tatarları, Sibiry ve Türkistan'ın Kırgız ile Sartları, Kafkasya Türkleri ve Tatarları, Kafkasya Çeçenleri ve Dağlıları, camileri ile tapınakları yıkılan, dinî inançları ile gelenekleri çar tarafından zarar gören hepsi!

Artık dininiz, gelenekleriniz, ulusal ve kültürel organizasyonlarınız özgür ve dokunulmaz olacaktır. Ulusal yaşamınızı özgürce ve engeller olmadan inşa edin. Bunu yapmaya hakkınız vardır. Rusya'nın tüm halklarının hakları gibi haklarınızın İşçi, Asker ve Köylü Sovyetler tarafından, devrimin tüm yetkilileri, güçleri tarafından korunduğunu bilin.

Bu devrimi ve onun temsili Hükümetini destekleyin!

Avrupa'nın doyumsuz hırsız devletleri tarafından yüzlerce yıldır kendileri ve malları, özgürlükleri ve anavatanları satılan Farslar ve Türkler, Araplar ve Hintliler, Doğu'daki tüm Müslümanlar!

Görevden alınan Kerensky tarafından onaylanan düşürülmüş çarın Konstantinopolisi işgal etme hakkındaki gizli anlaşmasının iptal edildiğini size bildiriyoruz. Rusya Cumhuriyeti ve onun Hükümeti, Halk Komiserleri Konseyi yabancı toprakların işgaline karşıdır. Konstantinopolis Müslümanların elinde kalmalıdır.

Persia'nın bölünmesi ile ilgili anlaşmanın feshedildiğini bildiriyoruz. Askeri operasyonların durdurulmasından sonra ordu Persia'dan çıkarılacak ve Farslara kendi kaderlerine karar verme özgürlüğü verilecektir.

Türkiye'yi parçalama ve ondan Ermenistan'ı “alma” anlaşmasının iptal edildiğini bildiriyoruz. Askeri operasyonların durdurulmasından sonra Ermenilere kendi siyasi kaderlerine karar verme özgürlüğü verilecektir...

Ülkenizdeki bu hırsızlar ile köle sahiplerini yıkın... Hatta yabancılar tarafından yönetilip işkence gören Hindistan Müslümanları kendi köle sahiplerine

⁵² Preodolevaya Religioznoe Vlianie İslama, Sbornik Dokumentov i Materialov, Almatı 1990, s. 15-16.

karşı isyan ederken - artık sessiz kalmayın. Zaman kaybetmeyin ve yüzyıllardır topraklarınıza sahip olan işgalcilerden kurtulun!

Rusya Müslümanları!

Doğu Müslümanları!

Dünyanın bu yenilenmesi yolunda sizin merhametinizi ve desteğinizi bekliyoruz."⁵³

19 Ocak 1918'de Milliyet İşleri Halk Komiseri olan Stalin, "İç Rusya ve Sibirya Müslüman İşleri Merkez Komiserliği"ni de oluşturmuştu.⁵⁴ Görüldüğü üzere Bolşeviklerin başlangıçta hem içeride hem de dışarıda Müslümanların desteğine ihtiyacı vardı. Bunun için gücü henüz tam olarak oturmamış iç savaş sırasında Müslümanların desteğini almak için İslam'a yönelik ağırbaşlı, dikkatli ve özenli hareket ettiler.

20 Ocak 1918'deki Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti (RSFSC) Halk Komiserleri Konseyinin (HKK) "Vicdan, Kilise ve Dinî Dernekler Hakkındaki" kararnamesinde dinin devletten ayrıldığı, devletin topraklarında inanç özgürlüğünü kısıtlayan veya belirli bir dinin üstünlüğünü kabul eden yasa ile düzenlemelerin yasaklandığı, her vatandaşın herhangi bir dine inanma veya inanmama özgürlüğüne sahip olduğu ve dinî yeminin kaldırıldığı belirtilmiştir. Ayrıca okulun dinden ayrıldığı, devlet, kamu ve özel genel eğitim kurumlarında din eğitiminin yasaklandığı, vatandaşların dini bireysel olarak öğrenebileceği veya öğretebileceği, tüm kiliselerin ve dinî grupların özel mülkiyet hakkının olmayacağı, Rusya'daki kilise ve dinî organizasyonların tüm mülkleri kamu malı ilan edileceği gösterilmiştir.⁵⁵ 23 Ocak 1918'de Lenin'in imzasıyla "Kilisenin Devletten ve Okulun Kiliselerden Ayrılması Hakkındaki" kararname de yayınlanmıştır. Bu Komünist Partinin ve Sovyet hükümetinin din ve kilise ile ilgili politikasının temel belgesiydi. Kararname vicdan özgürlüğünü garanti etmiştir. En önemli garanti kilisenin devletten ayrılması olmuştur. Dolayısıyla dini her bireyin vicdan meselesi olarak gören devletin din konusunda tarafsız kaldığı gösterilmiştir. Devletin dinî derneklerin

⁵³ D. Yu. Arapov, *İslam i Sovetskoe Gosudarstvo (1917-1936), Sbornik Dokumentov*, (Yayınlanmış Arşiv Belgeleri), Vipusk 2, Moskova 2010, s. 20-22.

⁵⁴ V. Monteil, *Sovyet Müslümanları*, İstanbul 1992, s.182

⁵⁵ *Preodolevaya Religioznoe Vlianie İslama, Sbornik Dokumentov i Materialov*, Almatı 1990, s. 18-20.

iç faaliyetlerine müdahale etmeyeceği ve kilisenin de devlet işlerine karışmayacağı vs. yazılmıştır.⁵⁶

Sovyet hükümeti iktidara gelmeden önce Rusya Ortodoks Kilisesi devlette egemen din olarak tanınmıştı. Sovyet hükümetinin dinî politikasının ana yönlerinin oluşturulması “Arazi Hakkındaki” kararname ile başladı. Belge 26 Ekim 1917’de yayınlandı, buna göre toprakta özel mülkiyet hakkı kaldırılmış ve arazi kamu malı ilan edilmiştir. Buna göre herhangi bir dinî örgüt toprak sahibi olma hakkını kaybetmiştir. 11 Kasım 1917’de Tüm-Rusya Merkez Yürütme Komitesi ve HKK’nin “Sosyal Sınıfın ve Sivil Rütbelerin Kaldırılması Hakkındaki” Kararı dinî liderleri tüm ayrıcalıklardan mahrum etmiştir. 16 Aralık tarihli HKK toplantısında onaylanan “Sivil Evlilik, Çocuk ve Medeni Hâl Kanununun Yürütülmesine Dair” ve “Boşanma Üzerine” başlıklı kararnameler ise aile hukuku ve yaşamı üzerindeki kilise hâkimiyetini ortadan kaldırmayı amaçlamıştır. 11 Aralık 1917 tarihli “Eğitim ve Öğretimin Halkın Aydınlanma Komiserliği’ne Devredilmesi” kararına göre kiliseye ait tüm eski eğitim kurumları laik olarak yeniden düzenlenmiştir. Ocak 1918’de yerel din adamları ve dinî kurumlar ortadan kaldırılmıştır. 1 Mart 1918’den itibaren din adamlarına maaş ödenmesi ve dinî kuruluşların devlet tarafından finanse edilmesi durdurulmuştur. Din adamları, dinî örgütler ve kilise, inananların bağışlarıyla yaşamak zorunda kalmıştır. 14 Ocak 1918’de HKK’nin kararnamesine göre de askerî din adamları dağıtılmış ve ordudaki din eğitim sistemi kaldırılmıştır. 1918 tarihli RSFSC Anayasası’nın din meselesiyle ilgili maddelerine göre devletin dinden ayrılması onaylanmış ve vatandaşlara din özgürlüğü ve din karşıtı propaganda yapma hakkı verilmiştir. Daha sonra din adamları sömürücü sınıf olarak belirtilmiş ve seçme haklarından mahrum edilmiştir. Mart 1919’da Rusya Komünist Partisi’nin (RKP) VIII. kongresinde kabul edilen programında, partinin “dinî körlüğün ortadan kaldırılmasında”, derin bilimsel-eğitici, din karşıtı propagandanın düzenlenmesinde işçi kitlelere yardım edeceği söylenmiştir ve “dinî fanatizmin yoğunlaşmasına” yol açacak inananların duygularına zarar vermekten kaçınmak gerektiği gösterilmiştir.⁵⁷

⁵⁶ V.A. Kuroedov, *Religia i Zakon*, Moskova 1970, s. 9-13.

⁵⁷ A.M. Sadıkova, *Kenes Ökimetinin Din Salasındaki Sayasatı (1918-1953 jj.)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Almatı 2015, s. 48-51.

Ekim Devrimi arifesinde Kazakistan'ın birçok bölgesinde dinî örgütler vardı. Kazakların ayrı bir Müftülük açma sorunu da gündemdeydi. 1917 yılının Temmuz ayında Orenburg'da olan Tüm Kazak Kongresi'nin kararıyla Akmoła, Semey, Yedisu, Turgay, Ural ve Mangışlak bölgesinin dinî organizasyonları kendi müftülüğünün kurulmasına kadar geçici olarak Orenburg Müftülüğü'ne tabi kılınmıştır. Kazakistan'ın temsilcileri Tüm Rusya Müslümanları Kongresi'ne, Tüm Rusya Müslümanları Konseyi'ne (Şura-i İslam) ve onun yürütme komitesine alınmıştır. Bu organizasyonlar ile kongrelerin faaliyeti o dönemde Kazakistan'daki İslam'ın gelişimini etkilediği söylenebilir.⁵⁸ 5 Aralık 1920'de Kazak bölgesi Müslümanları RKP liderliğine, okul binasını din eğitimi için kullanmak üzere başvuruda bulunmuştur ve parti başvuruyu “dinî eğitim camilerde verilmesi lazım” diye cevaplamıştır.⁵⁹ Böylece Sovyet hükümetinin din ve devlet ilişkileri için yasal bir çerçevesi oluşturularak laik bir devlet kurulmaya başlamıştır.

Lenin kendisinin dine yönelik olumsuz tutumuna rağmen Ekim Devrimi'nden sonra İslam karşıtı katı politikasını erteledi. Teorik olarak din ile mücadeleyi materyalizmin temel bir ilkesi olarak kabul eden Lenin, derhal İslam'a karşı saldırmaktan kaçındı ve Müslümanları kullanma yolunu seçti. Devletin laik konumu nedeniyle dinî meseleler devlet meselelerinden ayrıldı. Devletin başlangıçta her ne kadar Hristiyan Ortodoks Kilisesi'ne tepkisi şiddetli olsa da İslam'a karşı daha ılımlı bir tutumu vardı. Rusya ve Doğu'daki tüm Müslümanlara yönelik çağrıda gösterildiği gibi onlara ulusal, dinî ve kültürel özgürlük verileceği ve bu hakların sınırlandırılmayacağı vadedilse de Bolşevik rejiminin güçlenmesinden, özellikle Stalin'in yükselişinden sonra Müslümanlara verilen tüm vaatler reddedilmiştir.⁶⁰

Müslüman komünistlerin lideri Sultan Galiyev ve bazı dinî liderler, 23 Ocak 1918'de çıkarılan kararnamenin Müslümanlar için geçerli olamayacağını hemen beyan etmişlerdi. Çünkü İslam'ın kapsayıcı özelliklerinden dolayı, günlük yaşam, evlilik ve eğitim sistemiyle bir bütün halde olması nedeniyle, dinin okuldan ayrılması ve diğer faaliyetler, özellikle Müslümanlar için zarar doğurabileceğini

⁵⁸ A.S.Tasmagambetov, *Politika Sovetskoy Vlasti v Kazahstane v Otnoşenii İslama v 1917-1940 gg.*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ural 1998, s. 42.

⁵⁹ Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Arşivi, (KCCA), 141-fon, 1-liste, 6-d., s. 30.

⁶⁰ A. Yaman, *Türk Dünyasında İslam, Sovyet Ateizmi ve Kültürel Süerklilik*, Ankara 2012, s. 26-28.

söylemişlerdir.⁶¹ Başlangıçta Sovyet yetkilileri etkili bir İslam Ulemasını, Müslüman âlimlerini kendi tarafına çekmeye çalıştılar. Hatta Komünist parti saflarında bile mollalar az değildi ve şeriat mahkemeleri de yaşamaya devam etmişti.⁶² Bolşevikler savaş durumunda Müslümanların desteğini almak için onlara çeşitli vaatlerde bulundular. Çarlık Rusyası döneminde el konulan Osman döneminde yazılan Kur'an'ın kopyası ve Kazan ile Orenburg'da ele geçirilen camiler Müslümanlara iade edilmiştir.⁶³

23 Ocak 1918'deki dinin devletten ve okulun dinden ayrılmasına ilişkin kararname Müslümanlar da dâhil olmak üzere tüm dinî gruplar arasında olumsuz bir tepki yaratmıştır. Ancak iç savaş bağlamında bu kararnamedeki okulun dinden ayrılması bölümü Müslümanlar arasında çok yavaş uygulanmıştır. İktidarda kalma yolundaki Sovyetlerin ve Komünist partisinin Volga, Ural ve Kuzey Kafkasya'daki nazik ve ihtiyatlı İslam politikası 1920'li yılların sonlarına kadar devam etmişti. Türkistan'da ise durum daha karmaşıktı. 1918-1919 yılında bu bölgede yerel Sovyet yetkilileri Müslüman nüfusu üzerinde büyük güç pozisyonuna geçtiler. Bu, hemen bölge halkının Rus karşıtı ve Sovyet karşıtı duygularının keskinleşmesine ve bölgedeki "cihad" sloganı altında Basmacı Hareketinin⁶⁴ patlak vermesine yol açmıştır. Gerginlikler ancak Moskova'nın Orta Asya'ya gönderdiği özel temsilcilerinin müdahalesinden sonra belli bir dereceye kadar gerilemişti. Sovyet yönetiminin ilk günlerinde Müslüman dinî kurumların yeni bir yapısı oluşturulmaya başlanmıştır. 1920 yılında Ufa'da Orenburg Müftülüğü'nün yerine Müslümanların Merkez Dinî İdaresi (TsDUM - Tsentralnoe Duhovnoe Upravlenie Musulmanov) kurulmuştur. Bu müftülüğe Rusya, Sibiry ve Kazakistan Müslümanları itaat edecekti. Türkistan coğrafyasında Müslümanların çoğu 1924'te kurulan Özbek Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti topraklarında yaşıyordu. Özbekistan'ın çeşitli bölgelerinde yerel dinî yönetimlerin olduğu bilinmektedir ancak hükümet

⁶¹ A.M. Sadıkova, *Kenes Ökimetinin Din Salasındaki Sayasatı (1918-1953 jj.)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Almatı 2015, s. 89.

⁶² A.Ş. Nurmanova, "Musulmanskoe Obrazovanie v Kazahstane (Sovetsky Period)", *Koja Ahmet Yassaui Tagılımı jane Kazakstandağı Dini Bilim Beru Maseleleri, Halıkaralık Simpozyum Materialdarının Jinagı*, Türkistan 6-9 Nisan 2011, s. 168.

⁶³ *Sovyet Rusya'da Bugünkü İslamiyet*, München 1963, s. 5-6.

⁶⁴ Sovyet yönetimine karşı Orta Asya'da 1917'de başlayan ve aralıklı olarak 1931'e kadar süren ayaklanma hareketi.

Özbekistan'daki Müslümanlar için tek bir İslam merkezinin kurulmasını her zaman engellemiştir.⁶⁵

Bolşeviklerin Müslümanlara yönelik ılımlı ve ağırbaşlı politikası karşılığını da vermişti. Örneğin, 1920 yılının başında Yedisu Müslümanları Kızıl Ordu'ya maddî yardımda bulunmuşlardır.⁶⁶

Müslüman okullar ilk yıllarda kapatılmadı. Bazı yerlerde medreseler bile açılmıştır. 1918 yılında Türkistan Özerk Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti⁶⁷ dinin devletten ve okulun dinden ayrılmasına ilişkin bir kararname kabul etmesine rağmen bu yerel dillere tercüme edilmeden Rusça konuşan milliyetler için uygulanmıştır. Hatta Orta Asya'nın Buhara⁶⁸ ve Horezm⁶⁹ Cumhuriyetlerinde bu kararname kabul edilmemiştir bile. Şubat 1920'de RKP Merkez Komitesinin bölgesel parti komitelerine gönderdiği mektupta, Doğu halkları arasında Müslümanlar ile dinî ve ulusal faktörleri göz önünde bulundurarak özel ilişkiler kurma talimatı verilmiştir. Bu bağlamda, İslamla ilgili politika dini inkar etmeden, okuryazarlık düzeyini yükseltmeyi, okul açmayı ve en önemlisi Müslüman din adamlarının baskıcı sınıf olduğunu açıklamayı ve fakir köylülere karşı onların sömürücü niyetlerini açığa vurmaya hedeflemiştir. 1919'da Kazak Merkez Yürütme Komitesi (MYK) Kazakistan'da Kurban Bayramı'nın kutlanmasına izin vermiştir. Hatta 12 Ağustos 1920'deki Kırgız (Kazak)⁷⁰ bölge bürosunun kararına göre Kurban Bayramı gününde çalışan Müslümanlara 25 Ağustos'ta ve Müslüman askerlere ise 25-28 Ağustos tarihleri arasında tatil verilmiştir. Bazı parti ve Sovyet etkinlikleri sırasında namaz kılmak için mola verilmiştir (örneğin, III. Türkistan Sovyetleri Kongresi'nde).

⁶⁵ D. Yu. Arapov, *İslam i Sovetskoe Gosudarstvo (1917-1936), Sbornik Dokumentov*, (Yayınlanmış Arşiv Belgeleri), Vipusk 2, Moskova 2010, s. 11-13.

⁶⁶ *Preodolevaya Religioznoe Vlianie İslama, Sbornik Dokumentov i Materialov*, Almatı 1990, s. 34-35.

⁶⁷ Türkistan Özerk Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti - 30 Nisan 1918'den 27 Ekim 1924'e kadar RSFSR'nin bir parçası olan özerk cumhuriyet.

⁶⁸ Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti - 2 Eylül 1920'de Buhara Emirliği'nin tasfiyesinden sonra ortaya çıkan devlet, 27 Ekim 1924'te Orta Asya Sovyet cumhuriyetlerinin ulusal devlet sınırlarının çizilmesinin sonucunda ortadan kaldırıldı.

⁶⁹ Horezm Halk Sovyet Cumhuriyeti - Hiva devriminin bir sonucu olarak Şubat 1920'de Horezm'in halefi olarak kuruldu, 27 Ekim 1924 'te Orta Asya Sovyet cumhuriyetlerinin ulusal devlet sınırlarının çizilmesinin sonucunda toprakları Özbek SSC, Türkmen SSC ve Karakalpak Özerk Bölgesi arasında bölündü.

⁷⁰ Kırgız Özerk Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti - RSFSR içinde 1920-1925 yılları arasında var olan Kazak ulusal özerk cumhuriyetidir, 1925 yılında Kazak Özerk Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti olarak yeniden adlandırıldı.

Ramazan, Kurban ve Nevruz bayramları Kazak Müslümanları için dinî bayram olarak ilan edilmiştir. Ancak 1921’de Müslüman din adamları (1936’ya kadar) oy verme haklarını kaybetti. 1920 yılında hükümetin özel kararnameleri ile *kalın mal verme*⁷¹ geleneği de kaldırılmıştır.⁷²

İlk yıllarda Türkistan’da Sovyetlerin laik reformlarına ve komünizme karşı protestolar da gerçekleşmişti. Örneğin, 1920’de Buhara Emirliği’nde Sovyetlere karşı fetva çıkarılmıştır. Kuzey Kafkasyalı bir din adamının fetvasında da Bolşeviklerin pozisyonunun Kuran’a aykırı olduğu yazılmıştır. Bazı Müslüman dinî liderler, İslamda sınıf mücadelesinin olmadığını ve özel mülkiyetin kutsal sayıldığını söylemiştir. Sovyetler tarafından kadınlara eşit haklar verilmesi, daha doğrusu, yaşlı küçük kızları evlendirmeyi, çok eşliliği, *kalın mal vermeyi* yasaklayan yasalara da bazı yerel eski anlayışlı Müslümanlar karşı çıkmışlardır.⁷³ Ancak İslamcılarının ikinci reformcu Ceditçi kanadı ise Sovyetleri desteklediler. Sovyetler başlangıçta Ceditçileri iyi bir şekilde kullandılar ve sonra kendilerini baskı altına aldılar. Ceditçiler ile Kadimciler arasındaki tartışmalar Sovyet yönetiminin ilk yıllarında da devam etti. Sovyetler bu çatışmadan yararlandılar.⁷⁴

Marksist-Leninist ilkeye göre din toplumda yer almaması gereken bir olguydu. Eski toplumlardaki sömürücü sınıfın temsilcileri olarak tanıtılan din adamlarının ortadan kaldırılması gerekiyordu. Sovyet devleti anayasasına göre dine özgürlük verilmesine rağmen hakim olan komünist partisi kendi ilkesine göre dine karşı hoşgörüsüz idi. Sovyetler ilk yıllardan itibaren kendi laik yasal temellerini oluşturdular. İlk yıllarda İslam dininin durumu Rus Ortodoks Kilisesi’nden daha iyiydi. Çarlık Rusya’sı gibi Sovyetler de İslam’ı kendi çıkarları için kullanmak istemişlerdi. Hâkimiyetindeki Doğu Müslümanlarının yaşamlarında din ile geleneğin ayrılmaz iç içe bağlantılı olduğunu anlayan Lenin’in önderliğindeki Bolşevikler, İslam’a karşı daha yumuşak ve dikkatli hareket ettiler. Çünkü Müslümanların desteğine ihtiyaçları vardı. Kendileri de Müslümanların destekçileri gibi görünüyordu. Başlangıçta, Sovyetlerin dinin devletten, okulun dinden ayrılığı

⁷¹ Kazaklardaki damat tarafından gelin akrabalarına ödenen başlık parası veya mal.

⁷² A.M. Sadıkova, *Kenes Ökimetinin Din Salasındaki Sayasatı (1918-1953 jj.)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Almatı 2015, s. 101.

⁷³ N. Aşırov, *İslam i Natsii*, Moskova 1975, s. 22-23, 35-36.

⁷⁴ E. Tasar, *The Institutionalization of Islam in Central Asia, 1943-1991*, New York 2017, s. 41-42.

yasasının Müslümanlar ile ilgili olarak uygulanmadığını söyleyebiliriz. Hatta Müslümanların desteğini almak amacıyla onlara pek çok fayda sağladılar bile. İslam, Rus Ortodoks Kilisesi'nden daha özgürdü. Müslüman Ulemasının ise Bolşevikler hakkındaki görüşleri aynı değildi. Çarlık Rusyası döneminde başlayan Müslümanlar arasındaki Ceditçi-Kadimci gerilimleri devam etmiştir. Sovyetler bu durumdan iyi yararlanmışlardır. Sovyetlerin Müslümanlara karşı bu ılımlı tavırları sadece geçiciydi.

1.2. İç Savaştan Sonra Türkistan'daki Dinî Hayat (1922-1929)

İç savaş bittikten sonra da Sovyetlerin Müslümanlarla ilgili ılımlı politikası devam etmiştir. Savaş bitse de Orta Asya ve Kazakistan'da Komünist partinin hâkimiyeti tam olarak oturmamıştı. Sovyetlere karşı Basmacı Hareketinin direnişi devam ediyordu. Sovyet iktidarının tam oturmasına ve güçlenmesine kadar İslam'a karşı saldırının ertelendiği söylenebilir. Hatta İslam'a yönelik ılımlı politika neticesinde 1920'li yılların ortasında müslümanlar arasında dinî canlanma gerçekleşmiştir. Aynı dönemde Sovyetlerin din karşıtı propagandası da yürütölmeye başlamıştır ve din karşıtı teşkilat ve din karşıtı yayınlar oluşturulmuştur.

1.2.1. Ceditçi ve Kadimci Gruplar

Sovyetlerin Müslümanlara karşı yumuşaklığı iktidara geldikten sonra kısa sürede bilindiğini, daha doğrusu, Stalin ile Lenin'in 20 Kasım 1917'deki "Rusya ve Doğu'nun Müslüman Emekçilerine Yönelik Çağrı"sında, Müslümanların din ve geleneklerinin özgür ve dokunulmaz olacağını belirtildiğini söylemiştik. Buna göre Sovyetler Müslümanlardan sempati ve destek beklemişlerdi. Bu çağrıdan iki ay geçtikten sonra, Ocak 1918'de Sovyet hükümeti dinin devletten ve okulun dinden ayrılması hakkında bir kararname yayınladıktan sonra ise yasanın okulun dinden ayrılması bölümü tüm dinlerin temsilcilerinin memnuniyetsizliğini yaratmıştı. İç savaş sırasında ve ondan sonraki Yeni Ekonomi Politikasının⁷⁵ ilk yıllarında da bu kararnamenin "okul bölümü"nün uygulanması Müslüman bölgelerde çok yavaş yürümüşü. İç savaştan sonraki yıllarda da Müslümanlara karşı ılımlı ve tedbirli bir politika izlenmiştir. Sert ve acımasız bir şekilde zulüm gören Rus Ortodoks Kilisesi'ne göre İslam'ın durumu İç savaştan sonraki yıllarda da daha iyiydi. Çünkü

⁷⁵ Rusça: Novaya Ekonomiçeskaya Politika (NEP), ekonomiyi çoküştten kurtarmak amacıyla Lenin tarafından ortaya konan ekonomik politikadır ve resmi olarak 21 Mart 1921'de yürürlüğe girmiştir.

İslam, Doğu'nun ezilen halklarının dini olduğu için Sovyetler bundan yararlanmıştır. II. Katerina döneminde kurulan Orenburg Müftülüğünün tarihsel halefi merkezi Ufa'da olan TsDUM Müftülüğü idi. 1920'li yıllardaki Sovyetlerin İslam konusundaki "barış" politikası geçici bir taktikti. Türkistan'da 1920'lerde Müslüman halkların çoğunu kapsayan "cihat" sloganı altında Basmacıların Sovyet karşıtı hareketi devam etmiştir. Bu büyük bir savaş olmuştur. Öte yandan iktidar yurt dışındaki Müslümanların desteğini de almak istiyordu ve bu istek Sovyetlerin İslami politikasını da etkilemiştir. Sovyetlerin Müslümanlara karşı ılımlı siyaset sergilemelerinin nedenlerinden biri de bu olmuştur. 1920'lerde Doğu Müslüman ülkelerinde halifeliği yeniden kurma yolunda devam eden ayaklanmaları Sovyetler devrim yolunda İngiltere'ye karşı kullanmayı planladılar. Böylelikle 1923 yılında Hicaz Krallığı ile diplomatik ilişkiler kurulmuştur. Böylece Sovyetler hem iç hem de dış politik nedenlerden dolayı Müslümanlara toleranslıydı.⁷⁶

XX. yüzyılın başında Ceditçi ilerici din adamlarını Avrupa kültürü büyük ölçüde etkilemişti. Bu ilerici din adamları kendi konuşmalarında Avrupa'nın kültürel, politik, teknolojik başarılarıyla İslam'ı ilişkilendirdiler.⁷⁷ Ceditçilerin *Ulug Turkestan* (Ulu Türkistan) adlı gazetesi Türk halklarını Tatar, Kazak, Özbek olarak bölünmemeye, birleşmeye çağırmıştı ve ortak bir Türk dilinin oluşturulması gerektiğini söylemişti.⁷⁸ Devrim öncesi ve devrimin ilk yıllarında sosyalizmin din karşıtı niteliği olduğunu düşünen din adamları genel olarak sosyalizme karşıydılar. Geçmişte cumhuriyetçi yönetim sisteminin İslam karşıtı olduğunu düşünen ve halifeliği savunan din adamları, Sovyet hükümetinin kurulmasından sonra ise monarşik yönetim sisteminin İslam'la hiçbir bağlantısı olmadığını söylemeye başladılar.⁷⁹ Bazı muhafazakâr din adamları başlangıçta çocuklarını Sovyet okuluna vermeye karşı çıktılar ve çocukları Komsomol⁸⁰ ve Komünist Partisi üyesi olan ebeveynleri suçlamışlardı.⁸¹

⁷⁶ D.Yu. Arapov, G.G. Kosaç, *İslam i Sovetskoe Gosudarstvo (Po Materialam Vostochnogo Otdela OGPU, 1926 y.)* (Yayınlanmış Arşiv Belgeleri), Vipusk 1, Moskova 2010, s. 11-16.

⁷⁷ S. Asfendiyarov, "İslam i Koçevoe Hozyaistvo", *Ateist*, 1930, №58, s. 3.

⁷⁸ N. Aşirov, *Sovremennii İslam i Molodej*, Moskova 1972, s. 42.

⁷⁹ N. Aşirov, *Evolutsia İslama v SSSR i Zadaçi Ateistiçeskogo Vospitania*, Moskova 1974, s. 5.

⁸⁰ Leninist Genç Komünistler Birliği.

⁸¹ N. Aşirov, *İslam i Sovremennost*, Moskova 1970, s. 19.

Türkistan'ın sosyo-politik yaşamında din ve laik devlet ilişkileri sorunlarını çözme konusunda iki bakış açısı vardı. Birinci Kadimci-muhafazakâr yön, ikincisi de Ceditçi yön. Ceditçilerin temel amacı kamusal yaşamın tüm alanlarını modernleştirmektir. Nisan 1917'de Taşkent'te Ceditçi-Reformcuların "Turkistan Musulman Markazi Şurasi" (Türkistan Müslümanları Merkezi Konseyi) adlı ilk siyasi organı kurulmuştur. Çok geçmeden Ceditçi hareketi iki siyasi gruba ayrıldı. Liberal Ceditçiler tarafından Şura-i İslamia (İslam Konseyi) Partisi kuruldu. İkinci grup ise "Ulama Jamiati" (Ulemalar Topluluğu) Partisi'ni kurdular ve bunlara Seralı Lapin liderliğindeki Kadimci-Muhafazakârlar katılmışlardır. "Şura-i İslamia" Türkistan'ın tüm halklarına eşit haklar tanıyan federal, demokratik bir cumhuriyetçi yönetim sistemini istiyordu. "Ulama Jamiati" ise Anayasa ve Müslüman hukuku (fıkıh) tarafından yönetilen bir federal devlet olmasını tercih etti. Ayrıca Taşkent'te şeyhülislam tarafından yönetilecek ve üyeleri halk tarafından beş yılda bir seçilecek olan bir yasama organı Mahkama-i Şaria (Şeriat mahkemesi) oluşturulacaktı. Çeşitli kongreler düzenlediler. Kasım 1917'deki Türkistan Müslümanlarının IV. Kongresi'nde her iki taraf da Taşkent Konseyine karşı çıktılar ve Kokand'da bağımsız bir Müslüman hükümet kurmayı amaçladılar. Ayrıca Türkistan'da "Turk Adami Markaziyat Partiasi" (Türk Ademimerkeziyet Partisi), "Turkistan Susialistlar Tudasi - Erk" (Türkistan Sosyalist Partisi - Hürriyet) ve "Yaş Buharalıklar" (Genç Buharalılar) organizasyonları da yaşamıştır. 1920'de Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti'nde "Yaş Buharalıklar" iktidara geldi. Ceditçiler ideolojisinin oluşumunu Rusya Müslümanları da (Volga, Kırım Tatarları ve Azerbaycanlılar) yabancı Müslümanlar da etkilemişti. Yerel resmi dinî yönetim, dini ve laik otoritelerin ayrılmaz olduğunu ifade ederken halk ise geleneksel Müslüman devletindeki gibi kamu ve sivil işlerinde şeriatın hâkim olması gerektiğine inanıyordu. Kısacası, Ceditçi-Reformcular arasında din ile devlet ilişkisi meselesinde iki bakış açısı vardı, "Turk Adami Markaziyat Partiasi" ve "Turkistan Susialistlar Tudasi - Erk" devletin laiklik yolu ile gelişimini desteklediyse de "Şura-i İslamia" ve "Yaş Buharalıklar" net bir görüşe sahip değillerdi.⁸² 1924 yılında Buhara Halk

⁸² S. Erşahin, "Jadidistkie Političeskie Partii Turkestana o Svetskom Gosudarstve (1917-1920)", *İslam i Svetskoe Gosudarstvo, Pod Obşei Redaktsiei Z.İ. Munavvarova i V. Şnaidera-Detersa*, Taşkent 2003, s. 92-96.

Cumhuriyeti dinî liderleri Kongresi Kuran'a dayanarak halkın hükümetini destekleyeceklerini ve Basmacı Hareketini tamamen kınadıklarını belirten bir karar çıkarmışlardır.⁸³

1.2.2. Müslüman Dinî Kuruluşların Rolü

16-25 Eylül 1920'de Ufa şehrinde Müftü G. Barudi liderliğinde ulema ve mutavallilerin (mütevelli) I. Tüm Rusya Kongresi toplanmıştır. Bu kongrede Orenburg Müftülüğü'nün halefi olan Müslümanların Merkez Dinî İdaresi (TsDUM) yeniden düzenlenmiştir. Dediğimiz gibi bu dinî yönetime İç Rusya, Sibirya ve Kazakistan Müslümanları tabi kılınmıştı. TsDUM'un yönetim yapısı üç aşamalı oldu, üst (Dinia Nazarat - yönetim ekibinde müftü ve ona üye olan altı kadı vardı); orta (muhtasibat (mühtesiplik) - üç kişiden oluşuyordu, başkanı muhtasib idi⁸⁴) ve alt (mutavalliyat (mütevellilik) her cami bir molla, bir müezzin ve bir sekreter-saymandan) aşamalardan oluşmuştur. 1927 yılında TsDUM 14.825 Müslüman örgütünü birleştirmiştir. Bu onun tarihindeki en yüksek rakamdır. Yeni Ekonomi Politikası yıllarında dinî liderler Sovyet yetkililerinden şu taleplerde bulunmuşlardı: İslami temelleri okutmak isteyen herkese izin verilmesi, dinî okulların TsDUM'a ve onun bölgesel kuruluşlarına aktarılması, imam, müderris ve camilerin hizmetlerine izin alma prosedürlerinin iptal edilmesi, 18 yaşın altındaki çocuklara din eğitiminin serbest hale getirilmesi. Buna ek olarak Müslüman okulların açılması, evlilik, boşanma ve mülkiyet sorunlarının mollalara devredilmesi, dinî liderler üzerindeki baskının durdurulması, dinî idareye basın özgürlüğünün sağlanması, dinî idarenin yasal olarak tanınması gibi şartları da vardı.⁸⁵

1920'li yılların koşulları nedeniyle Sovyetler 1922 yılının Mayıs ayında Türkistan, Buhara Cumhuriyetleri topraklarında dinî kuruluşlara bazı vakıf arazilerini geri verdiler. Bununla birlikte yerel Kadı ve Biy Mahkemelerinin⁸⁶ çalışmalarına da izin verildi. Dinî okullar yasal hale geldi. Dinî kuruluşlara vakıf arazilerinin geri

⁸³ N. Aşirov, H. İsmailov, *SSSR-degi İslam men Musulmandar Jagdayin Antisovettik Burmalauga Syn*, Almatı 1984, s. 37.

⁸⁴ Muhtasibat, doğrudan kadı ve kadılığa bağlı olan muhtasibin İslami toprak bölümüdür. Muhtasib, muhtasibat'ı denetler.

⁸⁵ D.Yu. Arapov, G.G. Kosaç, *İslam i Sovetskoe Gosudarstvo (Po Materialam Vostochnogo Otdela OGPU, 1926 y.)* (Yayınlanmış Arşiv Belgeleri), Vipusk 1, Moskova 2010, s. 4-6.

⁸⁶ Rusya, Kazakistan topraklarına sivil ve askeri bir yargı sistemi getirmeden önce, geleneksel bir Biy mahkemesi vardı.

veriliş Güney Kazakistan topraklarında da gerçekleşmişti.⁸⁷ Koşullara bağlı olarak Türkistan Komünist Partisi'nin bu bölgede din karşıtı propaganda çalışmaları iki yönde ilerlemiştir. Birinci halkı yavaşça ulemanın etkisinden çıkarmak ve “cehaletle, gericilikle mücadele etmek için” halk arasında kademeli ve sistematik bir şekilde kültürel ve eğitimsel çalışmalar yapmatı. İkinci inananları din ile ulemanın hâkimiyetinden kurtarmak ve çoğu işçiye dinî esaretten kurtarmak için propaganda yapılmasıydı. Buna ek olarak Müslüman din adamlarını sistematik bir biçimde hükümet organlarından çıkarmak, eski batıl, putperest inançlarla, hoca⁸⁸, işan⁸⁹, derviş ve şifacılarla mücadele etmek, halkı çocuklarını dinî okullara değil Sovyet okullarına göndermeye davet etmek, kadınların partiye üye olması ve diğer etkinliklere katılması için ajitasyon yapmak vb. propaganda faaliyetlerine girişilmiştir.⁹⁰

Dinî hareketlerin aktif olduğu bölgelerde, Türkistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde (1924'e kadar Kazakistan'ın güney bölgesi dâhil), resmî olarak 1922'de camilerin yanından dinî okullar ve medreseler açılmasına izin verilmiştir. Hatta bazı Sovyet okullarında bile din eğitime mücade edildi. 9 Haziran 1924'te TMYK kararı ile ilkokul bitiren çocukların 14 yaşından itibaren camilerde dinî eğitim almalarına izin verilmiştir (daha önce yalnızca 18 yaş üstü kişiler camilerde dini eğitim alabiliyorlardı). Bu karara dayanarak 1925 yılının Ocak ayında Kazakistan'da din eğitiminin sadece cami binasında yapılması gerektiği yönünde bir talimat yayınlanmıştır. Din eğitimi süreci, İç İşleri Halk Komiserliği (NKVD - Narodnii Komissariat Vnutrennih Del) ve Birleşik Devlet Siyasi Yönetimi (OGPU - Obedinennoe Gosudarstvennoe Politicheskoe Upravlenie) organları tarafından denetlenmiştir. İl ve ilçelerde İslami din eğitimi kırsal alanlara göre daha sıkı bir şekilde denetlenmiştir.⁹¹

⁸⁷ A.S.Tasmagambetov, *Politika Sovetskoy Vlasti v Kazahstane v Otnoşenii İslama v 1917-1940 gg.*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ural 1998, s. 59.

⁸⁸ Kazaklar arasında dinî hizmetlerde görevli olan kimse, din görevlisi, aynı zamanda boy ismi.

⁸⁹ Türkistan'da ve İdil havzası Türklerinde “Sufi, keramet sahibi, veli” manalarında, ulema ve şeyhlere verilen bir unvan.

⁹⁰ *Preodolevaya Religioznoe Vlianie İslama, Sbornik Dokumentov i Materialov*, Almatı 1990, s. 58-61.

⁹¹ A.S.Tasmagambetov, *Politika Sovetskoy Vlasti v Kazahstane v Otnoşenii İslama v 1917-1940 gg.*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ural 1998, s. 81-83.

Temmuz 1917’de II. Tüm Rusya Müslümanları Kongresi’nde Orenburg Müftülüğünün yerine TsDUM’un oluşturulmasına karar verilmişse de TsDUM’un kuruluşu yalnızca 1920’lerin sonlarında gerçekleşmişti. Haziran 1923’te Müslüman Din Adamlarının II. Tüm Rusya Kongresi’nde tanınmış bir halk figürü, din âlimi ve tarihçi olan Rızaetdin Fahretdin (Fahretdinov) TsDUM Müftüsü olarak seçilmiştir. Bu toplantıda TsDUM’un Nizamı (Ustav) kabul edilmiştir. Bu Nizam, Kasım 1923’te NKVD tarafından resmen onaylanmıştır. Nizamda TsDUM Din Adamları Kongresi’nin üç yılda bir yapılacağı belirtilmiştir. Dinî İdare’nin vakıflar ve Müslümanların bağışlarıyla kendisini finanse edeceği söylenmiştir. Ayrıca yönetim yapısı hakkında bilgiler verilmiştir.⁹² Haziran 1923’teki III. Tüm Rusya Müslümanları Kongresi’nde çeşitli kararlar alınmıştır. Kararnamede Çarlık Rusya’nın Müslümanları karanlıkta tutmak istediği ancak Sovyet hükümetinin dünyada ilk kez milliyeti ne olursa olsun herkes için zorunlu eğitim başlattığı, bu nedenle bu işlerin desteklenmesi gerektiği yazılmıştır. SSCB Müslümanlarının TBMM’nin saltanat ile hilafeti bölme kararını, hain Vahdettin’in tahttan devrilmesini ve onun yerine Abdülmecit’in geçmesini desteklediği belirtilmiştir. Basmacıları Türkistan’daki ayaklanmayı durdurmaya ve dünya Müslümanlarını Sovyetlerle savaşmamaya çağırmıştır. Sovyetlerin dini devletten ayırma politikasının adil bir karar olduğu, zor durumlara rağmen Türkiye’nin açlık çeken Rusya Müslümanlarına yardım gönderdiği fakat onun “acımasız” İngiltere tarafından engellendiği, birçok Müslüman ülkenin İngiliz yönetimi altında olduğu ve Sovyetlerin İngilizlere karşı Türklere yardım ettiği söylenmiştir. Özetle, Dünya Müslümanlarını Sovyetleri desteklemeye çağırılmışlardır.⁹³

Kazakistan dinî liderleri 1923’te Ufa’da gerçekleşen Müslüman Din Adamlarının II. Tüm Rusya Kongresi’nden sonra organize bir şekilde çalışmaya başladı. O kongreden sonra TsDUM’a iki Kazak kadısı üye olmuştur. Bu kongreden sonra TsDUM kendi Kazak şubesini aktif olarak etkilemeye başlamıştır. 25 Ekim - 4 Kasım 1926’de Ufa’da gerçekleşen Müslüman Din Adamlarının III. Tüm Rusya Kongresi’nin ardından dinî faaliyetler büyük ölçüde artmıştır. Bu kongreye

⁹² D. Yu. Arapov, *İslam i Sovetskoe Gosudarstvo (1917-1936), Sbornik Dokumentov*, (Yayınlanmış Arşiv Belgeleri), Vipusk 2, Moskova 2010, s. 63-67.

⁹³ Adı geçen eser, s. 52-59.

Kazakistan'dan 135 delege katılmıştır. Böylelikle TsDUM yönetimi altındaki bölgelerden en fazla delege Kazakistan'dan gelmiştir. 1927 yılında Kazakistan'ın 9 bölgesinde 55 muhtasibat iş yapmıştır. Kazak dinî liderleri genellikle muhafazakâr bakış açısına daha yakındı. Muhafazakâr din adamları, özellikle de işanlar ile Dinî idare arasında anlaşmazlıklar vardı. Din adamları kalın mal verme geleneğinin Sovyetler tarafından yasaklanmasına karşı çıkıyorlardı. Bazen din adamlarının propagandası sonucunda parti, komsomol ve Kosçi Birliği⁹⁴ birimlerinin parçalandığı olaylar olmuştur. İşanlar Kazakistan'ın dinsel yaşamı üzerinde büyük bir etkiye sahipti ve aynı dönemde onların müritleri ile kalpelerinin⁹⁵ sayısı artmıştır. Bazı işanların müritlerinin sayısı 10-15 bine kadar ulaşmıştır. Örneğin, Ak İşan Sırdarya eyaletinin Türkistan bölgesinde yüksek bir itibara sahipti. Bu dönemde Türkistan şehrindeki "Sultan-Hazret" Camisine yılda 5 ila 8 bin arasında ziyaretçi geliyormuş. Din adamları Sovyet okulları hakkındaki olumsuz görüşlerini de dile getirmişlerdir. Ayrıca yasadışı din eğitime karşı da yerel yetkililer hiçbir şey yapmamışlardır.⁹⁶

1926'dan itibaren dinî idare aktif olarak çalışmaya başlamıştır. Etkinlikleri aşağıdaki alanlarda belirlenmiştir: 1) dinî propagandanın genişlemesi 2) dinî idareye siyasi haklar verilmesi, 3) köylüler üzerindeki ideolojik ve ekonomik etkisi. Köylüler üzerindeki ideolojik etkisi, Sovyet hükümet sistemine, Sovyet okuluna, Komsomol'a ve parti örgütlerine karşı propaganda yoluyla yürütülmüştür. Din adamlarının tüm faaliyetleri de kontrol altındaydı. Halk arasında çocuklarını Sovyet okullarından alarak dinî okullara verme olayları da olmuştur. Hatta bazı mollalar Sovyet okullarının kapatılmasını talep etmişler, Sovyet iktidarını ve reformlarını tanımadığını söylemişler, yerel makamların çalışmalarına karşı iddialarını sunmuşlar ve Sovyetlere karşı propaganda yapmışlardır. Bununla beraber camilerde komünistlere ve komünizme karşı vaaz vermişler, komsomol üyelerine karşı çalışmışlar ve komünistlere karşı güç kullanmaya çağırmışlardır.⁹⁷

1920 yılların ortalarında Müslümanların yaşadığı bölgelerde dinî canlanma gerçekleşmiştir. Müslüman kuruluşlar Kazakistan'ın neredeyse her bölgesinde vardı.

⁹⁴ Orta Asya ve Kazakistan'ın ulusal cumhuriyetlerde çalışan köylü kitlesi organizasyonu.

⁹⁵ Kalpe - işanın takipçisi.

⁹⁶ *Preodolevaya Religioznoe Vlianie İslama, Sbornik Dokumentov i Materialov*, Almatı 1990, s. 126-135.

⁹⁷ D.Yu. Arapov, G.G. Kosaç, *İslam i Sovetskoe Gosudarstvo (Po Materialam Vostochnogo Otdela OGPU, 1926 y.)* (Yayınlanmış Arşiv Belgeleri), Vipusk 1, Moskova 2010, s. 32-48.

1924 yılında Kazakistan'da onlarca dinî okul, müslüman mahkemesi faaliyet göstermiştir. Camiler inşa edilmiş ve tasavvuf pratiğinin yeniden canlanması kaydedilmiştir. Dinî etkinlik genellikle Kazakistan'ın güneyinde yoğunlu. Kazakistan Müslümanları TsDUM'a bağlı idi. Halktan zekât, sadaka vb. gibi bağış toplama yaygınlaştı. Bağışların toplanması resmî din adamları arasında da ve "Halk İslamı temsilcileri" sayılan işan, mürid ve dervişler arasında da yaygındı. Sovyet iktidarının ilk on yılındaki dikkat çekici bir olgu müslüman topluluğunun yerel makamlara, işçi sendikalarına, komsomola mali destek vermesi olmuştur. Bu, müslüman toplumunda din işlerinin devlet işlerinden ayrılmasının henüz kök salmadığını gösteriyordu.⁹⁸

Kazaklar ile Türkmenler arasında Tatar ve Özbek mollaları çok etkili olmuşlardı. Sovyetler, Ceditçi-İlerici din adamlarının yardımıyla Orta Asya ve Kazakistan'daki dinî okullara laik dersleri de eklediler. 1927'de Özbekistan'da ilköğretim dinî okul sayısı 1325, medrese sayısı 84 idi. Türkmenistan'da ise dinî okul sayısı 74, medrese sayısı 16 ve Kırgızistan'da dinî okul sayısı 78 olmuştur. Bu okullarda öğrenci sayısı 25 bine ulaşmıştır. Tüm Orta Asya'da yaklaşık 1.477 dinî okul ve 190 medrese vardı. Bölgede başörtüsünün terk edilmesi üzerine protestolar da yapılmıştır. İlerici din adamları Sovyetlere kadınlar meselesinde yardımcı olmuşlardır. Genel olarak din adamları aşağıdaki gruplara ayrılmıştır: 1. Caminin din adamları - imam, hatip, müezzin ve kariler. 2. Aydınlatıcı din adamları - müdderris ve damolla⁹⁹- muallim. 3. Dinî mahkemenin temsilcileri - kadı, aglyam¹⁰⁰ ve müftü. Ayrıca işanlar ve onların kalpeleri de unutulmamalıdır. İşanların manevi ve sosyal hayat üzerinde etkisi vardı. Sovyetler yönetimi ele geçirmeye başladığında aydınlatıcı din adamları ile dinî mahkemenin temsilcileri zarar görmeye başlamıştır. Din adamlarının muhafazakârlar ve reformcular olarak ikiye ayrıldığını da söylemiştik. Mahkama-i Şaria dinî örgütü tüm kadıları birleştirmiştir. Ancak bazı iç anlaşmazlıklardan sonra bu örgüt İlericilerin etkisiyle Bölgesel Dinî İdareler olarak yeniden oluşturulmuştur. Böylece Özbekistan'ın birkaç şehrinde dinî idareler faaliyet göstermiştir. İlerici dinî liderlerin egemen olduğu dinî idarelere işanlar karşı çıktılar.

⁹⁸ A.K.Sultangalieva, *İslam v Kazahstane: İstoria, Etničnost i obşestvo*, Almatı 1998, s. 49-50.

⁹⁹ Müslüman dini okulun öğretmeni.

¹⁰⁰ En çok bilen, iyi bilgiye sahip olan, çok büyük bir uzman.

Dinî idarelerin içindeki seçimlerde Ceditçiler ile muhafazakârlar arasında kavgalar da olmuştur. Din adamları Sovyetlerle uzlaşmaya çalışmışlardır. TsDUM'un Özbekistan'daki dinî idare üzerindeki etkisi de çok büyüktü ve TsDUM kendi tecrübesiyle paylaşmıştır. Karşılıklı ilişkileri iyiydi. TsDUM Orta Asya'yı kendine katmak istemiştir. Orta Asya ve Kazakistan'da işanizm (Sufizm) çok etkili olmuştur. Hatta Türkmenistan'da mollalar işanlar tarafından atanmıştır. Sovyetlerin arazi reformları işanları büyük ölçüde olumsuz etkiledi ve onlar Sovyet okullarını protesto etmeye de devam ettiler. Esas olarak işanlar muhafazakâr din adamlarındandı.¹⁰¹

TsDUM için Kazakistan ekonomik açıdan en önemli bölge idi. 1928'deki TsDUM ile Kazakistan Muhtasibatı arasındaki anlaşmazlıklar Kazakistan'ı TsDUM'dan ayırma girişimine yol açmıştır. Böylece Kazakistan'daki 55 muhtasibatın 20'si TsDUM'dan ayrılmıştır. Bu nedenle, Kazak dinî liderleri ikiye bölünmüştür.¹⁰² TsDUM dinî okullar için mücadele etmişti ve dinî kitaplar yayınlamaya çalışmıştı. Yeni Ekonomi Politikası, Sovyet okullarının zayıflılığı ile Sovyet kültürel ve eğitimsel çalışmalarının eksikliği TsDUM'un güçlenmesine neden olmuştur. Orta Asya ve Kazakistan'da da muhafazakârlar ile İlericiler arasında bir mücadele vardı. İlericiler Sovyetlerin yardımıyla galip gelmişlerdir. Sovyetler bu muhafazakârlar ile İlericiler arasındaki gerginliği daha da artırmışlardır. Daha doğrusu, durumdan iyi yararlanabilmişlerdir.¹⁰³ Sovyet Müslümanlarını genel olarak iki bölgeye ayırabiliriz. İlki Tataristan, Başkurdistan, Kırım, Sibirya, Urallar ve Kazakistan, ikincisi ise Orta Asya ve Kuzey Kafkasya. İlk bölgede İlerici din adamlarının kanadı muhafazakârları yenmiştir.¹⁰⁴

1.2.3. Din Karşıtı Politikanın Ön Koşulları

Denildiği gibi Komünist Partisi açısından din bireyin özel sorunu olamazdı. 1919 yılının Mart ayında RKP'nın Sekizinci Kongresindeki parti programında dinle ilgili kararda, dini devletten ve okulu dinden ayırma kararına RKP'nın

¹⁰¹ D. Yu. Arapov, *İslam i Sovetskoe Gosudarstvo (1917-1936), Sbornik Dokumentov*, (Yayınlanmış Arşiv Belgeleri), Vipusk 2, Moskova 2010, s. 99-114.

¹⁰² *Preodolevaya Religioznoe Vlianie İslama, Sbornik Dokumentov i Materialov*, Almatı 1990, s. 152-153.

¹⁰³ D.Yu. Arapov, G.G. Kosaç, *İslam i Sovetskoe Gosudarstvo (Po Materialam Vostochnogo Otdela OGPU, 1926 y.)* (Yayınlanmış Arşiv Belgeleri), Vipusk 1, Moskova 2010, s. 53-59.

¹⁰⁴ D. Yu. Arapov, *İslam i Sovetskoe Gosudarstvo (1917-1936), Sbornik Dokumentov*, (Yayınlanmış Arşiv Belgeleri), Vipusk 2, Moskova 2010, s. 89.

memnun olmayacağı ve planlı hareket ederek dinî önyargının tamamen ortadan kalkacağına inandığı bildirilmiştir. Ayrıca parti, sömürücü sınıflarla dinî propaganda organizasyonlar arasındaki ilişkileri tamamen yok etmeye, en geniş bilimsel-
eğitimsel ve din karşıtı propagandayı düzenleyerek emekçi kitlelerin dinî önyargılardan fiili kurtuluşuna katkıda bulunmaya çalışacağını gösterdi ve inananların duygularına yapılan hakareten dikkatli bir şekilde kaçınmak gerektiği, çünkü bunun dinî fanatizmin sağlamlaşmasına yol açacağı belirtilmiştir.¹⁰⁵

Şubat 1922'de RKP'nin Kazakistan bölgesel komitesinde Ajitasyon ve Propaganda Bölümü oluşturulmuştu.¹⁰⁶ 1923 yılının Haziran ayında RKP'nin Kazakistan bölgesel komitesi mektubunda, Kazak halkı arasında din karşıtı propaganda işlerinde çok dikkatli olunması gerektiği ve Kazaklar arasından bu işi yapacak iyi hazırlanmış komünistler olmazsa, din karşıtı propaganda yönetiminde beceriksizlik yapılırsa, halk tarafından çok büyük tepki ve fanatizme neden olacağı yazılmıştır. Partiye göre Kazak halkı arasında din karşıtı işlerde ilk önce yapılacak şey uzmanları çoğaltmaktır. Onların yardımıyla halk arasında dinî önyargıları, batıl inançları, boş inançları ve onun gibi din öğretisi kalıntılarını ortadan kaldırmaya başlanacağı söylenmiştir. Parti adına konuşan konuşmacıların tartışmalar yapmaya dikkatli bir şekilde hazırlanması gerektiği ve denenmemiş konuşmacıların parti adına konuşma yapmasına izin verilmemesi vurgulanmıştır. İyi hazırlanmış tartışmaları çok miktarda işçisi olan şirketlerde ve eğitim kurumlarında düzenlemek gerektiği gösterilmiştir. Ayrıca doğa bilimi konularında derslerin Kazak dilinde¹⁰⁷ yapılması ve Kazakça doğa bilimi niteliğindeki broşürlerin yayınlanması gerektiği üzerinde durulmuştur.¹⁰⁸

1922'de Orenburg'da basılı ürünlerin Kazakça yayınlanması için bir matbaa kuruldu. Din karşıtı konularda broşürler, süreli yayınlarda ateizm hakkındaki makaleler, din karşıtı çalışmalarla ilgili metodik kılavuzlar vs. basılmaya başladı. Bu ürünlerin içeriğinin, doğa ve sosyal yaşam olgusunun yalnızca materyalist bir açıklaması olmasına dikkat edildi. Buna karşılık Müslüman din adamları da

¹⁰⁵ Preodolevaya Religioznoe Vlianie İslama, Sbornik Dokumentov i Materşalov, Almatı 1990, s. 27

¹⁰⁶ A.S.Tasmağambetov, Politika Sovetskoy Vlasti v Kazahstane v Otnoşenii İslama v 1917-1940 gg., (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ural 1998, s. 99.

¹⁰⁷ Kazak Türkçesi.

¹⁰⁸ Preodolevaya Religioznoe Vlianie İslama, Sbornik Dokumentov i Materşalov, Almatı-1990, s. 69-70.

kampanya faaliyetlerini yoğunlaştırdı. Onlar Petrograd, Taşkent, Orenburg, Kazan ve Ufa şehirlerinin özel yayın evlerinden önemli miktarda dinî içerikli kitaplar aldırarak Kazakistan'da yaygın olarak dağıttılar. Dağıtılan broşürler, dergiler ve müracaatlar inanç ve küfürden kaynaklanacak zararlardan kaçınmak için, İslam dinine katı bir şekilde uyulmasını gerektiren çağrılarını içeriyordu. Devlet tarafından din karşıtı propagandacıları Kazaklar, Tatarlar, Uygurlar, Karakalpaklar arasından Sovyet parti okulları ve özel kurslar aracılığıyla eğitmek için önlemler alınmıştır. RKP Kazakistan bölgesel kömitesine 1923 yılının ikinci yarısından itibaren müslüman halk arasındaki din karşıtı çalışmalar hakkında raporlar gelmeye başladı. Din karşıtı derslerle birlikte dinî bayramlar vaktinde din karşıtı gösteriler de yapılmıştır.¹⁰⁹

Din karşıtı propaganda çalışmalarında Militan Tanrısızlar Birliği (MTB) önemli bir rol oynamıştır. Ağustos 1924'te *Bezbojnik* gazetesi muhabirlerinin ilk kongresinde *Bezbojnik Gazetesi Dostları Topluluğu* oluşturulmuştur. 1925'te ise Tanrısızlar Birliği kuruldu. 1929'da Sovyetler Birliği Tanrısızlar Birliği'nin II. Kongresi kararı ile bu örgütün adı Militan Tanrısızlar Birliği olarak yeniden adlandırıldı (1947'de onun etkinliği Sovyetler Birliği "Znanie" (Eğitim) Topluluğunun bilimsel ateizm bölümlerine verildi).¹¹⁰ Tanrısızlar Birliği ülkedeki bütün din karşıtı örgütleri içeriyordu. Böylece Sovyetler Birliği'nde ateist hareketin örgütsel yapıları oluşturuldu. 1919'dan itibaren *Revoliutsia i Tserkov* dergisi, ondan sonra *Bezbojnik* gazetesi yayınlanmaya başlamıştır. Tanrısızlar topluluğunun çalışmalarında ünlü bilim ve kültür figürleri yer aldı. Bunların arasında N.K.Krupskaya da vardı. E.M.Yaroslavsky *Bezbojnik* gazetesi ile *Antireligioznik* dergisinin editörü ve Tanrısızlar Topluluğu Merkez Konseyi'nin daimi üyesiydi.¹¹¹

1917-1936'da Müslümanların işleriyle farklı parti ve güvenlik yapıları ilgilendi. Bunların içinde Komünist Parti belirleyici bir rol oynamıştır. Müslümanların işleri ile ilgili konularda karar alma sadece en yüksek siyasi liderliğe aitti. 1920'lerin sonunda siyasi lider sadece Stalin idi. 1920 yıllarında partinin alt kuruluşları arasında müslüman işleriyle Merkez Komite yanındaki *Dini Devletten*

¹⁰⁹ A.S.Tasmagambetov, *Politika Sovetskoy Vlasti v Kazahstane v Otnoşenii İslama v 1917-1940 gg.*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ural 1998, s. 110-111.

¹¹⁰ A.M.Sadıkova, *Kenes Ökimetinin Din Salasındaki Sayasatı (1918-1953 jj.)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Almatı 2015, s. 125.

¹¹¹ D.Satbay, G.Bilalova, "Kenes Biligi Kezindegi Dinî Sayasat", *Kazak Tarihi*, 2017, №2, s. 14-15.

Ayırma İşleri Komisyonu ile devletin dine karşı politikasını yöneten Merkez Komitenin *Ajıtasyon ve Propaganda* bölümü yanındaki *Din Karşıtı Komisyonu* ilgilenmiştir. 1920 ve 1930 yıllarında İslami işlerle uğraşan Sovyet kuruluşları ise şunlar idi: *Milliyet İşleri Halk Komiserliği* ile Tüm-Rusya Merkez Yürütme Komitesi altındaki *Din İşleri Daimi Komisyonu*. Ancak Sovyetler Birliği tarihinde dini, onun içinde İslam'ı "devlet kontrolü"nde tutan kuruluşlar arasında özel güvenlik yapıları önemli yer almıştır. Bunların büyükleri Tüm Rusya Acil Durum Komisyonu (Vserossiyskaya Çrezviçainaya Komissiya - VÇK) (1917-1922), OGPU (1922-1934) ve NKVD (1934'ten sonra) yapılarıdır. 1920'li yıllarda bunların içinde "doğunun karşı-devrimi" ile mücadeleleri denetleyen OGPU'nun *Doğu Bölümü* önemli bir rol oynamıştır. 1929'da bu kuruluşun dağıtılmasından sonra İslami meselelerle OGPU'nun *Gizli Bölümü* uğraşmıştır. Devlette dinî işlerle ilgili tasarım çalışmalarını bu bölümün önde gelen çalışanı, deneyimli güvenlik görevlisi E.A. Tuçkov yapmıştır. İslam işleriyle uğraşan ünlü parti ve Sovyet yetkilileri E.M. Yaroslavsky, V.R. Menjinsky, Ya.H. Peters, P.A. Krasikov ve P.G. Smidoviç genel olarak Müslümanlığın "ölümüne" ulaşılacağına inanıyorlardı.¹¹²

1927'de Kazakistan'da Komünist Partinin Ajıtasyon ve Propaganda bölümü kararında, köylerde, Kazak kadınları arasında, gençler arasında, köylü kadınlar arasında, işletmelerde ve parti içinde ideolojik çalışmalarının güçlendirilmesine değinilmiştir. Bu bölüm yerel halk arasında din karşıtı propaganda çalışmalarını yapmakla yükümlü olmuştur. Tanrısızlar Birliği'ne sadece şehirlerde değil köylerde de din karşıtı faaliyetler yürütmek, din karşıtı broşürler ve kitaplar yayınlamak talimatı verilmiştir. Dine karşı parti ve Sovyet organlarını kullanmak gerektiği belirtilmiştir. Sovyetlere göre hem kadınlar hem de gençler arasında din karşıtı çalışmaların yapılması gerekiyordu. Kadınlar arasındaki yasal çalışmanın üç yönde yapılması gerektiği belirtilmiştir:¹¹³ 1) kalın mal verme geleneği, çok eşlilik gibi aile içi suçların araştırılması ve yasal yorumlanması, 2) adli makamlarla birlikte aile içi suçlarla mücadele, 3) alt adli soruşturma birimlerine başkan olarak ve yasal işlemlerde Kazak kızlarının çalıştırılması.

¹¹² D. Yu. Arapov, *İslam i Sovetskoe Gosudarstvo (1917-1936)*, *Sbornik Dokumentov*, (Yayınlanmış Arşiv Belgeleri), Vipusk 2, Moskova 2010, s. 13-14.

¹¹³ KCCA, 141-fon, 1-liste, 1040-d., s. 241-255.

1926’da Kazakistan topraklarında, Parti tarafından fuarlar sırasında din karşıtı kültürel ve eğitici kampanyalar yapılması emredilmiştir. Propaganda yöntemleri de gösterilmiştir. Çalışma iki dilde, Yani, Kazakça ve Rusça gerçekleştirilerek belirli konularda düzenli konferanslar, toplantılar yapılmıştır.¹¹⁴ Komünist Partisi tarafından Kazakistan’da din karşıtı propagandanın bazı dergiler tarafından da yapılması gerektiği vurgulanmıştır. Parti, Kazakça din karşıtı kitapların yayınlanmasını gerekli görmüştür. Bu işlerle ilgili parti birimlerine ve Komsomol’a talimatlar verilmiştir.¹¹⁵

1929’da Parti sekreteryası toplantısında Sırdarya bölgesinde başörtüsüyle mücadele çalışmaları tartışılmıştır. Özbek kadınları arasında başörtüsüyle mücadelenin zorlukları üzerinde durulmuştur. İdari ve adli makamlar bu konuda ciddiye göstermemişlerdir. Kadınlara eşitlik sağlama işinin başörtüsüne karşı çalışma ile sınırlı olmadığı gösterilmiştir. Parti tarafından bu işe Özbekleri dâhil etmek ve yerel gazetelere kalın mal verme geleneğine karşı konuları ele almak talimatı verilmiştir.¹¹⁶ Kadınlar Sovyet reformlarına, kalın mal verme geleneği ile çok eşliliğe karşı mücadele işlerine dahil edildi ve bu konuda aktif roller oynadılar. Parti temsilcileri ise “zenginler ve din adamları kadınları partiye karşı kışkırtıyorlar” diye şikâyet de ediyorlardı.¹¹⁷

1920 yılların sonu 1930 yılların başında din karşıtı içeriği olan birçok kitap yayınlandı. Örneğin, “Ateist” Yayınevi 1922-1929 yılında 270 kitap, 1930 yılında ise çeşitli 418 kitap yayınladı. “Bezbojnik” Yayınevi 1927-1928’de din ve ateizm hakkında 79, 1929’da 137 ve 1930’da ise çeşitli 244 kitap yayınlamıştır. 1920 yıllarda SSCB’nin en çok yayınlanan din karşıtı dergi, gazeteleri arasında *Revoliutsia i Tserkov* dergisi, *Nauka i Religia* gazetesi ve dergisi, *Bezbojnik* gazetesi, *Bezbojnik u Stanka* ve *Antireligioznik* dergileri vardı. SSCB’de yaşayan çeşitli milletlerin dillerinde de ateist yayınlar vardı. Onlar da çoğaltıldı. 1917-1941 yıllarında dini eleştiren 40’a yakın dergi ve 35 gazete yayınlanmıştır. Bunlar arasında, özellikle *Antireligioznik*, *Bezbojnik* ve *Voinstvuiuşi Ateizm* dergileri çok kopyayla basılmıştır.

¹¹⁴ KCCA, 141-fon, 1-liste, 492-d., s. 144.

¹¹⁵ KCCA, 141-fon, 1-liste, 492-d., s. 541-542.

¹¹⁶ KCCA, 141-fon, 1-liste, 2395-d., 247-250.

¹¹⁷ KCCA, 141-fon, 1-liste, 2829-d., 47-51.

1930'lu yıllarda din karşıtı içeriği olan kitaplar çoğaldı. Onlar Rus dili ile birlikte SSCB'nin diğer halklarının dillerinde de çok sayıda yayınlanmıştır.¹¹⁸

Merkezî Din Karşıtı Komisyonu tarafından yerel ateist hücrelere, Kurban Bayramı veya Ramazan Bayramı gibi büyük dinî bayramlarda halkla “Kurban Bayram – Zenginlerin Tatili”, “Din - İşçilerin Sömürülmesi İçin Burjuvazinin Elindeki Bir Araç”, “Mollalar - Zengin Köylü Propagandacısı” gibi konularda bir dizi açık konuşma yapılması önerildi. Konuşmaların ve okunabilir raporların yaşam örneklerine dayanarak spesifik olması ve hiçbir durumda inananların duygularını rahatsız edebilecek edepsizlikler yapılmaması söylendi. Ateistlerin böyle bir talebi oldukça uygundu, çünkü özellikle kırsal kesimde nüfusun büyük bir kısmı dindardı.¹¹⁹

Fabrikalarda, kolхозlarda ve okullarda tanrısızlar organizasyonu oluşturuldu ve çalışmalara işçiler, köylüler, okul çocukları ve öğrenciler katıldı. Örneğin, *Antireligioznik* dergisine göre ilk yıllarında Tanrısızlar Birliği'nin üye sayısı şöyledir: 1 Ocak 1926'da bu organizasyonun 2.421 hücreinde 87.033 üye mevcuttu, 1927 yılının başında bu rakam sırasıyla 3.121 ile 138.402 oldu ve 1 Ocak 1928'de ise 3.900 ve 123.007 olmuştur. 1 Ocak 1929'da Tanrısızlar Birliği'nin sadece 23 kuruluşunun 10.000 hücreğine 500.000 olan üye sayısı ise 1 Mart 1929'da 600.000 kişiye yükseldi.¹²⁰ 1925-1929 yılında yoğun bir şekilde gelişen Tanrısızlar Birliği, o sırada SSCB'nin gönüllü kamu kuruluşları arasında sayıca üçüncü sırada yer aldı. Ateist propaganda sistemi kuruldu ve ateizm propagandacılarının kitlesel eğitimine girildi. Özel seminerler yürütmek, din karşıtı kitapların yayınlanması büyük bir ölçeğe ulaştı. Aynı zamanda “Tanrısız Hareket”inin gelişmesinin başarıları çoğu zaman sistem tarafından büyük ölçüde abartılıyordu. Esasında uzman eğitim seviyesi oldukça yetersizdi.¹²¹

¹¹⁸ A.M.Sadıkova, *Kenes Ökimetinin Din Salasındaki Sayasatı (1918-1953 jj.)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Almatı 2015, s. 126-127.

¹¹⁹ R.Suleymanov, “Deyetelnost Soyuz Voinstvuiuşih Bezbojnikov v Tatarskoy ASSR v 1920-e godi”, *Musulmansky Mir*, 2015, №2 (Nisan-Haziran), s. 21.

¹²⁰ A.M.Sadıkova, *Kenes Ökimetinin Din Salasındaki Sayasatı (1918-1953 jj.)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Almatı 2015, s. 125-126.

¹²¹ S.V.Pokrovskaya, *Soyuz Voinstvuiuşih Bezbojnikov SSSR: Organizatsia i Deyetelnost (1925-1947)*, (Avtoreferat - Yayınlanmamış Doktora Tezi özeti), Moskova 2007, s. 19.

Kazakistan’da Tanrısızların hücreleri ve kulüpleri 1926-1927 yıllarında ortaya çıkmaya başladı. Sonra Tanrısızların şehir ve ilçe meclisleri görünmeye başladı. Kazakistan şehirlerinde Tanrısızlar hücrelerinin örgütlenmesini kolaylaştırmak ve SSCB Tanrısızlar Birliği Merkez Konseyi ile iletişim kurmak için Kazakistan şehirlerinde Tanrısızlar Birliği Organizasyon Büroları kuruldu. Ondan sonra çoğu din karşıtı faaliyetlerin Tanrısızlar Birliği aracılığıyla gerçekleştirilmesi planlandı. Kentsel ve bölgesel Tanrısızlar Konseyi yönetim kurulu toplantılarında bu faaliyetlerin ilerleyişiyle ilgili raporlar dinlendi. Tanrısızlar Birliği’nin Müslümanlar arasındaki faaliyetlerini yoğunlaştırmak için Tanrısızlar Birliği’nin organları altında Müslüman bölümleri kurulmaya başladı. Aynı amaçla Komünist Partisi tarafından Tanrısızlar Birliği altında Kazak gençliğinin bir bölümünü düzenlemeye ve *Jas Kairat* dergisi bünyesinde din karşıtı bir bölüm kurmaya karar verildi. Tanrısızlar Birliği Konseylerine bu kuruluşun hücrelerine mümkün olduğunca yerli halktan çok sayıda temsilci çekmeleri tavsiye edildi. Bununla birlikte parti ve devlet organlarının yanı sıra Bolşevik yanlısı kamu kuruluşlarının önemli desteğine rağmen Tanrısızlar Birliği din karşıtı propaganda işlerinde ciddi değişiklikler yapmadı. Militan Tanrısızlar Birliği iktidarın yönlendirmesiyle oluşturulmuştu, halkın inisiyatifiyle ortaya çıkmamıştı. Halk desteği olmadığından Militan Tanrısızlar Birliği’nin faaliyetlerine çok fazla formalite ve pratikte görünmeyen başarı atfetme olmuştur. Bu fazla formalite ve başarısızlık dönemi Kazakistan Parti organları tarafından bile itiraf edilmiştir.¹²²

1926’dan itibaren resmî belgelerde ilk kez müslümanlığın “Sovyet karşıtı” niteliği hakkındaki tez ortaya çıkıyor ve 1927’den sonra artık “din karşıtı ajitasyon ve propaganda” ile ilgili değil, “işçi sınıfının düşmanı” statüsü verilen “İslam’la mücadeleyle yönelik önlemler” hakkında konuşuluyordu. Okullarda din karşıtı propaganda yapılmaya başladı ve 1929’da özel bir kararnameyle İslam’ın öğretilmesi her düzeyde yasaklandı.¹²³

İç savaştan sonraki yıllarda Sovyetler Doğu halklarının desteğine ihtiyaçları olduğundan onlara ılımlı davrandı. İslam’ın durumu Rus Ortodoks Kilisesi’nden

¹²² A.S.Tasmağambetov, *Politika Sovetskoy Vlasti v Kazahstane v Otnoşenii İslama v 1917-1940 gg.*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ural 1998, s. 120-121.

¹²³ A.K.Sultangalieva, *İslam v Kazahstane: İstoria, Etničnost i obşestvo*, Almatı 1998, s. 50-51.

daha iyiydi. Müslüman dinî liderlere özgürlük verilmişti. Müslüman dinî örgütlerin kurulmasına ve çalışmasına izin verilmişti. Sovyetler 1920’lerde İslam dünyasındaki siyasi değişimleri kontrol altında tuttu. Sovyet iktidarı İslam dünyasının desteğini almak için Sovyet Müslümanlarını kullandı. Sovyetler Birliği’ndeki İslami Dinî İdare İslam dünyasını Batı “emperyalizmiyle” savaşımaya ve Sovyetleri desteklemeye çağırdı. Tüm Müslüman dinî organizasyonlar kendi çalışmalarında aktif oldular. Ceditçi ve Kadimci dinî liderler arasındaki kavgada Sovyetler Ceditçileri destekledi ve tartışmayı körükledi. Hem İç Rusya’da, hem de Türkistan’da Sovyetler Ceditçileri kullandılar. 1920’lerin ortalarında giderek önemli ölçüde güçlenen din adamları Sovyet reformlarına karşı çıktılar. Ayrıca Sovyetler din karşıtı örgütlerin ve denetleyici kurumların çalışmalarına da dikkat ettiler. Din karşıtı propaganda organizasyonları ve basını kuruldu. İslam’a karşı yumuşaklık gösteren ve büyük ölçüde din karşıtı propagandalarla sınırlı olan Sovyet hükümetinin güç kullanma dönemine geçişi yakındı.

1.3. Sovyetlerin İslam’a Karşı Siyaseti (1929-1941)

Sovyetler Birliği’nde yaşanan İç savaş yıllarında ve ondan sonraki siyasi durumlarla ilgili olarak müslümanlara karşı on yıl ılımlı bir siyaset yürüten Sovyet iktidarının güçlendikten sonra politikası değişmeye başladı. Önce hazırlıklar yapıldı, din karşıtı propaganda örgütleri kuruldu. Sovyetlerin amacı yeni bir Sovyet insanı ve kültürü oluşturmaktı. Bu yolda din büyük bir engeldi ve Sovyetlere göre bu engelin kaldırılması gerekliydi.

Bu başlıkta Sovyetlerin, Kazakistan’da 1929-1941 yılları arasında uyguladığı din karşıtı siyaseti, din karşıtı örgütlerin çalışmaları ve dine yönelik saldırılar hakkında bilgi verilecektir. Bu dönemin özelliği, adı geçen yıllarda Sovyetler Birliği’nde dine karşı fiili saldırı çok şiddetli olmuştur. Din karşıtı teşkilat ve basın faaliyetleri çok yoğunlaşmıştır. Bu faaliyette din karşıtı teşkilatına ve basınına devlet ile parti tarafından her yönden destek verilmiştir. Böylelikle, İslam dâhil olmak üzere, dine karşı devlet ve parti beraber hareket etmiştir. Din karşıtı müze de faaliyet göstermiştir. Din adamlarının çoğu baskı görmüş ve ibadethanelerin çoğuna el konulmuş ve kapatılmıştır.

1.3.1. Dine Karşı Fiilî Hücum

23 Ocak 1918'deki "Dinin Devletten ve Okulun Dinden Ayrılması" hakkındaki kararname ile devletin 8 Nisan 1929 tarihindeki "Dinî Dernekler Hakkında" adlı kararı, Sovyet hükümetinin dinle ilgili başlıca yasama kaynaklarıdır. Özellikle "Dinî Dernekler Hakkında" adlı belge din karşıtı politikaların güçlendirilmesi için zemin hazırlamıştır.¹²⁴

Tanrısızlar Birliği'nin Haziran 1929'daki II. Kongresinin düzenlenmesinden bir gün önceki Pravda gazetesinin sayısında kongrenin amaç ve görevleri yazıldı. Bu kongre, Tanrısızlar Birliği'nin dört yıllık çalışmasını özetleyecekti ve bu organizasyona dine karşı mücadelede yeni bir adım atması talimatı verilecekti. Tanrısızlar Birliği'nin dine karşı mücadelede "dar çemberin ötesine geçmesi ve kitlesel bir karakter kazanması lazım" denilmiştir. Böylece kongrenin ilk ve ana görevi, Tanrısızlar Birliği'nin gerçekten kitlesel bir örgüt haline gelmesi için onun çalışmalarını yeniden inşa etmektir. Bunun için örgütün görevi önce kalifiye personel hazırlamaktı ve sonra Lenin'in dediği gibi militan tanrısızlara dönüşmektir.¹²⁵

Böylece 1929'da ülkedeki duruma bağlı olarak ve SSCB'nin en yüksek mevkileri tarafından desteklenen yeni bir dinle mücadele dalgası başladı. 11-15 Haziran 1929 tarihinde Moskova'da Tanrısızlar Birliği'nin II. kongresi düzenlendi. Dinin keskin hoşgörüsüzlüğü durumuyla işaretli kongrede Tanrısızlar Birliği'nin Militan Tanrısızlar Birliği olarak yeniden adlandırılmasına karar verildi. O andan itibaren E. M. Yaroslavsky ve MTB liderliği, din karşıtı çalışma biçimleri ve yöntemlerindeki eski ılımlı görüşlerinden vazgeçtiler ve Stalin'in talimatıyla inananlara olan baskıyı artırarak direkt saldırıya geçtiler. Böylece 1929'da MTB halkın çeşitli gruplarıyla kitlesel din karşıtı çalışmalara yöneldi ve din karşıtı çalışmalarda ılımlıdan sert, kaba yöntemlere geçiş oldu. 1929 yılında ofislere, depolara, atölyelere, dükkânlara ve hatta domuz ahırına dönüşen çok sayıda kilise kapandı.¹²⁶

¹²⁴ G.D.Muhtarova, "İslam v Sovetskom Kazahstane: Problemi İzuçenya İstočnikom", El Farabi adındaki Kazak Milli Üniversitesi, *Vestnik*, 2006, №2, s. 10.

¹²⁵ "Razvernuty Frontom", *Pravda*, 9 Haziran 1929, №130, s. 1.

¹²⁶ S.V.Pokrovskaya, *Soyuz Voinsvuiuşih Bezbojnikov SSSR: Organizatsia i Deyetelnost (1925-1947)*, (avtoreferat - Yayınlanmamış Doktora Tezi özeti), Moskova 2007, s. 19-20.

Din karşıtı hareketin sloganı: "Dine karşı mücadele, sosyalizm için mücadeledir" şeklinde idi. Mayıs 1929'da Anayasanın 4. maddesi değiştirildi. Eğer daha önceki anayasa vatandaşlara "dinî propaganda yapma ve din karşıtı propaganda yapma" hakkını kabul ettiyse, değişikliklerden sonra dinî propaganda yapmak yasaklandı, yalnızca "dinî inanç özgürlüğü ve din karşıtı propaganda özgürlüğü" kabul edildi. Yani, önce dinî propaganda yapmak serbest iken sonra vatandaşlara sadece dinî inanç özgürlüğü tanınmıştır. 1929 yılın yazında durum önemli ölçüde değişti. İnananların ruh hâllerini ve isteklerini göz ardı ederek dinî duygularıyla alay ederek ve ibadethanelerini kötüye kullanmalarına izin vererek son zamanlarda kabul edilmiş olan yasalara bile aykırı olarak dinî binaların toplu kapanması başladı. Din adamlarına karşı baskılar ortaya çıktı, sıradan inananlar bile baskıdan kurtulamadı. SSCB Müslümanlarının diğer Müslüman dünyayla bağları kesildi. İnananların maddî desteğiyle tutulan bütün camiler ve dinî okullar kapandı. İnsanlar camiye gitmeye korkuyorlardı. Birçoğu Kazak kültür ve mimarisinin anıtları olan sokak camileri boştu veya çeşitli ihtiyaçlar için kullanılıyordu (kültürel ve eğitim kulüpleri, depolar vb. için).¹²⁷

TsDUM yetkisi altında 153 muhtesip vardı. Dine karşı saldırıdan sonra 1931 yılının Kasım ayına geldiğimizde muhtesiplerin 34'ü sürgünde, 23'ü ise gözaltı yerlerinde bulunuyordu, 24'ü görevini terk etmiş, 8'i ölmüş ve 57'si ise kendi görevinde bulunmamaktaydı. Görüldüğü üzere, 153 muhtesibin 7'si çalışıyordu. Bu müftülüğe bağlı Başkurt, Tatar ve Kazak Cumhuriyetlerinde çok sayıda cami kapatıldı. Din adamları, imamlarla müezzinler sürgün edildiler, hapsedildiler, zorla çalıştırıldılar veya aşağılandılar. Mesela, Kazakistan'ın Öskemen bölgesinin 50 köyünde 50 cami ve 88 din adamı (50 imam ve 38 müezzin) vardı, 1931 yılın sonunda bunlardan sadece 2 din adamı kalmıştır. TsDUM maddî olarak inananların gönüllü bağışlarıyla geçiniyordu, dinî baskıyla camilere yapılan bağışlar durduruldu.¹²⁸

"Dinî Dernekler Hakkında" kararın çıktığı 8 Nisan 1929 tarihindeki Tüm Rusya Merkez Yürütme Komitesi Prezidyumunun aynı toplantısında, dinî

¹²⁷ A.S.Tasmagambetov, *Politika Sovetskoy Vlasti v Kazahstane v Otnoşenii İslama v 1917-1940 gg.*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ural 1998, s. 147-148.

¹²⁸ D.Yu.Arapov, *İslam i Sovetskoe Gosudrstvo (1917-1936). Sbornik Dokumentov, Vypusk 2* (Yayınlanmamış Arşiv Belgeleri), Moskova 2010. s. 159-164.

derneklerin faaliyetleri ile ilgili konuları ele almak üzere P. G. Smidoviç'in başkanlığında Daimi Komisyon kurulmuştu. Tüm Rusya Merkez Yürütme Komitesi Prezidyumuna bağlı bu komisyon bir kurum olarak "dine ilişkin yasaların uygulanması alanında parti ve devlet politikalarının doğru şekilde uygulanması"nın genel liderliği ve denetimi ile görevlendirilmiştir. Bu dinî meseleler komisyonu olarak görevlerini yerine getirme konusunda gerçek bir fırsata sahip değildi. Devlet-din ilişkilerinin ana meselelerine merkez ve yerel parti organları tarafından karar verildi. Din komisyonları bu konuda ikincil bir rol oynadı. Çok sayıda cami ve diğer dinî binalar yasadışı olarak kapatıldı. Aynı zamanda, yerel makamlar nüfusun görüşünü ihmal etmiş, dinî binaların ve dinî toplulukların tasfiyesi için kitleler adına sahte dilekçeler yazılmıştır. Camileri ve kiliseleri kapatmak için gürültülü kampanyalar düzenledi. Komünist Parti'de ve devlette dinî derneklere ve inananlara karşı keyfî davranmaya karşı çıkan M. İ. Kalinin gibi komünistler de vardı. Fakat siyasi sistemin dine saldırısı karşısında çabaları boşuna idi. Bu komisyonun nesnel olarak görevini yerine getiremediği söylenebilir. Komisyonun talepleri her düzeydeki yetkililer tarafından göz ardı edildi. Böylece Nisan 1938'de SSCB Merkez Yürütme Komitesi altındaki Din İşleri Daimi Komisyonu ortadan kaldırıldı. Daimi komisyon totaliter sistemin baskısına dayanamadı.¹²⁹ 1930, 1931, 1932 ve 1933'te TsDUM müslüman cemaat ve din adamları temsilcilerinden oluşan başka bir kongre düzenlemesi için izin başvurusunda bulunmuştu. Fakat izin alamadı. TsDUM 1935'te kongre düzenlemek için tekrar izin talebinde bulunmuştur.¹³⁰

Kazakistan Merkez Yürütme Komitesi altındaki Din İşleri Daimi Komisyonu altı kişilik üyesiyle 30 Mayıs 1931'de kuruldu. 1933 yılında Din İşleri Daimi Komisyonu Kazakistan'ın sadece Doğu Kazakistan ili ile Aktöbe ilinde çalışıyordu. Bu komisyon dinî derneklerin ve binaların ortadan kaldırılmasıyla uğraştı. 1929 yılından itibaren ibadethanelerin kapatılmasına "izin" verilmeye başlamıştı. Dinî binaların ortadan kaldırılması ve onların kültürel-sosyal ihtiyaçlar için kullanılması için işçi tarafından alınan dilekçelerin sayısı 1933'te 198'e ulaşmıştır. Bu taleplerle ilgili olarak çeşitli kararlar alındı. O zaman tasfiye için başvuruların lehine 40 nihai

¹²⁹ A.S.Tasmagambetov, *Politika Sovetskoy Vlasti v Kazahstane v Otnoşenii İslama v 1917-1940 gg.*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ural 1998, s. 164-177.

¹³⁰ D.Yu.Arapov, *İslam i Sovetskoe Gosudrstvo (1917-1936). Sbornik Dokumentov, Vypusk 2* (Yayınlanmış Arşiv Belgeleri), Moskova 2010. s. 187.

karar verilmiştir. Din adamları yasadışı vergilerle ilgili şikâyetçi olmuşlardır.¹³¹ Manastırların, kiliselerin, camilerin kapatılma hareketi başladı. Dinî yapıların bu tasfiyesi ve işçilerin kültürel-sosyal ihtiyaçlarına aktarılması vatandaşların “dilekçelerinin” bir memnuniyeti olarak gerçekleştirildi. Mesela, Almatı ili, Şelek ilçesinde 1913 yılında mevcut olan 94 camiden 1929 yılında hiçbirisi kalmamış, resmî belgelerde inananların sayısı 26 binden 6 bine düşmüştür.¹³² 20 Mart 1930’da Akmola’da kamu kuruluşların ve işçi kitlelerin gereksinimlerine göre denilerek yerel makamların talebi üzerine bir cami kültürel-eğitim amaçlı kullanıma verilmiştir, Yani, kapatılmıştır. 1931 yılında Kökşetau şehrindeki bir cami ve 1933 yılında Balkaş şehrindeki 1 cami kapatılmıştır ve bu iki şehirde ibadete açık hiçbir cami kalmamıştır. Ekim İhtilali’nden önce Karagandı ili, Ayırtau ilçesinde çalışan 18 caminin 1932 yılına kadar hepsi kapatılmıştır ve çeşitli amaçlar için kullanılmaya başlanmıştır. 1932 yılında yerel müslümanların Şalkar şehrindeki bir cami “dinî amaçla kullanmak istemediklerinden” ve Kızılorda’daki bir caminin de “dinî amaçla kullanmak isteyenlerin yokluğundan” dolayı denilerek komisyon tarafından kapatılmış ve kültürel-eğitim amaçlı kullanılmaya başlanmıştır.¹³³

Almatı Şehir Meclisi Başkanlığı, 1934 yılında inananlar grubunun kayıt yapamamasından dolayı Dunganskaya sokağındaki cami şehir sağlık yönetimine vermeyi kararlaştırmıştır. 1935 yılında Almatı bölgesindeki Stalin adındaki kolhozun Uygur Camisi “Müslümanların isteğiyle kapatılarak” kolhoz kültür evine dönüştürülmüştür ve caminin bulunduğu arazi NKVD kampüsü inşaatı için tahsis edilmiştir. 1936 yılında Almatı’daki Dzerjinsky sokağındaki Uygur Camisi “inananların isteğiyle kapatılıp” stüdyolar organizasyonu ve Uygur kütüphanesi merkezini organize etmek için Bölgesel Uygur Müzik Dram Tiyatrosu’na verilmiştir.¹³⁴ Camilerin yerel yönetimler tarafından yasadışı kapatılmasından dolayı dinî topluluklar TsDUM’a sık sık şikâyet ediyordu. İnananların birçok şikâyetine rağmen dinî binalar zorla kapatılmaya devam etti. 20 Mayıs 1935 yılında TsDUM,

¹³¹ Kazakistan Cumhuriyeti Merkez Devlet Arşivi (KCMDA), 789-fon, 1-liste, 26-d., s. 7, 7 arkası, 9.

¹³² A.K.Sultangalieva, *İslam v Kazahstane: İstoria, Etničnost i obşestvo*, Almatı 1998, s. 51.

¹³³ T. Zholdassuly, “Sovyet Kazakistan’ında İslama Yönelik Bir Uygulama: Militan Tanrısızlar Birliği”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Aralık 2020, Sayı: 96, s. 539.

¹³⁴ Adı geçen eser, s. 539.

büyük ölçüde artmış olan bu şikâyetleri Din İşleri Daimi Komisyonuna bildirmiş ve kendi önerilerini sunmuştur.¹³⁵

1920'li yılların sonu ile 1930'lu yılların başında din adamlarının ve inananların hakları ile ibadet etme özgürlükleri sınırlandırıldı. Dinî kongreler ve inananların toplantıları yasaklandı. Din adamlarının köylere yaptıkları seyahatler sınırlandırıldı. Şeriat mahkemeleri yasaklandı, dinî okullar ve medreseler, müslüman dinî kuruluşlar altındaki kütüphaneler kapatıldı, dinî kitaplara el konuldu. İbadethaneler kapatıldı, inananların dernekleri dağıtıldı. Din adamlarına karşı baskı başladı, pratikte “sınıf olarak da yok edildi”. O zaman dinî idareye bağlı muhtesipliklerin yüzde 87'si, 12 bin caminin 10 binden fazlası kapatılmıştır. Mollaların ve müezzinlerin yüzde 90 ila 97'si işini yapamadı. Din adamlarının mülküne el konuldu. İnsanlar panikleyerek dinî kitaplarını yaktılar, suya attılar veya toprağa, eski mezarlara gömdüler. NKVD binlerce kitabı ele geçirdi ve yok etti. Dinî bayramları kutlamak, inananların kutsal yerleri ziyaret etmesi durduruldu.¹³⁶

Tüm Rusya Merkez Yürütme Komitesi başkanının 1918-1933 yıllar arasındaki dinî dernekler ve ibadethanelere ilgili anlatılarına göre 1918-1931 yılları arasında Kazak Cumhuriyeti'nde 780'i cami olmak üzere 1630 ibadethane kapatılmıştır. 1931-1933'te 8 dinî bina kapatılmış, 499 cami faaliyete devam etmiştir.¹³⁷ Muhtelif kaynaklardan elde edilen rakamlara göre komünistleştirme seferberliği karşısında İslam'ın uğradığı kayıp çok büyüktür. 1929-1939 yılları Sovyetler Birliği'nde kapatılan cami sayısı 26.000'dir. Bütün şeyhler, imamlar, vaizler, hocalar gibi din adamlarına eziyet ediliyor, kimi öldürülüyor, kimi de uzak esir kamplarına sürülüyordu. Mevcut mukaddes yerler, dinî ziyaretgahlar müsadere ediliyordu. Hac vazifesinin ifası için seyahat yasak edilmişti. İslami vecibelerin (namaz, oruç, zekat ve dinî bayramlar) ifası tehlikelerle dolu bir cesaret meselesi

¹³⁵ D.Yu.Arapov, *İslam i Sovetskoe Gosudrastvo (1917-1936). Sbornik Dokumentov, Vipusk 2* (Yayınlanmış Arşiv Belgeleri), Moskova 2010. s. 182-185.

¹³⁶ A.S.Tasmagambetov, *Politika Sovetskoy Vlasti v Kazahstane v Otnoşenii İslama v 1917-1940 gg.*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ural 1998, s. 154-163.

¹³⁷ A.M.Sadıkova, *Kenes Ökimetinin Din Salasındaki Sayasatı (1918-1953 jj.)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Almatı 2015, s. 97.

haline gelmişti.¹³⁸ Hayatta kalan tek İslami yönetim enstitüsü TsDUM'un faaliyetleri ise pratik olarak 1930'lu yılların ortalarında "dondurulmuştu".¹³⁹

1.3.2. Militan Tanrısızlar Birliği'nin Güçlendirilmesi

18 Haziran 1929'da Kazakistan'da dinî okullar resmen kapatılarak Sovyet okulları ile siyasi aydınlanma kurumlarını genişletmek için önlemler geliştirilmiştir.¹⁴⁰ Tanrısızlar Birliği'nin Kazakistan'da şehir konseyleri oluşturuldu ancak 1930'lu yıllara kadar bu örgütün yayılması pratikte gözlenmedi. Partinin örgütsel, maddî ve personel desteğine rağmen bu yıllarda Tanrısızlar Birliği'nin Kazakistan'daki şehir konseyleri hâlâ küçüktü, Yani, iyi organize edilmemişti ve genellikle sadece resmî olarak çalışıyordu. Ocak 1930'da, Tanrısızlar beş yıllık çalışma planını kabul etti. MTB'nin başlangıçta Kazak elemanları eksikti. 1930'lu yıllarda Kazakistan'da Sovyetler Birliği'nin başka yerlerinde olduğu gibi, tanrısızlar hareketinde çok fazla formalite ve düzensizlik vardı. 1932 ortasında ilk Tanrısız Beş Yıllık Plan'ın başarısız olduğu netleşti. İlk Tanrısız Beş Yıllık Plan sonunda, E. Yaroslavsky tarafından işaretlenen 10 milyon insan sınırına asla ulaşılmadı.¹⁴¹

MTB'nin Nizamnamesi vardı, orada bu organizasyonun genel kuralları verilmiştir. MTB Nizamnamesi'nin ilk paragrafında şöyle denilmiştir: *Militan Tanrısızlar Birliği sosyalist yapı ve kültürel devrimi engelleyen, her türlü şekilde ve biçimde dine karşı etkin, sistematik ve tutarlı bir mücadele için SSCB'nin çalışan geniş halk kitlelerini birleştirmeyi amaçlayan gönüllü bir proleter sivil toplum örgütüdür.* MTB Genel Nizamnamesi'nde, MTB üyelik yaşı 14 yaşından küçük olmamalı denilmiştir. 14 yaşın altındaki çocuklar arasında din karşıtı propaganda işlerinin okullarda, pioner ekiplerinde¹⁴² gerçekleştirileceği, onlara MTB üyelik kartı verilmeyeceği ve katkı ücreti alınmayacağı belirtilmiştir. MTB'nin Genel Kuralında MTB hücrelerini kurma ve resmîleştirme kuralları, MTB hücresinin fırsatları ve

¹³⁸ Sovyet Rusya'da Bugünkü İslamiyet, München 1963, s. 5-6.

¹³⁹ D.Yu.Arapov, *İslam i Sovetskoe Gosudrastro (1917-1936). Sbornik Dokumentov, Vıpusk 2* (Yayınlanmış Arşiv Belgeleri), Moskova 2010. s. 14.

¹⁴⁰ Preodolevaya Religioznoe Vlianie İslama, Sbornik Dokumentov i Materşalov, Almatı 1990, s. 192-193.

¹⁴¹ A.S.Tasmagambetov, *Politika Sovetskoy Vlasti v Kazahstane v Otnoşenii İslama v 1917-1940 gg.*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ural 1998, s. 177-183.

¹⁴² SSCB'de çocuk komünist örgütleri

görevleri, yapısı ve temel iş yöntemleri, tanrısız gazetecilerin görevleri vs. kurallar gösterilmiştir.¹⁴³

Din karşıtı cephede yayıncılar arasında büyük bir rekabet vardı. 1 Ocak 1930'dan itibaren *Bezbojnik* gazetesi haftada bir kez yerine beş günde bir kez yayınlanmaya başlamıştır. Din karşıtı çalışmalar devlet tarafından büyük ölçüde finanse edildi.¹⁴⁴

Parti seçkinleri ve Stalin tarafından sert bir şekilde eleştirilen MTB liderliği 1932'de İkinci Tanrısız Beş Yıllık Plan'ı geliştirdi ve dine yeni bir saldırı düzenledi. MTB'nin düşük iş verimliliğinin sebeplerinden biri, birçok aktivistinin kültürel ve eğitim seviyesinin düşük olmasındandı. Baskıcı ve idari önlemler de çok başarılı değildi, çünkü bu toplumda din adamlarına duyulan sempatiye neden oldu ve arkasında güçlü bir cezalandırma makinesi olan MTB ihtiyatlılığını zayıflattı. MTB yönetimi ve onun yerel örgütleri düşük performansla suçlandı. İkinci Tanrısız Beş Yıllık Planın sonuna doğru Militan Tanrısızlar Birliği herkese açık bir kriz yaşayan yetkisiz ve verimsiz bir örgüt haline geldi.¹⁴⁵

Kazakistan'da Haziran 1934'te bölgesel ve ilçe parti örgütleri, Komsomol ve işçi sendikaları din karşıtı işlere karşı tamamen kabul edilemez bir yaklaşımla Komünist Partisi Bölgesel Komitesi tarafından eleştirilmiştir. Böyle yaklaşım, Militan Tanrısızlar Birliği örgütünün çöküşüne, bölgede din karşıtı çalışmaların keskin şekilde zayıflamasına neden olduğu ve bu durumun Müslümanların faaliyetlerinin kısmi bir artışına ve yeniden canlanmasına yol açtığı söylenmiştir. Kazakistan'da MTB'nin yeni başkanı olarak S. Asfendiyarov seçildi. Kazakistan'daki dinî durumla ilgili OGPU raporunda; 1933'ün sonunda birkaç bin kişinin katılacağı Bölgesel Türkistan Müslüman kongresinin toplanması için başarısız bir girişimde bulunulduğu yazılmıştır. Ayrıca Müslümanlar Kur'an ile sosyalizmi birleştirerek islami modern zamana uyarlamaya çalışıyorlar denilmiştir.¹⁴⁶

¹⁴³ T. Zholdassuly, "Sovyet Kazakistan'ında İslama Yönelik Bir Uygulama: Militan Tanrısızlar Birliği", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Aralık 2020, Sayı: 96, s. 540-541.

¹⁴⁴ R. Suleymanov, "Deyetelnost Soyuza Voinstvuiuşih Bezbojnikov v Tatarskoy ASSR v 1920-e godi", *Musulmansky Mir*, 2015, №2 (Nisan-Haziran), s. 34-36.

¹⁴⁵ S. V. Pokrovskaya, *Soyuz Voinstvuiuşih Bezbojnikov SSSR: Organizatsia i Deyetelnost (1925-1947)*, (avtoreferat - Yayınlanmamış Doktora Tezi özeti), Moskova 2007, s. 21-22.

¹⁴⁶ T. Zholdassuly, "Sovyet Kazakistan'ında İslama Yönelik Bir Uygulama: Militan Tanrısızlar Birliği", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Aralık 2020, Sayı: 96, s. 541.

1934-1940 yılları arasında Kazakistan'da MTB başkanı dört kez değiştirilmiştir. Asfendiyarov liderliğindeki MTB Organizasyon Bürosu, Temmuz 1935'te feshedildi. Lekarov başkanlığında bir sonraki MTB Organizasyon Bürosu ise 20 Mart 1937 tarihli Kazakistan Komünist Partisi Bölgesel Komitesi bürosu kararıyla dağıtıldı. MTB Organizasyon Bürosunun Şustrov önderliğinde üçüncü bileşimi Ocak 1939'a kadar yaşadı. MTB'nin Dördüncü Organizasyon Bürosu Tanrısızların ilk kongresine kadar devam etti (Nisan 1939), daha sonra Kazakistan MTB faaliyetlerine İbragimov başkanlığında MTB Cumhuriyet Konseyi önderlik etti (ayrıca dördüncü Organizasyon Bürosu'na İbragimov başkanlık etmişti).¹⁴⁷

Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin MTB Organizasyon Bürosu başkanı P. A. Şustrov'un, Komünist Partisi Kazak Bölgesel Komitesi Sekreteri L.İ. Mirzoyan'a gönderdiği belgede, 26 Mart 1938'de yeni oluşturulan MTB Bölgesel Organizasyon Bürosu'nun ülkedeki çalışmalarına MTB'nin tam bir örgütsel çöküşü ve artık kâğıt üzerinde bile bulunmayan hücrelerin ve üyeliğin çökmesi ortamında başlamak zorunda olduğu ve parti kuruluşlarının, işçi sendikalarının, Komsomollar ve diğer kuruluşların din karşıtı çalışmalar yapmadığından, bütün bunlar din adamlarının tüm illerde, şehirlerde ve bölgelerde yeniden canlanmasına yol açtığı yazılmıştır. Ayrıca MTB'nin çalışmalarını organize etmek ve ülkede özellikle kırsal kesimde, yaygın din karşıtı propagandaların yaygınlaştırılması için din karşıtı kadroların eğitilmesi gerekliliği ve bu faaliyetler için çok miktarda paraya ihtiyaç duyulduğu belirtilmiştir. Kazakistan'ın Kazakça yazılmış din karşıtı kitaplardan tamamen yoksun olduğu, çevirilerin, yerel dinî inançlarla ilgili kitapların olmadığı ve bunların kesinlikle gerekliliği, edebiyat olmadan personel yetiştiremeyeceği ve din karşıtı çalışmalar yapamayacağı gösterilmiştir. Ülkedeki tüm din karşıtı çalışmalar için çok miktarda para gerekliliği bildirilmiştir. 1 Ağustos 1938 tarihinde Kazakistan Militan Tanrısızlar Birliği Organizasyon Bürosunda çalışanların listesi şu şekildedir: P.A.Şustrov - Kazak SSC'nin MTB Organizasyon Bürosu Başkanı, S.Baygubekov - icra sekreteri, J.Elenov - MTB eğitmeni, öğretmen, A.K.Mineev - MTB Organizasyon Bürosu eğitmeni, N.P. Perminov - MTB ders bürosu başkanı, T.M.Vahrameeva - daktilograf, N.P.Trofimov - MTB muhasebecisi, E.İ.Volohova -

¹⁴⁷ A.S.Tasmagambetov, *Politika Sovetskoy Vlasti v Kazahstane v Otnoşenii İslama v 1917-1940 gg.*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ural 1998, s. 190.

kurye. MTB'nin Cumhuriyet Organizasyon Bürosu Üyeleri şunlardı: P.A.Şustrov, A.Tmenov, Sagdiev, Grigoriev, Vakan, Butler, Hangeldyev. MTB Cumhuriyet Organizasyon Bürosunun Yönetim ekibi ise: S.Baygubekov, A.K.Mineev, J.Elenov idi. Ayrıca MTB'nin illerde bölgesel Organizasyon Bürosu'nun üyeleri de vardı.¹⁴⁸

Genel olarak MTB'nin pek çok üyesi ve lideri sürgün edildi. Mesela, tanınmış bir Kazak tarihçisi olan MTB Bölgesel Organizasyon Bürosu eski başkanı S. Asfendiyarov daha sonra “halk düşmanı” olarak kurşuna dizilmiştir. Halk düşmanı olmak ithamıyla MTB Bölgesel Organizasyon Bürosu'nun bir sonraki başkanı Lekеров de baskı gördü. Baskıya uğrayanların içinde MTB'nin il başkanları da vardı. Böylece totaliter sistemin kurbanlarının arasında sadece inananlar ve din adamları değil, aynı zamanda ateistler de vardı. Resmî belgeye göre, 1936'daki SSCB Anayasasının onaylanmasından sonra Kazakistan'daki dinî örgütlerin faaliyetleri gözle görülür biçimde canlanmış, birçok yerde kiliseler, camiler ve ibadethaneler açılmıştır.¹⁴⁹

1937'deki Kazak SSC'i Anayasasının 102. Maddesinde: “Vatandaşların vicdan özgürlüğünü sağlamak için Kazak SSC'deki cami ile kilise devletten ayrılmış ve okul cami ile kiliseden ayrılmıştır. İbadet ve din karşıtı propaganda özgürlüğü tüm vatandaşlar tarafından kabul edilmektedir” denilmiştir.¹⁵⁰ 1937'de Kazak SSC Yüksek Konseyi'ne yapılan seçimler sırasında propagandacıların en önemli siyasi görevi din karşıtı kitlesel ajitasyon ve propaganda çalışmalarını güçlendirmektir. Din karşıtı propagandayı Kazak SSC Yüksek Konseyi seçimlerine tabi kılmak emredilmiştir. Tanrısızlar seçim merkezlerinde öncelikle inanan işçilere ve kadınlara yönelik ajitasyon ve propaganda çalışmalarını genişletmek zorundaydı. Her Bolşeviğin ilk görevi inanan seçmenlere “din adamlarının gerçek yüzünü açmak ve göstermekti”. Kazakistan emekçilerinin din adamlarını (mollalar, rahipler, işanlar ve cemaat liderleri) Yüksek Konsey'e seçmeyeceklerine inandıkları belirtilmiştir. MTB Kazakistan genelinde inşaat şirketleri için dersler verdi. MTB ile inşaat şirketleri arasında ikili anlaşmalar oldu. Müfredat genel politik dersler ve doğa bilimleri

¹⁴⁸ T. Zholdassuly, “Sovyet Kazakistan'ında İslama Yönelik Bir Uygulama: Militan Tanrısızlar Birliği”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Aralık 2020, Sayı: 96, s. 542.

¹⁴⁹ A.S.Tasmağambetov, *Politika Sovetskoy Vlasti v Kazahstane v Otnoşenii İslama v 1917-1940 gg.*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ural 1998, s. 184-186.

¹⁵⁰ *Konstitutsia Kazahskoy Sovetskoy Sotsialisticheskoy Respubliki*, Almatı 1937, s. 31.

dersleri olarak ikiye bölünmüş ve toplam 70 ders verilmesi planlanmıştı. Konferans yapılacak inşaat şirketlerinin listesi gösterilmiştir.¹⁵¹

1937'deki din adamlarının yeniden canlanması hakkında, MTB'nin bilgi materyalinde Narın ilçesi (Doğu Kazakistan ili), Jana Aul Kolhozunda Kazak okulunun 35 öğrencisinin Kurban Bayramı nedeniyle okula üç gün gelmediği gösterilmiştir. Belgeye göre okullarda din karşıtı konularda konuşmalar yapılmıştır. Tülkibas bölgesinde (Güney Kazakistan ili) mollalar ve işanlar yasadışı camiler açmışlar ve camilerin onarımı için para toplamışlardır. Şubartau ilçesinin (Almatı ili) kolhozlarında, mollalar dinî propagandalarını canlı ve açık bir şekilde yürütmüşlerdir. İsaev kolhozundan Musatai isimli molla özellikle aktif bir şekilde çalışmıştır. Kolhoz Başkanı İmankumayev bile onun ateşli bir takipçisi olmuş ve dinî törenlere özen göstermeye başlamıştır. Semey şehrinde İbragimov diye bir molla Ufa Müftülüğü (TsDUM) için halktan para toplamıştır. Mollaların bunun gibi faaliyetleri az olmamıştır. Sovyetlerin günlük yaşamda “dinî kalıntılar” olarak adlandırdığı çok eşlilik, sünnet, kalın mal verme, yaşı küçük kızların evlenmesi, *amengerlik* (levirat) gibi geleneklerden de örnekler verilebilir. “Eski kalıntı” olarak bunların halk arasında hâlâ devam ettiğinden söz edilmiş ve eleştirilmiştir.¹⁵²

1938'de Kazak SSC'nin Okul Öncesi Kurumları ve Yetimhaneler Birliği de MTB Organize Bürosu ile din karşıtı konular hakkında dersler ve sunumlar yürütme konusunda bir anlaşma yapmıştır. Oralarda din karşıtı dersler planlanılmış ve derslerin konuları belirlenmiştir. MTB Cumhuriyet Organize Bürosu ile MTS (Makine ve Traktör İstasyonu) Birliği Cumhuriyet Komitesi de ikili anlaşma yaptılar. İşçiler arasında din karşıtı çalışmaları ve dersleri yürütmek üzere bir anlaşmaya vardılar. Anlaşmaya göre din karşıtı çeşitli konularda 210 ders yapılacaktı ve Kazakistan MTS Birliği Cumhuriyet Komitesi 9660 ruble tutarında ödeme yapmakla yükümlü olacaktı. Kuruluşun hatası nedeniyle dersin bozulması durumunda para iade edilmeyecek ve ders yenilenmeyecekti. Sözleşmede 1938 yılında Kazakistan boyunca MTS'lerde yapılacak derslerin başlıkları ve MTS'lerin listeleri gösterilmiştir. 1938'de Kazakistan boyunca MTB'in hücre sayısı 760, üye sayısı ise

¹⁵¹ T. Zholdassuly, “Sovyet Kazakistan’ında İslama Yönelik Bir Uygulama: Militan Tanrısızlar Birliği”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Aralık 2020, Sayı: 96, s. 543.

¹⁵² Adı geçen eser, s. 543.

25916 oldu. Yapılan konuşma sayısı 803, sunum ve ders sayısı 1228, kulüp sayısı 13, düzenlenen kurs sayısı 11, seminer sayısı 31, yayınlanan Rusça kitap sayısı 5, yayınlanan Kazakça kitap sayısı 2, Kazakça yayınlanmakta olan kitap sayısı 8 tane olarak kaydedilmiştir.¹⁵³

17 Nisan 1937’de E.Yaroslavsky’nin Moskova propagandacılarının toplantısında yaptığı sunumun 10 sayfalık metni Kazakçaya “Din Karşıtı Propaganda Amaçları” olarak çevrilmiştir. Ayrıca Kazakistan Cumhuriyeti Merkez Devlet Arşivi’nde bunun gibi birkaç din karşıtı konulardaki ders, konferans metinleri bulunmaktadır.¹⁵⁴

1938’de il merkezlerinde, MTB’nin ilçe başkanları, sekreterleri ve öğretmenleri ile din karşıtı propagandacılar için kurslar düzenlenmesine ilişkin MTB’nin genel kurul kararı çıktı. Program 7-8 saat çalışma günü ile bir ay için tasarlanmış ve yaklaşık 180 saatlik idi. Böylelikle, bölgelerdeki uzmanları eğitmeye önem verildi. Yapılacak derslerin temel konuları gösterilmiştir. Örneğin; “Militan Ateizminin Temeli Olarak Diyalektik Materyalizm”, “Din ve Buna Karşı Mücadele Üzerine Marksizm-Leninizm”, “Stalin Anayasası ve Modern Koşullarda Din Karşıtı Propaganda Görevleri”, “İslam’ın Kökeni ve Gelişimi”, “Bilim ve Din”, “Güneş Sisteminin Kökeni ve Gelişimi”, “Dünyadaki Yaşamın Kökeni”, “İnsanın Kökeni”, “Ateizm Gelişiminin Temel Aşamaları”, “İl ve İlçelerdeki Dinî Organizasyonlar”, “MTB ve Onun Görevleri” ve “Din Karşıtı Çalışmanın İçerikleri, Formları ve Metotları” gibi program konuları oldu.¹⁵⁵ Din karşıtı propagandanın temel konularını daha kısa sürede tanıtmak için kulüpler (*krujok*) de çalıştı. Böyle çeşitli konulardaki din karşıtı çalışmaları her yerde, her kuruluştaki düzenlemeye özen gösterilmiştir.¹⁵⁶

1938’in sonu ve 1939’un başında, Kazakistan’da tüm illerde ve ilçelerde MTB il ve ilçe konseylerinin seçildiği MTB konferansları düzenlendi. Nisan 1939’da MTB’nin Birinci Cumhuriyet Kongresi yapıldı. Bu kongrede cumhuriyet organize bürosu yerine ilk defa MTB’nin Cumhuriyet Konseyi seçildi. 1939 yılının Nisanına kadar Kazakistan’da MTB’nin 3.362 hücrelerinde birleşen 82.107 üyesi vardı. MTB hücrelerinin çoğu örgütsel olarak organize edilmedi ve işi çok zayıftı. Kazakistan’da

¹⁵³ Adı geçen eser, s. 543-544.

¹⁵⁴ KCMĐA, 1648-fon, 1-liste, 14-d., s. 10-22.

¹⁵⁵ KCMĐA, 1648-fon, 1-liste, 32-d., s. 1-17.

¹⁵⁶ KCMĐA, 1648-fon, 1-liste, 14-d., s. 115.

1 Ocak 1940'ta MTB'nin 4657 hücrede birleşmiş üye sayısı 148.173 kişiye yükseldi. 1939'da Cumhuriyet Konseyi'nde iki genel kurul toplantısı yapıldı. Genel kurul oturumları, MTB örgütlerinin sosyalist rekabetiyle ilgili konuları, Kırgız SSC'i MTB Cumhuriyet Konseyi ile sosyalist rekabet sözleşmesi ve Yerel İşçi Meclisleri seçimlerine hazırlanma sırasındaki MTB'nin çalışma sorusu ile ilgilendi. 1939'da din karşıtı kadroların eğitimine çok dikkat edildi. 162'si şehirlerde, 170'i kırsal alanlarda olmak üzere il ve ilçelerde toplam 332 seminer düzenlendi. Her seminere ortalama 15-20 kişi katıldı. Düzenlenmiş kurs sayısı 48, kursları tamamlayan kişi sayısı 1330 idi. 1939'da 209'u şehirlerde, 101'i kırsal alanlarda olmak üzere 310 din karşıtı kulüp çalıştı. Her kulübü ortalama 10-20 kişi ziyaret etti, dersler çoğunlukla din karşıtı bir ders kitabının bölümlerinden öğretildi. 1939'da Kazakistan'da 5856 din karşıtı popüler bilim ve kurgu edebiyatı okumaları yapıldı. Toplam okuma sayısının 2388'i şehirlerde, 3467'si kırsal alanlarda yapılmıştır. Ortalama olarak her okumaya 25-30 kişi katılmıştır. Aynı yıl din karşıtı konularda 3927 konuşma ve 1737 sunum düzenlenmiştir. Çeşitli konularda 3.642 ders yapıldı ve her bir derse ortalama 90-100 kişi katıldı. Kazakistan şehir ve ilçelerde 182 din karşıtı sanat gösterileri yapıldı, 28 gezi düzenlendi, ağırlıklı olarak seçim merkezlerinde 37 din karşıtı sergi ve 143 tanrısızın köşesi¹⁵⁷ düzenlendi. MTB Cumhuriyet Konseyi çalışanlarının kuvvetleri ile cumhuriyet gazetelerinde ve dergilerde çeşitli din karşıtı konularda 11 makale yayınlandı. Din karşıtı çalışmaların görevleri ve yöntemleri hakkında 2 kez radyo yayını düzenlendi. 1939 yılında birçok ilde önemli sayıda gazete makalesi ve radyo yayını yayınlandı. 1939'da MTB Cumhuriyet Konseyi tarafından *Kazizdat* Yayınevi ile birlikte 12 din karşıtı broşür yayınlanmış, F.Oleşçuk'un "Kilise'nin Halkla Mücadelesi" başlıklı bir kitabı Kazakçaya çevrilmiştir.¹⁵⁸

1937-1938 yılında da çeşitli din karşıtı konularda Kazakçaya çevrilen kitaplar yayınlanmıştı (EK 1).¹⁵⁹ Din karşıtı konulardaki kitapların planlı, düzenli olarak Kazakçaya çevrildiğini arşiv belgelerinden görebiliriz. 1939'da Almatı ilinde aylık din karşıtı kurslar düzenlenmiş ve 24 kişi mezun olmuştur. Din karşıtı işlerde sosyalist rekabet genişletildi. Almatı bölgesi din karşıtı çalışmalarında sosyalizm

¹⁵⁷ Rusça: ugolok, kurumdaki oda, eğitim amaçlı bazı faaliyetler için özel olarak ayrılmış bir yer.

¹⁵⁸ T. Zholdassuly, "Sovyet Kazakistan'ında İslama Yönelik Bir Uygulama: Militan Tanrısızlar Birliği", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Aralık 2020, Sayı: 96, s. 544-545.

¹⁵⁹ KCMDA, 1648-fon, 1-liste, 32-d., s. 47-48.

yarışması için Doğu Kazakistan bölgesine çağrıda bulundu. Almatı bölgesinde tüm ilçe konseyleri, hücreler kendi aralarında yarışmalar yaptı.¹⁶⁰

Militan Tanrısızlar Birliği'nin gelişiminin her aşamasındaki faaliyetleri Komünist Parti tarafından yönetildi ve yönlendirildi. Dine karşı mücadele Komünist Parti'nin programatik şartlarından biridir. MTB verilerine göre 1939 yılında SSCB MTB organizasyonlarında 90 bin hücre, 3 milyondan fazla üye olmuştur. MTB il konseylerinin ders gruplarında, 1500'den fazla öğretim görevlisi bulunmuştur. 1939'da 6 milyondan fazla dinleyicinin katıldığı MTB öğretim görevlileri tarafından yaklaşık 200 bin ders verilmiştir. 250.200 okuma ve konuşma düzenlenmiştir. Yaklaşık 10.000 sanatsal gösteri gerçekleştirildi. Aynı yıl içinde 500 binin üzerinde tirajlı yaklaşık 200 din karşıtı kitap yayınlandı. 12 bin dinleyici ile yaklaşık 500 kurs ve yaklaşık 100 bin dinleyici için 4 binin üzerinde seminer düzenlenmiştir.¹⁶¹

Bazı verilere göre 1940 yılının Ocak-Ağustos ayları arasında Kazakistan boyunca 4958 hücrede birleştirilmiş MTB üye sayısı 167.801'e yükselmiştir. O zaman birçok ilçede örgütsel çalışmaların neredeyse hiç olmadığı belirtilmelidir. 1940'ta Kazakistan'da "Din Karşıtı Ders Kitabı" ve diğer din karşıtı kitaplar kullanılarak 335 din karşıtı kulüp faaliyet göstermiştir. Din karşıtı propaganda işlerinde çeşitli konularda 205 seminer düzenlenmiştir. İller ve ilçelerde toplam 52 kursta yaklaşık 1500 propagandacı eğitildi. 1940 yılının 8 ayı boyunca Kazakistan'da 6735 din karşıtı edebiyat okuması yapıldı. Üretim alanlarında, kolhozlarda, kurumlarda, okullarda ve seçim merkezlerinde 4682 ders, sunum ve konuşma yapıldı. 242 sanat gösterisi, 154 gezi, cumhuriyetin yerel konseylerine yapılacak seçimlere hazırlık sırasında ve ardından 51 sergi düzenlendi ve 291 tanrısız köşesi çalıştı. Kazakistan MTB Cumhuriyet Konseyi, Özbekistan MTB Cumhuriyet Konseyi ile rekabet etmiştir. MTB'nin il ve ilçe konseyleri de birbirleriyle rekabet etmişlerdir. MTB'nin 15. yıldönümü vesilesiyle MTB Cumhuriyet Konseyi, 1940 yılının Mayıs ayında din karşıtı çalışmaları için onursal diploma ile 34 kişiyi ve MTB'nin 6 hücresini ödüllendirdi. Sovyetler Birliği MTB Merkez Konseyi 4 kişiyi onursal diploması ile ödüllendirmiş ve 10 kişinin aktif din karşıtı çalışmalarına

¹⁶⁰ T. Zholdassuly, "Sovyet Kazakistan'ında İslama Yönelik Bir Uygulama: Militan Tanrısızlar Birliği", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Aralık 2020, Sayı: 96, s. 545.

¹⁶¹ *Materiali v Pomoş Dokladčikam (K 15 Letiu Soyuzu Voinstvuiuşih Bezbojnikov)*, Voroşilovsk 1940, s. 11, 15-16.

dikkat çekilmiştir. Fakat bazı illerde ve ilçelerde MTB üyeliğinin büyümesi yetersizdi. İlçe konseylerinin gerçeğe uygun olmayan eski bilgiler verdiği durumlar olmuştur. Bazı ilçelerde MTB hücreleri çalışmamıştır. Bazı illerde MTB'nin din karşıtı kadroların eğitimi konusunda yetersiz kaldığına vurgu yapılmıştır. Din karşıtı kulüplerin sayısının son derece az olduğu belirtilmiştir. Din karşıtı edebiyat okuma sayısı, ders, sunum ve konuşmaların sayısı yüksek görünse de yapılan iş yeterli kabul edilmemiştir. Bu çalışmanın çoğu şehirlerde gerçekleştirilmiş ve en büyük dindarlık odakları olan kırsal alanlar yeterince dikkate alınmamıştır.¹⁶²

Kazakistan Komünist Partisi Merkez Komitesi 1940 yılında MTB çalışmalarını eleştirmiştir. Yani, parti tarafından Kazak SSC MTB Cumhuriyet Konseyi MTB'nin il ve ilçe konseylerine çok az yardım sağladığı ve bazı taleplerine cevap vermediği söylenmiştir. Ayrıca MTB Cumhuriyet Konseyinde “tembeller ve rastgele insanlar oturuyor, konferans bürosu işe yaramadı, onaylanmış öğretim üyesi olmadı ve din karşıtı dersler tecrübesiz öğrenciler tarafından yapıldı” denilmiştir. Din karşıtı kurslar ağırlıklı olarak Rusça yürütülmüş ve çoğunlukla Ruslar katılmıştır. Almatı şehrinde din karşıtı eğitim sadece Rus dilini bilen insanlara verilmiştir. Öğretmenler bu hususta başarısız olarak değerlendirilmiştir. Partinin MTB'ye yönelik eleştirileri böyleydi. Temmuz 1940'ta MTB başkanı İbragimov'un yerine Kolesnikova getirildi. MTB Cumhuriyet Konseyini temizlemek için personel azaltımı yapıldı. Din karşıtı derslerin önemli bir kısmı ideolojik ve teorik olarak düşük düzeyde yapıldı. 1940 yılında MTB Cumhuriyet Konseyi öğretim görevlilerinin işçi sendikalar ile yapılan anlaşmalarına göre anlaşmanın öngördüğü 800 dersin yerine sadece 486 ders verilebildi. Ayrıca tüm dersler ücretli idi. 1940 yılında Almatı şehrinde bulunan MTB Cumhuriyet Konseyi, 59.770 ruble tutarında 800 ders vermek için 13 anlaşma imzalamıştı. Bu anlaşmalara istinaden 15 Ekim 1940 tarihine kadar sadece 111 ders yapılmıştır. Son kiliselerin ve camilerin idari olarak kapatılması konusundaki coşku ile bağlantılı olarak o zaman Kazakistan'ın birçok bölgesinde, mezhepçilerin faaliyetlerinde ve gizli dinî örgütlerin ortaya çıkmasında gözle görülür bir artış olduğu söylenmiştir. Örneğin, Almatı'da Kazaklar tarafından saygı duyulan *Rayimbek Ata Mezarı* bulunmaktadır. O zaman Molla

¹⁶² KCMDA, 1648-fon, 1-liste, 54-d., s. 18-30.

Kojahmet Jazabekov ve oğlu Yusuf'un açıkça ve gizlice her tür muska satarak kutsal kişinin yardımıyla tedavi edilemez hastalıkların iyileştirilmesi için para kazanarak *Rayimbek Ata Mezarını* tükenmez bir yasadışı gelir kaynağına dönüştürdüğü, ondan sonra tutuklandığı, mezarın kapatıldığı fakat onun işini gizlice oğlu Yusuf'un yaptığı söylenmiştir.¹⁶³

Sovyetler Birliği'nde ateizm saldırısına rağmen yine de birçok insan dine tutulmaya devam etti. Özellikle köylüler arasında ve ulusal bölgelerde dindarlık daha yaygın oldu. Dinden etkilenen insanlar sadece yetişkinler arasında değil, aynı zamanda gençler arasında da bulundu. Bazı komsomol üyeleri, hatta bazen bireysel parti üyeleri bile dini takip etti. Ateistlerin dedikleri şarlatanlık, kehanet, büyücülük, falcılık, rüyalara, işaretlere inanç özellikle köyde oldukça yaygındı. Ateistlerin propaganda çalışması özellikle kırsal kesimde ve ulusal bölgelerde yeterince gelişmemiştir. MTB yönetiminin kendi elemanlarına verdiği talimatlarında, "MTB çalışmaları ile sadece şehri değil aynı zamanda köyü de kapsamalı ve kolhozlara, sovhozlara, köyler içine daha geniş bir şekilde nüfuz edilmesi lazım" denilmiştir.¹⁶⁴

1941 yılı başındaki Kazakistan MTB Cumhuriyet Konseyi üyelerinin listesi ise şöyledir: V.F.Butler - geçici başkan, M.N.Kolesnikova - geçici başkan yardımcısı, Ş.Galihazdarov - eğitmen, G.P.Plohotnikov - muhasebeci, H.Çimbolatova - muhasebeci-kasiyer, A.A.Gorçakovskaya - yönlendirme sekreteri, İ.İ.Zenkova - Rusça daktilograf, Ş.Kusainova - Kazakça daktilograf, V.M.Sergeev - eğitmen, A.Ya.Aladina - temizlikçi-haberci.¹⁶⁵

1941'in ilk yarısında MTB İl Konseyleri ve Cumhuriyet Konseyi tarafından aşağıdaki çalışmalar yapıldı:¹⁶⁶ Yapılan derslerin sayısı - 639, din karşıtı edebiyatlarla ilgili okumaların sayısı - 406, din karşıtı konular üzerine konuşmaların sayısı - 171, din karşıtı konularda yapılan radyo derslerinin sayısı - 72, sanatsal gösterilerin sayısı - 26. Din karşıtı propaganda dinî bayramların başladığı günlerde yoğunlaştırılmış ve yılın geri kalanında ise din karşıtı propagandada azalma olmuştur.

¹⁶³ T. Zholdassuly, "Sovyet Kazakistan'ında İslama Yönelik Bir Uygulama: Militan Tanrısızlar Birliği", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Aralık 2020, Sayı: 96, s. 546-547.

¹⁶⁴ *V Pomoş Propagandistu i Agitatoru-Antireligiozniku (15 let SVB)*, Sıktıvkar 1940, s. 6, 13.

¹⁶⁵ KCCA, 708-fon, 5/1-liste, 617-d., s. 1.

¹⁶⁶ KCMMDA, 1648-fon, 1-liste, 68-d., s. 1-3.

MTB raporlarına bakacak olursak, 1940 yılında çocukların sünnet edildiği ve sünnet düğünü için koyun kesildiği söylenmiş ve bu eylemler eleştirilmiştir. Para için adamı tedavi eden molla-şamanlardan (*molda-baksı*), oruçlu insanlardan, kutsal yerleri, mezarları ziyaret edenlerden ve falcılık (*kumalakşılık*) yapanlardan söz edilmiştir. Bazı parti üyeleri ile Komsomol mensupları bile dinî törenlere katılmış. Halk arasında inananların önemli bir kısmını kadınlar, özellikle de ev hanımları oluşturuyordu, ancak kadınlar arasında MTB örgütleri tarafından neredeyse hiçbir din karşıtı çalışma yapılmadığı, ev kadınları ve yaşlıların dinlerin yaşamında önemli bir rol oynadığı söylenmiştir. 1941 yılında Yaroslavsky'nin mektubuyla bağlantılı olarak pek çok il (bölgesel) parti örgütleri ve Kazakistan Komünist Partisi Merkez Komitesi, din karşıtı propaganda çalışmalarının kalitesini arttırmak için çok sayıda önemli etkinlik gerçekleştirildi. Savaş başladıktan sonra müze derslerinin konuları değişti. Mesela, Güney Kazakistan ilinin 3 ilçesinde Temmuz 1941'de, serbest çalışan öğretim görevlileri ve ajitatörler "SSCB Savunması ve Din" konulu 40'tan fazla ders verdiler. Arıs ilçesinde 23 öğretmen aktif olarak MTB birimlerinin işçiler arasında raporlar ve konuşmalar yürütmesine yardımcı oldu. Temmuz 1941'de öğretmenler 2301 kişiyi kapsayan "SSCB Savunması ve Din" konulu 21 ders verdiler, *Bezbojnik* gazetesi temelinde 112 kişiyle bireysel görüşmeler yapıldı. Güney Kazakistan ilinin diğer ilçe, okul öğretmenleri de MTB işine yardım etmişlerdir. Ağustos ayında "SSCB'de Vicdan Özgürlüğü ve Faşist Ülkelerde Dine Yapılan Zulüm" konusuyla ilgili konferanslar vermeyi planladılar.¹⁶⁷

Nazi istilası tehdidinin karşısında Sovyet toplumunun bütün güçlerini pekiştirme ihtiyacı, din adamlarının savaş sırasındaki yurtsever tutumu ve müttefik ülkelerin liderlerinin SSCB'deki din karşıtı mücadeleye verdiği olumsuz tepki 1941 yılının ikinci yarısında MTB'nin din karşıtı faaliyetlerinin neredeyse tamamen bitmesine neden olmuştur. Eylül 1941'de, *Antireligioznik* ve *Bezbojnik* adlı din karşıtı dergiler kapatıldı, diğer yayınlar ise yayınlarının konusunu değiştirdi. MTB hücrelerine işe alımlar sona erdi ve birçok aktivist savaşa gitti. MTB'ni yöneten parti

¹⁶⁷ T. Zholdassuly, "Sovyet Kazakistan'ında İslama Yönelik Bir Uygulama: Militan Tanrısızlar Birliği", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Aralık 2020, Sayı: 96, s. 548.

ajitasyon ve propaganda bölümleri, MTB öğretim görevlilerinden faşizm karşıtı konulara geçmeleri istendi.¹⁶⁸

1.3.3. Kazakistan'ın Din Karşıtı Müzesi

Din karşıtı ajitasyon ve propaganda konusunda MTB bünyesinden bağımsız din karşıtı müzeler de kuruldu (en büyükleri Moskova ve Leningrad'daydı).¹⁶⁹ Kazak SSC Cumhuriyet Din Karşıtı Müzesi, Kazak Merkez Yürütme Komitesi kararı ile Ocak 1935'te kurulmuştu. Müze Mayıs 1935'te Almatı şehrinde Furmanov sokağındaki eski kilisede açıldı. İlk başta müze Kazak Merkez Yürütme Komitesi kapsamındaki Bilim Komitesi tarafından yönetildi. Müze 1937'den itibaren Kazak SSC Halk Eğitim Komiserliği'ne devredildi. Müze, Temmuz 1936'da Kirov Meydanı'ndaki eski Nikol Kilisesi'nin binasına taşındı ve aynı yılın Ekim ayında açıldı. 1935 yılında müze, Müdür Butler ve Görevli Krotov tarafından düzenlendi. 1936'da personel 4 kişiden oluştu. 1935'ten Temmuz 1937'ye kadar müzenin müdürü Butler, Ağustos - Aralık 1937 arasında Şustrov, Ocak - Temmuz 1939 arasında Abişev, Ağustos 1939'dan sonra Joldasbekov oldu. Şustrov ve Abişev müzeye liderlik sağlayamadıkları için işten çıkarılmıştır.¹⁷⁰

1938'de müzenin Hristiyanlık, Din Tarihi, Proleter Ateizm ve İslam, Doğa Tarihi ve Sosyalist Yapı şeklinde dört bölümü bulunmaktaydı. Mart 1938'den itibaren her bölümün kendi sergi planı, düzenleri, resimleri, sulu boyaları ve diğer görsel araçları olmuştur. Kasım 1938'deki yangından önce müzede 1102 sergi vardı ve yangından sonra 855 sergi kaldı. 1938'de müzenin tüm sergilerine iki dilde açıklayıcı metinler yazılmıştır. 1938'de, müzeye 3450 kişiyi kapsayan 115 toplu gezi düzenlendi. Ayrıca 1 Ocak - 1 Aralık 1938 tarihleri arasında müzeye gelen kişi sayısı 19.934 ve bunlardan 10.197'si okul çocuğu idi. Toplu geziler sırasında tıp enstitüsü profesörleri tarafından nitelikli konferanslar düzenlendi. Kazak SSC Yüksek Konseyine yapılan seçimler sırasında dört müze personeli ajitator ve öğretim görevlisi olarak çalıştı. Kazak SSC Yüksek Konseyine yapılan seçim sırasında müze

¹⁶⁸ S.V.Pokrovskaya, *Soyuz Voinstvuiuşih Bezbojnikov SSSR: Organizatsia i Deyetelnost (1925-1947)*, (avtoreferat - Yayınlanmamış Doktora Tezi özeti), Moskova 2007, s. 24-25.

¹⁶⁹ Adı geçen eser, 32.

¹⁷⁰ KCMDA, 2051-fon, 1-liste, 32-d., s. 1.

Çalışanları din karşıtı konularda 204 ders verdi. Din Karşıtı Müzesi 1939 yılında il ve ilçelerdeki tüm müzelerde din karşıtı bölümler açılmasını istemiştir.¹⁷¹

Kasım 1938’de müzede yangın ıkmiş ve sergi salonunu, müzenin diğerkisimlerini restore etmeye, yeni ısıtma tesislerinin ve sergilerin restorasyonuna yaklaşık 230.000 ruble harcanmıştı. Müze yangından sonra Kasım 1939’a kadar restore edilerek 7 Kasım’da açılmıştı. 1939 yılı ile karşılaştırıldığında müzeyi ziyaret edenlerin sayısı 1940 yılında önemli ölçüde artmıştır. Müzenin bilim adamları, yaklaşık 9000 kişiye kapsayan 88 konferans verdiler. Cumhuriyet Din Karşıtı Müzesi ile Merkez Bölge Müzesi arasında bağılantı kuruldu. 1940’ın başlarında müze ile MTB Cumhuriyet Konseyi çalışmalarında yeterli temas yoktu. 1940’ın son çeyreğinde müze alışanları MTB Cumhuriyet Konseyi’nin çalışmalarında aktif rol aldı. MTB alışanları müze toplantılarına katıldılar. Din karşıtı propaganda yolunda iletişim kurdular.¹⁷²

1939 yılında Türkistan’daki *Hoca Ahmet Yesevi Türbesi* binasında Din Karşıtı Müzesinin şubesini açma planı yapılmıştır. Bu projeye göre 1939’da Türkistan’da Din Karşıtı Müze’nin düzenlenmesi için planlanan personel sayısı 6 idi. Sovyetler tarafından Türkistan kentinin, Orta Asya ve Kazakistan’daki her türlü dingericilik yatağı olduğu varsayıldığı göz önüne alındığında, eski *Hoca Ahmet Yesevi*’nin oturduğu yer olarak Türkistan kentinde bir Din Karşıtı Müze düzenlemenin gerekli olduğu ifade edilmiştir.¹⁷³

1940 yılında Din Karşıtı Müzesi, Kazakistan Komünist Partisi Merkez Komitesi tarafından sert bir şekilde eleştirildi. Din Karşıtı Müzenin amacına uygun olmadığı söylenmiştir. Kazak SSC Halk Eğitim Komiserliği’nin Din Karşıtı Mzeyi inceleme komisyonu, sonuç olarak müze müdürü Joldasbekov ve bilimsel sekreter Osnetsky’nin beceriksiz liderliği yüzünden müze çalışmalarının yıkılma durumunda olduğunu belirtti. Müzenin bilim adamlarının iyi seçilmediği ve amacına uygun olmadığı ifade edilmiştir. Sergilerin herhangi bir kronolojik sıra olmadan asılı olduğu belirtilmiştir. Din Karşıtı Müzesi Kazakistan illerindeki bölge müzelerinin din karşıtı

¹⁷¹ T. Zholdassuly, “Sovyet Kazakistan’ında İşlama Yönelik Bir Uygulama: Militan Tanrısızlar Birliği”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Aralık 2020, Sayı: 96, s. 549.

¹⁷² KCMĐA, 2051-fon, 1-liste, 32-d., s. 2, 12-14.

¹⁷³ T. Zholdassuly, “Sovyet Kazakistan’ında İşlama Yönelik Bir Uygulama: Militan Tanrısızlar Birliği”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Aralık 2020, Sayı: 96, s. 550.

bölümlerinin çalışmalarında herhangi bir yardım sağlamadı. Örneğin, Ural şehrindeki bölge müzesinin din karşıtı bölümü 1940 yılına kadar açılmadı. 1941 yılının ilk yarısında ise Cumhuriyet Din Karşıtı Müzesi 31 ders vermiş ve yıl sonuna kadar daha 50 ders verilmesi beklenmiştir. Müze öğretim elemanlarının bileşimi ve düzenlenecek derslerin konuları parti tarafından onaylandı. Müzenin geçici başkanı Smagulov ücretli dersler ve bilimsel sunumlar yapmak için partiden izin istemiştir.¹⁷⁴

Savaşın zor durumundan dolayı toplumun dine dönüşü keskin bir şekilde arttı. Stalin'in tavsiyesi üzerine E.Yaroslavsky'nin kendisi artık Rus Ortodoks kilisesinin ve SSCB'nin diğer dinî örgütlerinin yurtsever konumlarına büyük önem vermek zorunda kaldı. E.Yaroslavsky'nin Aralık 1943'teki ölümünden sonra onun din karşıtı faaliyetlerinden sayısız ve kapsamlı anma yazılarında bile söz edilmedi. Onun yarattığı Merkez Din Karşıtı Müzesi kendi tesislerinden mahrum bırakıldı, SSCB Bilimler Akademisi Felsefe Enstitüsü'nün din karşıtı bölümü ortadan kaldırıldı. Savaş sona erdikten sonra Ekim 1946'da MTB'yi canlandırmak için bir girişimde bulunuldu ancak başarısız oldu. Son olarak Şubat 1947'de Komünist Parti MTB'nin faaliyetlerini sonlandırmaya karar verdi, maddî kaynakları ve ateist propaganda yürütme işlevi Sovyetler Birliği Siyasi ve Bilimsel Bilginin Yaygınlaştırılması Topluluğuna (ardından "Znanie" Toplumu olarak adlandırılır) transfer edildi. Genel olarak MTB tarihine bakacak olursak onun üye sayısının yaklaşık bir tahmini zordur. Aslında çalışmalarında yer almayan birçok insanın MTB üye sayısına dâhil edilmiştir. Parti üyesi olmayanları MTB saflarına çekmedeki başarılar büyük değildi. Sürekli baskı ile MTB'nin kadro sorunları ağırlaştı, personel devri MTB yetkililerini yasal kapasiteden mahrum etti. Nitelikli personelin keskin bir eksikliği Tanrısızlar Birliği'ni (idari işler dâhil) eski rahipleri ve bilimsel elit temsilcilerini kullanmaya zorladı. Din karşıtı propagandacılar bile bazen kiliseye yenildiklerini itiraf ediyorlardı. Ateistlerin din aleyhtarı propagandası, şiddet kullanımı da dâhil olmak üzere, sıklıkla karşı tepki uyandırdı. MTB liderleri bile dinî örgütlere karşı kaba idari önlemler kullanılmasına defalarca karşı çıktılar.¹⁷⁵

¹⁷⁴ Adı geçen eser, s. 550.

¹⁷⁵ S.V.Pokrovskaya, *Soyuz Voinstvuiuşih Bezbojnikov SSSR: Organizatsia i Deyetelnost (1925-1947)*, (avtoreferat - Yayınlanmamış Doktora Tezi özeti), Moskova 2007, s. 25-32.

1917'deki Ekim İhtilali'nden sonra Sovyetlerin Müslüman halklara yönelik on yıl devam eden ılımlı siyasetinin arkasından İslam'a karşı fiilî saldırısı başlamıştır. İlk dönemde Sovyetlerin din karşıtı politikası dine karşı sadece propaganda yapmakla sınırlı idi. Rusya Müslümanlarının dinî idaresi de işine devam etmişti.

Bolşevikler 1930'lu yılların başından itibaren dine karşı fiilî hücumla geçtiler. Militan Tanrısızlar Birliği adıyla çalışan din karşıtı teşkilatı, Komünist Partinin desteğiyle dine karşı propaganda yürüttü ve güçlendirildi. Devlet desteğiyle bu teşkilat her yerde, her kuruluştaki din karşıtı propaganda yaptı. Din karşıtı basınlar, yayınların işi yoğunlaştı. Müslümanlar dinî idaresinin işi durduruldu. Kitleli olarak camiler kapatıldı, din adamlarına karşı baskı yapıldı. Camiler, ibadethaneler yasa dışı olarak kapatıldı. El konulan ibadethaneler Sovyetlerin kültürel ve sosyal amaçları için kullanıldı. Sovyetlerin dine karşı bu şiddetli politikası İkinci Dünya Savaşı'na kadar devam etmiştir. Dine karşı saldırıya bütün devlet kuruluşları, yerel makamlar katıldı. Kazakistan'da MTB ile birlikte Cumhuriyet Din Karşıtı Müzesi de çalıştı ve illerdeki Bölge müzelerinde bu Cumhuriyet Din Karşıtı Müzesinin din karşıtı bölümleri de kuruldu.

Aynı zamanda Militan Tanrısızlar Birliği organizasyonu da hep parti tarafından eleştirildi. Çünkü parti bu örgütün çalışmasından memnun değildi. Hatta bu teşkilatın Kazakistan'daki bazı kadroları da, başkanları da siyasi baskıdan kurtulamadı. Böylece Sovyetler Birliği'nin tarihinde dine karşı en şiddetli saldırı bu 1930-1940 yıllar arasında gerçekleşmiştir. Bütün devlet kuruluşları bu amaç için birleştirildi. Sovyet Anayasasına göre vatandaşlara inanç özgürlüğü verilse de pratikte öyle olmamıştır. Tüm dinler gibi İslam dini ve Müslüman din adamları da büyük zarara uğramıştır. Ancak 1941'de Sovyet-Alman savaşı başladıktan sonra Sovyetlerin dinî politikası değişti.

İKİNCİ BÖLÜM

2. TÜRKİSTAN ULEMASININ VE DİNİYE NEZARETİ'NİN İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDAKİ EYLEMLERİ

2.1. Sovyet İktidarı Dinî Politikasının Değişmesi

Sovyet-Alman savaşı başladıktan sonra Sovyet iktidarının dinî politikası değişmiştir. 1930'lu yılların başında başlayan ve İkinci Dünya Savaşı'na kadar devam eden dine karşı hücum durdurulmuştur. Din karşıtı propaganda teşkilatı ile din karşıtı müzelerin propaganda ve ajitasyon konuları değiştirilerek vatan savunmasıyla ilgili konuları ele alınmaya başlamıştır. Fakat bu da çok sürmemiş, çok geçmeden MTB faaliyetleri durdurulmuş ve *Antireligioznik* ve *Bezbojnik* gibi din karşıtı dergiler kapatılmıştır. Sovyetlerin savaş yıllarındaki bu dinî politikasının değişme nedenleri aşağıda gösterilmeye çalışılacaktır.

2.1.1. Dinî Politikanın Değişme Nedenleri

Savaş yıllarında özellikle Alman işgalinde olan Sovyetler Birliği topraklarında geniş bir dinin yeniden canlanması gerçekleşmiştir. Özellikle dini inanç, benzeri görülmemiş cinayet ve ölümlerden kurtulanlara rahatlık sunuyordu ve cinayetler cephedeki savaşlarla sınırlı değildi. Görünen terör ve ölüm tehlikesi şüphesiz birçok insanı izlenmesi dayanılmaz olan günlük yaşamın gerçeklerinden bir sığınak olarak dine itmiştir. Sovyetler Birliği'nde vatandaşlar milyonlarca insanı terörize eden Stalin hükümeti için, komünist rejim için savaşacaklar mı? hayatlarını verecekler mi? sorusu ortaya çıkmıştı. Birçoğunun hayatını vermeyeceğini varsaymak da oldukça mantıklıydı.¹⁷⁶

Savaş, Sovyet vatandaşlarının ahlaki, manevi ve vatansever desteğini gerektirmişti. Savaşın ilk aylarında 1930'lardaki devletin dinlerle ilgili politikasının yanlışlıkları ve tehlikeleri ortaya çıktı. Savaşın ilk iki yılında hükümet devletin dinsel yaşamına müdahale etmedi. Dinî yaşam yeniden dirildi ve hükümet bunu göz ardı etti. Yasadışı olmasına rağmen kiliseler açılmaya başladı. M. İ. Kalinin MTB Şefi

¹⁷⁶ S. M. Miner, *Stalinskaya Svyaşennaya Voina, Religia, Natsionalizm i Soyuzniçeskaya Politika 1941-1945*, Moskova 2010, s. 58, 75.

Yaroslavsky'ye inananların tepkisine neden olmamak için din karşıtı çalışmasının durdurulması gerektiğini de söylemiştir. Böylece MTB faaliyetlerinin yönü de yavaş yavaş değişti. Çok geçmeden MTB de genel vatanseverlik çalışmalarına dâhil edildi, ülkenin savunma fonuna para ve diğer ücretleri düzenlemede inananlara, din adamlarına yardımcı oldular. MTB'nin ders çalışmalarında din karşıtı konular geçmişte kaldı. Derslerde dinî organizasyonların, inananların vatanseverlik faaliyetlerine, Nazilerin Sovyetler Birliği halklarının dinlerine karşı tutumu ve müttefik ülkelerdeki dinlerin durumuna ilişkin raporlara yer verildi. 1943'te MTB faaliyetleri resmen durduruldu. Ağustos 1941'de resmî basının sayfalarında da Ortodoks Kilisesi'nin vatanseverlik faaliyetleriyle ilgili makaleler yer almıştır. Bundan sonra diğer dinlerin de vatanseverlik faaliyetleriyle ilgili makaleler yayınlanmaya başlamıştır. Savaş cephesindeki haber filmlerinde din adamlarının Kızıl Ordu'ya çağrıları gösterilmiştir.¹⁷⁷

SSCB'ye karşı saldırının ilk günlerinden itibaren Nazi propagandacıları Stalinist rejimin korkunç geçmişinden yararlanarak Alman ordusunun "Sovyet barbarlığına" karşı Batı medeniyetini savunmak için bir "haçlı seferi"ni yürüttüğünü durmadan ilan ettiler. Sovyet dinî baskısının trajik tarihi ve Hristiyan dünyasının çoğunun Sovyet ateist rejimine güvensizliği veya açık düşmanlığı göz önüne alındığında, bunun belki de Berlin'in en güçlü propaganda kozu olduğunu söyleyebiliriz. İşgal günü, Alman radyosu Sovyet vatandaşlarına Alman yönetimi tarafından dinî özgürlüğün yeniden verileceğine söz vermiştir. Alman Yüksek Komutanlığı'nın, özellikle Wehrmacht'ın bazı temsilcileri, SSCB halkları için belirli bir dinî özgürlüğü yeniden sağlamaya çalıştılar. Tabii ki Alman subayları bunu dinî özgürlüğe özel saygı duydukları için değil bunun güçlü bir silah olduğunu düşündükleri için yapmışlardır. Sovyet topraklarına doğru ilerleyen Alman silahlı kuvvetleri, Sovyetler tarafından kapatılan kiliseleri yeniden açtılar ve inananlara hizmet vermelerine izin verdiler. Ayrıca bu olaylar dünya izleyicilerine gösterilmek üzere videoya da çekildi. Alman liderleri, Ukraynalıların ve SSCB'nin diğer ulusal azınlıkların milli ve dinî iddialarından yararlanmak istiyorlardı. Sovyet hükümeti ile onun sahip olduğu bölgeleri birbirine düşürmeye çalıştılar. Hitler dinî meselelerden

¹⁷⁷ M. Odintsov, A. Koçetova, *Konfessiyonalnaya Politika v Sovetskom Soyuze v Gody Velikoy Oteçestvennoi Voiny 1941-1945 gg.*, Moskova 2014, s. 110-112.

endişe duyuyordu, bu nedenle Almanya tarafından Sovyet topraklarında tanınan din özgürlüğünün Almanya'ya aktarılmasını da istemedi.¹⁷⁸

Bununla birlikte dinî özgürlük eksikliğine rağmen dinî merkezler, din adamları ve inananlar SSCB halklarının Almanya'ya karşı kurtuluş mücadelesini desteklediler. İşgal altındaki Sovyet topraklarında Almanlara açıkça destek veren din adamları da az değildi. SSCB'deki dinî örgütlerin liderlerinin çoğu düşmanla bilinçli olarak yan yana olan, gönüllü olarak ideolojik propaganda aracı hâline gelen ve işgal altındaki Sovyet topraklarında Almanların yeni bir düzen uygulamasına yardımcı olan bu din adamlarını kınadılar. Sovyetler Birliği'ne saldırmadan önce Naziler, Almanya'da ve Avrupa'da ele geçirdikleri bölgelerde dinî politikalarını uygulama konusunda zengin deneyime sahiptiler. Reich Güvenlik Genel Müdürlüğü sisteminde özel bir Kilise Bölümü vardı. Bu bölümün görevleri arasında Almanya'daki ve işgal edilen bölgelerdeki tüm inançların, dinî örgütlerin faaliyetlerinin kontrol edilmesi ve denetlenmesi, din adamlarının tutumlarının incelenmesi, kiliselerin, dinî organizasyonların idari, yönetim yapılarına ajanların sokulması, kilise ve din adamları topluluğundan ajanların işe alınması yer alıyordu. Neredeyse tüm Avrupa ülkelerinde ve tüm büyük dinî kuruluşlarda bölümün geniş ajan ağı faaliyet gösteriyordu. Hitler, Temmuz 1941'de SSCB ile savaş sırasında dinlere karşı herhangi bir eylemin yapılmasını yasakladı. Almanlar, din adamlarından vaazlar sırasında, kilise törenleri sırasında Hitler ve Üçüncü Reich için sadık hisler ifade etmelerini istediler. Dinî yayın literatürleri yaygınlaştırıldı. Hitler için dua broşürleri dağıtıldı. İşgal altındaki topraklardaki Hitler'in bu dinî politikasından NKVD'nin de haberi vardı.¹⁷⁹

Almanya, Birinci Dünya Savaşı döneminde de İngiltere, Rusya, Fransa, Sırbistan ve Karadağ güçlerine karşı küresel bir cihat hareketini yönlendirmeye çalışmıştı. Bu politika Hitler'in İkinci Dünya Savaşı'ndaki dinî politikasıyla karşılaştırılabilir. Mesela, 23 Kasım 1914'te Osmanlı Şeyhülislamı Alman yetkililerin ısrarıyla dünya Müslümanlarını İtilaf Devletlerine ve müttefiklerine karşı cihada çağıran fetva yayınlamıştı. Almanya İmparatoru, bu Cihâd-ı Ekber ilanının

¹⁷⁸ S. M. Miner, *Stalinskaya Svyaşennaya Voina, Religia, Natsionalizm i Soyuzniçeskaya Politika 1941-1945*, Moskova 2010, s. 84-85.

¹⁷⁹ M. İ. Odintsov, *Religioznye Organizatsii v SSSR Nakanune i v Gody Velikoy Oteçestvennoi Voiny 1941-1945 gg.*, (Yayınlanmış Arşiv Belgeleri), Moskova 1995, s. 7-13.

İtilaf Devletleri aleyhine büyük sıkıntılar doğuracağını ümit etmişti. Almanlara göre cihat, Müslümanları birleştirerek sömürgeci güçlere karşı direnişe geçirebilecekti. Böylece Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan Müslümanların yanı sıra İngiltere, Fransa ve Rusya gibi düşman devletlerin idaresi altında yaşayan Müslümanların da dinî duygularına hitap ederek Müslümanlar arasında yardımlaşmanın sağlanması amaçlandı.¹⁸⁰

Bu fetva sultan-halife V. Mehmed'in adıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun her yerine dağıtılmıştır. Fetvada, birkaç düşman İslam'a karşı birleştiğinde, Müslüman nüfus katledildiğinde veya esir alındığında Padişahın kutsal savaşı ilan edeceği, bu savaşa katılmanın yaşlı ve genç tüm Müslümanlar için, süvari ve piyade için bir görev olacağı yazılmıştır. Fetvalar en üst düzeyde basıldı ve İtilaf Devletlerine karşı bu pan-islami propaganda Almanya ajanları tarafından Orta Doğu ve Kuzey Afrika'daki kilit noktalardan dağıtıldı. Afganistan da bu çabalar için önemli bir aşama haline geldi, çünkü Alman ajanlar yerel Müslüman isyanını Hindistan sınırındaki kuzeybatı sınır bölgesine de yaymaya çalıştılar. Onlara karşı İtilaf güçleri de cihat sloganını kullanarak kendi propagandalarını yürüttüler. Paris'te yayınlanan çeşitli kanallarda Fransa "Müslüman Gücü" (Puissance Musulmane) olarak tanıtıldı; İngilizler Osmanlı'daki cihat çağrılarına karşı fetvalar çıkarmaları için Hindistan'daki Müslüman hukukçuları görevlendirdi; Sudan Mehdisi Osmanlılara karşı İngilizlerle güçlerini birleştirdi; Rusya İmparatorluğu'nda Çar Müslümanların desteğini almak için camileri ziyaret ederek kişisel çaba gösterdi. Fakat Alman destekli cihat sloganı Müslüman dünyasını İtilaf güçlerine karşı birleştiremedi. Bu çabaların eksiklikleri özellikle sultan-halifeye karşı 1916-1918'deki Arap İsyanı sırasında ortaya çıktı. İtilaf Devletlerinin desteklediği "karşı-cihad" propagandası da savaşın gidişatı üzerinde belirleyici bir etkiye sahip olamadı. Aynı taktik yirmi yıl sonra daha büyük bir ölçekte tekrar ele alındı.¹⁸¹

İşgal altındaki Sovyet topraklarında ana yönetim organı olarak Reich Doğu Bölgeleri Bakanlığı kuruldu ve bu bakanlık doğrudan din meseleleriyle uğraşan Nazi Partisi'nin ideoloğu Alfred Rosenberg tarafından yönetildi. İşgal altındaki Sovyet

¹⁸⁰ M. Çabuk, "Cihan Harbi'nde Sudan'daki Osmanlı Faaliyetleri ve Seyhülislam'ın Cihat Mektubu", *Türkiyat Mecmuası*, c.27/1, 2017, s. 102-105.

¹⁸¹ J. Eden, "A Soviet Jihad against Hitler: Ishan Babakhan Calls Central Asian Muslims to War", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 2016, № 59, s. 239-240.

topraklarında savaşın ilk aylarında önemli bir dinî canlanma olgusu kaydedildi. Genel olarak işgal bölgesindeki Alman makamları kendi ideolojik amaçları için dinî meselelerden mümkün olduğunca yararlanmaya çalıştılar. Bolşevikler tarafından din ve inananlara yönelik yapılan terör hakkındaki materyallerle dolup taşan basın, aynı zamanda yeni hükümetin dinî özgürlük taşıdığını her şekilde vurguladı. 1941 yılının yaz ve sonbaharında Nazi Partisi'nin Doğu'daki doğrudan din ve kilise ile ilgili politikalarını uygulamak için tasarlanmış çeşitli bölümlerin birçok resmi belgesi kabul edildi. Almanlar din adamlarını vaazlarda, kilise törenlerinde Alman ordusunun zaferi ve vatanın Bolşeviklerden kurtuluşu için özel dualar yapmaya çağırdılar. İşgal altındaki bölgede yaklaşık 6.500 Ortodoks kilisesi yeniden açıldı. Ayrıca çok sayıda dinî edebiyat yayınlandı, din adamlarını yetiştirmek için dinî seminerler ile çeşitli kursları verildi, ilkokullarda İncil okutuldu.¹⁸²

Sovyet gücünün Kırım'dan düşmesinden sonra tüm Tatar köyleri partizanlara karşı birleşmişti. Birçok Tatar, etnik Rusları kendilerine baskı yapan emperyal gücün doğrudan temsilcileri olarak gördüler. Savaş öncesi din karşıtı kampanyalar sırasındaki yaşanan acı, baskı, camilerinin kapanması ve onlara yapılan hürmetsizlik üzerlerinde silinmez bir iz bırakmıştı. Şimdi Almanların askerî başarıları onlara ulusal intikamlarını alma fırsatını sunduğunu düşündüler. Mesela, Kuş adlı Tatar köyü yakınlarındaki Rus köyünün Sovyet partizanlarına yiyecek ve tütün konusunda yardım ettiğini öğrenen yerel Tatarlar, Rus köyünü yakmışlar ve tüm sakinlerini öldürmüşlerdi. Tatarlar savaştan önce Sovyetlerin kendilerine yaptıkları baskıdan dolayı etnik Ruslardan intikam almaya çalıştılar. Tatarlar, düşmana yardım ettiğinden şüphelenilen Müslüman halklar arasında bir istisna değildi. 1942 yılının sonbaharında Alman-Sovyet cephesi Kafkas Dağları'na yaklaştığında, birçok yerel Müslüman halk Kızıl Ordu'ya katılmayı ve ona yardım etmeyi reddetmiştir. Aralık 1942'de Kızıl Ordu Ana Siyasi Yönetimi, bazı Kafkas halklarının Kızıl Ordu'ya karşı düşmanca bir tutum sergilediği konusunda uyarılmıştır. Bu özellikle Çeçenler ile İnguşlar için geçerliydi, ancak Osetler, Balkarlar ve Kabardinler de Sovyetlere açıkça düşmanlık göstermişti. Sayılarının az olması nedeniyle yankıları nispeten küçük olan Müslüman milletlerin isyanlarına göre Baltık cumhuriyetlerindeki ve

¹⁸² M. Odintsov, A. Koçetova, *Konfessiyonalnaya Politika v Sovetskom Soyuze v Gody Velikoy Oteçestvennoi Voiny 1941-1945 gg.*, Moskova 2014, s. 70-75.

özellikle Ukrayna'daki Rus karşıtı partizan gruplarının isyanları Kremlin'e daha fazla endişe veriyordu.¹⁸³ 1942'de Çeçenlerde Kadiriye tarikatının antikomünist ve antirus isyanı da olmuştur.¹⁸⁴

Almanlar liberal dinî politikasını Kırım'da da, Kuzey Kafkasya'da da uyguladı. Alman yetkililer Müslümanlara duyduğu saygıyı özenle vurguladılar ve Kırım din adamlarını Hitler için dua etmeye çağırdılar. Kırım'da işgal sırasında daha önce kapatılan camiler iade edildi, dinî bayramlar yeniden canlandırıldı. Hitler'i "İslam'ın kurtarıcısı ve koruyucusu" olarak büyüten *Azat Kırım* gazetesi yayınlandı. Filistin Yüce Müftüsü (Kudüs) Amin el-Hüseyn, Alman komutanlığına tüm Sovyet Müslümanları için çekici bir güç haline gelecek olan bir Kırım Müftülüğünü yaratmasını çok tavsiye etti. Fakat bu öneri destek bulmadı. Alman işgali sırasında Kuzey Kafkasya'da, biri *Gazavat* sembolik adını taşıyan ve Müslüman silahlı grupların savaşçıları arasında propaganda yapan beş gazete yayınlandı. *Gazavat* gazetesinin sloganı "Allah bizim üstümüzde, Hitler bizim yanımızda" idi. Almanlar işgal edilmemiş topraklarda dinî edebiyatın, özellikle Kuran'ın Dağıstan'da altın kaplamalı ciltlemeyle yayınlanmasını başardılar. İşbirlikçi mollalar Hitler'i "Kafkasya'nın Büyük İmamı" ilan ettiler. Alman komutasının Müslümanlar için geniş kapsamlı planları vardı.¹⁸⁵

Almanların desteğiyle, 1942'de Simferopol'da (Akmescit) hiçbir özerklik almayan ve hükümet rolünü oynamayan Merkez Müslüman Komitesi kurulmuştur. Başında Jemal Abduraimov ile Almanlar tarafından yurtdışından Kırım'a getirilen Milli Fırka'nın yaşlı bir aktivisti olan Jafer Seydahmet duruyordu. Almanlar, Kızıl Ordu'nun 4 bin eski savaş esiri, 6 bin gönüllü ve 9 bin Tatar köyünün büyükleri tarafından düzenlenen kendini savunma ekibi savaşçıları içeren Kırım Tatarlarından sekiz tabur oluşturmuştu. Birçoğu zorla seferber edildi, diğerleri korkudan hizmet etmeye gitti, ama elbette, pek çoğu Sovyet rejimine içtenlikle karşı çıkmıştı. Silah taşıyabilen Kırım Tatarlarının büyük kısmı Sovyet Ordusu saflarında Nazilere karşı da savaşmıştı. Alman istihbaratı mümkün olan her şekilde SSCB'ye karşı ulusal-dinî propagandada kullanılmak üzere savaş esirleri arasındaki

¹⁸³ S. M. Miner, *Stalinskaya Svyazennaya Voina, Religia, Natsionalizm i Soyuzniçeskaya Politika 1941-1945*, Moskova 2010, s. 93-95.

¹⁸⁴ V. Monteil, *Sovyet Müslümanları*, İstanbul 1992, s. 196.

¹⁸⁵ G. D. Muhtarova, *İslam v Sovetskom Kazahstane*, Aktöbe 2007, s. 129.

Müslümanlardan, özellikle de entelektüellerden özel Müslüman birliklerini de yetiştirdi.¹⁸⁶

Savaş yıllarında Kazakistan'ın bazı bölgelerinde de Sovyet karşıtı tavırlar gerçekleşmiştir. Mesela, Eylül 1941'de Kazakistan'ın Aktöbe bölgesel parti komitesi sekreteri, Sovyetler Birliği ile Almanya arasındaki savaşın patlak vermesiyle bağlantılı olarak bu ilin bazı ilçelerinde Müslüman din adamlarının Sovyet karşıtı faaliyetlerinin yeniden canlanmasının gerçekleştiğini söylemiştir. İbadet kisvesi altında, mollalar Kuran okumak ve ölümler için dua etmek için Müslüman inananlarını bir araya getirerek halk arasında her türlü “kışkırtıcı ve bozguncu” uydurmaları yaydığını bildirmiştir. Ayrıca “bu savaş koşullarında, din adamlarının anti-Sovyet faaliyetlerinin, zengin ve diğer karşı-devrimci öğelerin kalıntılarının yeniden canlandığını göstermektedir” demiştir. Bu bağlamda ilçelerde yerli Kazak nüfusu arasında kendi ana dillerinde politik çalışmaların güçlendirilmesi için parti tarafından talimat verilmiştir.¹⁸⁷

Kızıl Ordu'nun müslüman birlikleri Almanlara karşı cesaret ve disiplin içinde savaşmışlardı ama 1941 ve 1942 yıllarında Alman Ordusu'nun işgali altına giren Kırım ve Kuzey Kafkas topraklarında Sovyet rejimine karşı açık ve seçik düşmanlık hareketlerine de girişmişlerdi. Savaşın son aşamalarında Kızıl Ordu buraları tekrar ele geçirdikten hemen sonra Kırım Tatarları, Karaçaylar, Balkarlar, İngüş ve Çeçenlerden oluşan bir milyondan fazla bir topluluk “ihanetle” suçlanarak Orta Asya ve Kazakistan'a ve Sibirya'ya sürüldü.¹⁸⁸

Yurtdışındaki göçmenlerin çeşitli dinî ve milliyetçi örgütleri Sovyet cumhuriyetlerinin halklarını Ruslara ve Komünistlere karşı "kutsal savaşa" çağırdılar. Özellikle Almanya ve Türkiye'de konuşlanan “Türkistan Ulusal Komitesi” ile “Kuzey Kafkasya Kültürel Yardım Derneği” aktifti. “Türkistan Ulusal Komitesi” Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Tacikistan, Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'da birleşik bir Türkistan oluşturmak için bir plan geliştirmişti. Uygulamaya

¹⁸⁶ R. G. Landa, *İslam v İstorii Rossii*, Moskova 1995, s. 235-237.

¹⁸⁷ *Sogıs, Halık, Jenis, Kujattar men Materialdar Jinagı (1941-1945 jj.)*, (Yayınlanmış Arşiv Belgeleri), Almatı 2015, s. 54-56.

¹⁸⁸ A. Benningsen, C. L. Quelquejay, *Step'de Ezan Sesleri*, İstanbul 1997, s. 226.

sokmak için Dresden’de Reichsführer-SS Komutanı Himmler tarafından "Arbaite Gemainshaft Turkestan" adlı İstihbarat Yüksek Okulu kurulmuştu.¹⁸⁹

Almanlar esir düşen Sovyet askerlerinin arasındaki Müslümanlardan Sovyetlerin kendilerine karşı lejyonlar da kurmuştu. Bunlardan biri Türkistan Lejyonu idi. Türkistan Lejyonunda Sovyetlere karşı propagandalar yapılmıştır. Radyodan Almanca ve Türkçe olarak dünya haberleri yayınlanmıştır. Türkistan Lejyonunda hem radyo hem de derslerle Türkistan tarihi öğretilmiştir. Lejyonda bolşeviklerin propagandaları, Rus emperyalizmi hakkında açıklamalar yapılmıştır. Alman dili öğretilmiştir. Türkistan Lejyonunda din adamları tarafından Türkistan halklarının dillerinde dinî dersler verilmiştir. Komünizmin din karşıtı faaliyetleri ve İslam tarihi hakkında yorumlar yapılmıştır. Tüm propaganda çalışmaları ve siyasi eğitim *Milli Türkistan* dergisinin gösterdiği şekilde yapılmıştır.¹⁹⁰ Örneğin, savaştan önce molla olan Kırgızistanlı T. Çokoev isimli Sovyet askeri Stalingrad Savaşı’nda Almanlara esir düştükten sonra Türkistan Lejyonunda molla olduğunu anlatmıştır. Takım mollası olarak atanmış ve eline Kuran verilmiştir. Bir müfreze mollası olarak her gün sabah, öğle ve akşam lejyonerlerle Kuran’dan ayetler okumuştur.¹⁹¹

Almanlar, 1943’te gönüllü müslümanlardan dört tümen oluşturmuşlardı. Bu gönüllüler Türkistan, Azerbaycan, İdil-Ural (Volga Tatarları) ve Bergkokasyen (Kafkaz dağlıları) Müslümanlarındandı ve tamamı 18.000 kişiydi. Aslında, Wehrmacht’ın topladığı 500.000 kadar esir ile kaçak, Berlin Müslüman Komitesinin ve Veli Hayum Han’ın Politika Şubesinin propagandasına kapılmıştı. Ancak Almanlar Türkistan’ın bağımsızlığını ilan etmek için 1945’i beklediler.¹⁹²

Sovyet-Alman savaşıyla ilgili olarak Militan Tanrısızlar Birliği gibi Kazakistan Cumhuriyet Din Karşıtı Müzesinin çalışmaları da değiştirilmiştir. Kazakistan Cumhuriyet Din Karşıtı Müzesi çalışmalarında yeniden yapılandırma planı yapılarak savaş şartlarıyla ilgili müze derslerinin konuları değişmiştir. Örneğin, müze başkanı Halikulov’un ders planında “1242’deki Alman Köpek Şövalyelerin

¹⁸⁹ E. G. Filimonov, *İslam v SSSR*, Moskova 1983, s. 47.

¹⁹⁰ B. Hayit, “Türkistan Legionunda Milliy Propagandamız”, *Milli Türkistan Hürriyet Davası*, Ed: Timur Kocaoğlu, Ankara 2004, s. 13-16.

¹⁹¹ *Protiv Religioznogo Obmana i Mrakobesya, Sbornik Materialov o Reaktsionnoi Roli Religii, Antiobşestvennoi Deyetelnosti Slujitelei Kulta v Kirgizii*, (Yayınlanmış Arşiv Belgeleri) Frunze 1970, s. 87-88.

¹⁹² V. Monteil, *Sovyet Müslümanları*, İstanbul 1992, s. 196-197.

Yenilgisi”, “1756-1763 yılındaki Yedi Yıllık Savaş”, “1709 yılındaki İsveçlilerin Yenilgisi”, “1812 yılındaki Vatan Savaşı”, “Alman Müdahalecilerinin 1918’deki Yenilgisi”, “Faşizm - İnsanlığın Şiddetli Bir Düşmanıdır”, “Sovyet Halkının Yurtsever Savaşı” gibi birkaç konu görülmektedir.¹⁹³

Kazakistan’da Militan Tanrısızlar Birliği’nin ve Din Karşıtı Müzesinin başkanı olan Butler’in ise işgal edilen bölgelerindeki Almanların dinî politikasıyla ilgili 1941 yılının Ağustos ayındaki Alman karşıtı propaganda niteliğini taşıyan yazısında:¹⁹⁴ *Faşistler tüm sömürücüler gibi dini kendi kötü amaçları için kullanmaya çalıştılar. Gerici din adamları SSCB’ye karşı savaş hazırlanması da dâhil olmak üzere faşist haydutlara soyguncu işlerinde çok katkıda bulundular. Faşistler dinin "savunucusu" gibi davrandılar ve emekçilerin dinî duygularını cezai çıkarlarına göre kullanmaya çalıştılar...*

Sovyetler Birliği’nde yaşayan din adamlarının gerici kısmı faşizm tarafından Sovyet karşıtı ajanlar olarak kullanıldı. Alman istihbaratının talimatları üzerine özel casusluk kilise merkezleri yaratıldı...

Şimdi Sovyetler Birliği’ndeki birçok tapınak ve kiliselerde faşizm karşısında hızlı bir zafer için dua duyabileceğiniz de şaşırtıcı değil. Çok din adamları inananları vatanını savunmaya, zafer için dua etmeye çağırıyorlar...

Faşist yöneticiler geçici olarak ele geçirdikleri ülkelerde acımasız terör yaptılar... Hitler’in haydutları kölelerin vicdan özgürlüğünden yararlanmaması gerektiğini düşünüyorlar. Din adamlarının bir kısmı, özellikle de yüksek olanlar faşizmin çıkarlarına hizmet etmeye devam ediyor, ancak Protestanlar ve Katoliklerin büyük kısmı faşizmden nefret ediyor...

Kanlı haydut Hitler, Sovyetler Birliği’ne saldırısını "komünizme karşı bir haçlı seferi" olarak nitelendirdi. “Haçlı seferi” hakkındaki konuşmasıyla Hitler gerçek kötü hedeflerini gizlemek istedi ama başaramadı. Hitler’in emriyle Hristiyan rahipler dâhil olmak üzere on binlerce inanan öldürüldü. Dolayısıyla inananlar da, kilise liderleri de Hitler’in açıklamalarına inanmadılar. Din adamlarının önde gelen liderleri faşizme karşı çıkıyorlar...

¹⁹³ KCMĐA, 2051-fon, 1-liste, 48-d., s. 23-27.

¹⁹⁴ KCMĐA, 2051-fon, 1-liste, 48-d., s. 19-23.

Şimdi tüm din karşıtı varlıklarımızı kullanarak ve kitlesel propaganda çalışmalarını geliştirerek faşist ülkelerde inanan işçilerin vicdan özgürlüğüne yapılan zulüm hakkında bilgi vermeliyiz, denilmiştir.

İngiltere, Japonya ve Almanya'daki siyasi rejimler Müslümanlara dikkat etmenin önemini Stalin'den daha iyi anladılar. 1941-1942 yıllarında Sovyetler Birliği'nde medyada vatanseverlik çağrısı görünmeye başladığında Winston Churchill de İngilizleri: "Her durumda Müslümanlar ile ilişkimizi sürdürmeye devam etmeliyiz" diye uyardı. ABD, Nazi rejimine karşı Kuzey Afrika'daki cihadı destekledi. Alman işgalcileri de kendilerini Müslümanların özgürleştiricisi olarak tanımladılar.¹⁹⁵ Avrupa Müttefik Devletleri de, Hitler karşısında ölüm-kalım savaşı veren Stalin'e destek vermek için Sovyet yönetimine ülkede din özgürlüğünü sağlamasını şart koştular.¹⁹⁶

Hem ABD'de, hem de İngiltere'de SSCB ile ilgili en büyük şüphe inananlar arasında yaygındı. Çünkü Batı kiliseleri, özellikle de Roma Katolikliği, önceki on yıl boyunca Sovyet dinî baskılarını sürekli izlemişti. Müttefik ilişkiler çerçevesinde SSCB ile işbirliği bile savaş öncesi temizlemeleri ve baskıları bellekten hemen silemedi. Sovyetler Birliği'ndeki bu dinî durum nedeniyle, İngiltere kendi halkını SSCB ile müttefik olmaya ikna etmekte zorlandı. İngiltere hükümeti yeni müttefikini savundu. Sovyetler Birliği ile müttefik olma konusunda ABD'ye de kendi din adamlarını ikna etmek kolay olmamıştır.¹⁹⁷

Roosevelt, SSCB liderliğine din özgürlüğünün genişletilmesi konusuna dikkat çekilmesi çağrısında bulundu. Roosevelt bunun SSCB'ye yardım etmek konusunda senatonun olumsuz tutumunun üstesinden geleceğini söyledi. 1941 yılının Eylül ayının sonunda Moskova'ya gelen A. Harriman liderliğindeki Amerikan misyonu Stalin ve Molotov ile yaptığı konuşmalarda, ABD'nin Sovyetler Birliği'ndeki dinî politikaları serbestleştirmeye olan ilgisini yineledi. Muhatapları bunu anlayışla algıladılar. Ortaya çıkan Hitler karşıtı koalisyon ülkelerindeki Sovyet büyükelçilerine, SSCB'de dinî özgürlüklerin önemli ölçüde geri verileceğinin bu ülkelerin kamuoyuna iletilmesi emredildi. Amerikan başkanı, Aralık 1941'in

¹⁹⁵ E. Tasar, *The Institutionalization of Islam in Central Asia 1943-1991*, New York 2017, s. 75.

¹⁹⁶ S. Erşahin, *Türkistan'da İslam ve Müslümanlar*, Ankara 2007, s. 218

¹⁹⁷ S. M. Miner, *Stalinskaya Svyaşennaya Voina, Religia, Natsionalizm i Soyuzniçeskaya Politika 1941-1945*, Moskova 2010, s. 279-291.

sonlarında Hitler karşıtı koalisyonun oluşumunu resmen sona erdirecek olan “26 Devlet Deklarasyonu” projesi üzerinde çalışırken SSCB’deki dinî özgürlükler konusunu tekrar ele aldı. Roosevelt SSCB’nin ABD büyükelçisi M. M. Litvinov ile yaptığı konuşmada, deklarasyonda “din özgürlüğü” ifadesinin yer almasını önerdi ve ısrar etti. Sovyet tarafı da bunu kabul etmiştir.¹⁹⁸

Temmuz 1941’in sonunda, Moskova’da İngiliz Büyükelçisi Stafford Cripps, İngiltere’ye SSCB’de dinî canlanma belirtisinin olmadığını bildirdi. Ayrıca belki de hâlâ faaliyet gösteren birkaç kilisenin savaş başladıktan sonra her zaman kalabalık olmaları, stresli bir savaş zamanı durumunda inananların daha aktif hale geldiği anlamında olduğunu yazmıştır. 30 Eylül’de ise Cripps, Sovyetler Birliği’nde doğrudan din karşıtı propagandanın şu anda azaldığını, ancak yine de birçok dolaylı biçimde devam ettiğini ve elbette Sovyet okullarının tüm programında bunun yer aldığını bildirmiştir. Ekim 1942’de Cripps, Sovyet yetkililerinin dine karşı tutumlarını değiştirmek için çok az hareket ettikleri görüşüne devam etmişti. Anlaşıldığı kadarıyla yabancı gözlemciler SSCB’deki dinî politikayı takip etmişlerdi.¹⁹⁹

2.1.2. Din Adamlarının İnananlara Çağrıları

Savaş başladıktan sonra Sovyet iktidarı ciddiyetle dinî liderlerin Almanlara karşı savaşmak için inananlara yaptıkları çağrılara engel olmadılar. Neden olsunlar ki? Tam tersi bu işte onlara destek verdiler, çünkü Sovyetlerin de dinî sloganlara ihtiyacı vardı. Mesela, savaşın ilk gününde Ortodoks Kilisesi başkanı Metropolit²⁰⁰ Sergii’nin inananlara yaptığı çağrısında: *...Faşist soyguncular Anavatanımıza saldırdılar. Her türlü sözleşmeyi ve vaatleri yerine getirmeden aniden üzerimize saldırdılar ve şimdi ana topraklarımızda sivillerin kanı dökülüyor...*

Ancak Rus halkının bu tür zor durumlara dayanması ilk defa değil. Tanrı’nın yardımıyla bu sefer de faşist düşman gücü paramparça edilecektir. Atalarımız daha kötü durumlarda kalbini kaybetmedi, çünkü kişisel tehlikeleri ve faydaları değil, sadece Anavatana, inanca olan kutsal görevlerini hatırladılar ve muzaffer oldular.

¹⁹⁸ M. Odintsov, A. Koçetova, *Konfessiyonálnaya Politika v Sovetskom Soyuze v Gody Velikoy Oteçestvennoi Voiny 1941-1945 gg.*, Moskova 2014, s. 124-126.

¹⁹⁹ S. M. Miner, *Stalinskaya Svyaşennaya Voina, Religia, Natsionalizm i Soyuzniçeskaya Politika 1941-1945*, Moskova 2010, s. 114-117.

²⁰⁰ Ortodoks piskoposlarının en yüksek rütbesi.

Onların muhteşem isimlerini utandırmayalım, çünkü biz Ortodokslar onlarla kanla, inançla kardeşiz.

Anavatan herkesi cesaret göstermeye çağırdığı sırada bize, kilisenin papazlarına, etrafta neler olduğuna sadece örtülü bir şekilde bakmak layık olmaz... Ayrıca papaz sessiz kalırsa, onu etrafta neler olduğu ilgilendirmezse, sınırın diğer tarafındaki olası faydalar hakkında kurnaz düşüncelere kapılırsa bu anavatan ve papaz görevine doğrudan ihanet olacaktır... Ruhlarımızı bir araya getirelim. Mesih Kilisesi, ülkemizin kutsal sınırlarını savunmak üzere tüm Ortodokslar için dua eder, denilmiştir. Bu belge Sovyetler Birliği kiliselerine dağıtılmış ve büyük ölçüde Ortodoks Kilisesi'nin vatanseverlik çalışmalarının başlangıcı olmuştur. Toplamda savaş sırasında Metropolit Sergii, Nazi işgalcilerine karşı mücadele çağrısında bulunan 23 mesaj yayınlamıştır.²⁰¹

Sadece Ortodoks Kilisesi değil, tüm dinlerin temsilcileri Sovyet iktidarını destekleyerek halkı Alman işgalcilerine karşı yurtseverlik görevini yerine getirmeye çağırdılar. Almanlar işgal altındaki bölgelerdeki Rus Ortodoks Kilisesi'nin, tapınakların yeniden canlanmasını engellemediği gibi Baltık Devletleri, Ukrayna ve Belarus'ta Ortodoks din adamlarının Moskova Patrikhanesi'nden ayrılma arzusunu ve bağımsız dinî örgütlerinin kurulmasını desteklemişlerdi. Böylece iç ve dış koşullardan dolayı Stalin, Ortodoks Kilisesi'ni serbest bırakmak zorunda kaldı.²⁰²

4 Eylül 1943'te Mitropolit Sergii dâhil olmak üzere birkaç Hristiyan dinî lideri Stalin ile bir araya geldiler. Dinî liderler Rus Ortodoks Kilisesinin yeniden oluşturulmasını istediler. Stalin onların bütün önerilerini kabul etti ve hükümetin bunu destekleyeceğini söyledi.²⁰³ 5 Eylül 1943'te ise Stalin ile görüşen Metropolitler ona mektup gönderdiler. Mitropolitler Rus Kilisesi adına Stalin'e büyük şükran sundular. Stalin'i tüm dünya tarafından tanınan lider olarak adlandırarak onun için dua ettiler.²⁰⁴

Politik gidişattaki değişikliklerden dolayı devlet, dinî organizasyonları yeniden kurma görevi ile karşı karşıya kaldı. Başlangıçta dinî kuruluşların kurulması

²⁰¹ V. A. Kuroedov, *Religia i Tserkov v Sovetskom Gosudarstve*, Moskova 1982, s. 92-94.

²⁰² M. İ. Odintsov, *Gosudarstva i Tserkov v Rossii XX vek*, Moskova 1994, s. 102-103.

²⁰³ "Priem tov. İ. V. Stalinym Mitropolita Sergia, Mitropolita Aleksia Mitropolita Nikolaya", *Pravda*, 5 Eylül 1943, s. 2.

²⁰⁴ Rusya Devlet Sosyo-Politik Tarihi Arşivi (RDSPTA), 558-fon, 11-liste, 806-d., s. 140.

Nisan 1943'te oluşturulan SSCB Devlet Güvenlik Halk Komiserliği (NKGB - Narodnyy Komissariat Gosudarstvennoy Bezopasnosti) tarafından ele alınmasına karar verilmişti. Din temsilcileri NKGB'yi, din adamları ile inananların ortadan kaldırılması, zulüm edilmesi ve bastırılması dışında yapıcı çalışma konusunda deneyimi olmayan OGPU ve NKVD'nin varisi olarak algılamışlardı. Çok geçmeden dinî kuruluşların en azından dışarıdan güvenlik kurumları kontrolünden çıkması ve sivil yapıların yaratılması gerektiği anlaşılmıştı.²⁰⁵ Eylül 1943'te SSCB Halk Komiserleri Konseyi Kararıyla hükümet ile kilise arasında iletişim kurması için *Rus Ortodoks Kilisesi İşleri Konseyi* (ROKİK) adlı özel bir devlet kurumu yaratılmıştır. G. G. Karpov *Rus Ortodoks Kilisesi İşleri Konseyi* Başkanı olarak atanmıştır.²⁰⁶ Böylece, Ortodoks Kilisesi yeniden düzenlenmiştir. Önce devlet güvenlik kurumu görevlisi (çekist) olan Karpov, *Rus Ortodoks Kilisesi İşleri Konseyi*'ne 1943-1960 yılları arasında başkanlık etmiştir.²⁰⁷

Metropolit Sergii, Alman işgalini bir haçlı seferiyle karşılaştırdı. Savaş sırasında Sovyet diplomatları Sergii'in inananlara mesajını siyasi amaçlarla kullandılar. Bu mesaj işgal altındaki topraklara ve batı devletlerine dağıtıldı. Hükümet, Müttefik ülkelere Sovyetler Birliği'nde dinî özgürlük olduğunu göstermeye çalıştı. Sergii, Almanlar tarafına geçen Ortodoks din adamlarına da seslendi. Sovyet yasalarına göre 1918'den itibaren devlete dinî kuruluşların bağış yapması yasaklanmıştı. Fakat savaşın ilk günlerinden itibaren Rus Kilisesi cepheye yardım etmek için para topladı. Sovyet iktidarı da savaş boyunca dinî kuruluşların yardımlarını hep kabul etti. İnananlar dâhil olmak üzere kapitalist ülkelerden de yardım almak Sovyet ideolojisine aykırıydı ama Sovyetler müttefik devletlerden ve oradaki dinî örgütlerden yardım almaya devam ettiler. ABD'deki Ortodoks Hristiyanlar da Sovyetler için dua ettiler ve para topladılar. Kilise için komünizmi korumak kutsal bir savaş haline geldi. Sergii, Hristiyanlığın svastika değil, haç tarafından yönetilmesi gerektiğini söyledi.²⁰⁸

²⁰⁵ G. D. Muhtarova, *İslam v Sovetskom Kazahstane*, Aktöbe 2007, s. 133.

²⁰⁶ Rusya Federasyonu Devlet Arşivi (RFDA), R-5446-fon, 1-liste, 218-d., s. 179.

²⁰⁷ M. İ. Odintsov, *Gosudarstva i Tserkov v Rossii XX vek*, Moskova 1994, s. 104-107.

²⁰⁸ S. M. Miner, *Stalinskaya Svyaşennaya Voyna, Religia, Natsionalizm i Soyuzniçeskaya Politika 1941-1945*, Moskova 2010, s. 102-112.

Anglikan Kilisesi savaşan Sovyetler Birliği'ni destekledi. 21 şubat 1943'te Londra'daki Westminster Abbey'de Rusya halkı ve kilisesi için özel bir dua düzenlenmiştir. Bazı ülkelerde, Nazi Almanyası tarafından saldırıya uğrayan Sovyetler Birliği'ne yardım etmek için kamu yardım komiteleri kurulmuştur. Onlar hem sıradan inananlar hem de din adamları olan kiliselerin ve dinî derneklerin temsilcilerini içeriyordu. Irkçı teorilere ve faşizme karşı protesto sesi Norveç, Hollanda, Fransa, Belçika, Macaristan'daki rahipler tarafından verildi. 20-21 Haziran 1942'de ABD'de 15 bin dinî cemaat Rus Hristiyanlarını saldırganla mücadelede desteklemek için özel dualar düzenlemiştir. 1942'de İçişleri Halk Komiseri L. Beria'nın önerisiyle, Sovyetler Birliği'nde "Rusya Dinleri Hakkındaki Gerçek" başlıklı bir kitap albümü yayınlanmıştır. Bu kitap birkaç dile çevrilerek Avrupa ülkelerine ve ABD'ye dağıtılmıştır.²⁰⁹

Adı geçen kitap ile Müttefik devletlere Sovyetler Birliği'ndeki din özgürlüğü gösterilmeye çalışılmıştır. Bu kitapta öncelikle halkın ve Ortodoks Kilisesi'nin Bolşeviklerden "kurtuluşu" için mücadele eden Nazilerin "haçlı seferi"ne cevap verildiği söylenmiştir. Rus Ortodoks Kilisesi kendisinin Bolşeviklerden zulüm gördüğünü tanımadığı bildirmiştir ve böyle bir zulümden kimse tarafından kurtarılmak da istemediğini göstermiştir. Sovyetler Birliği'nde dine ve dinî liderlere karşı yapılan bazı eylemlerin Batı'da söylendiği gibi olmadığı, yanlış bilgilerin verildiği yazılmıştır. Nazi "haçlı seferi"nin inananların yaşamı, tapınakların ve anıtların üzerindeki yıkıcı bir etkisinden söz edilmiştir.²¹⁰ İlginçtir ki, bu kitap yıllarca Militan Tanrısızlar Birliği'nin propaganda literatürünü yayınlayan "İskra Revolyutsii" matbaasında basılmıştır.²¹¹

Churchill, "Müslüman meselesini" hem Stalin'le kişisel yazışmalarda hem de tarihi toplantılarda gündeme getirmiştir. SSCB'deki "Dinin özgürleştirilmesi" ve Müslümanların Dinî idarelerinin kurulması konusundaki karar 1943'teki Tahran Konferansı öncesindeki (1 Aralık - 20 Ocak 1943) bir tür diplomatik adım olmuştur. SSCB topraklarına Nazi saldırısının başlamasından sonraki ilk Cumada (27 Haziran,

²⁰⁹ M. Odintsov, A. Koçetova, *Konfessiyonalnaya Politika v Sovetskom Soyuze v Gody Velikoy Oteçestvennoi Voiny 1941-1945 gg.*, Moskova 2014, s. 126-127.

²¹⁰ *Pravda o Religii v Rossii*, Moskova 1942, s. 7-14.

²¹¹ S. M. Miner, *Stalinskaya Svyaşennaya Voyna, Religia, Natsionalizm i Soyuzniçeskaya Politika 1941-1945*, Moskova 2010, s. 144.

1941) Taşkent, Semerkant, Buhara ve diğer şehirlerin Müslümanları herhangi bir çağrı olmadan, özellikle izin olmadan meydanlardaki kapalı camilere gittiler ve Cuma namazını kıldılar. Düşmanın ülkeye saldırısından sonraki ilk Cumada “Ülke padişahının sağlığı ve zaferi için” (Stalin doğal olarak padişah olarak adlandırıldı) ve "Düşmanın başına ölüm gelmesi için" hutbe okumak, dua etmek eski, unutulmaz bir gelenektir. Böylelikle, Müslümanlar, adı siyasi baskılar ile ilişkili padişah için "sağlık, kalıcı güç ve zafer" dilediler. İzinsiz dualar daha fazla baskıya neden olabiliyordu. Ancak savaş durumunda hiçbir şey olmamıştır.²¹² Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Diniye Nezareti'nde çalışan (1986'da vefat eden) N. Hadjayev'a göre bu organizasyonun oluşturulması ile ilgili devletin ön kararı 1941'de, Müslüman dinî liderlerin çoğunun (öncelikle Taşkent ve Semerkant'taki bazı camilerin imamları) "faşist işgalciler" üzerine lanetler içeren bu hutbelerinin okunduğundan sonra alınmıştır. Ancak bu karar nihayet SSCB'de 1942'de onaylanmıştır.²¹³

Hristiyan din adamlarıyla birlikte Müslüman dinî liderler de inananlara çağrıda bulunmuşlardır. 18 Temmuz 1941'deki TsDUM Müftüsü Abdurahman Rasulev'in Müslümanlara yaptığı çağrıda: *Sevgili Müslüman Kardeşler! Hepimiz biliyoruz ki kötü ve kurnaz bir düşman, savaş ilan etmeden vatanımıza saldırı başlattı. İnsanlık tarihinde duyulmamış alçaklık ve ihanet yaptı... Sevgili Müslümanlar, vatanımız, kardeşlerimiz, kız kardeşlerimiz ve çocuklarımız düşmanın saldırısından dolayı yıkım ve talihsizlik tehlikesi altındadır ve bu nedenle Müslümanların Dinî İdaresi sizi vatanı düşmandan korumaya çağırmaktadır. İslam adına, anavatan adına, tüm Müslüman kardeşleri ülkemizi düşmanlardan kurtarmaya çağırıyoruz. Camilerde, ibadethanelerde Kızıl Ordu'nun düşman üzerindeki zaferi için dua edin.*

Sevgili Müslüman kardeşler, bu savaşın vatan için yapıldığı bilinmektedir. Bu nedenle, düşmanı yenmeden önce hem cephede hem de arkada yardım sağlamak her Müslümanın manevi görevidir. Kuran'da merhametli Allah der ki: Sizinle savaşanlara karşı savaşın ve kendiniz bir savaş başlatmayın.

²¹² Rossiya – Srednyaya Aziya Politika i İslam v Kontse XVIII – Naçale XXI Veka, Moskova 2013, s. 323-324.

²¹³ B. Babadjanov, “Sredneaziatskoye Duhovnoye Upravleniye Musulman: Predystoriya i Posledstviya Raspada”, *Mnogomernyye Granitsy Tsentralnoy Azii*, editör: M. B. Olcott ve A. Malashenko, Moskova 2000, s. 66.

Tanrı yükünüzü hafifletecek, O zayıflığınızı biliyor... Düşmana zayıflığınızı göstermeyin, barışı ilk önce talep etmeyin. Siz kazanırsınız, Tanrı sizinle ve O emeklerinizi ödüksüz bırakmayacaktır. Muhammed Resûlullah dedi ki: vatanın sevgisi imanın sıklığıdır.

*Sevgili Müslüman Kardeşler! En merhametli Allah'ın yukarıdaki ayetlerine ve Resûlullah'ın hadislerine göre hareket edin. Her Müslümanın görevi, hem cephede hem de arkada cesaret ve sabır göstermek, zayıflık ve korkaklık göstermemek. Düşmanı tamamen yenmek için mümkün olan tüm önlemleri almak, demiştir.*²¹⁴ Gördüğümüz gibi Müftü Abdurahman Rasulev müslüman halkları din adıyla vatan savunmasına davet etmiştir. Devletin güvenlik kurumları din adamlarının bu hareketlerinden haberdardı, Yani, her şeyi biliyorlardı.

15-17 Mayıs 1942'de Ufa şehrindeki TsDUM binasında, Müftü Abdurahman Rasulev liderliğinde Sovyetler Birliği'nin Başkurdistan, Tataristan, Moskova, Kazakistan, Ural, Sibirya ve Volga bölgesinin Müslüman dinî liderlerinin kongresi gerçekleşmiştir. Bu toplantıdan sonra dinî liderler tüm Müslümanlara Alman saldırısıyla ilgili çağrıda bulunmuşlardır. Çağrıda, Alman saldırısı haçlı seferi ile karşılaştırılmıştır. Alman ve İtalyan işgalcilerinin Libya ve Arnavutluk Müslümanları üzerindeki zulmünden bahsedilmiştir. Alman işgalcilerinin Kırım Müslümanlarının yaşamına ve inancına verdiği zararlar anlatılmıştır. Müslümanlardan vatani için yorulmadan savaşmaları, camilerde zafer için dua etmeleri istenmiştir. Çağrıda Kuran ve hadislerden alıntılar verilmiştir. Bütün Sovyet ve dünya Müslümanlarını Almanlara karşı kutsal savaşa çağırmışlardır. Bu çağrıda bulunan din adamlarının listesinde Kazakistan'dan Abdulgaffar Şamsutdinov ile Jubanış İsanjalov da vardı.²¹⁵

Bu çağrının Müslümanlara dağıtıldığına şüphe yoktur. Devletin Müslüman din adamlarının bunun gibi desteğine ihtiyacı vardı. Temmuz 1942'de Nakşibendiye tarikatı şeyhi olan TsDUM Müftüsü Abdurahman Rasulev Stalin'le görüşme yapmıştır ve müftülük çalışmaları yeniden canlanmaya başlamıştır.²¹⁶ 3 Mart 1943'te Müftü Rasulev Stalin'e mektup göndermiştir. Mektupta şanlı Kızıl

²¹⁴ KCCA, 708-fon, 5/1-liste, 617-d., s. 96-96. sayfanın arkası.

²¹⁵ M. İ. Odintsov, *Religioznye Organizatsii v SSSR Nakanune i v Gody Velikoy Oteçestvennoi Voiny 1941-1945 gg.*, (Yayınlanmış Arşiv Belgeleri), Moskova 1995, s. 52-56.

²¹⁶ A. Benningsen, C. L. Quelquejay, *Sufi ve Komiser Rusya'da İslam Tarikatleri* (Çeviren: Osman Türer), Ankara 1988, s. 57-58.

Ordu'nun başarılarından esinlenerek hem büyük memnuniyetle SSCB Müslümanları adına selam yollayarak tankların inşası için şahsen 50 bin ruble katkıda bulunduğunu ve Müslüman inananları özel bir mesajla tankların inşası için bağış yapmaya davet ettiğini söylemiştir. Stalin de Rasulev'in Kızıl Ordu'nun zırhlı kuvvetleriyle ilgilendiği için teşekkür etmiştir ve kendisi ile Kızıl Ordu adına selamlarını ve şükranlarını sunmuştur.²¹⁷

Sovyetler Almanya'nın yanında Türkistan göçmenlerinin olduğunu, işgal ettikleri topraklarda dinî nasıl kullandıklarını biliyorlardı. Bunun için SSCB Almanların "İslam faktörü"nü kullanmasına izin vermek istemediler. Bu sebeple İkinci Dünya Savaşı'ndaki Sovyetler Birliği dinî politikasının değişmesinin birkaç nedenini sayabiliriz:

1. Almanlar işgal altındaki Sovyet topraklarında İslam dâhil tüm dinlere dinî özgürlük verdiler. Dinin yeniden canlanmasını destekleyerek kendi amaçlarına ulaşmayı hedeflediler. Savaş öncesindeki Sovyetlerin yaptığı dinî baskıyı iyi kullandılar. Aynı zamanda Müslümanlar onları Bolşevizmden kurtarıcı olarak gördüler.
2. Müttefik devletler de Sovyetlerden sürekli olarak dine özgürlük verilmesini istediler. Yani, Hitler karşıtı koalisyon devletlerinin ve oradaki inananların, dinlerin Sovyetlere yardım edebilmesi için de Sovyetlerden dinî siyasetin değiştirilmesi istenmiştir. Sovyetler de onların önerilerini kabul ettiler.
3. Sovyetlerin kendileri de Müslümanlara dinî özgürlük tanıyarak ve dinî organizasyonların kurulmasına izin vererek Almanlar gibi "İslam faktörü"nü kullanmak istediler. Dolayısıyla komünizm ideolojisine aykırı olsa da Müslüman dinî liderlerin Almanlara karşı cihat ilan etmelerine izin verdiler. Sovyetlerin kendi toprağındaki Müslümanların tüm yardımlarına ihtiyaçları vardı. Böylece onların sempatisini kazanmak için her şeyi yaptılar.
4. Sovyetlerin sadece kendi Müslümanlarının değil, dünya Müslümanlarının ve inananlarının sempatisine de ihtiyacı vardı. Dünya Müslümanları, Sovyetler Birliği'nde savaştan önce Müslümanlara yapılan dinî baskıyı biliyorlardı. Dünya inananlarının bu düşüncesini değiştirmek için Sovyet iktidarı

²¹⁷ "İosifu Vissarionoviçu Stalinu", *İzvestia*, 3 Mart 1943, №51, s. 2.

Müslüman dinî idarelerinin kurulmasına izin verdiler ve bunu tüm dünyaya gösterdiler.

5. Sovyetler Müslümanlara dinî özgürlük vererek dinî idarelerin kurulmasına, ibadethanelerin yeniden açılmasına ve sınırlı olsa bile dinî eğitimin verilmesine izin vererek Müslümanları kontrolde tutmak istediler. Bu amaçla hükümet ile din arasında iletişim kurması için özel devlet kurumları yaratılmıştır. Dinî idarelerin başkanları da Sovyet iktidarına hep sadık oldular.

2.2. Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Diniye Nezareti'nin

Kurulması

Savaş yıllarında kurulan dinî idarelerden biri Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Diniye Nezareti'dir (SADUM - Duhovnoye Upravleniye Musulman Sredney Azii i Kazahstana). Savaş sırasında değişen dinî politikanın bir sonucu da bu Diniye Nezareti'nin kurulmasıdır. İkinci Dünya Savaşı yıllarında kurulan Müslüman dinî idarelerin içinde en büyüğü SADUM idi. Türkistan coğrafyasındaki beş devletin Müslümanlarını içine alan SADUM'un İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemde, Sovyet tarihinde yeri büyüktür.

2.2.1. Diniye Nezareti'nin Kuruluş Amacı

1943'te Taşkent ulemalarından olan Eşon Babahan, Özbek SSC'nin Yüksek Konseyi başkanına Orta Asya ve Kazakistan'da bir Müslüman dinî merkezi kurmayı teklif ederek defalarca yazılı bir şekilde başvurmuştu.²¹⁸ 1943 yazında Müslüman dinî liderler Orta Asya ve Kazakistan Müslümanlarının Dinî İdaresi'ni kurma isteği ile SSCB Yüksek Konseyine şunları yazmıştı: *Sovyetler Birliği halklarının Alman işgalcileri ve Avrupa'daki suç ortakları ile yurtsever savaşı sırasında, tüm dürüst Müslüman din adamları, Müslüman inananları anavatanlarını savunmaya ve cepheye yardım etmeye çağırarak vatansever bir tutum gösterdi. Birçok molla'nın oğulları ile kızları cephede acımasız ve zalim düşmanla kahramanca savaşıyor.*

²¹⁸ A. M. Salmonov, *Uzbekistanda Musulmon Dinii Muassasa va Tashkilotlar Faoliyati Tarihi (1917-1950 illar)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Fargona 2008, s. 97.

*Müslüman din adamları düşmanı en kısa sürede yenmek için her türlü çabayı gösteriyor.*²¹⁹

10 Haziran 1943'te Sovyetler Birliği Komünist Partisi (SBKP) Merkez Komitesinin Politbürosu, Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Diniye Nezaretî'nin örgütlenmesine izin veren bir kararı kabul etti.²²⁰ Bundan sonra Eşon Babahan ve bir grup din adamı Özbek SSC Yüksek Konseyi Başkanlığı'nın başkanı olan Yuldaş Ahunbabaev'i ziyaret etmişlerdir. Eşon Babahan, o sırada var olan TsDUM'a benzer şekilde Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Diniye Nezaretî'nin kurulma çalışmasındaki önerilerini ve gerekçelerini dile getirmiştir. Yuldaş Ahunbabaev onların fikrini onaylamıştır. 12 Temmuz 1943'te ise Eşon Babahan, Abdurazzak İşan Muhammed Alymov, Akramhan Tazihanov, Molla Sadyk İslamov gibi bir grup din adamı, SSCB Yüksek Konseyi Başkanlığı başkanı M. İ. Kalinin'e Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Diniye Nezaretî'nin kurulması üzerine bir mektup göndermişler. Özbek SSC Bakanlar Konseyi Başkanı Abdujabbar Abdurahmanov Eşon Babahan'ı davet etmiş ve Moskova tarafından Dinî İdare ile camilerin açılmasına izin verildiğini söylemiştir. Fakat savaş durumundan dolayı hükümetin o anda Dinî İdarenin yerleştirilmesi için bina sağlayamayacağını da bildirmiştir. Eşon Babahan, dinî idarenin Taşkent'in Hazratı İmam mahallesindeki 1928'de el konulan kendi evine yerleştirilmesini önermiştir. Sonra hükümet tarafından evin eski sahiplerine dönüşü konusunda bir karar verilmiştir.²²¹

Bunu takiben 31 Temmuz 1943'te SSCB Yüksek Konseyi Başkanlığı tarafından Orta Asya ve Kazakistan Müslüman din adamları grubunun dilekçesini uygulamaya ve Taşkent'te Orta Asya ve Kazakistan Müslümanlarının Dinî Nezaretî'nin örgütlenmesine izin vermeye karar verildi. Bu amaçla Taşkent'te Özbek, Tacik, Türkmen, Kazak ve Kırgız SSC Müslüman din adamları ve inananları kongresinin toplanmasına izin verdi. Bu kararı verme girişimi öncelikle Mayıs 1943'te NKGB lideri General V. Merkulov'dan gelmişti. Merkulov, Stalin'e savaş durumunda Orta Asya ve Kazakistan din adamlarını da kullanmak için, o sırada var

²¹⁹ M. Odintsov, A. Koçetova, *Konfessiyonalnaya Politika v Sovetskom Soyuze v Gody Velikoy Oteçestvennoi Voiny 1941-1945 gg.*, Moskova 2014, s. 118.

²²⁰ R. A. Nabiev, *İslam i Gosudarstvo Kulturno-İstoriçeskaya Evoliutsia Musulmanskoj Religii na Evropeiskom Vostoke*, Kazan 2002, s. 99.

²²¹ A. Usmanhodjaev, *Jizn Muftiev Babahanovyh: Slujenie Vozroždeniu İslama v Sovetskom Soyuze*, Moskova; Nijnii Novgorod 2008, s. 39.

olan TsDUM'a benzer şekilde Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları için bir Diniye Nezaretî'nin kurulmasını önermişti.²²²

SADUM'un kurulmasına resmen izin verildikten sonra Eşon Babahan, Taşmuhammad Kori-Niyozov, A. Alymov gibi birkaç etkili din adamı SADUM ile Özbek SSC Bilimler Akademisi'nin organize edilmesi için özel karar almaya Taşkent'ten Moskova'ya gitmişlerdir.²²³

Eşon Babahan'ın kızı Sofiyahon Babahanova'nın anılarına göre Dinî İdarenin açılması için merkezin onayını aldıktan sonra Eşon Babahan ve onun oğlu Ziyauddinhan Babahanov Moskova'ya trenle gitmişlerdir. Moskova'da Stalin'le sadece Eşon Babahan buluşabilmiş ve görüşme Stalin'in ofisinde tercüman aracılığıyla gerçekleşmiştir. Stalin, Müslümanların durumu ve yaşamları hakkında sorular sormuş, Müslümanların kurultayını toplamayı ve Dinî idareyi kurmayı teklif ederek Müslümanları cepheye yardım etmeye ve işgalcilere karşı kararlı bir şekilde savaşmaya çağırmıştır. Bundan sonra Taşkent'te, Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Türkmenistan'ın önde gelen din adamlarını içeren Kurultay için bir hazırlık komitesi oluşturulmuştur. Çalışmayı organize etme deneyimine sahip Rusya'nın yetkili din liderleri hazırlık komitesinde yer aldı. Onların arasında TsDUM Müftüsü Abdurahman Rasulev, Moskova muhtesibi ve Moskova Katedral Camii imam-hatibi Halil-Rahman Nasretdinov, Kazan muhtesibi ve Kazan'daki "Marjaniya" Camii imam-hatibi Kiyametdin Kadırov vardı. 1943 yılının Ağustos - Eylül aylarında hazırlık komitesi üyeleri Orta Asya ve Kazakistan Bölgesi Müslümanları dinî merkezin hedeflerini açıklamak ve ilk kurultaya delege seçmek için beş cumhuriyetin illerini ve şehirlerini ziyaret etmişlerdir.²²⁴

Nihayet 20-23 Ekim 1943 yılında Taşkent'te Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları temsilcilerinin kongresi (Kurultay) gerçekleşti. Kongrede SADUM kısaltması altında daha iyi bilinen Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Diniye Nezaretî'nin kuruluşu duyuruldu. Kongreye Abdulgaffar Şamsutdinov (Kazakistan), Solih Bobokalonov (Tacikistan), Olimhon Tora Şakirhocaev (Kırgızistan), Şeyh

²²² R. A. Nabiev, *İslam i Gosudarstvo Kulturno-İstoričeskaya Evoliutsia Musulmanskoy Religii na Evropeiskom Vostoke*, Kazan 2002, s. 99.

²²³ H. Yuldoşhujayev, İ. Kayumova, *Uzbekiston Ulamolari*, Taşkent 2015, s. 6.

²²⁴ A. Usmanhodjaev, *Jizn Muftiev Babahanovyh: Slujenie Vozroždeniu İslama v Sovetskom Soyuze*, Moskova; Nijnii Novgorod 2008, s. 41-42.

Anna İşan (Türkmenistan) gibi Orta Asya ve Kazakistan cumhuriyetlerinden gelen heyet başkanları ve TsDUM Müftüsü Abdurahman Rasulev, Moskova Camii imam-hatibi Halil-Rahman Nasretdinov, Kazan Katedral Camii imam-hatibi Kiyametdin Kadırov gibi davet edilen delegeler katılmıştır. Aynı zamanda Taşkent (öncelikle Alişer Navoi Halk Kütüphanesi'nden) Semerkant ve Buhara'daki depolardan tüm arabografik el yazmalarını toplamak amacıyla Özbek SSC Bilimler Akademisi Doğu Araştırmaları Enstitüsü'nün kurulduğu da açıklanmıştır.²²⁵

SADUM'un bahsi geçen birinci kongresine tüm bölgeden 160'tan fazla delege katıldı. Açılış töreninde, Osman döneminde yazılmış Kuran getirilmiş ve okunmuştur.²²⁶ İç savaş yıllarında Osman döneminde yazılmış Kuran'ın müslümanlara iade edildiğini söylemiştik. O zaman bu Kuran önce Ufa'ya götürölmüştü. Ancak 20 Ekim 1943'te Taşkent'te Orta Asya ve Kazakistan Müslüman Temsilcileri Birinci Kongresi yapılırken Osman döneminde yazılmış Kuran Taşkent'e getirilerek halka gösterildi. Onbinlerce Taşkentli ve öbür Orta Asya kentlerinden Müslümanlar onu görmeye geldiler.²²⁷ Halife Osman döneminde Kuran'ın tüm ayetleri deriye yazdırılmış ve birkaç versiyonu da yapılmıştı. Bu versiyonlardan bir tanesi de Orta Çağ döneminde Mısır'dan Türkistan toprağına getirilmışti. Semerkant'ta bulunan bu Osman döneminde yazılmış Kuran'ı Türkistan'ın işgalinden sonra Ruslar Petersburg'a götürmüştü.²²⁸

Müslüman ulemasının ilk Kongresi Taşkent'te Eşon Babahan'ın evinde yapıldı. Eşon Babahan'ın çocukları, gelinleri, akrabaları ve komşuları delegelere hizmet ettiler. Kuran-ı Kerim ve peygamberin sünneti SADUM'un faaliyetlerinde rehberliğin temeli olarak ilan edilmiştir. İlk kongrenin hazırlanması ve yürütölmesi için yapılan tüm masraflar Eşon Babahan, hazırlık komitesi üyeleri ve bireysel Müslümanların bağışlarıyla karşılanmıştır. Ayrıca 1943 yaz döneminde, el konulmasından 15 yıl sonra geri dönen Hazreti İmam mahallesindeki Eşon Babahan'ın evi akrabalarının yardımıyla restore edilmiştir. Eşon Babahan'ın kişisel kararına göre bu ev yeni oluşturulan SADUM'a aktarılmıştır. Ekim 1943'te SADUM

²²⁵ Rossiya – Srednyaya Aziya Politika i İslam v Kontse XVIII – Naçale XXI Veka, Moskova 2013, s. 324-325.

²²⁶ A. M. Salmonov, *Uzbekistanda Musulmon Dinii Muassasa va Taşkilotlar Faoliyati Tarihi (1917-1950 iillar)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Fargona 2008, s. 98.

²²⁷ A. Vakhabov, *Sovyetler Birliği'nde İslam* (Çeviren: Sibel Özbudun), İstanbul 1979, s. 13.

²²⁸ Akikat Jolunda, *Hakim Hazirettin Ömir Jolu*, Almatı 2013, s. 117.

Hazreti İmam mahallesine taşındı. Aynı evde, Eşon Babahan'ın ateistlerden gizlice korunan binden fazla kitabı ve el yazmasını teslim ettiği SADUM kütüphanesi kuruldu.²²⁹ Nakşibendi tarikatının şeyhi olan Eşon Babahan Buhara'daki Mir Arab Medresesi'nde eğitim görmüştü. Babası da, dedesi de Taşkent ulemalarındandı. Eşon Babahan birkaç yıl boyunca "Muyi Muborak" Camisi'nde imam-hatip ve müderris olarak görev yapmıştı.²³⁰

Bu birinci kongrede bölgenin beş cumhuriyetinin müftüsü olarak oybirliğiyle Eşon Babahan seçildi. Müftü yardımcısı olarak Muradhodja Salihodjaev seçildi ve Ziyauddinhan Babahanov yönetim sekreteri olarak atandı. Kongrede SADUM'un 11 kişilik yönetim, beş kişilik denetim komisyonu yapıları oluşturuldu. Cumhuriyetlerde kadıliklar kuruldu ve bahsi geçen heyet başkanları kadı olarak atandılar. Özbekistan'ın kadısı Z. Babahanov oldu. Orta Asya ve Kazakistan cumhuriyetlerinde, çoğu sadece savaşın sonuna doğru çalışmaya başlayan iki yüzden fazla caminin açılmasına izin verildi. Aynı zamanda personeller ve Müftülük içinde fetvalar bölümü, camiler bölümü vb. birimler belirlendi. Fetvaların mevcut yasalara ve SSCB Anayasasına aykırı olmamasını sağlamak için hukuk müşaviri personeli tanıtıldı. O yılların durumuna dayanarak SADUM kuruluşunun ilk gününden itibaren kararlarının ve fetvalarının bir kısmı yerel İslamiyet'in ruhuyla, yerel varoluş biçimiyle çelişse bile Sovyet yetkililerini rahatsız etmemeye ve onlarla işbirliği yapmaya çalıştı. Böyle politik olarak sadık bir konum, SADUM'un kurulduğu açıklanan birinci kongre sırasında yayınlanan sloganlarda görüldü. Beklendiği gibi o zamanın geleneğine göre sloganlar kırmızı kumaşta, doğal olarak zamanın ruhuyla, ancak Arap harfleriyle yazılmıştır: Yaşasın Stalin! (*Yaşasun İstalin!*) Nazi Alçaklara Ölüm! (*Nemis-faşist gazandalarga olim!*) Yaşasın Sovyet Müslümanları! (*Yaşasın Sovet musulmonlari!*). Müftülük adına çıkan her türlü karar veya belge devlet sansüründen geçti. Sovyet döneminde, dinî idarelerin faaliyetlerinin devletten ayrıldığı resmen açıklanmış olmasına rağmen aslında onlar devlet kurumlarıydı.²³¹ Yani, İkinci Dünya Savaşı sırasındaki siyasi-ekonomik sebeplerden dolayı

²²⁹ A. Usmanhodjaev, *Jizn Muftiev Babahanovyh: Shujenie Vozrojdeniu İslama v Sovetskom Soyuze*, Moskova; Nijnii Novgorod 2008, s. 42-44.

²³⁰ *Uzbekiston Musulmonlari İdorasi*, Taşkent 2014, s. 12.

²³¹ *Rossiya – Srednyaya Aziya Politika i İslam v Kontse XVIII – Naçale XXI Veka*, Moskova 2013, s. 325-326.

SADUM'un kurulmasına izin verildi. SADUM'u yaratmanın bir başka amacı da tüm bölgedeki dinî durum üzerinde devlet kontrolünü uygulamaktır.

Kongrede SADUM'un Nizamı (Ustav) kabul edildi. Nizamı üç bölüm, 28 maddeden oluşmaktaydı. Nizamın ilk bölümünde, Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Diniye Nezareti'nin yasal dayanağı, amaçları, hedefleri ve ona bağlı dinî örgütler ana hatlarıyla açıklanmıştır. İkinci bölümde Müftülüğün işlevleri, imamların camilere atanması ile görevden alınması ve 11 kişilik yönetim üyelerinin seçimi ele alınmıştır. Üçüncü bölümde, beş kişiden oluşan denetim komisyonunun bileşimi açıklanmıştır ve denetim çalışmaları sisteminin uygulanması belirlenmiştir.²³²

SADUM'un kuruluş amacı, resmi belge niteliğindeki bu Nizam'da: *Özbekistan, Tacikistan, Türkmenistan, Kırgızistan ve Kazakistan SSC'deki Müslüman dindarların iman ve ibadetlerine ait dinî meselelerle ilgilenmek, dindarlara İslam dininin esaslarını anlatma yolu ile tebliğ etmektir. Bununla beraber Orta Asya ve Kazakistan halklarını, hem kendi aralarında hem de Sovyetler Birliği'nde bulunan bütün halklar ile kardeşçe dost olmaya, dindarları doğru çalışmaya, hakkaniyet ve adalete davet eder. Onları, birbirlerine kardeşçe yardım verme, büyüklere hürmet, gençlere sevgi gösterme, kendi vatanına ve onun önderlerine son derecede sadakatli olma yönünde terbiye eder* diye belirtilmiştir.²³³ Yani, kurum Müftülük olarak Müslümanların dinî meseleleriyle ilgilenecekti. En önemlisi Müftülük, Müslümanlara Sovyetler Birliği Devleti'ne ve onun liderine sadık olmayı öğretecekti.

Nizama göre merkezi Taşkent'te bulunan ve resmi adı Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Diniye Nezareti olan dinî idareyi, üç yılda bir toplanan Orta Asya ve Kazakistan Müslüman Ruhâniler ve Dindar Temsilcileri Kongresi seçecekti. Diniye Nezareti başkanına resmen "müftü", üye cumhuriyetlerdeki temsilcilerine de "kadı" denildi. On bir kişiden oluşan yönetim üyeleri tarafından yönetilecek olan Diniye Nezareti'nin işlerini yürütmek için kendi aralarında üç kişiden ibaret başkanlık heyeti seçildi. Heyet üyelerinin biri başkan ve ikisi Diniye Nezareti başkanı naibi oldu. Beş kişilik bir başkan ve bir sekreter ile çalışan denetim

²³² H. Yuldoşhujayev, İ. Kayumova, *Uzbekiston Ulamolari*, Taşkent 2015, s. 33-34.

²³³ S. Erşahin, *Türkistan'da İslam ve Müslümanlar*, Ankara 2007, s. 235.

komisyonunun başlıca görevi, Diniye Nezareti'nin mali durumunu ve ona bağlı olarak çalışan din görevlilerinin faaliyetlerini denetlemektir. SADUM'un devlet bütçesinden pay alması mümkün değildi. Diniye Nezareti'nin bütün masrafı cari hesabına posta ve telgraf yoluyla gelen hem de Müslümanların dolaylı veya doğrudan verdikleri gönüllü yardımlarıyla karşılanacaktı. Bütün gelirler ve yapılan harcamalar ilgili dokümanlarla özel deftere kaydedilecekti. Daha sonraki yıllarda ortaya çıkan görevleri sayılmazsa, Nizama göre başlangıçta Diniye Nezareti'nin tamamen dinî olmak kaydıyla başlıca görevleri ve yetkileri ibadethaneleri ve mescitleri yönetmek, Müslümanlar için tarihi önemli olan kutsal mescit ve mezarlara bakmak ve dinî merasimi resmî ve gayriresmî şekilde yürüten din görevlilerini idare etmektir.²³⁴

Bu kongrenin en önemli siyasi kararlarından biri kongre delegeleri tarafından kabul edilen Sovyet Müslümanlarına yönelik anti-faşist çağrısıdır. Bu çağrı dikkat çekicidir. Bu çağrının Rusça'ya çevrilen metni SSCB NKGB çalışanları tarafından Moskova'ya gönderildi ve Komünist Partisi Merkez Komitesinin Ajitasyon ve Propaganda Yönetim Bölümüne verildi. Ajitasyon ve Propaganda Yönetim Bölümü Başkanı A.S. Şerbakov çağrı metnini şahsen okumuş ve onaylamıştır. Bu metin Şerbakov'un 9 Aralık 1943 tarihli kararıyla Orta Asya ve Kazakistan halklarının dillerine tercüme edildi. 15 bin kopya olarak çoğaltıldı ve bölgenin Müslümanları arasında dağıtıldı.²³⁵

Bu çağrının elimizdeki nüshası 1944'te Taşkent'te basılmıştır. Çağrı Arap harfleriyle Kazak dilinde yazılmış ve şimdi bu eser Almatı'daki Kazakistan Cumhuriyeti, "Gılım Ordası" Cumhuriyet Devlet Kuruluşu, Nadir Kitaplar Müzesi Fon'unda bulunuyor. Çağrı sonunda 10 dinî liderin isimleri verilmiştir, Bunlar: SADUM Müftüsü Eşon Babahan, TsDUM Müftüsü Abdurahman Rasulev, Kırgızistan Kadısı Olimhon Tora Şakirhocaev, Kazakistan Kadısı Abdulgaffar Şamsutdinov, Moskova Camii imamı Halil-Rahman Nasretudinov, Tacikistan Kadısı Solih Bobokalonov, Taşkent şehri müderrisi Muradhodja Salihodjaev, Türkmenistan Kadısı Kene İşan Kadyrkul İşanuly (bu yukarıda bahsedilen Anna İşan olabilir, Anna

²³⁴ Adı geçen eser, s. 236-238.

²³⁵ D. Yu. Arapov, "Prizyvayte Pravovernih Otvagoy i Geroystvom Na Fronte, Çestnym i Samootverjennym Trudom v Tylu Uskorit Ças Pobedy, Syezd Musulman Sredney Azii i Kazahstana o Zadaçah Borby s Faşistskoy Agressiyey", Oktyabr 1943 g., *Pax Islamica*, 1 (10)/2013, s. 153.

İşan bu kongrede Türkmenistan Kadısı olarak atanmıştı), Batı Kazakistan muhtesibi Lukman Tursynov ve Kırgızistan Müslümanlarının temsilcisi Kamal Şabdanov idi.

Bu kongrede yukarıda adı geçen dinî liderlerin yaptığı çağrının dikkat çekici noktalarına odaklanılacaktır. Çağrıda, Orta Asya ve Kazakistan'ın kutsal yerlerine ve evliyaların mezarlarına Alman saldırısının tehdit olduğu yazılmıştır. Mesela: *Almanlar Kusam İbn Abbas ile Hoji Ahrar Evliyaların yaşadığı Semerkant'ı ve onların defnedildiği Şahi Zinda'nın kutsal mezarlarını yeryüzünden silmek istiyorlar; Fergana'daki Tanrı'nın seçtiği peygamber Muhammed'in damadı olan kutsal Halife Ali'nin defnedildiği Şahimardan mezarını mahvetmek istiyorlar; Hoca Bahaeddin Nakşibendi'nin, Seid Amir Kelal Evliyanın, Şeyhul Alim Al-Baharzi'nin, Haziret Aga Buzruk Evliyaların kutsal mezarının bulunduğu Buhara'yı yakmak istiyorlar; Hoca Ahmed Yesevi, Abugabid ibn al-Jirah, Hoca Turab, Hoca Gazi Rahmatulla Evliyaların kutsal mezarlarının bulunduğu Türkistan şehrini harabeye dönüştürmek istiyorlar; Peygamberimizin yoldaşı Hazreti Ukkaş, İmam Abubakir Muhammed Kaffal-Şaşı, Şeyh Haund Tahur, Şeyh Zaynatdin Ata'nın mezarlarını ve en yüksek kutsallığa ulaşan diğer büyük adamların bulunduğu Taşkent'i küllere dönüştürmek istiyorlar. Mübarek camileri, kutsal yerleri ve evliyaların mezarlarını aşagılamak istiyorlar* denilmiştir.²³⁶ Burada Eşon Babahan Orta Asya ve Kazakistan halklarının çok ziyaret ettiği bazı kutsal yerleri, Ahmed Yesevi, Nakşibendi gibi Sufilerin türbelerini sayıyor. Yani, buraların kutsal olduğunu belirtiyor, fakat savaştan sonraki yıllarda SADUM'un politikası değişmeye başladığında SADUM kendisinin saydığı bu kutsal yerlerle ve Sufizmle mücadele edecektir. Bu mücadelede ise Eşon Babahan'ın oğlu Z. Babahanov aktif rol oynayacaktır.

Ayrıca bu çağrıda: *Hitler Türkistan ve Kazakistan halklarının ulusal kültürünü yok etmeyi planladı... Bin yıl boyunca Türkistan; Özbekler, Tacikler, Türkmenler, Kazaklar, Kırgızlar ve Karakalpakların kutsal vatanı olmuştur. Türkistan halkları, tüm Sovyetler Birliği halklarıyla birlikte, Nazilerle ulu vatanları, özgürlükleri ve refahları, dini ve hakları, onuru ve zaferi için büyük bir savaşa girdiler* diye yazılmıştır.²³⁷ Görüldüğü gibi, Türkistan'ın burada yaşayan Türk

²³⁶ Kazakistan Cumhuriyeti, "Gılım Ordası" Cumhuriyet Devlet Kuruluşu, Nadir Kitaplar Müzesi Fonu, "Bütün Sovet Odagındaki Barlık Musulmandarga Ündeü", Taşkent 1944, s. 5.

²³⁷ Adı geçen eser, s. 5-6.

halkları için kutsal olduğu söylenmektedir. Bu kutsal Türkistan için ve Türk halklarının kültürünün korunması için savaşılmaması gerektiğı belirtilmiştir. Ondan sonra: *Türkistan Müslümanları, tüm Sovyet halkı ile birlikte, babalar dua ederek sevgili oğullarını kutsal cihada gönderdiler. Adil bir savaş yürütüyoruz. Bu savaşta ölen her mümin bir inanç şehididir, lanet olası bir düşmanı öldüren her Müslüman iman için bir gazidir. Çünkü onlar dinimiz için savaşıyorlar... Dualarınızı güçlendirmek için Kızıl Ordu askerlerine mümkün olduğunca fazla yiyecek ve hammadde, silah ve mühimmat vermek lazım. Kolhozlarda, devlet çiftliklerinde ve fabrikalarda dürüst ve özverili bir şekilde çalışmak gerekir... Sevgili Müslümanlar, oğullarımızın, kardeşlerimizin ve ordumuzun hızlı bir zafer kazanması için siz Allah'a tüm kalbinizle dua edin. Müttefiklerin askerleri İtalya'yı istila ettiler. Fakat zafer kendi başına gelmez. Düşmanı hızla yenmek için cepheye yardım etme görevini yoğunlaştırmanız gerekir* denilmiştir²³⁸ Gördüğümüz gibi din liderleri hükümetin izniyle Sovyet Müslümanlarını Nazilere karşı kutsal savaşa, cihada davet ettiler. Yani, Almanya'ya cihat ilan etmişlerdir. Bu savaşta ölenin şehit, sağ dönenin de gazi olacağı belirtilmiştir. Ayrıca çağrıda Kuran'dan ve peygamberin hadislerinden alıntılar yapılmıştır. Hitler askerine beddua etmişlerdir. Çok ilginçtir ki, savaşta Bolşevikler kendi ideolojisine ve laik devlet prensiplerine tamamen aykırı olan bu ifadelerle eylemleri kullandılar.

Kongrede Kazakistan heyetine Abdulgaffar Şamsutdinov (1884-1953) önderlik etmiştir. Şamsutdinov Kazan Medresesi'nde din eğitimi almıştı. Aynı kongrede Şamsutdinov Kazakistan'ın ilk kadısı olarak atanmıştır. A. Şamsutdinov 1943-1952 yılları arasında Kazakistan kadısı oldu ve ayrıca Almatı imamı olarak da çalıştı.²³⁹ Kongreden önce Semey imamı idi. SADUM'a bağlı Kazakistan Kadılığı Taşkent'teki merkezin kararı ve Müftünün emri altında faaliyet gösterecekti. SADUM, Kazakistan Kadılığı'nın çalışma planını, yönünü ve ana görevlerini onayladı. Her il ve ilçe imamaları, cami hatipleri Taşkent'ten onaylandı.²⁴⁰ Kaynakların çoğunda, Şamsutdinov'un ismi Kazakistan'ın ilk kadısı olarak geçiyor ama Şamsutdinov'tan sonra Kazakistan kadısı olan Saduakas Gılmani kendi

²³⁸ Adı geçen eser, s. 7-11.

²³⁹ A. Derbisali, *Kazakistan Müslümanları Dini Baskarması*, Almatı 2003, s. 14.

²⁴⁰ Akikat Jolunda, *Hakim Hazirettin Ömir Jolu*, Almatı 2013, s. 110-111.

eserinde, kendisi Kazakistan kadısı olana kadar Kazakistan’da aynı zamanda üç kadı olduğunu söylüyor.²⁴¹

Savaş yıllarında değişen dinî durumdan dolayı sadece Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Diniye Nezareti kurulmadı. 1930’lu yıllardaki İslam’a karşı saldırı döneminde camiler kapatılırken sadece Ufa’daki TsDUM resmî olarak hayatta kalmıştı ama faaliyetleri pratikte dondurulmuştu. İkinci Dünya Savaşı yıllarında Ufa’daki TsDUM’un da faaliyetleri canlandırıldı. TsDUM, 1948’de SSCB ve Sibiry’a’nın Avrupa kısmındaki Müslümanların Dinî İdaresi (DUMES) olarak yeniden oluşturuldu. 1944’te Dağıstan’ın Buinaksk şehrinde Kuzey Kafkasya Müslümanlarının Dinî İdaresi (DUMSK) ve Bakü’deki Transkafkasya Müslümanlarının Dinî İdaresi (DUMZ) yeniden oluşturuldu. Kuzey Kafkasya Müslümanlarının Dinî İdaresi 1975’te Dağıstan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti başkenti Mahaçkale şehrine taşındı.²⁴² Yani, savaş yıllarında Sovyetler yaşanan tüm dinî problemlerden dolayı ve bütün bölgelerdeki müslümanları kontrolde tutmak için yeniden bu üç müftülüğü kurdular. Sovyetler dinî politikada deneyim kazandılar. İslam’ı yine kullanmaya başladılar.

Dahası savaş yıllarında, Sovyet müftülerinden Almanlara karşı Müslümanlara yönelik sadece Rasulev ile Babahanov çağrıda bulunmadı. Dört Dinî İdarenin müftüleri de seçkin destekçilerinin çoğu gibi propaganda kampanyasına katıldılar ve çağrıda bulundular. Hizri Gebekov, Dağıstan’daki Kuzey Kafkasya Müslümanları Dinî İdaresine başkanlık etmek üzere seçildi. Başka bir müftü, Şii Şeyhülislamı Ahund Aga Mamed Jafar-oglu Alizada, Transkafkasya Müslümanlarının Dinî İdaresini yönetti ve Stalin’e gönderdiği bir mektubunda, savaşan Müslüman kardeşlerine dua ettiğini ve onları, atalarının kutsal toprağını Sovyet Birliği’nin diğer tüm halklarıyla birlikte savunmaya çağırdığını söylemişti. Eşon Babahan gibi Gebekov ve Alizada da kendilerine haklarını geri vermeden önce eski Sovyet din karşıtı kampanyalarında zulme maruz kalmışlardı.²⁴³

²⁴¹ S. Gilmani, *Zamanımızda Bolgan Gulamalardın Gumır Tarihtarı, I. Cilt*, A. Muminov ve A. Frank tarafından Düzenlendi ve Tercüme edildi, Almatı 2013, s. 357.

²⁴² D. Yu. Arapov, *İslam i Sovetskoe Gosudarstvo (1943-1990) Sbornik Dokumentov* (Yayınlanmış Arşiv Belgeleri), Vipusk 3, Moskova 2011, s. 19-21.

²⁴³ J. Eden, “A Soviet Jihad against Hitler: Ishan Babakhan Calls Central Asian Muslims to War”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 2016, № 59, s. 249.

2.2.2. Dinî Kültler İşleri Konseyi

1917'den itibaren güvenlik görevlileri Müslümanlar dâhil olmak üzere ülkedeki tüm dinî hareketlerin faaliyetlerini ihtiyatlı bir şekilde kontrol altında tutuyorlardı. Mart 1944'ün başlarında, NKGB Halk Komiseri V.N. Merkulov çeşitli dinî kuruluşların yurtsever çalışmalarına dikkat çekerek Stalin, Molotov ve Beria'ya Dinî Kültler Konseyi kurulmasının gerekli olduğunu önermiştir.²⁴⁴ Mayıs 1944'te İslam dâhil Ortodoks olmayan dinlerin devlet denetimi için SSCB Halk Komiserleri Konseyi (Bakanlar Konseyi) altında *Dinî Kültler İşleri Konseyi* (DKİK) kuruldu. 1944-1956 yılında bu kurumun başkanı NKGB Albayı İ.V. Polyanski olmuştur. Polyanski savaştan önce bile dinî meseleler ile uğraşan deneyimli bir güvenlik görevlisiydi (çekist). *Dinî Kültler İşleri Konseyi*'nin de, biraz önce 1943'te kurulan *Rus Ortodoks Kilisesi İşleri Konseyi*'nin de ve Aralık 1965'te kurulan bunların ortak halefi *Din İşleri Konseyi*'nin (DİK) de 1991 yılına kadarki çalışması her zaman devlet güvenlik kurumlarıyla yakından ilişkiliydi. DKİK ve DİK çalışanları arasında her zaman yedek güvenlik görevlileri subayları veya emeklileri vardı.²⁴⁵ ROKİK başkanı Karpov da, DKİK başkanı Polyanski de önce NKVD'de çalışmıştı. Bu kurumlara onların seçilmesi tesadüfi değildi. Savaştan önce dinî kurumları tasfiye eden NKVD subayları, şimdi onları restore etmek zorunda kaldılar. Cumhuriyetlerde ve bölgelerde, DKİK'in yetkili temsilcilerinin görev alanları kuruldu.²⁴⁶

DKİK'in dokümanı, DKİK'in temel amacının SSCB Hükümeti ile dinî dernek liderleri arasında gerekli devlet kararlarını gerektiği gibi geliştirmek için iletişim kurmak olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca DKİK dinî derneklerin hükümetin din ile devletin ayrılması hakkındaki kararnamesine ve Sovyet hükümetinin dinî kültür alanındaki diğer tüm kararnameleriyle yasalarına uymasını kontrol altında tutacak bir kurumdu.²⁴⁷ Mayıs 1944'te DKİK ilk kurulduğunda ilk başkanı olarak K. A. Zaitsev atanmıştı. Fakat Zaitsev işe başlamadan Haziran 1944'te onun yerine Polyanski gelmişti. DKİK'in Merkez Konseyi bir başkan, bir başkan yardımcısı, iki

²⁴⁴ M. Odintsov, A. Koçetova, *Konfessiyonalnaya Politika v Sovetskom Soyuze v Gody Velikoy Oteçestvennoi Voiny 1941-1945 gg.*, Moskova 2014, s. 155.

²⁴⁵ D. Yu. Arapov, *İslam i Sovetskoe Gosudarstvo (1943-1990) Sbornik Dokumentov* (Yayınlanmış Arşiv Belgeleri), Vipusk 3, Moskova 2011, s. 21.

²⁴⁶ G. D. Muhtarova, *İslam v Sovetskom Kazahstane*, Aktöbe 2007, s. 134.

²⁴⁷ D. Yu. Arapov, *İslam i Sovetskoe Gosudarstvo (1943-1990) Sbornik Dokumentov* (Yayınlanmış Arşiv Belgeleri), Vipusk 3, Moskova 2011, s. 22-23.

üye ve bir yönetici sekreterden oluşuyordu. Başkan yardımcısı olarak Yu. V. Sadovsky atandı. Bu konsey yurtdışında büyük ilgi uyandırdı. Başkanı Polyanski yabancı muhabirler tarafından görüşmeler ve röportajlar için çok arandı. Polyanski V. M. Molotov'un izniyle bazılarıyla görüştü. Konseyin aşamalı olarak İslam, Yahudilik ve Budizm gibi inançlarla ilgilenecek bölümleri kuruldu.²⁴⁸

Kazak SSC'deki DKİK'in ilk temsilcisi olarak Nigmat Sabitov atandı (1895-1955). Sabitov, filolojik bir eğitim aldı ve 1935'te Moskova'daki Doğu Araştırmaları Enstitüsü'nden mezun oldu. 1944'te Doktora tezini savundu. N. Sabitov'un devlet kurumlarında iş tecrübesi vardı. 1948-1955'te Kazak SSC Bilimler Akademisi Tarih, Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü Müdür Yardımcısı görevini üstlenmişti.²⁴⁹

Konsey doğrudan çalışmalarına Temmuz 1944'te başladı. Halk Komiserleri Konseyi ve Komünist Parti Merkez Komitesi ona her türlü yardımı sağladı. 1945'in başında, faaliyetlerinin ana yönlerinin tanımlandığı ve belirlendiği DKİK temsilcilerinin faaliyetleri ile ilgili talimat tasarlandı ve onaylandı. Parti ve Sovyet organlarının, kurum temsilcilerinin atanmasıyla hiç acele etmediği cumhuriyetlerde, bölgelerde ve illerde durum daha karmaşıktı. Özellikle Orta Asya ve Kazakistan'da durum kötüydü. 1945'te buralarda temsilciler sadece yüzde 30 oranında görev almıştı. Aynı zamanda, burada pratik olarak en yaygın Müslüman dinî derneklerin neredeyse tamamı kayıtsız çalışıyordu ve devletin kontrol bölgesinin dışındaydı. Ayrıca yerel yetkililer hâlâ dinlere karşı kendi olumsuz görüşlerini inananlara karşı siyasi suçlamalar ile güçlendiriyorlardı.²⁵⁰

Genel olarak DKİK, dinî merkezlerle hem günlük hem de uzun süreli ilişkiler kurmayı amaçladı. Böyle bir politikaya uygun olarak 1944-1945 yıllarında Müslümanların kongresinin düzenlenmesine izin verildi. DKİK, dinî merkezlerin ve inananların hacca gitmesiyle ilgili, kutsal türbelerin geri dönüşüyle ve camilerin ve dinî eğitim kurumlarının açılmasıyla ilgili birçok dilekçesini aktif ve kalıcı olarak destekledi. Ayrıca Polyanski, dinî liderlerin siyasi görüşlerini, Sovyet topraklarının işgali sırasında inananların vatanseverlik konumunu ve Sovyet iktidarına

²⁴⁸ M. Odintsov, A. Koçetova, *Konfessiyonalnaya Politika v Sovetskom Soyuze v Gody Velikoy Oteçestvennoi Voiny 1941-1945 gg.*, Moskova 2014, s. 155-157.

²⁴⁹ B. M. Auanasova, *İstoria Evoliutsii Religioznih Otnoşenii v Kazahstane (Na Primere İslama 1941-1991 gg.)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ural 2007, s. 27.

²⁵⁰ M. Odintsov, A. Koçetova, *Konfessiyonalnaya Politika v Sovetskom Soyuze v Gody Velikoy Oteçestvennoi Voiny 1941-1945 gg.*, Moskova 2014, s. 158-159.

sadakatlerini dikkate aldı. Polyanski, Komünist Parti Merkez Komitesi'ne ve SSCB Halk Komiserleri Konseyine verdiği bilgilerde, sıradan inananların yurtseverliğini sürekli olarak not etmiştir.²⁵¹

2.2.3. İslami Sovyet Yurtseverliği

Eşon Babahan'ın ilk fetvası (1943), eski SSCB Müslümanlarının çeşitli dillerine çevrilmiş olan “Seyahatler ve Askeri Operasyonlar Sırasında Ehl-i Kitap Halkının (Yahudiler ve Hristiyanlar) Yemeklerini Yeme İzni Hakkında” adlı başlıkta oldu. Bunun nedeni, cephelerde Müslüman askerler konserve domuz etini yemeyi reddetmesiydi (özellikle ABD'den Lendlis aracılığıyla gelen konserve yiyecekler) ve bu da distrofi ve bitkinlik vakalarına yol açmıştı. Bu fetvayla, Müslüman askerlerin “Ehl-i kitap halkının yemeklerini” yemesine izin verildi ve bu da sorunu ortadan kaldırdı. Eşon Babahan'ın bir başka fetvasında (1944), şeriat açısından faşistlere karşı cihat etmenin meşru olduğu ilan edilmiştir. Bu fetvalar resmi olarak yayınlanmadı ancak farklı dillerdeki metinleri cephedeki Müslüman askerlere dağıtılmıştır.²⁵²

Ağırlıkla Müslüman halkların yaşadığı Sovyet cumhuriyetlerde, ülke çapında tank ve hava filolarının inşası fonuna para toplama hareketi gerçekleşti. TsDUM, 1943'te tankların inşası için yaklaşık 10 milyon ruble topladı. Stalin'den Müftü Rasulev'e gönderilen bir telgrafta, bağış toplama sürecine katılan Müslümanlara teşekkür edilmiştir. Kısa sürede Özbek SSC'de 365 milyon ruble, Kazak SSC'de 470 milyon ruble ve Türkmen SSC'de 243 milyon ruble toplanmıştır.²⁵³ Böylece Sovyet-Alman savaşındaki Sovyetlerin zaferine Orta Asya ve Kazakistan Müslümanlarının katkısı çok büyük olmuştur.

20 Haziran 1944'te Dağıstan'ın Buinaksk şehrinde, Kuzey Kafkasya Müslüman dinî liderlerinin ve inananlarının Kongresi gerçekleşmişti. Kongreye SSCB'deki dört müftü dâhil, tanınmış birçok dinî liderler de katıldı. Bu dinî liderler Stalin'e bir mektup gönderdiler. Mektupta, savaşın başlangıcından beri Kuzey Kafkasyalıların anavatanları için sıkı mücadele ettiği yazılmıştır. Almanların Kuzey

²⁵¹ Adı geçen eser, 159-162.

²⁵² B. Babadjanov, “SADUM Kak Proekt Po Formirovaniyu “Sovetskogo İslama””, CAAN - Central Asian Analytical Network, 12 Temmuz 2018. <http://caa-network.org/archives/13643>

²⁵³ M. Odintsov, A. Koçetova, *Konfessiyonalnaya Politika v Sovetskom Soyuze v Gody Velikoy Oteçestvennoi Voiny 1941-1945 gg.*, Moskova 2014, s. 117.

Kafkasyada yaptığı “canavarlıklarından” söz edilerek Hitlerlere beddua edilmiştir.²⁵⁴ Savaşın ilk gününden itibaren Sovyetler Birliği’nin diğer bölgelerindeki din adamları gibi Kuzey Kafkasya din adamlarının da Müslümanlara anavatan savunmasının kutsal görev olduğunu anlattıkları yazılmıştır ve “Vatanı sevmek imandan” hadisini alıntılanmıştır. Dinî liderler tarafından bütün Müslüman erkekler ile kadınlar cepheye sert mücadele etmeye ve cephe arkasındaki bölgelerde gücünü korumadan çalışmaya çağırılmıştır. Devlet için daha fazla dua edeceklerini söylemişlerdir. Mektup sonunda devlet ve Stalin için dua edilmiş ve Hitler askeri lanetlenmiştir.²⁵⁵ Devletin kurduğu bu dinî idarelerin başkanları Sovyet hükümetine her türlü sadıklıklarını göstermişlerdir. Savaşın başından itibaren dinî liderler, Müslümanları Alman işgalcilere karşı acımasızca savaşmaya, arkada sıkı çalışmaya, savaşa yardım etme fonlarına maddî ve parasal yardım sağlamaya çağırdı.

Müslüman din adamları, gazetelerin sayfalarından ve radyo programlarından yaptığı vaazlarda, çağrılarda, inananlar ile yapılan toplantılarda cemaati sivil ve dinî görevlerini yeterince yerine getirmeye çağırdılar. Ekim 1943’te Taşkent’teki Müslüman dinî liderlerin vatanseverlik çağrısı Orta Asya, Kazakistan ve Doğu ülkeleri ile Kırım inananlarına yönelikti. Çağrı, SSCB halklarının birçok diline tercüme edildi ve Sovyetler Birliği’ne ve onun dışına dağıtıldı. Devletin bu üç müftülüğün kurulmasına izin vermedeki temel nedenlerinden biri de Müslüman örgütlerin liderlerinin bu yurtseverlik konumu idi. Çok sayıda din adamı hapishanelerden ve toplama kamplarından²⁵⁶ serbest bırakıldı. Sovyetler, İslam kurumlarının özel olarak belirlenmiş temsilcileri tarafından başlanan zekat toplamasına itiraz etmediler. SADUM fetvasında, tüm Müslümanların ailede mülkiyeti 16 bin ruble veya ondan daha fazla olan (1944-1945 fiyatlarında) mülk değerinin her 40 rublesi için devlete bir ruble ödemesi gerektiği yazılmıştır.²⁵⁷

²⁵⁴ “Predsedateliu Soveta Narodnyh Komissarov SSSR Verhovnomu Glavnokomanduyuşemu Marşalu Sovetskogo Soyuza İosifu Vissarionoviçu Stalinu”, *Pravda*, 23 Haziran 1944, № 150, s. 2.

²⁵⁵ “Predsedateliu Soveta Narodnyh Komissarov SSSR Verhovnomu Glavnokomanduyuşemu Marşalu Sovetskogo Soyuza İosifu Vissarionoviçu Stalinu”, *İzvestia*, 23 Haziran 1944, № 143, s. 2.

²⁵⁶ Gulag (Rusça: Glavnoe upravlenie ispravitelno-trudovyh lagerei i kolonii, Türkçe: Çalışma Kampları Yönetimi Baş İdaresi) Sovyetler Birliği hükümetinin cezai çalışma kampları sistemidir.

²⁵⁷ M. Odintsov, A. Koçetova, *Konfessiyonalnaya Politika v Sovetskom Soyuze v Gody Velikoy Oteçestvennoy Voiny 1941-1945 gg.*, Moskova 2014, s. 118-119.

Savaş yıllarında Müslüman dinî örgütler savunma fonuna, yaralılara ve SSCB'nin Batı bölgelerinden Doğu bölgelerine göçenlere yardım etme, para toplama işlerine aktif olarak katıldılar. Dinî merkez liderleri ve din adamları defalarca müminlere hitap ederek faşizmi yenmede ve Sovyet topraklarının kurtarılmasında Sovyet Ordusu ile devlete yardımcı olmaya çağırdılar. Dinî organizasyonlar ve din adamları sadece çağrı yapmakla sınırlı değildi. Camiler, devletin birçok yerinde tank yapımı için, gaziler ile yetimlerin ailelerine yardımcı olmak için bağış toplamayı düzenlediler. Savaştan sonra bile Müslüman dinî örgütler ve din adamları vatanseverlik duruşlarını sürdürdüler.²⁵⁸

Savaşın zor yıllarında SADUM'un oluşturulması, Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları arasındaki seferberlik ruhunu önemli ölçüde artırdı denebilir. SADUM'un açıklayıcı çalışmaları faşizm konusunda daha da net bir farkındalık yarattı. Savaş sırasında camilerde cephe için, askerîlerin aileleri için para, kıyafet ve yiyecek toplandı. Müslümanlar diğer bağışlara da katıldılar. Savaş sırasında Müslüman örgütlerin faaliyetleri canlandı. SADUM inananlardan Ramazan ayları sırasında zekat ve bağış topladı ve 1945'te bağış yapmayı Müslümanlar için zorunlu kılan fetvası çıktı. Bu yardım toplama çalışmalarında birçok Müslüman din adamı aktif bir rol oynadı. Bu çalışmalar 1947'ye kadar devam etti. Aynı zamanda din adamları toplanan para, kıyafet, yiyecekleri savaşta ölen askerlerin ailelerine dağıtım ile de uğraştılar. Orta Asya ve Kazakistan'daki Müslümanların yaşamında İslam'ın rolü yine güçlendi. Sevdiklerini kaybedenlerin, fakir insanların ve zor durumda olanların dinden rahatlık bulması tezahür etti.²⁵⁹

Savaş nedeniyle Müslümanlarda vatanseverlik arttı ve dinî yaşam canlandı. Bunu savaş sırasında ve sonrasında devleti desteklemek için Müslüman bölgelerde yapılan büyük ölçekli hayırseverliklerden görebiliriz. Örneğin, SADUM'a bağlı Kırgızistan'daki kayıtlı camilerden 1944 ve 1945'in ilk yarısında asker aileleri için oluşturulan fona toplanan toplam para miktarı 683.584 rubledir. Ekim 1945'ten Nisan 1946'ya kadar Frunze'deki 4-5 kayıtlı camiden 135.182 ruble ve 12.610 kilogram tahıl toplanmıştır. Bağışları yoksullara dağıtmaktan sorumlu olan bu devlet

²⁵⁸ N. Aşirov, H. İsmailov, *SSSR-degi İslam men Musulmandar Jagdayin Antisovettik Burmalauga Syn*, Almatı 1984, s. 38-39.

²⁵⁹ T. S. Saidbaev, *İslam i Obşestvo*, Moskova 1984, s. 189-190.

organını, toplanmış yiyecekleri ordudaki ölümlerin ailelerine dağıttı. Aynı amaçla, fon için Jalalabad ve Kok Yangak'taki iki camiden 5200 ruble, Oş şehrindeki Müslümanlardan 18.000 ruble ve 600 kilogram ekmek toplanmıştır. İlginçtir ki, SADUM'a bağlı olmayan, Yani, kayıtlı olmayan camiler de hayır fonlarına katkıda bulundu. Camiler vatanseverlik aktivizm için sadece mali yardım sağlamakla kalmadı, aynı zamanda tarımı artırmak için Müslümanlardan bir grup gönüllü çıktı. Örneğin, Oş bölgesinde Müslüman yaşlılar ve imamlar tarlalarda çalışarak 150 ton pamuk toplamışlardır. Jalalabad'ta 180 Müslüman yaşlı 10 hektarlık tarladan pamuk topladı. Yetkililer Müslümanların bu desteğini vatanseverlik ve dinî bir görev olarak gördüler.²⁶⁰

Savaş sırasında Kazakistan Müslümanları da vatanseverliklerini gösterdiler. 1944-1945 yılında Kadı Şamsutdinov'un aracılığıyla Kazakistan Müslümanları Vatan Savunma Fonu için para toplayıp verdiler. Bununla birlikte 1944'te Kazakistan'dan bu fona aktarılan para miktarı 1.035.320 rubledir.²⁶¹ Sovyetler Birliği'nde seferberlik sırasında, dinî hizmet için gerekli her yaştaki din adamlarını 26 Şubat 1945'ten itibaren askere almaktan serbest bırakılmasına dair devletin kararı da çıktı. Bu karar Müslüman din adamları dâhil, bütün dinlerin din adamları için geçerliydi.²⁶²

Kazakistan'ın Kostanay ili, Uritsky ilçesine SADUM tarafından atanan Abiş Baiginov isimli imama, yerel yetkililer ile SADUM tarafından 1945 yılının Mart ayının başında, Tyumen, Kurgan, Çelyabinsk, Sverdlovsk ve Omsk bölgelerindeki müminlerden Vatan Savunma Fonu için yiyecek, nakit ve maddî yardım toplama amaçlı bir gezi düzenlemesi için izin verilmiştir.²⁶³ Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Kongresi'nde alınan karara göre Kazakistan Kadısı Şamsutdinov da tüm Müslümanlara yönelik çağrı yapmıştı. Bu çağrının bir fotokopisini de Şamsutdinov Baiginov'e vermiştir. Çağrıyla, Müslümanları Sovyet halkının edebiyatını, kültürünü ve tarihî eserlerini yok eden Alman işgalcilere karşı mücadeleyi güçlendirmeye, şehirlerde ve köylerde Alman işgalcilerinin Müslüman kardeşlere yaptığı zulmünü açıklamaya davet etmiştir. Ayrıca Müslümanları

²⁶⁰ E. Tasar, *The Institutionalization of Islam in Central Asia 1943-1991*, New York 2017, s. 53-54.

²⁶¹ KCMDA, 1711-fon, 1-liste, 6-d., s. 9.

²⁶² KCMDA, 1711-fon, 1-liste, 1-d., s. 4.

²⁶³ KCMDA, 1711-fon, 1-liste, 4-d., s. 65.

işgalcilere karşı savaşıyan Sovyet askerinin zaferi için dua etmeye davet ederek kendisi de Kızıl Ordu ve Sovyet liderliğinin bu savaştaki zaferi için dua etmiştir. Şamsutdinov Baiginov'tan gittiği yerlerde bu çağrıyla Müslümanlara okumasını ve iletmesini istemiştir. Şamsutdinov Baiginov'a SADUM'un Birinci Kongre'sinde tüm Müslümanlara yönelik yaptığı çağrının 6 fotokopisini de vermiştir. Ondan savaşta ölenler için Kuran okumasını da istemiştir. Vatan Savunma Fonu için Müslümanlardan toplanan parayı Gosbank'a (Devlet Bankası) transfer etme talimatını vermiştir.²⁶⁴ Ancak Mayıs 1945'te Sovyetlerin savaştaki zaferinden sonra, Baiginov'a verilen bu iznin DKİK tarafından yasadışı olduğu söylenerek geçersiz kılınmıştır ve Baiginov'a ikamet yerine geri dönmesi talimatı verilmiştir.²⁶⁵ 1944'te Abiş Baiginov'la birlikte Safargali Ahmetkarimov ve Şarip İspulov isimli mollalar Müslüman inananlar arasında Vatan Savunma Fonu için para ve gıda toplamışlar. DKİK'in Kostanay ilindeki temsilcisi Aitlenov, bu üç molların birlikte toplam olarak 72.688 ruble ve 19 kental 85 kilo gıda verdiğini bildirmiştir.²⁶⁶

1944-1945'te SADUM'un Karakalpak Özerk Cumhuriyet'indeki temsilcilerinden biri Saiman Kamoliddin İşan'ın inisiyatifinde Müslüman nüfustan toplam 31.882 sum toplanmış ve devlet bankasına transfer edilmiştir. 1945'te Karakalpakistan'da Müslüman inananlar 13.000 sum toplamışlar ve o paranın 3000 sumu Çimboy (o yıllardaki Karakalpakistan başkenti) şehrindeki camilerin onarımı ve yenilerinin inşası için harcanmıştır. 10 bin sum parayı ise cephedeki askerlerin ailelerine yardım amacıyla devlet bankasına aktarmışlardır. Namangan şehrindeki Müslüman halk ve oradaki SADUM temsilcisi İsmail hafızın inisiyatifinde Bayram günlerinde toplanan ve sadakalardan, fitır sadakalardan toplanan 38.761 sum parayı savaşta yakınları ölen fakir ailelere bağışlamaya karar vermişler. 25 Eylül 1944'e kadar Namangan'daki din adamları ve Müslümanlar, 160083 sayılı cepheye yardım fonuna toplam 88.761 sum bağış yaptığını bildirmişlerdir. Semerkant bölgesindeki din adamları ve tüm Müslüman nüfus, cepheye ölen ve sakatlanarak dönen yoksul ailelere yardım fonu için (1941-1944) bağışta bulundular. Sovyet hükümetinin başı Stalin'e bu iyi işler hakkında bir mektup gönderdiler ve Stalin de cephedeki

²⁶⁴ KCMDA, 1711-fon, 1-liste, 4-d., s. 66.

²⁶⁵ KCMDA, 1711-fon, 1-liste, 4-d., s. 90.

²⁶⁶ A. K. Sultangalieva, *İslam v Kazahstane: İstoria, Etničnost i Obşestvo*, Almatı 1998, s. 138-139.

savaşçıların aileleri için yardım fonuna 132 bin sum toplayan Semerkant bölgesi din adamları ve Müslümanlarına kendi selamını ve teşekkürünü iletmiştir.²⁶⁷

SADUM tarafından Kazakistan'ın Jambıl iline atanan imam Abdulla Abduhalikov, SADUM'un birinci kongresindeki din liderlerinin Müslümanlara yönelik yaptığı çağrısını, Aralık 1944-1945'te din adamlarının aracılığıyla halka dağıtmış ve onlardan da bunu şehirlerde ve köylerde anlatmasını istemiştir. Aynı zamanda, Alman işgalcilere karşı hızlı bir zafer için ve onların ölümü için dua etmelerini arzulamıştır. Bu çağrının halkı dünya halklarının ortak düşmanı olan Alman faşistlerine karşı mücadeleyi yoğunlaştırmaya çağırdığını bildirmiştir. Kuran'ı okuyarak cephede ölen kardeşlerin anısını onurlandırmalarını istemiştir. Bununla birlikte devletin Vatan Savunma Fonu için Müslüman inananlardan para toplama talimatını vermiştir. Fon için paradan başka eşyalar, hayvanlar ve gıdalar vs. toplanabileceğini söylemiş. Kendisi de Kızıl Ordu ve Sovyet liderleri için dua etmiştir.²⁶⁸

Kazakistan'daki DKİK temsilcisi Sabitov, 1945'te ülkedeki mollalara savaşta ölen askerlerin ailelerine yardımda bulunmak için para toplama talimatını vermiş.²⁶⁹ Kazakistan'da 1946 yılın Temmuz ve Ağustos aylarında dinî kuruluşlar tarafından savaşta ölen askerlerin kadınlarına, yetimlere mali yardım sağlanmıştır.²⁷⁰

Sadece Kazakistan'ın dinî liderleri ve Müslümanları, devlet komitesine tankların yapımı için 289.807 ruble ve cephedeki savaşçıların ailelerine yardım etmek için 426.600 ruble topladılar ve teslim ettiler. Ayrıca çok fazla sıcak giysiler, yiyecekler vb. topladılar. Kazakistan Müslümanları yetimlere ve geçimini sağlayan çocukları savaşa giden yaşlılara yardım etmek için SADUM'a 400.000'den fazla ruble göndermiştir. Bununla birlikte savaşa katılan Müslüman din adamları cephede askerlere dinî konuda vaaz vermişler ve vatanseverlik çağrısında bulunmuşlardır.²⁷¹

Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları savaşın ilk yıllarında tank yapımı ve Kızıl Ordu ailelerine yardım etmek için Özbek parasıyla 2 milyon sum üzerinde para

²⁶⁷ A. M. Salmonov, *Uzbekistanda Musulmon Dinii Muassasa va Tashkilotlar Faoliyati Tarihi (1917-1950 iillar)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Fargona 2008, s. 99-101.

²⁶⁸ KCMDA, 1711-fon, 1-liste, 9-d., s. 74-77.

²⁶⁹ KCMDA, 1711-fon, 1-liste, 4-d., s. 83.

²⁷⁰ KCMDA, 1711-fon, 1-liste, 9-d., s. 29, 32.

²⁷¹ A. Abdullah, "30th Anniversary of Victory Over the Facsizm", *Muslims of the Soviet East*, 1975, №2, s. 7.

topladılar ve Devlet Savunma Komitesi başkanı Stalin'e bu faaliyetleri hakkında bir mektup gönderdiler. 1944 yılında Özbek SSC kuruluşunun 20. yıldönümü vesilesiyle Özbekistan'ın tankları ve hava filosu yapımı için 260.000 sum toplandı. O yıl Orta Asya ve Kazakistan ulemaları ve Müslümanları kendi fonlarından Vatan Savunma Fonu'na gönüllü olarak 280.000 sum bağışladılar. 4 milyon 117 bin sum değerinde tahvil kâğıdı satın alındı, cephe için 63 ton buğday ve 90.000 büyükbaş hayvan toplandı, 490.000 sum değerindeki eşyalar cephedeki askerlerin aileleri için yardım fonu hesabına aktarılmıştır.²⁷²

Kırgızistan'ın Tokmuk kentindeki cami yönetimi, 20 savaş gazisine ve ailelerine 500 kilogram mısır bağışladı. 1947'de Kırgız SSC'nin Yüksek Konseyi 1941-1945'teki savaş sırasındaki "kahramanlıkları" için iki Müslüman din adamını ödüllendirmiştir. Bu örneklerle baktığımızda Müslümanların Sovyet yurtseverliğini görüyoruz. Böylece önce benzeri görülmemiş şekilde İslam ile Sovyet hükümeti bir araya gelerek birbirlerini desteklemeye başladı.²⁷³ Kazakistan'ın Pavlodar bölgesinde yaşayan İmam Kulmagambetov ve Molla Targabakov ile Mamyrov'a gönderilen Stalin'in telgrafında, Kızıl Ordu Fonu'na 71.478 ruble bağışlayan Pavlodar bölgesinin inananlarına selam yollanmış ve teşekkür edilmiştir.²⁷⁴

Komünist Partisi, inananların zafere katkısını itiraf etmek zorunda kaldı. Komünist Partisi Merkez Komitesi Ajitasyon ve Propaganda Bölümünün Başkanı G. Aleksandrov'un partiye verdiği raporda, savaş sırasında genel bir vatanseverlik yükselişi olduğunu ve bunun içinde inananların ve dinî kuruluşların da rol oynadığını yazılmıştır. Dinî kuruluşların Almanlara karşı zafer için dua ettiğini, Kızıl Ordu için para topladığını ve inananları Sovyet devletine sadakatle savaşmaya çağırdığını bildirmiştir. Aleksandrov, bunun hiçbir şekilde parti ve Sovyet iktidarının dine karşı temel tutumlarını değiştirdiği anlamına gelmediğini de eklemiştir.²⁷⁵

Sovyetlerin savaştaki zaferinden sonra Kazakistan Kadısı Şamsutdinov, hafız A. Aminov ve Almatı Mütevelliliği Başkanı S. Usenov Kazakistan Müslümanları adından Kazak SSC Halk Komiserleri Konseyi Başkanı N. Ondasynov'a Zafer

²⁷² A. M. Salmonov, *Uzbekistanda Musulmon Dinii Muassasa va Tashkilotlar Faoliyati Tarihi (1917-1950 illar)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Fargona 2008, s. 98-99.

²⁷³ E. Tasar, *The Institutionalization of Islam in Central Asia 1943-1991*, New York 2017, s. 55.

²⁷⁴ KCMĐA, 1711-fon, 1-liste, 9-d., s. 10.

²⁷⁵ S. M. Miner, *Stalinskaya Svyashennaya Voina, Religia, Natsionalizm i Soyuzniçeskaya Politika 1941-1945*, Moskova 2010, s. 205-206.

Bayramı vesilesiyle tebrik mektubu yollamışlardır. Mektupta, bu zaferin Sovyetlere Tanrı'nın yardımıyla, hükümetin hizmeti ve Kızıl Ordunun kahramanca mücadelesi ile geldiği yazılmıştır. “Tanrı vatana mutluluk ve mutlu bir hayat versin”, diye dua etmişlerdir.²⁷⁶ Ayrıca bunlar Kazakistan Müslümanları adına Stalin’e de benzer şekilde mektup yolladılar. Faşizme karşı kazandığı zafer için tebrik etmişlerdir. “İnsanlığın ve Stalin’in sağlıklı, mutlu ve huzurlu hayatı için” Allah’a dua etmişlerdir.²⁷⁷

Stalin, SADUM Müftüsü Eşon Babahan’a yolladığı mektupta; Orta Asya ve Kazakistan din ulemaları hem de tüm Müslümanlara SSCB Vatan Savunma Fonu için topladığı para, tahıl, büyükbaş hayvan ve kıyafetler için Kızıl Ordu adına minnettarlığını ve takdirini ifade etmiştir.²⁷⁸ Stalin’in istediği gibi Müslüman dinî organizasyonlar ve din adamları savaşa çok çeşitli yardımda bulundular. Stalin de onlara teşekkür mektubunu yolladı. Bu mektuplar, Yani, savaş yıllarındaki din-devlet yakınlaşması gazetelerden, radyolardan siyasi amaçla inanan Müslümanlara duyuruldu.

SADUM’un kurulmasının temel amacının ilki; bu dinî örgüt aracılığıyla devlet Türkistan Müslümanlarını Almanlara karşı birleştirmek istedi. Daha doğrusu, İslam faktörünü iyice kullanmayı planladılar. Bu amaçla hükümet, SADUM’a çağrılar yaptırdı ve fetvalar yayınlattı. SADUM ve onun din adamları ile camileri aktif bir şekilde savaş yıllarında ve ondan sonraki yıllarda savaş için, savaşta ölen askerlerin aileleri için her türlü yardımda bulundular. Zafere fazla katkıda bulundular. Böylece Sovyetler, SADUM’un kurulmasına izin vererek planladığı kendi amacına ulaşabildi.

SADUM’un kurulmasının bir başka amacı da tüm Türkistan Müslümanlarını bu dinî örgüt aracılığıyla kontrolde tutmaktı. Devlet müftünün hükümete sadık olmasını ve müftülükten Müslümanları siyasi rejime sadık olmayı öğretmesini de istedi. Bu amaçla sadece SADUM değil, aynı zamanda Kuzey Kafkasya ve Transkafkasya Müslümanları dinî idareleri yaratıldı. Bu müftülükleri camileri ve

²⁷⁶ KCMDA, 1711-fon, 1-liste, 6-d., s. 11.

²⁷⁷ KCMDA, 1711-fon, 1-liste, 6-d., s. 13.

²⁷⁸ A. M. Salmonov, *Uzbekistanda Musulmon Dinii Muassasa va Tashkilotlar Faoliyati Tarihi (1917-1950 iillar)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Fargona 2008, s. 99.

kayıtlı din adamlarını kontrolde tutmak ve dinî örgütler ile devlet arasında köprü olması için DKİK kurumu oluşturuldu.

Sovyetler Birliği bu müftülükleri kurarak ve Müslüman inananlara dinî özgürlük vererek Almanya'nın işgal bölgelerinde yaptığı dinî politikayı tekrarladılar. Yani, savaş sırasında iki taraf da aynısını yaptı. Bu da devletin SADUM'u kurma amacıdır. Ayrıca Sovyet hükümeti Müttefik devletlere ve dünya Müslümanlarına, siyasi amaçla Sovyetleri Birliği'ndeki "din özgürlüğünü" ve müftülüklerin kurulduğunu göstermek istediler.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. DİNİYE NEZARETİ'NİN KURUMSALLAŞMASI (1943-1965)

3.1. Kayıtlı Cami ve İmamların Kontrol Edilmesi ve Zorlukları

Hükümet, SADUM liderliğinden istediklerini almaya başladıktan sonra onlara dergi, takvim yayınlamak, hac yapma organizasyonu düzenleme ve medrese açma izni verdi. NKGB tarafından "Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Diniye Nezaretı ile ilgili özel etkinlikler hakkında" adlı bir belge hazırlanarak Şubat 1944'te Komünist Parti Merkez Komitesine önerildi. Bu önerilen belgede NKGB, inananlar arasında vatanseverlik çalışmasını düzenleme fırsatını sağlamak için SADUM'a, 5000 tirajlı, 2 basılı sayfada Özbek, Kazak, Kırgız, Türkmen, Tacik dillerinde aylık bir Müslüman dinî derginin yayınlanmasına ve Müslüman takviminin (5.000 kopya) yayınlanmasına izin vermeyi uygun bulmuştur. Bununla birlikte Müslüman din adamlarının hazırlanması için ve daha sonra Sovyet Cumhuriyeti'nin çıkarları için kullanılması amacıyla Taşkent'te 60 kişilik ve Buhara şehrinde 40 kişilik bir medresenin açılmasına izin vermenin yararlı olacağını da bildirmiştir.²⁷⁹

Halkı SADUM'un faaliyetleri hakkında bilgilendirmek, İslam tarihi ve kültürü hakkında bilgi vermek ve Sovyet devletinde dine ve inananlara geniş bir yol açıldığını göstermek amacıyla ayrı bir dergi yayınlamanın uygun olduğu düşünülmüştür. Bu derginin yayınlanması, DKİK tarafından 5 Ekim 1944'te yayınlanmak üzere gönderilen 61 numaralı özel bir mektupla verilen resmi izinle başlatılmıştır. 1945'ten itibaren dergi ve Müslüman takvimi yayınlandığında her birinin yaklaşık 10 kopyası merkeze gönderilmiştir. Derginin ilk sayısının ve Müslüman takviminin hazırlanması neredeyse üç buçuk ay içinde tamamlanmıştır. 24 Ocak 1945'te DKİK başkanı Polyanski'ye Özbekistan'daki bu kurumun temsilcisi İbodov tarafından gönderilen bir mektupta, derginin ilk sayısı ile Müslüman takviminin yayına hazır olduğu ve yayınlanır yayınlanmaz Polyanski'ye derginin gerekli sayıda kopyası gönderileceği bildirilmiştir. Takvim hicri 1364 yılından (1945) itibaren yürütülmüştür. Müslümanlar için yayınlanan dergi, Sovyet

²⁷⁹ R. A. Nabiev, *İslam i Gosudarstvo Kulturno-İstoričeskaya Evoliutsia Musulmanskoj Religii na Evropeiskom Vostoke*, Kazan 2002, s. 99-100.

yurtseverliği duygularını, dine ve anavatana sevgi fikrinin oluşumunu güçlendirmeyi amaçladı. Derginin resmî, dinî, tarihî, biyografi, edebî, soru-cevap, kronikler gibi bölümleri vardı. Her bölümün amaçları ve hedefleri de açıkça tanımlanmıştı.²⁸⁰

SADUM'un bu *Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Diniye Nezareti Jurnalı* başlıklı dergisi Taşkent'in 1 numaralı matbaası tarafından yayınlandı. Fakat dergi birkaç sayıdan sonra bilinmeyen nedenlerle askıya alındı. Şu anda, 1946'da yayınlanan bu derginin 3-4. sayısı Özbekistan Müslümanları İdaresi kütüphanesinde bulunmaktadır. Dergide Arap alfabesiyle Özbekçe, Kazakça ve Tatarca yazılan makaleler yer almıştır.²⁸¹ Söz konusu sayının arka kapağında verilen ilanda ulema ve dindarlar dergiye abone olmaya çağrılmakta ve gelecek sayılarda yer alacak olan içerik şöyle verilmektedir: *Sovyet Cumhuriyeti Anayasası'ndaki dine ait maddeler ve onların izahatı; dinler hakkında devletin kanun ve kararları; Diniye Nezareti'nin Müslümanlara buyrukları, ayet-i kerimelerin tefsirleri, hadis-i şeriflerin tercümeleri; fikri makaleler; dinî fetvalar; vatanımızda yetişen büyük din ve fen alimleri ve onların dinî ulum ve fünuna yaptıkları hizmetler; edebiyat bahisleri; hakımızda vatanseverlik ruhunu güçlendirme; faşizme karşı mücadele yolunda yazılan dinî edebi makaleler, hikayeler ve şiirler; kendimizin Özbekçe, Arapça ve Farsça yazılmış edebiyatından örnekler; ilmi konular hakkında sorular ve cevaplar.*²⁸²

Dergide, dinî kurulun ilk başkanı Müftü Eşon Babahan ve diğer din adamları Müslümanlara, İslam'ın ilkeleri ve İslami maneviyatın temelleri hakkında bilgi verdiler. Hadis bilimi, İslam dünyası ve Türkistan'da yaşayan büyük din adamlarının hayatları ve faaliyetleri hakkında makaleler yayınlandı. Ayrıca dinî takvim ve özü, Ramazan ve Kurban Bayramı gibi kutsal günlere ilişkin dinî ve ahlaki konular ele alındı. Türkistan nüfusu, yeterli olmasa da, dergi sayfalarındaki makaleler aracılığıyla İslam dünyasının önde gelen temsilcileri, Ahmed Yesevi, İmam Buhari, Necmüddin Kübra, Burhaneddin Merginani, Hoca Bahaeddin Nakşibendi, İmam

²⁸⁰ A. M. Salmonov, *Uzbekistanda Musulmon Dinii Muassasa va Tashkilotlar Faoliyati Tarihi (1917-1950 iillar)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Fargona 2008, s. 112-113.

²⁸¹ H. Yuldoşhujayev, İ. Kayumova, *Uzbekiston Ulamolari*, Taşkent 2015, s. 37.

²⁸² S. Erşahin, *Türkistan'da İslam ve Müslümanlar*, Ankara 2007, s. 255.

Tirmizi, Mahmud Zemahşeri, Hoca Ahror Vali gibi insanların hayatı ve çalışmaları ile tanıştı.²⁸³

Derginin sonraki 5-6. sayısı 1948'de yayınlandı. Orada esasen Taşkent'teki Barakhan ve Buhara'daki Mir Arab medreselerine kabul duyurusu ve kabul koşulları açıklanmıştır. Ondan sonra 1967'den itibaren dergi *Sovet Şarki Musulmonlari* (Sovyet Doğu Müslümanları) adı altında Özbekçe, 1968'den itibaren ise üç ayda bir Özbekçe, Farsça, Arapça, Rusça ve İngilizce olarak yayınlanmıştır. Dinî ay takvimi olan SADUM'un bir başka yayını ilk yıllarında binlerce kopya halinde basılmış ve tüm cumhuriyetlere dağıtılmıştır. Yabancı ülkelere dağıtım için Sovyetler Birliği Yabancı Ülkelerle Kültürel İlişkiler Teşkilatı'na da 1000 kopya gönderilmiştir. Takvimin hazırlanması Astronomi Enstitüsü ile işbirliği içinde gerçekleştirilmiştir.²⁸⁴ Derginin materyalleri, özel ajanslar tarafından yapılan özel kontrol ve analizlerden sonra yayınlanmasına izin verilmiştir. Yani, SADUM'un bu basın-yayın faaliyeti devlet tarafından kontrol edildi ve sansürden geçirildi. Çünkü hükümet tarafından izin verilmeden yayınlanması o dönemin koşullarında mümkün değildi. SADUM ise kendi basın faaliyetleriyle savaş yıllarında ve ondan sonraki dönemlerde Sovyet hükümeti için yararlı olabilmektedir.

SADUM zamanın ve iktidarın gereksinimlerine uygun olarak fetvalar çıkardı ve görüşlerini dile getirdi. 1944 yılında SADUM "İhtiyati Öğle Namazını Terk Etme" başlıklı bir fetva yayınladı. Bu fetvada, Peygamber zamanında İhtiyati öğle namazının²⁸⁵ kılınmadığı ve bunun İslam'a son zamanlarda geçtiği vurgulanarak İhtiyati öğle namazının asılsız olduğu bildirildi. SADUM kuruluşundan itibaren Sovyet döneminin koşullarına uyum sağladı. Sovyet hükümetinin de SADUM liderlerinden istediği buydu. Ayrıca bunu akılda tutarak SADUM din adamları, iş ile meşgul olan inananlar namazı istedikleri zaman yerine getirebileceklerini de açıkladılar. Adı geçen SADUM dergisinin 1946'daki sayısında, Müslüman dinî liderlerinden biri, İslami öğretimde meydana gelebilecek olayların dikkate

²⁸³ A. M. Salmonov, *Uzbekistanda Musulmon Dinii Muassasa va Tashkilotlar Faoliyati Tarihi (1917-1950 iillar)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Fargona 2008, s. 113-114.

²⁸⁴ H. Yuldoşhujayev, İ. Kayumova, *Uzbekiston Ulamolari*, Taşkent 2015, s. 38.

²⁸⁵ İhtiyati öğle namazı (Türkçe: Zuhr-i ahir namazı) - her Cuma günleri Cuma namazına ek olarak her türlü olasılığa karşı okunan 4 rekat namazdır.

alınacağını ve her mümin namazını başka herhangi bir vakitte kılma hakkına sahip olduğunu ifade etmiştir.²⁸⁶

1944'te SADUM Müftüsü Eşon Babahan, Kurban Bayramında Müslüman inananlara Kurban kesmenin şariat açısından şart olmadığı hakkında özel bir fetva verdi. Fetvada, Allah onları bu dinî ritüele uymadığı için cezalandırmayağı söylendi²⁸⁷ ve Kurban kesmenin vacip değil, sünnet olduğu bildirildi. Ayrıca SADUM, Ramazan ayında fitır sadakası bireysel kayıtsız din adamlarına değil, yerel kayıtlı camilere veya SADUM'a verilmesi gerektiği hakkında kararı kabul etti. Ancak SADUM'un bu kararlarından Müslümanların hepsi memnun değildi. Genellikle buna din adamları olumsuz tepki verdiler. Çünkü onlar ilk olarak bu kararları "bidat" olarak gördüler ve ikincisi bu kararlar onları gelirden mahrum etti. Böylelikle, SADUM'un bu kararlarına karşı olumsuz tutumlar olmuştur.²⁸⁸ Halk SADUM fetvalarını ve görüşlerini devletin kararları gibi algıladı.

1944'te SADUM mevcut dinî geleneklere göre DKİK başkanı Polyanski'den Mekke'ye hac yapma izni verilmesini istedi. Polyanski SADUM'un bu isteğini SSCB Halk Komiserleri Konseyine bildirdi. Polyanski, SSCB'de Müslüman haccının son 20 yılda yapılmadığını göz önünde bulundurarak SADUM'a hac yapmaya izin verilirse öncelikle SSCB içinde Müslüman inananlar arasında Diniye Nezareti'nin otoritesini yükseltmek için olumlu bir öneme sahip olacağına inandığını söyledi. Öte yandan, Orta Doğu'nun Müslüman ülkelerinde SSCB'den hac ziyareti de olumlu bir şekilde algılanacağını ve bunun SSCB'de var olan "din özgürlüğünü" işaret edeceğini bildirdi. Yani, Polyanski V. M. Molotov'a bu isteği desteklemenin uygun olacağını ifade etmiştir.²⁸⁹ 10 Ekim 1945'te SSCB Halk Komiserleri Konseyi Başkan Yardımcısı Molotov, 20-22 kişinin Mekke'ye hacca gönderilmesine izin verdi.²⁹⁰ Böylece 6 Kasım 1945'te Sovyet Müslümanlarından 17 kişilik bir grup hac için Moskova'dan Mekke'ye yola çıktılar.²⁹¹ Hacdaki Sovyet Müslümanları Suudi Arabistan Kralı ile de bir araya geldiler. Sovyet hükümeti SADUM aracılığıyla başta

²⁸⁶ A. Alimuhamedov, *İslom Dinidagi Marosimçilik va Urf-Odatlar*, Taşkent 1969, s. 55-56.

²⁸⁷ KCMDA, 1711-fon, 1-liste, 88-d., s. 12.

²⁸⁸ KCCA, 708-fon, 10-liste, 1385-d., s. 36.

²⁸⁹ D. Yu. Arapov, *İslam i Sovetskoe Gosudarstvo (1943-1990) Sbornik Dokumentov* (Yayınlanmış Arşiv Belgeleri), Vipusk 3, Moskova 2011, s. 34-35.

²⁹⁰ Adı geçen eser, s. 41.

²⁹¹ Adı geçen eser, s. 42-43.

Arap ülkeleri olmak üzere yabancı ülkelerle kapsamlı ilişkiler kurmaya karar verdi.²⁹² Böylece iç ve dış siyasi nedenlerden dolayı Sovyet hükümeti tarafından Sovyet Müslümanlarına hacca gitmeye izin verilmiştir. Sovyetler İslam dünyasına Sovyetler Birliği'nde "din özgürlüğünün" olduğunu göstermeye çalışmıştır. Böylece savaştan önce bastırılmış olan dinî yaşam toparlanmaya başladı. Tamamen olmasa da Müslümanlar biraz daha rahat hareket etti. Çünkü o dönemde devletin de, SADUM'un da Türkistan Müslümanları üzerinde tam kontrol sağlaması zordu.

Savaş öncesi terör döneminden sağ kurtulan yaşlı din adamları yeniden ortaya çıktı ve bölgelerde küçük çocuklara Arapça öğretmeye başladı. Onlar cuma namazlarını yürüttü ve insanları yönetme konusunda da aktif oldular. Kitlesele olmasa da bölgelerde kutsal yerleri ziyaret etmek de yeniden canlandı. Orta Asya ve Kazakistan'ın kırsal kesiminde kadınlar arasında her çarşamba günü yerel kutsal yerlerde buluşma geleneği vardı, Yani, bu gelenek de yeniden canlanmıştır.²⁹³

SADUM Müftüsü dogmatik sorularla ilgili fetvalar (yasal görüşler) yayınladı, fakat ilk yıllarda bunu Müslüman nüfusu bir yana, bütün kayıtlı camilere bile yayılmasını sağlayacak bir mekanizma yoktu. SADUM'un kitlelele ile olan ilişkisi sadece cumhuriyetlerdeki temsilcilikleri (kadılıkılar) aracılığıyla gerçekleşti. Ancak Taşkent'in kadılıkılar üzerindeki kontrolü çok azdı ya da hiç yoktu. 1940'larda SADUM ile kadılıkıların ilişkileri iyi değildi. SADUM'un yönetimindeki Babahan ailesi devlet emriyle kimsenin gözünde İslami meşruiyeti sağlayamadı. Ayrıca Taşkent'in yerlileri olarak Babahan ailesinin öne çıkmasına Andijon, Kokand ve özellikle Buhara uleması karşı çıktı. Ancak Eşon Babahan'ın bölgede uzun zamandır etkili olan Nakşibendi tarikatından olması ona biraz avantaj da sağladı. 1946-1947'ye kadar SADUM, Orta Asya ve Kazakistan İslamı manzarasında devlet ve toplum tarafından kabul edilen bir varlık olmaya çalıştı. Bu, beş cumhuriyet boyunca devlet tarafından yasallaştırılan bir avuç cami üzerinde tam yetki verilmesini gerektirdi. SADUM için bu, personel, dogmatik konular ve Müslümanlar tarafından camilere yapılan önemli yardım bağışları üzerinde kontrol sahibi olmak anlamına geliyordu. Topluluklara bu düzeyde nüfuz etmek kolay bir iş değildi. Yolda iki engel vardı.

²⁹² A. Usmanhodjaev, *Jizn Muftiev Babahanovyh: Slujenie Vozrojdeniu İslama v Sovetskom Soyuze*, Moskova; Nijnii Novgorod 2008, s. 58-59.

²⁹³ E. Tasar, *The Institutionalization of Islam in Central Asia, 1943-1991*, New York 2017, s. 45.

Birincisi, camiler uzaktaki SADUM'a itaat etmeye karşı çıktılar ve ikincisi, camiler imam için kendi etkili din adamlarını seçmek istediler. Eşon Babahan, kırlara nüfuz eden bu Sufi ulemaların varlığında fark ettiği muhalefeti baltalamak istedi.²⁹⁴

Ocak 1946'da DKİK, SSCB'de bulunan 4 Müslüman Dinî İdarenin bireysel temsilcilerinin DKİK'e ön onay vererek SSCB boyunca tek bir dinî-idari Müslüman merkezini oluşturma sorununu defalarca gündeme getirdiğini bildirdi. DKİK başkan yardımcısı Sadovski, SSCB'de kurulacak tek müftülüğün faydalarını sıraladı. Ayrıca DKİK, bu konuyu inceleme sürecinde zorluk ve karmaşıklığını gösteren bir takım noktalar da belirlemişti. Bu noktalardan en önemlisi, Orta Asya ve Kazakistan ile Rusya Müslüman din adamları arasında bilinen bir karşıtlığın varlığı söylenmişti. Aynı derecede tanınmış bir otoriter figürün bulunmaması nedeniyle, merkezi yönetecek kişi hakkında çok büyük bir soru ortaya çıkabileceği ifade edilmişti. Ritüellerin farklılıklarının da karşılıklı düşmanlığın nedeni olabileceği bildirilmişti.²⁹⁵

Girişim Özbek liderleri ve Özbekistan'daki DKİK başkanı İbodov tarafından desteklendi. İbodov, Müftü Eşon Babakhan'ın da bu girişimi desteklediğini söyledi. Bakü'deki Transkafkasya Müslümanlarının Dinî İdaresi müftüsü de, Azerbaycan DKİK temsilcisi de tek bir müftülüğün kurulmasını desteklediler. Fakat DKİK'in Türkmenistan ve Tacikistan'daki temsilcileri SSCB boyunca tek bir müftülüğün kurulmasını uygun görmediler ve kendi gerekçelerini bildirdiler. Tacikistan temsilcisi SSCB'de Şiiler için Bakü merkezli bir müftülüğün ve Sünniler için Taşkent merkezli tek müftülüğün kurulmasının daha uygun olacağını söylemiştir.²⁹⁶ Kazakistan liderleri ile Kazakistan temsilcisi Sabitov, SSCB Müslümanlarının merkezi Diniye nezaretinin oluşturulması hakkındaki bu girişimi desteklemişlerdir. Sabitov, SSCB Müslümanlarının merkezi Diniye nezaretinin oluşturulması, DKİK'in Sovyet hükümetinin dinî kültler hakkındaki yasa ve kararlarını uygulamadaki çalışmasını kolaylaştıracağını söyledi.²⁹⁷ Bu, DKİK tarafından önerilen proje, Türkmenistan ve Tacikistan temsilcilerinin direnişiyle karşılaştı ve sonuçta uygulanmadı.

²⁹⁴ Adı geçen eser, s. 56-58.

²⁹⁵ KCMĐA, 1711-fon, 2-liste, 10-d., s. 27-28.

²⁹⁶ E. Tasar, *The Institutionalization of Islam in Central Asia, 1943-1991*, New York 2017, s. 48-54.

²⁹⁷ KCMĐA, 1711-fon, 2-liste, 10-d., s. 25-26.

SADUM *Dinî Kültler İşleri Konseyi*'ne bağlıydı. Daha doğrusu SADUM yönetimi devletin sıkı kontrolü altındaydı. SADUM sadece kayıtlı camileri ve imamları kontrol edebilirdi. Ancak camilerin ve imamların kaydı DKİK'in tavsiyesi üzerine devletin kararıyla gerçekleştirilmiştir. Devletin ve partinin din üzerine kendi yasaları vardı. SADUM'un Müslümanları ve imamları ilk etapta kontrol etmesi kolay olmadı. Bunun nedeni, bu bölgede daha önce bir merkeze bağlı bir dinî idarenin olmamasıydı. Yani, öyle bir gelenek yoktu, önce her bölge kendi imamını kendisi seçiyordu, cami açmada da özgür idiler. Artık öyle olmayacaktı, imamı SADUM belirleyecek ve camilerin açılmasında da devletin izni alınacaktı. Ayrıca savaş sırasında, devlet için camiler ve din adamlarını SADUM ile kontrol altında tutmak zor oldu. Tabii ki bu sadece geçici bir sorundu.

Sovyet Anayasası'nda dinin devletten ve okulun dinden ayrıldığı belirtilmiştir. Tüm vatandaşların dinî ritüelleri yerine getirme ve din karşıtı propaganda yapma özgürlüğüne sahip oldukları kabul edilmiştir.²⁹⁸ Yani, devlet açısından dine özgürlük verilmişti. Ancak SSCB tek partili devlettir. Devlette Komünist Partisi hakimdir. Komünist Partisi'nin nizamına göre ise parti üyesi “dinî önyargılara ve geçmişin diğer kalıntılarına karşı kararlı bir şekilde mücadele yürütmekle” yükümlü idi.²⁹⁹ Parti üyesi dine karşı mücadele etmekte zorunlu idi, partiye göre din ortadan kaldırılması gereken bir şeydi. Lenin'in dediği gibi devlet partisi açısından din bireyin özel sorunu olamazdı.

SSCB'de din devletten ayrılrsa da din ve devlet arasındaki ilişkiyi düzenleyen devlet yasaları vardı. Bunlardan temel belge, 8 Nisan 1929 tarihli “Dinî Dernekler Hakkında” adlı kararnamedir. Sovyet yasaları, 18 yaşına gelmiş vatandaşlara dinî ihtiyaçları karşılama ve dinî toplumlar ile gruplara bağlı olma hakkını tanımıştır. En az 20 kişiyi temsil eden inananların birliği dinî bir organizasyon oluşturabilirdi. İnananların dinî organizasyonu, faaliyetlerine ancak devlet kurumlarına belirtilen şekilde kayıt olduktan sonra başlayabilirdi. Kayıt olgusu, dinî bir organizasyonun yasaya uyma yükümlülüğünü üstlendiği ve aynı zamanda vicdan özgürlüğünü koruyan yasaların koruması altına girdiği anlamına gelirdi. Dinî bir organizasyon oluşumunda en önemli prensip gönüllülüktü. Her vatandaş dinî bir organizasyona

²⁹⁸ *Sovetskii Sotsialistik Respublikalar Odagının Konstitutsiası*, Moskova 1947, s. 24.

²⁹⁹ *Ustav Kommunističeskoj Partii Sovetskogo Soyuza*, Moskova 1968, s. 5-6.

katılabilir veya ondan sadece kendi özgür iradesiyle çekilebilirdi. Yasaların öngördüğü şekilde dinî bir organizasyon kuran inananlar birlikte dinî törenler yapma hakkına sahipti, din adamlarını seçebilirdi, bir ibadet binasını kullanabilir ve yönetebilirdi ve bu binanın bakımı için ibadethanede gönüllü bağış toplayabilirlerdi. Dinî bir derneğin işlerini, mülkünü ve parasını yönetmek için, dış temsil amacıyla olduğu gibi dinî organizasyonu kuran inananlar, genel kurulda kendi aralarından yürütme organını ve denetim komisyonunu seçerdi.³⁰⁰

Kurala göre Müslüman inananların cami açma başvurusunu DKİK temsilcisine sunmaları lazımdı. Camiler SSCB hükümetinin yasalarına dayanarak DKİK'in tavsiyesi üzerine Orta Asya ve Kazakistan'ın Halk Komiserleri Konseyleri kararına göre açılabilirdi. Talimatlara göre inananların cami açabilmesi için şehir (bölge) yürütme komitesi veya köy konseyi ile şahsen görüşmesi ve aşağıdakileri yapması lazımdı. İlk olarak dinî bir cemaatin kurucularının sayısının belirlenmesi gerekiyordu. Onların kişi sayısı 20'den az olsa cami açmalarına izin verilmezdi. İkincisi, cami binasının durumu, namaza uygunluğu kontrol edilirdi. Teknik, sıhhi tesisat ve yangın kontrol bürosunun izni talep edilirdi. Hanlık ve Çarlık döneminde inşa edilen camilerin yapıları genellikle eskiydi. Tabii ki yukarıdaki gereklilikleri karşılayamazdı. Sovyet yetkilileri bu nedenle sık sık camilerin açılmasına izin vermedi. Üçüncüsü, müminlerin açmak istediği caminin bulunduğu şehir veya ilçede başka bir caminin olup olmadığının belirlenmesi gerekiyordu. Orada kayıtlı bir cami daha varsa ikinci bir caminin açılmasına izin verilmezdi, müminlere çalışan camiye gidip ibadet etmeleri tavsiye edilirdi. Dördüncü olarak okunamayan dilekçeler olsa ve başvuruların yaşları, ikamet yerleri ve oy kullanma haklarından mahrum bırakılmış olup olmadıkları tespit edilmese dilekçeleri kabul edilmezdi. Bu bilgilerin talep edilmesinin amacı, başvuran 20 kişinin içinde 18 yaşının altında bir kişi veya oy kullanma hakkından yoksun bırakılan kişi olsa başvuru reddedilirdi. Beşinci olarak eğer cami açma başvurusu dinî idare tarafından reddedilirse veya başvurular listesinde inananların kişisel imzası yoksa, sahte bir imza varsa, bu tür başvurular reddedilmiştir. Altıncı, açılacak cami meşgulse, örneğin, orada okul, anaokulu, artel, fabrika vb. bulunursa veya insanlar orada yaşıyorsa, cami açılmasına izin

³⁰⁰ V. A. Kuroedov, *Religia i Tserkov v Sovetskom Gosudarstve*, Moskova 1982, s. 122-125.

verilmezdi.³⁰¹ Bundan devletin camilerin kaydolmasını zorlaştırdığını görebiliriz. Ayrıca aşağıda göreceğimiz gibi başlangıçta hem devletin hem de SADUM'un Müslümanları kontrol etmesi zordu ve çok fazla yasadışılık vardı.

Bu yıllar boyunca SADUM, himayesi altındaki camiler üzerinde tam idari kontrol elde etmek için mücadele etti. Yerel Müslümanlar ve yerel İslami otorite figürleri SADUM'un hareketine karşı çıktılar. Devlet partisi 1943-1944 reformları ile bağlantılı olarak yerel bürokratlara neredeyse hiçbir talimat vermedi. Dolayısıyla, yerel bürokratlar odak noktası başka yerlerde olduğu için dine baskı yapmayı bıraktılar. Sonuç olarak Müslümanlar, yerel yönetimlerin muhalefeti olmadan daha önce kapatılmış veya el konulmuş camileri izinsiz kullanmaya başladılar. Sovyet hükümeti İslam'a özgürlük vererek Sovyet vatanseverliğini güçlendirdi. Tüm dinler için kayıt gerekiyordu. Ancak Hristiyan kilisesine kıyasla cami, kayıtlı olmasına rağmen kontrol edilmesi zordu, çünkü Müslümanlar dinî ritüelleri sadece camide yapmıyorlardı. Bu nedenle kayıtlı Müslüman ibadethanelerinin sayısının azaltılması Orta Asya ve Kazakistan Müslümanlarının yaşamında çok etkiye sahip değildi. Gerçekten Müslümanların tam kontrolü için devletin caminin ötesindeki dinî yaşam labirentine girmesi ve saldırması gerekiyordu. Sovyet yetkilileri kısa sürede keşfettiği gibi, bu kolay bir iş değildi. Bununla beraber, savaş durumunda Müslüman askerlerin de İslam'a ilgisi artmıştı.³⁰²

SADUM'u ve Müslümanların hayatını kontrol edecek olan DKİK kurumunun Orta Asya ve Kazakistan'daki çalışmaları başlangıçta düzensizdi. Örneğin, başlangıçta Kazakistan ve onun illerinde DKİK temsilcileri hemen atanmadı. Bu nedenle, camilerin kaydı yavaş yürüyordu ve inananların cami açma dilekçeleri cevapsız kalıyordu. Kasım 1944'te Polyanski, Kazakistan Komünist Partisi Merkez Komitesi ile mutabık kalınarak Kazak SSC Halk Komiserleri Konseyi başkanı Ondasynov'dan Kazak SSC boyunca DKİK temsilcisinin görevlendirmesini istemiştir. Ayrıca Kazakistan ve onun illerinde DKİK'in temsilcilerinin bulunmaması, DKİK'i Kazakistan topraklarındaki dinî kurumların liderleriyle temas kurma fırsatından mahrum edeceğini ve camilerin açılması için DKİK'e gelen inanan

³⁰¹ R. M. Yusupov, *Uzbekistonda XX asrning 40-80 iillarida Musulmon Dinii Tashkilotlari va Ulamolar Faoliati*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Andijon 2008, s. 19-21.

³⁰² E. Tasar, *The Institutionalization of Islam in Central Asia, 1943-1991*, New York 2017, s. 50-52.

vatandaşların başvurularının dikkate alınmasını geciktireceğini bildirmiştir. Polyanski Ondasynov'dan Kazakistan'da temsilcinin atanması için acil önlemler almasını istemiştir.³⁰³

Kazak SSC Halk Komiserleri Konseyinin, Sabitov'u Kazakistan'daki DKİK temsilcisi olarak atamasına ilişkin kararı 30 Aralık 1944'te gerçekleşti. Sabitov o tarihten sonra çalışma odasını aramaya ve personel seçmeye başladı. DKİK'in Kazakistan'daki bölgesel temsilcilerine gelince Kazak SSC Halk Komiserleri Konseyi'nin yinelenen talimatlarına rağmen bölge yürütme komiteleri tarafından atanmaları ertelenmiştir. O tarihe kadar, Kazakistan'ın Guryev, Kostanay, Pavlodar, Karagandı, Kızılorda ve Kuzey Kazakistan gibi sadece altı ilinde DKİK'in yetkili temsilcileri bulunmuştur.³⁰⁴ Yani, DKİK kurulduktan ancak 7 ay sonra onun Kazakistan'daki temsilcisi atandı ve işe başladı.

Şubat 1945'te Polyanski, Sabitov'a illerdeki temsilcilerin hızlı atanması için önlemler almasını önermiştir. Özellikle Kazak SSC Halk Komiserleri Konseyinin bu konuda bölge yürütme komitelerine uygun bir talimat vermesi gerekliliği ve Kazak SSC'nin tüm illerinde DKİK temsilcilerinin bulunmaması, Kazak SSC'deki dinî kültürlerin faaliyetleri ile ilgili sorunların çözümünde ciddi zorluklar yarattığını bildirmiştir.³⁰⁵ Mayıs 1945'te Polyanski bu meseleyi Kazakistan Komünist Partisi Merkez Komitesi Sekreteri N. A. Skvortsov'a bildirdi. Polyanski Sabitov'un bilgi raporuna bakarak Kazak SSC'de DKİK'in bölgesel temsilciler kurumunun kurulması ile ilgili durumun tamamen tatmin edici olmadığını ve temsilcilerin 16 ilin sadece 9'unda atandığını söylemiştir. Öte yandan, Kazak SSC bölgelerindeki 9 yetkili temsilciden 4'ü geçici veya eşzamanlı olarak atanmıştır. Polyanski Skvortsov'tan bu konuda önlem almasını istemiştir.³⁰⁶

Böylelikle, başlangıçta DKİK'in bölgelerdeki temsilcileri kendilerine ek olarak başka hizmet alanlarında da çalışmıştı. Bölgelerden temsilci olarak daimi bir çalışan insanın olmadığını görebiliriz. Kazak SSC Halk Komiserleri Konseyi başkanı N. Ondasynov'un 5 Haziran 1945'te Guryev bölge yürütme komitesi başkanı Şaripov'a gönderdiği mektupta, geçici veya eşzamanlı olarak görevlendirilen

³⁰³ KCMDA, 1711-fon, 1-liste, 4-d., s. 112.

³⁰⁴ KCMDA, 1711-fon, 1-liste, 4-d., s. 1.

³⁰⁵ KCMDA, 1711-fon, 1-liste, 4-d., s. 14.

³⁰⁶ KCMDA, 1711-fon, 1-liste, 4-d., s. 68.

DKİK'in il temsilcisinin, işini kurmak için tüm sorumluluğu hissetmeyeceğini, DKİK'in mektuplarına ve taleplerine her zaman cevap vermeyeceğini, dinî kültlerin ve din adamlarının faaliyetlerini tatmin edici bir şekilde incelemeyeceğini bildirmiştir. Bu nedenle, bu çalışma için zaman içinde işte gerekli bilgi ve becerileri kazanabilecek kalıcı bir çalışan tahsis edilmesi gerektiğini vurgulamıştır.³⁰⁷

Camilerin açılması için inananların başvurularının ön değerlendirmesi ve doğrulanması DKİK'in bölgesel yetkili temsilcisi tarafından gerçekleştirilmiştir. Bölge temsilcisi, cami binasının açılması için müminlerin başvurularını kontrol ederek gerekli verileri toplar ve başvurunun gerekliliklere uygun olduğunu tespit ederek bir sonuç çıkarır ve başvurunun değerlendirilmesi için bölge yürütme komitesine sunar. Bölge yürütme komitesi, müminlerin cami açma dilekçesini yerine getirmenin uygun ve gerekli olduğunu tespit ederse, sonuçlarını Cumhuriyet Halk Komiserleri Konseyine gönderirdi. Cumhuriyet Halk Komiserleri Konseyi ise caminin açılmasıyla ilgili bölge yürütme komitesinin görüşünü kabul ettiğinde bu konuyla ilgili ön kararını bu sorunu çözmek için SSCB DKİK kurumuna gönderirdi ve DKİK buna karşılık bu konudaki kendi kararını onaylatmak için SSCB Halk Komiserleri Konseyine sunar. Yani, nihai karar ise SSCB Halk Komiserleri Konseyi tarafından verilmiştir.³⁰⁸

Başlangıçta birçok temsilci ibadethanelerin açılmasıyla ilgili materyal tasarımını ihmal etmiştir. Aralık 1945'te Sabitov, bölge yürütme komitelerinin verdiği bilgilerde genellikle inananlar tarafından talep edilen ibadethanelerin durumu (konum, teknik uygunluk vb.) hakkında, en azından gösterge niteliğinde, açılması planlanan ibadethanelere hizmet edecek inananların sayısı ve din adamlarının varlığı hakkında bilgi verilmediğini söyledi. Cami açma konusunda başvuranlar listesinde başvuranların kendileri hakkında bazı bilgilerin (yaş, meslek, adli sicil vb.) bulunmadığı durumlar da olmuştur. Sabitov, gelecekte tüm yetkili temsilcilerin bu eksikliklerin üstesinden gelmesi gerektiğini bildirdi ve bilgilerin devlet kararnamesine uygun olarak verilmesinin lazım olduğunu söyledi.³⁰⁹

³⁰⁷ KCMDA, 1711-fon, 1-liste, 1-d., s. 125.

³⁰⁸ KCMDA, 1711-fon, 1-liste, 1-d., s. 3.

³⁰⁹ KCMDA, 1711-fon, 1-liste, 1-d., s. 30.

Mesela, bölgesel temsilcilerin bu kadar edindikleri pasifliğin bir sonucu olarak 1946 yılın ortasında birçok dinî cemaat kayıt dışı kalmıştır. O tarihe kadar Kazakistan'da toplam 15 cami kayıt edilebilmişti. Eski ibadethanelerin neredeyse tümü, bilindiği gibi, kültürel ve ekonomik amaçlarla (kulüpler, müzeler, yurtlar, pastaneler, vb.) meşguldü. Devlet onları boşaltmaya izin vermemiştir ve inananların kaydolmak istediği özel binaların, teknik ve sıhhi denetim açısından gereksinimleri karşılamadığı söylenmiştir. Dolayısıyla camilerin kayıt edilmesi meselesinde gecikmeler olmuştur. Bu durum bazen müminleri yasadışı hareket etmeye veya yeni camiler inşa etmeye teşvik etmiştir. Devlet partisi açısından bu eğilimlerin her ikisi de istenmeyen bir durumdu. Devlet için bu gibi durumlarda, müminlere eski camileri aktarmak, yeni binaları inşa etmelerine izin vermekten daha avantajlıydı.³¹⁰

İlk yıllardaki DKİK işlerinin düzensiz olduğundan dolayı inananların cami açma başvuruları cevapsız kalıyordu veya caminin kayıt edilmesi uzuyordu. Bütün bu nedenler inananları yasadışı hareketlere itti. Hatta SADUM tarafından atanan kayıtlı din adamlarını bile. 1946'da hiçbir kayıtlı caminin bulunmadığı yerlerde SADUM tarafından mollalar atanmıştır. Böyle bir durum kesinlikle Kazakistan'da da gerçekleşti. DKİK'in Kazakistan ve Özbekistan'daki temsilcileri SADUM'dan kayıtlı caminin bulunmadığı yerlerde mollaların atanmasının sona erdirilmesini istemiştir.³¹¹

İnananlara hizmet etme hakkı ve molla olma hakkı kimliği sadece SADUM tarafından verilirdi. Fakat Kazakistan'da SADUM tarafından atanan kayıtlı imamların da kayıtsız din adamlarına imamlık kimlik dağıttığını görebiliriz. Mesela, 1945'te Jambıl şehrinin kayıtlı imamı Abdulla Abduhalikov, çeşitli kayıtsız din adamlarına belirli bir bölgeye imam olması için izin kimliğini dağıtmış. Abduhalikov Şu ilçesinde yaşayan Daulet Anarbayev'e, bu bölgedeki kolhozlarda imam olabilmesi için bir kimlik vermiş. 1945 yılın sonunda Sabitov, Jambıl şehrinde yaşayan molla Abduhalikov'a, molla olmak ve farklı amaçlarla müminlerden para toplamak için çeşitli din adamlarına kimlik vermesini durdurmasını söylemiş. Ayrıca Abduhalikov'tan çeşitli kişilere verdiği tüm kimlikleri geri almasını istemiş. Abduhalikov'a, mollanın sadece SADUM tarafından atanacağı, dinî ve vatansever

³¹⁰ KCCA, 708-fon, 10-liste, 1385-d., s. 29-31.

³¹¹ KCCA, 708-fon, 10-liste, 1385-d., s. 32.

amaçlar için bağış toplama sadece kayıtlı caminin bulunduğu topraklarda gerçekleştirilebileceği anlatılmış.³¹² Bu belgeden bazı kayıtlı imamların, savaş yıllarında bağış toplamak için bazı kayıtsız imamlara izin kimliğini verdiğini görebiliriz.

Savaş sırasında din adamları Kızıl Ordu için para ve yiyecek toplamıştı. Bazı din adamları bunun için Stalin'den teşekkür de aldılar. Savaşın sona ermesiyle din adamları camiler ile dinî merkezlerin bakımı için ve savaşta ölen askerlerin ailelerinin lehine para topladılar. Gördüğümüz gibi 1946'da Kazakistan'da kayıtlı cami sayısı çok azdı. Bunun ana sebebi ibadet yapılacak binaların eksikliği idi. Bilinen suçun belirli bir kısmı yerel hükümet çalışanlarına ve DKİK'in yetkili temsilcilerine de düşmüştür. Çünkü inananlar tarafından yapılan kayıt başvurularının değerlendirilmesi aylarca hatta yıllarca sürdü. İnananların kayıt başvurularını dikkate almadaki ve eski ibadethanelerin onlara verilmesindeki gecikmeler, inananları yasadışı durumlara, daha doğrudu, özel evlerde ibadet etmeye ya da yeni camiler inşa etmeye yöneltti. SADUM'un kayıtlı camilerin olmadığı yerlerde mollaları izinsiz ataması 1946 yılının sonunda durdurulmuştur. Hatta SADUM'un Kazakistan'daki üyesi Şamsutdinov, kayıtdışı mollalarla mektuplaşmış ve onlara çeşitli amaçlar için para toplama talimatını vermiştir. DKİK'in talimatlarına göre bağış toplamanın sadece kayıtlı camilerin olduğu yerlerde gerçekleştirilmesi lazımdı. Bu düzen bazen bozulmuştur. Bu talimatlara göre geliri olan tüm mollalar kayıtlı olsun ya da olmasın vergiye tabi olmuştur. Ancak DKİK, kayıtdışı imamların vergilendirilmemesini önermiştir, çünkü vergilendirme onların faaliyetlerini yasallaştıracaktı. Yani, kayıtsız din adamlarından vergi alınırsa onlar kendilerini kayıtlı hissedebilirlerdi. Her durumda, bu soru açıklama gerektirmiştir.³¹³

Temmuz 1945'te SADUM'un Kazakistanlı üyeleri A. Şamsutdinov ile Ş. Tuganbaev bile Sabitov'tan bazı bölgelere kayıtsız mollaların atanması için izin verilmesini istemişler. SADUM, kendi Nizamına göre Kazakistan'daki tüm faaliyetlerini Kazakistan Müslümanlarından seçilen kendi üyeleri aracılığıyla yerine getirmesi gerekti. O zaman Kazakistan'da SADUM'un üç üyesi vardı, onlar; Semey'den A. Şamsutdinov, Almatı'dan Ş. Tuganbaev ve Ural'dan L. Joldıbaev'ti.

³¹² KCMDA, 1711-fon, 1-liste, 1-d., s. 139, 153.

³¹³ KCCA, 708-fon, 10-liste, 1385-d., s. 39-43.

Bunlardan A. Şamsutdinov, o zamana kadar Kazakistan'ın tüm mollalarıyla mektuplaşarak onlara ülkenin savunma fonu için para toplama konusunda talimat vermiştir. A. Şamsutdinov'un yazıştığı bu mollalar hepsi kayıtlı değildi, çünkü camileri yoktu. Sabitov, "Kazakistan'da yaşayan ve Şamsutdinov da dâhil olmak üzere SADUM üyeleri, camilerin olmadığı yerlerde molla atamamalı, kayıtlı olmayan mollalara ülkenin savunma fonuna bağış toplama konusunda talimat vermemeli" demiştir. DKİK tarafından boş bina olmadığı için Kazakistan'da cami açmanın büyük bir sorun olduğu söyleniyordu. Camilerin tüm eski binalarının meşgul olduğu, kültürel ve ekonomik amaçlar için kullanılmakta olduğu tekrarlanıyordu. Devlet onları boşaltamazdı ve yenilerinin inşa edilemesine de izin vermezdi. Ancak inananların ibadeti hiç durmamıştır. İnananlar özel evlerde toplanarak dinî ritüellerini yerine getiriyorlardı.³¹⁴

Sovyet yetkilileri, SADUM'un kurulmasından itibaren Şamsutdinov'un kayıtsız mollalarla mektuplaşarak onlara ülkenin savunma fonuna bağış toplama konusunda talimat verdiğini biliyorlardı fakat savaş durumundan dolayı buna göz yumuyordu. SADUM'un kayıtsız mollalara böyle talimatlar verdiğinin ve onlarla irtibatta olduğunun yasadışı hareket olduğunu, devlet savaş bittikten sonra hatırlamıştır. Sovyetler, bu işin devlet yasalarına aykırı olduğunu savaşta Müslüman dinî liderlerini ve İslam sloganlarını kullandıktan sonra söylediler. Arşiv belgelerine baktığımızda, DKİK temsilcisinin, Kazakistan'da inananlara cami olarak verilecek binaların olmadığını, eski cami binalarının meşgul olduğunu sık sık söylediğini görebiliriz. Tabii ki, 1930'lu yıllarda neredeyse bütün camilere el konulduktan sonra o binaların devlet tarafından her türlü amaçta kullanılmaya başladığını biliyoruz. Fakat boş olan, kullanılmayan camiler de vardı.

Örneğin, 1945 yılının sonunda dinî faaliyetlerin yüksek ve nüfusun da fazla olduğu Güney Kazakistan ilinden örnek verecek olursak bu bölgede 163 cami binası bulunmuştur. Bunlardan SADUM'a bağlı olarak açılmasına izin verilen kayıtlı cami sayısı ise sadece 1 tane idi. Diğerlerinin durumu ise şöyleydi: Kamulaştırılmış bina olarak kullanılan cami sayısı 1 tane, kültür ve eğitim amaçlı kullanılmakta olan cami sayısı 34, üretim organizasyonlarının depoları olarak kullanılan cami binası sayısı

³¹⁴ KCMDA, 1711-fon, 2-liste, 4-d., s. 23-25.

107 idi. Boş camilerin sayısı ise 20 tane olmuştur.³¹⁵ Görüldüğü gibi boş camiler de vardı, hepsi kullanılmıyordu. Fakat bu camilerin kaçının şehirde veya köyde bulunduğu gösterdiğimiz arşiv belgelerinde belirtilmemiştir.

1945 yılının sonunda Jambıl ilinde ise toplam 25 cami binası bulunmuştur. Bunlardan kayıtlı cami sayısı 2 tane idi. Kamulaştırılmış bina olarak kullanılan cami sayısı 1 tane, belediye binası olarak kullanılan cami sayısı 1, kültür ve eğitim amaçlı kullanılmakta olan cami sayısı 2, konut binaları olarak kullanılan cami sayısı 6, üretim organizasyonlarının depoları olarak kullanılan cami binası sayısı 14 tane idi. Boş camilerin sayısı ise 1 tane olmuştur. Bu bölgede Ekim Devrimi'nden önce 56 cami bulunmuştur.³¹⁶ Eski cami binalarının çoğu devlet tarafından her türlü amaçlı kullanılıyordu. Kayıtlı camilerin sayısı ise azdı. SADUM sadece kayıtlı ulemayı ve kayıtlı camileri yönetebiliyordu ve kontrol edebiliyordu.

SADUM'un kurulmasından sonra Orta Asya ve Kazakistan'da inananlar cami açmak ve mollaları kaydettirmek için DKİK'e çokça başvuru yaptılar. Fakat yukarıdaki saydığımız nedenlerden dolayı camilerin açılması uzuyordu veya hiç izin verilmiyordu. Orta Asya cumhuriyetlerinin geçmişte camisi bulunmayan köylerinin ve ilçelerinin inananlarından bile mollaları kaydettirmelerine izin verilmesi yönünde dilekçeler çok olmuştur.³¹⁷

1949 yılına kadar Kazakistan boyunca toplam 22 cami resmî olarak kaydedilmiştir. Yani, SADUM'a Kazakistan'dan 22 cami bağlıydı. Şamsutdinov DKİK'in tekrarlanan uyarılarını görmezden gelerek o yıla kadar kayıt dışı mollalarla bağlantısını kesmemiştir. Şamsutdinov bazı kayıtsız mollalara mektup göndererek onların faaliyetlerini canlandırmıştır. DKİK'in talimatlarına göre kayıtlı imamlar faaliyetlerini sadece kayıtlı olduğu organizasyonun topraklarında gerçekleştirebilirdi. Ancak bazı kayıtlı imamlarda kendi faaliyetlerini topluluk dışına yayma eğilimi olmuştur.³¹⁸

Ocak 1952'de Orta Asya ve Kazakistan'ın beş cumhuriyetinde SADUM'a bağlı toplam sadece 157 cami bulunuyordu (EK 2). O yıl Sovyetler Birliği topraklarında toplam 357 kayıtlı cami vardı. DKİK Müslüman inananların dinî

³¹⁵ KCMDA, 1711-fon, 2-liste, 1-d., s. 3.

³¹⁶ KCMDA, 1711-fon, 2-liste, 1-d., s. 7.

³¹⁷ KCMDA, 1711-fon, 2-liste, 4-d., s. 4.

³¹⁸ KCMDA, 1711-fon, 2-liste, 24-d., s. 6-8.

hayatını, yaptığı dinî ritüelleri kontrol ediyordu. Müslümanlar tarafından gerçekleştirilen ve DKİK tarafından kontrol edilen dinî törenler şunlardı: günlük beş vakit namaz, Cuma namazı, oruç, Ramazan ve Kurban Bayramı, kurban kesmek, dinî nikah, bebeklere isim verilirken kulağına ezan okumak, çocuğu sünnet etmek ve cenaze.³¹⁹

Orta Asya ve Kazakistan'da SADUM'un kuruluşundan 1958'e kadar dinî bir canlanma gerçekleşti. Kayıtlı cami sayısı, camiye gelen ziyaretçi sayısı ile camilere yapılan bağış miktarı artmıştır. Mesela, DKİK'in Almatı ili boyunca temsilcisi A. Soltovski 1957'deki kendi raporunda, 1945'e kadar şehirde ve bölgedeki köylerde hiçbir dinî grubun açıkça hareket etmediğine bakarak din ile iş bitti diye düşündüğünü ve 1946'dan itibaren ise dinî grupların, grup halinde ibadet yaparak ve ibadethanelerin açılmasına başvurarak kendilerini göstermeye başladığını ifade etmiştir. Saltovski, ibadethanelerin açılmasını isteyen din adamlarıyla ilgili, onların "kendilerini oldukları gibi göstermeye başladığını" söylemiştir. Almatı şehrindeki kayıtlı camiye ibadet için gelenlerin çoğu başlangıçta yaşlı erkekler olmuştur. Ayrıca ondan sonraki her yıl camiye gelenlerin sayısı artmış. Hatta camiye gelen kadınların sayısı da çoğalmıştır. Cuma namazı vaktinde, özellikle Ramazan ve Kurban Bayramında camiye gelenlerin sayısı çok olmuştur.³²⁰

Görüldüğü gibi 1950'li yılların başına kadar SADUM'un kendine bağlı din adamlarını kontrol etmesi zor oldu. SADUM üyeleri bile yasadışı hareketlerde bulundu. 20 Ocak 1947'de SADUM'un 2. Genel kurul toplantısı (plenumu) yapıldı. Plenum, esas olarak organizasyon sorunlara odaklanan bazı konuları ele aldı. Plenumda SADUM liderliğindeki bazı din adamlarının bu örgütün nizamına tam olarak uymadığı tartışıldı. Mesela, Kazakistanlı Kadı Şarif Tuganbaev'in 22.500 sumluk sadakayı kötüye kullandığı, Diniye Nezareti'nin Kırgızistanlı Denetim Komitesi üyesi olan Şafoathoca Haliknazarov'un yapmaya yetkili olmadığı halde resmî camileri açmak için Oş'a gittiği ve orada imamları atadığı söylenmiştir. Kırgızistan Kadısı Olimhon Tora Şakirhocaev ise yapılan işler hakkında SADUM'a rapor vermemiş ve gönüllü olarak hareket etmiştir. Diniye Nezareti'nin Denetim

³¹⁹ D. Yu. Arapov, *İslam i Sovetskoe Gosudarstvo (1943-1990) Sbornik Dokumentov* (Yayınlanmış Arşiv Belgeleri), Vipusk 3, Moskova 2011, s. 99-100.

³²⁰ KCMDB, 1711-fon, 2-liste, 75-d., s. 85-86.

Komitesi Türkmenistanlı üyesi Şayh Ahun'un da görevlerini yerine getiremediği bildirilmiştir. Plenumun gündemindeki bir diğer önemli konu, Müslüman kadınlarının peçe takmadan yürüyebilmesi için fetva verilmesi idi. Plenum, "kadınların şeriatta açık yürümelerine izin verilir, peçe takmaya zorlanmaz" diye karar almıştır.³²¹

SSCB Hükümeti'nin izniyle SADUM, Aralık 1948'de Taşkent şehrinde Özbekistan, Türkmenistan, Tacikistan, Kazakistan ve Kırgızistan Müslüman din adamlarının ve inananlarının ikinci kongresini gerçekleştirdi. Kongreye 96 delege katıldı. Buna ek olarak SSCB Müslümanlarının diğer 3 diniye nezaretinin müftüleri de konuk olarak katılmıştır. Kongre, Diniye Nezareti'nin ve denetim komisyonunun yeni üyelik seçimlerini gerçekleştirdi. Kongre, daha önce var olan 3 yıllık süre yerine, kongreyi her 5 yılda bir toplayacak şekilde, değişikliği kabul eden SADUM nizamını onayladı. Yeni SADUM'a 11 üye ve 3 aday seçildi. 1943'ten itibaren bu görevi sürdüren Müftü Eşon Babahan oybirliğiyle yine SADUM Başkanı olarak seçildi.³²²

1948'de Ramazan ayı ile bağlantılı olarak Eşon Babahan inananlara yazılı bir fetva yayınladı. Müftü Eşon Babahan, şeriata göre hamile ve emziren kadınlar, iş yerinde sıkı çalışma yapan işçiler ve hastalar için oruç tutmanın gerekli olmadığını açıkladı. Ayrıca Eşon Babahan, inananlara fitır sadaka vermenin de zorunlu olmadığını bildirmiştir. Yani, Müftü Eşon Babahan, Sovyetler Birliği'nde yoksulluğun zaten ortadan kaldırıldığını ve dürüstçe çalışanların fitır sadakasına ihtiyacı olmayacağını ifade etmiştir. Tüm kayıtlı camilerde müftünün bu açıklaması okunmuştur.³²³ Öyle anlaşıyor ki SADUM'un fetvaları, devletin istekleriyle örtüşüyordu.

SADUM tüzüğüne göre Kazakistan'da bir ilde on veya ondan daha fazla kayıtlı cami bulunursa SADUM'un atadığı kadının altında Diniye Nezareti'nin muhtesipleri olabilirdi. Kazakistan'da hiçbir bölgede ondan fazla cami yoktu, bu nedenle muhtesip olmamıştır. SADUM cumhuriyetlerde kendi liderliğini kadılıklar

³²¹ A. M. Salmonov, *Uzbekistanda Musulmon Dinii Muassasa va Tashkilotlar Faoliyati Tarihi (1917-1950 iillar)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Fargona 2008, s. 116-117.

³²² D. Yu. Arapov, *İslam i Sovetskoe Gosudarstvo (1943-1990) Sbornik Dokumentov* (Yayınlanmamış Arşiv Belgeleri), Vipusk 3, Moskova 2011, s. 65.

³²³ Adı geçen eser, s. 85-86.

ve caminin imamları aracılığıyla sürdürmüştür. 1957'nin sonunda Kazakistan'da 26 kayıtlı cami bulunmuştur. Her camide bir imam (bazı yerlerde iki imam) ve bir müezzin bulunuyordu. Buna ek olarak her camide bir mütevellilik (cami konseyi) ve 3-5 kişilik bir denetim komisyonu vardı.³²⁴ Devlet caminin açılmasına mümkün olduğunca izin vermemeye çalıştı. Kayıtlı cami sayısında hafif bir artış ve azalış oldu. Özbekistan'da 1 Ocak 1956 itibarıyla kayıtlı cami sayısı 62 iken, 1 Ocak 1958'de kayıtlı cami sayısı 78'e ulaşmıştır.³²⁵

İnananlar tarafından kayıtlı camilere yapılan bağış miktarında ve camiye gelen inanan Müslümanlar sayısında artış olmuştur. Örneğin, 1953'te Kurban Bayramı'nda Türkistan'daki Hilvat Camisine gelen inananların sayısı 3.800 kişi ve Kurban Bayramı'nın ilk gününde toplanan para miktarı 5.700 ruble idi. Aynı camiye 1957'deki Kurban Bayramı'nda gelen inananların sayısı ise 4.200 kişi ve Kurban Bayramı'nın ilk gününde camiye yapılan bağış miktarı 6.800 rubleye ulaşmıştır. Yukarıdaki örnekten görülebileceği gibi camiye gelen kişi sayısı ve bağış toplama önceki yıllara göre artmıştır. Güney Kazakistan'daki diğer kayıtlı camilerde de durum aynıydı.³²⁶

1943-1959 yıl arasında SADUM bir gelişme döneminden geçti. Devletin din üzerindeki baskısı azaldı. Devlet ve SADUM Müslüman yaşamını kontrol etme konusunda deneyim kazanmıştır. DKİK ile SADUM arasındaki ilişki gelişmiştir. Türkistan coğrafyasında hafif bir şekilde olsa bile kayıtlı camilerin sayısı artmıştır.

3.1.1. Din Eğitimi Çalışmaları

Sovyetlerin 1943'te SADUM'un kurulmasına ve camilerin açılmasına izin verdiğinden çok yavaş olsa bile kayıtlı camiler 1944'ten itibaren açılmaya başlamıştı. Fakat SADUM'da ve onun organizasyonlarında çalışacak Sovyet ve SADUM politikalarına uyarlanmış uzmanlar, imam-hatipler, müderrisler çok azdı. SADUM'un kendi imamlarını kendisi yetiştirebilmesi için eğitim kurumuna ihtiyacı vardı. Devlet buna da izin verdi. 1944'te NKGB'nin devlet partisine, SADUM için Müslüman din adamlarını yetiştirecek olan medresenin açılmasına izin vermesini

³²⁴ KCMMA, 1711-fon, 2-liste, 75-d., s. 139.

³²⁵ R. M. Yusupov, *Uzbekistonda XX asrning 40-80 iillarida Musulmon Dinii Tashkilotlari va Ulamolar Faoliati*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Andijon 2008, s. 30.

³²⁶ KCMMA, 1711-fon, 2-liste, 75-d., s. 127-128.

önerdiğini söylemiştik. 10 Ekim 1945'te Halk Komiserleri Konseyi'nin emriyle SADUM içindeki iki dinî eğitim kurumunun, Yani, Buhara'daki Mir Arab Medresesi ile Taşkent'teki Barakhan Medresesinin faaliyetlerine izin verildi. O zaman pratikte sadece Mir Arap Medresesi açılabilirdi, Taşkent'teki Barakhan Medresesi ise 1956'da açıldı.³²⁷

Mir Arab Medresesi resmen 1946'da açılmıştır. Aslında, bu sonuç kendi başına elde edilmedi. SADUM Başkanlığı'nın 6 Şubat 1945 tarihli toplantısında dinî bir medrese açılması konusunda yapılan birkaç tartışma sonrasında, hatipler ve müderrisler yetiştirmek üzere Taşkent ve Buhara'da dinî ve bilimsel programlara sahip bir medresenin açılması gerektiği söylenerek DKİK'in Özbekistan'daki temsilcisine başvurmaya karar verilmişti. Mart 1945'te, SADUM Başkanlığı kararının bir kopyası DKİK temsilcisi İbodov'a gönderilmişti. İbodov, SADUM kararını Özbekistan Halk Komiserleri Konseyi başkanı A. Abdurahmanov'a tanıtmıştı. Özbekistan Halk Komiserleri Konseyi Başkanı adına bir mektup hazırlanarak SSCB DKİK kurumuna gönderilmişti. Bu mesele ile ilgili Polyanski ile İbodov arasında birkaç yazışma olmuştur.³²⁸

Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Diniye Nezareti Jurnalı dergisinin Ocak-Şubat 1946 sayısında, Diniye Nezareti'nin 2 Mayıs 1945'te imzaladığı 12 sayılı kararından bir alıntı yayınlanmıştır. O alıntıda SADUM, din adamlarını yetiştirmek için Taşkent ve Buhara'da medreseler açmayı gerekli bulduğu, açılacak medresenin öğrenim süresi dokuz yıl olacağı, beş yıl ibtidai (ilköğretim), dört yıl rüştiye (orta öğretim) olarak adlandırılacağı ve sonra hazırlık ve yüksek sınıflarının açılışı planlanacağı yazılmıştır. Ayrıca bu açılacak medreselerde öğrenciler için sıcak yemek ve konaklama sağlanacağı, dinî medrese ve oradaki öğrencilerin masraflarının dindar Müslümanların gönüllü bağışlarıyla karşılanacağı, öğrenim süresi yılda dokuz ay olacağı ve Ağustos ayının ilk gününden Mayıs ayının ilk gününe kadar süreceği ifade edilmiştir. Ondan önce, Özbekistan'daki DKİK kurumu, SADUM'un dinî personel yetiştirme ihtiyacı konusundaki taleplerini inceledikten sonra, 14 Mart 1945'te, Buhara bölge yürütme komitesine bölgedeki tarihî binalardan birini dinî

³²⁷ Adı geçen eser, s. 40.

³²⁸ R. M. Yusupov, *Uzbekistonda XX asrning 40-80 iillarida Musulmon Dinii Tashkilotlari va Ulamolar Faoliati*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Andijon 2008, s. 98.

okul açması için Diniye Nezareti'ne teslim etmesi talimatını vermiş. Bölge idaresi ise Buhara'daki eski eserler, Çor Bakr, Abdullohon ve Mir Arab medreselerinin binalarını önermiş ve SADUM liderliği, yeni eğitim kurumu için bunların içinde Mir Arab Medresesi'nin binasını seçmiştir.³²⁹

SADUM Taşkent medresesine 30, Buhara medresesine 60, toplam 90 öğrenci kabul etmeyi hedeflemiştir. Öğrencilerin Orta Asya ve Kazakistan cumhuriyetlerinden kabul edilmesi ve medreseye 23-35 yaş arasındaki kişilerin alınması planlanmıştır. Arap alfabesini, Arap dilini ve Fars dilini bilmeyen insanların ilk sınıfa kabul edilmesi hedeflenmiştir. Sonra Moskova'nın 10 Ekim 1945'teki kararına dayanarak Özbekistan Halk Komiserleri Konseyi de SADUM'a 29 Kasım 1945'te Müslüman din adamlarını yetiştirmesi için Taşkent ve Buhara'da medreseler açmasına izin vermeye karar verdi. Mimarlık Yönetimi'ne de Barakhan ve Mir Arab medreselerini SADUM'a kiraya vermesi talimatı verildi. Devletten izin alındıktan sonra medreseleri açmak için aktif hareket başladı. Buhara'daki Mir Arab medresesinin onarılması ve açılması için hazırlıklar yapıldı. İbodov, Aralık 1945'te SADUM'un Kazakistan, Tacikistan, Kırgızistan ve Türkmenistan'daki temsilcilerine mektup göndererek SADUM'a medreseleri açma izni verildiğini bildirdi. Ayrıca medreselere öğrencilerin kabul edilmeye başladığını ve kabul şartlarının içeriğini tebliğ etti. Medreselere Özbekistan'dan 25, Kazakistan'dan 25, Tacikistan'dan 17, Kırgızistan'dan 17 ve Türkmenistan'dan 15 öğrenci kabul edilmesi hedeflenmekteydi.³³⁰

Medrese açılmasına resmen yılsonunda izin verilse de SADUM'un medreseye öğrenci toplama çalışmaları daha önce başlamıştır. Ocak 1945'te SADUM, Kazakistan'da yaşayan üyelerine ve bireysel mollalara Taşkent ve Buhara şehirlerinde açılacak olan medreselere öğrenci seçmeleri için mektuplar göndermiştir. Kazakistan'a gönderilen mektupta, medresede Kazakistanlı öğrenciler için 37 yer ayrıldığı bildirilmiştir. Seçilen öğrencilerin yaşı 23 ila 35 arasında olmalıydı ama SADUM'un Kazakistan'a gönderdiği bir sonraki mektubuna göre seçilecek öğrencilerin yaşı 18 ila 40 arası olarak belirlenmiştir. Ancak Kazakistan'da

³²⁹ H. Yuldoşhujayev, İ. Kayumova, *Uzbekiston Ulamolari*, Taşkent 2015, s. 43.

³³⁰ R. M. Yusupov, *Uzbekistonda XX asrning 40-80 iillarida Musulmon Dinii Tashkilotlari va Ulamolar Faoliati*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Andijon 2008, s. 99-100.

medreseye seçim süreci çok zayıf geçmiştir. SADUM'un Kazakistanlı üyesi Şamsutdinov'a göre Ocak 1946'ya kadar Kazakistan'da medresede okumak için sadece 8 başvuru yapılmıştır. Sabitov bu konuyla ilgili Kazakistan bölgesel temsilcilere talimat vermiştir.³³¹

SADUM medreseleri için, Orta Asya ve Kazakistan'da uzun süre eğitim merkezleri olan Buhara'daki Mir Arab medresesinin binasına ek olarak Taşkent'teki Kukaldaş medresesinin binası da boşaltıldı. Taşkent'teki Barakhan medresesi tarihte XVI. yüzyıldan beri bilimsel bir merkez olarak yüksek bir statüye sahipti ve binası 26 oda, medrese ve camiden oluşuyordu. Yani, bu medresenin binasıyla beraber Buhara'daki Çor Bakr kompleksinin binaları (iki katlı bina, 21 oda, 2 büyük camiden oluşmaktadır) da kullanım için SADUM eğitim kurumlarına verilmiştir.³³²

Bir süre hazırlıktan sonra eski bir eğitim kurumu olan Mir Arab Medresesi yeniden işe başladı. SADUM üyesi Başırhon İshakov medresenin ilk müdürü olarak atanmıştır. İlk öğretim yılında medreseye 30 öğrenci kabul edildi. Namangan'dan İsmail Mahdum Sattiyev, Taşkent'ten Hoji Akbarhan Muhiddinhanov ve Buhara'dan Abdurahim Kori Rafikov gibi uzmanlar onların öğretmenleri arasında yer almışlardır. Öğrencilere Mir Arab Medresesi'nde 30 sum, sonra açılacak olan Barakhan Medresesi'nde 25 sum burs verilmiştir. Ayrıca yaz tatili sırasında öğrencilere evlerine gidiş-dönüş için bilet ücreti de ödenmiştir. Taşkent'te açılacak bir dinî eğitim kurumunun eski Barakhan Medresesi binasında açılması planlanıyordu. Ancak medrese binasının eğitim kurumu için uygun olmaması nedeniyle bu çalışma ertelenmiştir. O zaman, Barakhan Medresesi binası yirmi dört ailenin yaşadığı Körler Topluluğuna aitti. Bundan önce Taşkent'teki bu dinî eğitim kurumunun açılması için devlet tarafından verilen izin 15 Ağustos 1949'da devlet emriyle iptal edilmişti. SADUM liderliği yine hükümetin izni ile 1956'da Barakhan Medresesi'ni açtı ve ona Mir Arab Medresesi'nin 6-8. sınıflarını aktardı. İsmail Mahdum Sattiev bu medreseye müdür olarak atanmıştır.³³³

SADUM liderliği Barakhan Medresesi binasında yaşayan yirmi dört aile için yeni bir konut inşa etti ve onlar oraya taşındılar. Yukarıda belirtildiği gibi

³³¹ KCCA, 708-fon, 10-liste, 1385-d., s. 27-28.

³³² A. M. Salmonov, *Uzbekistanda Musulmon Dinii Muassasa va Tashkilotlar Faoliyati Tarihi (1917-1950 iillar)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Fargona 2008, s. 110.

³³³ H. Yuldoşhujayev, İ. Kayumova, *Uzbekiston Ulamolari*, Taşkent 2015, s. 45-47.

SADUM'un faaliyetleri ilk yıllarda Eşon Babahan'ın evinde başlamıştı. Barakhan Medresesi tamir edildikten sonra bu medrese SADUM'un ikametgahına dönüştürüldü. SADUM ofisi 1955-1992 yılları arasında, Yani, çöküşüne kadar Barakhan medresesinde bulunmuştur.³³⁴

Mir Arab medreselerinde dinî eğitim alabilen öğrenciler için 1946-1950 yıllarında öğretilen dinî ve laik dersler şunlardır: Kuran'ı Okuma Kuralları, Kuran'ı İfadeli Okuma, Kuran'ın Tanımı, İslam Hukuku, Arap Dili Sözdizimi, Özbek Dili Dilbilgisi, Rus Dili, SSCB Tarihi. Daha sonra medrese öğrencilerine öğretilen dersler genişletilerek Fars dili, SSCB Anayasası, Coğrafya, Aritmetik gibi dersler müfredata dâhil edilmiştir.³³⁵ SSCB Tarihi, Rus Dili ve SSCB Anayasası gibi konuların medreselerin müfredatına dâhil edilmesi, büyük bir devlet politikası izlemeyi ve komünist ideolojinin toplumun her düzeyinde etkisini güçlendirmeyi amaçladığı bellidir.

Medresedeki öğrenci sayısı yıldan yıla artmıştır. Mir Arab Medresesi 1951-1952 eğitim yılında 9 yıllık eğitime geçti. 5 yıllık ilkokulu bitiren öğrenciler 4 yıllık ortaöğretim grubuna geçebildi. Müfredata Şariat Hukuku, İslam Akideleri ve Mantık gibi dersler eklendi. Böylece Medrese dinî uzmanlar yetiştirmeye başladı. 1946 ile 1959 yıl arasında öğrenciler Mir Arab Medresesi'nden iki kez, Barakhan Medresesi'nden bir kez (1959) mezun oldular. Onlardan SADUM sisteminde toplam 16 mezun görev yaptı. 2 kişi Mısır'daki El-Ezher Üniversitesi'ne gönderilmiştir. Beş kişi medresede öğretmenlik yaptı. Kalan 16 kişi SADUM sisteminde çalışmadı ve Sovyet ekonomi ve ticaret kuruluşlarında görev yaptılar. 1956-1960 yıllarında Mir Arab Medresesi'nde 50, Barakhan Medresesi'nde 30, toplam 80 öğrenci okudu. 1957-1958 eğitim-öğretim yılında I-IV. sınıfların Mir Arab Medresesi'nde ve V-IX. sınıfların Barakhan medresesinde eğitim alacağına dair SADUM kararı çıktı.³³⁶ 1957 sonunda SADUM medreselerinde Kazakistan'dan 7 kişi eğitim görüyordu. Diniye

³³⁴ A. Usmanhodjaev, *Jizn Muftiev Babahanovih: Slujenie Vozrojdeniu İslama v Sovetskom Soyuze*, Moskova; Nijnii Novgorod 2008, s. 60.

³³⁵ A. M. Salmonov, *Uzbekistanda Musulmon Dinii Muassasa va Tashkilotlar Faoliyati Tarihi (1917-1950 iillar)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Fargona 2008, s. 111-112.

³³⁶ R. M. Yusupov, *Uzbekistonda XX asrning 40-80 iillarida Musulmon Dinii Tashkilotlari va Ulamolar Faoliati*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Andijon 2008, s. 101-103.

Nezaretî, cami din adamları ile medrese öğrencilerini inananların gönüllü bağışlarıyla desteklemiştir.³³⁷

Savaştan sonraki yıllarda da Stalin, dine karşı daha yumuşak tavır takındı. Böylelikle, Sovyetler Birliği'nde din karşıtı propaganda çalışmaları hiç bir zaman durmasa da savaştan sonraki dönemde dine karşı baskı önemli ölçüde azaldı. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Sovyet liderliği Müslüman ülkelerdeki antiemperyalist ve sömürgecilik karşıtı hareketleri desteklemeye yöneldi. Doğu'daki dış politika beklentilerini analiz eden Stalin, dünya nüfusunun 1/6'sının Müslüman olduğu ve bu nedenle büyük stratejik öneme sahip olduğu gerçeğini söylemiştir.³³⁸ Hatta 1949'da Stalin, kendi ülkesinde din karşıtı bir kampanyanın ortasında olan Arnavut komünist lider Enver Hoca'ya, insanların dinî duyguları rencide edilmemesi için dinî inançla ilgili meseleleri iyi düşünmesini ve dikkatlice ele almasını söylemiştir.³³⁹ Sovyetler siyasi amaçla kendisinin dine karşı yumuşak tavrını İslam ülkelerine göstermeye çalıştı ve SADUM da dış politikadaki bu "oyunun" dışında kalmadı.

Müftü Eşon Babahan devlete, İslam dünyasındaki tanınan eğitim merkezlerine genç ve güvenilir mollaların staj için gönderilmesini önermişti. Güvenilir mollalar listesinin ilk sırasında, 1946-1947'de El-Ezher Üniversitesi'nde eğitim alan ve daha sonra 1948'de Mekke ve Medine'de kısa süreli dersler alan Ziyauddin Babahanov'un kendisi vardı. Eşon Babahan'ın oğlu Ziyauddin Babahanov SADUM'un gelecek müftüsü idi. 1948'den itibaren SADUM medresesinin bazı öğrencileri yabancı İslam merkezlerinde okumak için daha düzenli fırsatlar bulmaya başladılar. 1955'te yurtdışına 3 öğrenci, 1956-1960 yılında 10 öğrenci, 1961-1985 yıl arasında ise 20 öğrenci gönderilmiştir. Arap dünyasına gönderilen Sovyet öğrencileri oralarda Sovyetler Birliği'nin başarılarını anlatmışlardı. Sovyetler, gönderilen öğrencilere özel talimatlar verirlerdi. Staj veya eğitimin tamamlanmasından sonra öğrenciler iş gezileri hakkında SADUM liderliğine rapor vermek zorundaydılar. Raporların bir kopyası kontrol organlarına düşüyordu.³⁴⁰ SADUM'un İslam

³³⁷ KCMDA, 1711-fon, 2-liste, 75-d., s. 139.

³³⁸ G. D. Muhtarova, *İslam v Sovetskoy Kazahstane*, Aktöbe 2007, s. 192.

³³⁹ Adeeb Khalid, *Komünizmden sonra İslam, Orta Asya'da Din ve Politika*, Ankara 2011, s. 93.

³⁴⁰ Z. Khalilova, B. Babadjanov, "Sovetskaya İdeologiya v Medrese: Politicheskie Konteksti i Uçebnaya Praktika", *Islamology*, Cilt 7, №2, 2017, s. 36.

lkeleriyle teması 1960'tan sonra daha da artacaktır. Bu gelecek bölümde geniş bir şekilde anlatılacaktır.

Medresenin maddî desteği Müslümanların bağışlarından sağlandı. Komünist ideolojinin egemenliği medreselerin faaliyetlerini etkiledi. Bu, ğrenci sayısının azaltılmasında, dinî derslerin öğretiminin sınırlandırılmasında ve medreselerin daha fazla denetlenmesinde kendini açıkça gösterdi. Örneğin, 1956'da Barakhan Medresesi'ne 30 kontenjan için 160 başvuru yapılmıştır. 1975-1980'de Mir Arab Medresesi'nde okumak isteyenlerin sayısı 300 iken, bunların sadece 40'ı kabul edilmiştir. 1981 akademik yılında ise 116 kişi başvuruda bulunmuş ve onların sadece 12'si kabul edilmiştir.³⁴¹ örneklerden gördüğümüz gibi Sovyetler medresede okuyanların sayısını arttırmak istemediler. Medrese faaliyeti devletin sıkı kontrolünde idi. Kruşçev'in din karşıtı politikası SADUM medreselerini de etkiledi. 1960 yılında Barakhan Medresesi'ne öğrencilerin kabul durduruldu. 19 Nisan 1961'de SADUM liderliği tarafından Mir Arab ile Barakhan medreseleri birleştirildi ve zbek SSC Bakanlar Konseyi'nin emriyle Mir Arab medresesi tek bir dinî eğitim kurumuna dnştirld.³⁴² SADUM'un 1960'tan sonraki din eğitimi çalışmaları gelecek bölümde anlatılacaktır.

Kazakistan Kadısı şamsutdinov'un kötüleşen sağlığı nedeniyle 1953'te Saduakas Gılmani, SADUM tarafından Kazakistan kadısı olarak seçilmiştir. Gılmani kadı olmadan önce Akmola bölgesinin kayıtlı imamı idi. Kazakistan kadısı olarak atandıktan sonra Gılmani Almatı'ya taşınmıştır.³⁴³ Saduakas Gılmani SADUM'un 1950-1960 yıllarındaki tarihinde etkili insanlarından biriydi. Kazakistan'daki eski SADUM kadısı şamsutdinov ise 19 Haziran 1953'te vefat etmiş ve Almatı'da defnedilmiştir.³⁴⁴ SADUM'un ilk müftüsü Eşon Babahan ise 1957'de 99 yaşında vefat etti. lene kadar da Eşon Babahan bu grevdeydi. Ağustos 1957'de bölge Müslümanlarının nc kongresinde Ziyauddin Babahanov oybirliğiyle SADUM'un yeni başkanı ve beş cumhuriyetin müftüsü olarak seçilmiştir.³⁴⁵ Z.

³⁴¹ Z. Khalilova, *1945-1991 yıllarda Uzbekistonda İslom Dini Talimining Holati va Tarihşunosligi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Taşkent 2019, s. 83.

³⁴² H. Yuldoşhujaev, İ. Kayumova, *Uzbekiston Ulamlari*, Taşkent 2015, s. 48.

³⁴³ S. Gılmani, *Zamanımızda Bolgan Gulamalardın Gumır Tarihtarı, I. Cilt*, A. Muminov ve A. Frank tarafından Düzenlendi ve Tercüme edildi, Almatı 2013, s. 356-357.

³⁴⁴ KCMĐA, 1711-fon, 1-liste, 51-d., s. 40.

³⁴⁵ KCMĐA, 1711-fon, 2-liste, 75-d., s. 138.

Babahanov zaten babasının kötüleşen sağlığı nedeniyle son yıllarda onun yerine kendisi çalışıyordu ve o her kötü veya iyi yönüyle SADUM tarihinde büyük bir yere sahiptir.

SADUM kurulduktan sonra hem Diniye Nezareti'ni hem devleti kayıtlı imamları, kayıtlı camileri ve Müslümanların hayatını kontrol etme işi bekliyordu. Beklendiği gibi bu iş kolay olmamıştır. SADUM'a kayıtlı ve kayıtsız etkili ulemayı ve hatta imamları kontrol altında tutmak çok zor olmuştur. Hatta SADUM'un Babahanovlar ailesi tarafından yönetilmesine karşı çıkan din adamları da olmuştur. İlk yıllarda kayıtlı imamlar tarafından bile yasadışı hareketler sık sık yapılıyordu. Kayıtlı imamlar, hatta SADUM üyeleri bile kayıtsız imamlarla işbirliğindeydi. Devlet bu yasadışı hareketleri savaş yıllarında gözmezden gelmişti.

Devlet adına bölge Müslümanlarını yönetecek olan SADUM'un çalışmalarını denetim altında tutacak olan DKİK kurumunun işlerinde de düzensizlikler çoktu. İnananların cami açmak için yaptığı başvurulara bu kurum tarafından cevap verilmesi çok uzuyordu. Çok cami açılmasına izin yoktu ve açılma işi zorlaştırılmıştı. Camilerin açılmasında da problemler çoktu ve eski cami binalarının çoğu başka işler için kullanılıyordu. İnananlara yeni cami inşa etmeye de izin verilmiyordu. Kayıtlı camilerin az olmasından dolayı kayıtlı imamların sayısı da azdı. Camisiz imamların işine de izin verilmiyordu. Bu nedenlerden dolayı inananlar ile kayıtsız din adamları yasadışı eylemlerde bulunmuşlardır.

Savaş yıllarında devletin dinî hayatı sıkı kontrol etmemesinden dolayı bölgenin dinî hayatında yeniden canlanma gerçekleşmişti. SADUM ile DKİK çalışmalarındaki düzensizlikler 1948-1949 yılına kadar devam etmiştir. Ondan sonra hem DKİK, hem SADUM kendi işinde deneyim kazanmaya başladı. 1943-1958 yılları arasında SADUM gelişme dönemini geçirmiştir. Bu dönem içinde SADUM'a kendi dergisini ve Müslüman takvimini yayınlamaya, haca gitmeye ve medrese açmaya izin verilmiştir. Bunlara izin vererek devlet, savaş yıllarında da ve ondan sonraki dönemde de SADUM'u, kendi hem iç hem dış siyasi amaçları için kullanmıştır. Devletin emriyle SADUM birkaç fetva da yayınlamıştır. Stalin artık dinî politikada tecrübeli idi.

1943-1958 yılları arasında devletin İslam'a yönelik baskısı azalmıştı. Dolayısıyla bu dönemde Müslümanlar kendi dinî hayatlarında daha rahat hareket

etmişlerdir. Bu dönemde Türkistan bölgesinde dinî bir canlanma gerçekleşmiştir. Az da olsa SADUM'un kayıtlı camileri ile kayıtlı imamlarının sayısı artmıştır. Sırasıyla SADUM'un geliri de artmıştır, çünkü camilere gelen inananlar ile yapılan bağış miktarında artış gözükmiştir. SADUM yönetimi Babahanovlar ailesinin elinde kalmaya devam etti. Ancak bu dönemde DKİK ile SADUM'un önündeki büyük engellerden biri kayıtsız imamlar ile kayıtsız camilerin hareketi idi.

3.2. Kayıtsız Dinî Figürlerin Özgürlüğünü Kısıtlama Girişimleri

Devlet kayıtlı cami sayısının çoğalmasına izin vermek istemiyordu. Bu nedenle camilerin kayıtlı açılması çok zordu. Diniye Nezareti'ne bağlı kayıtlı camiler ile kayıtlı imamların çoğu şehirlerde bulunuyordu. Dindar kesimin ağırlıklı olarak yaşadığı köylerde kayıtlı cami bulunmuyordu. Bu nedenlerden dolayı Orta Asya ve Kazakistan'da kayıtsız imamların (*nezaregistrirovanniye mully*) sayısı SADUM kurulduktan sonra hemen çoğalmaya başlamıştır. Yasadışı kayıtsız imamları devlet “gezgin mollalar” (*brodyaçiye mully*) olarak adlandırdı. Bölge müslümanlarını kontrol etmede devletin önünde bu kayıtsız mollalar büyük bir engeldi. Onların sayısı kayıtlı cami imamlarından daha çoktu. SADUM'u “Resmî İslam”, “Devlet İslamı” veya “Sovyet İslamı” olarak adlandırabiliriz. “Resmî İslam” Ziyauddin Babahanov döneminde güçlenmiştir. SADUM dışındaki İslam'ı ise “Gayriresmî İslam”, “Geleneksel İslam” veya “Halk İslamı” olarak adlandırmak mümkün.

Gayriresmî İslamla ilgili çeşitli belgelerde böyle bir tanım listesi vardır: Gayriresmî İslam, kayıt dışı, yasadışı, yeraltı, tanınmayan, gizlenmiş, kontrol edilemez, alternatif, sahtekâr, yasadışı, parazitlik, gözden uzak bir konumda bulunan, camisiz, yabancı, kapalı. Camilerin resmî imamları ritüelleri gerçekleştirmek için şehir dışına çıkış yasağı altındaydı, bu yerel nüfusu gayriresmî molla hizmetlerine başvurmaya zorladı. Yani, SADUM'un etkisi ağırlıklı olarak şehirlerle sınırlıydı.³⁴⁶

1946'da Kazakistan'da kayıtsız dinî grupların ve camilerin sayısı kayıtlı olandan çok daha fazla olmuştur. Devlet partisi bütün bunları, DKİK'in bazı bölgesel temsilcilerinin çok kötü çalışmasının sonucu olduğunu belirtmiştir. Devlet partisi, ihmal, disiplin eksikliği, görevlerini anlama eksikliği, çalışmaya isteksizlik gibi

³⁴⁶ R. N. Shigabdinov, “Neofitsialnyy İslam v Sredney Azii v 1940-1980-ye Gody (Po Materialam Arhivov)”, *Orta Asya'da İslam: Temsilden Fobiye, Cilt III: Aydınlıktan Aydınlanmaya*, Editör: M. S. Kafkasyalı, Ankara 2012, s. 1687-1688.

özellikler birçok temsilci için ortak olduğunu söylemiştir. “Gezgin mollaların” faaliyetleri esas olarak cenaze törenlerinde, düğünlerde vs. ritüelleri gerçekleştirmenin yanı sıra Ramazan ve Kurban Bayramı günlerinde namaz kılmayı içermiştir. SADUM başlangıçta camisiz mollalara (*bezmeçetnyy mulla*) sık sık mektuplar göndererek talimat vermiş ve böylece faaliyetlerini meşrulaştırmıştı. DKİK SADUM’dan, gelecekte camisiz mollalara değil, sadece camilere kayıtlı mollalara talimat vermesi istemiştir.³⁴⁷

Aynı dönemde düzenli olarak camiye gidip dinî törenler yapan inananların çoğu yaşlı insanlar ile yaşlı kadınlardı. Buna ek olarak camiye giden inananlar arasında 35-40 yaş arası kişiler de vardı ve bunlar çoğunlukla II. Dünya Savaşı’nda sakatlananlar, bazı işçiler ve farklı alanlarda çalışanlardı. Bazen camiye giden inananlar arasında 25-35 yaş ve altı insanlar da bulunmuştur. İnananlar dindarlıklarını Ramazan ve Kurban Bayram gibi büyük dinî bayram günlerinde göstermişlerdir. Bütün bunlar dinin büyüdüğünü ve kitleler üzerinde belirli bir etkiye sahip olduğunu gösteriyordu. Türkistan’da din özellikle ailede büyük etkiye sahipti.³⁴⁸

1946’da, camisi olmayan dinî organizasyonların ve mollaların kayıt yaptırılıp yaptırılmaması problemiyle ilgili Sabitov, tarihte Kazaklar arasında dinî törenlerin özel çadırlarda veya açık havada yapılması ortak bir geleneğe dönüştüğünü ve derin bir iz bıraktığını anlatmıştır. Dolayısıyla, o zaman bile Kazakların camilere ve benzeri ibadethanelere o kadar ihtiyacı olmadığını ifade etmiştir. Sabitov, camisiz dinî organizasyonları ve mollaları kayıt yaptırmak Kazakistan’ın tüm il ve ilçelerinde zaten olan gezgin mollaların sayısını arttırması dışında olumlu bir şey üretmeyeceğini bildirmiştir. Ayrıca yasaya göre her kayıtlı müslüman organizasyonunun ibadet edecek camisi olması lazım, demiştir.³⁴⁹ Savaşın sonra Orta Asya ve Kazakistan halkının imamları cami olmadan kayıt yapılması meselesiyle devlete çokça başvuruda bulunmuşlardır, fakat inananların bu isteği hiç bir zaman kabul edilmemiştir. Kayıtlı cami sayısının az olması ve yasal olarak cami açmanın zor olduğu nedeniyle, Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları kayıtz

³⁴⁷ KCCA, 708-fon, 10-liste, 1385-d., s. 19-22.

³⁴⁸ KCCA, 708-fon, 10-liste, 1385-d., s. 38-39.

³⁴⁹ KCMMDA, 1711-fon, 2-liste, 10-d., s. 47.

mollalara başvurmuşlardır ve onların sayısı çoğalmıştır. Sabitov'un dediği gibi Müslümanlarda dinî törenlerin çoğu cami dışında ve bazıları imamsız yapılabildi. Bu sebeple başlangıçta İslam'dan ve Orta Asya ve Kazakistan'ın geleneksel İslamı Sufizmden haberi az olan devletin Müslümanların hayatını kontrol etmesi zor oldu.

Daha 1947'de Özbekistan'daki DKİK temsilcisi, SADUM müftüsünü ofisine çağırarak ondan yasadışı açılan camileri kapatmasını ve kayıtsız imamları yok etmesini istemiştir. DKİK böylece SADUM'u devlet işlevlerini yerine getiren bir idareye dönüştürmek istemiştir. 9 Eylül 1948'de SADUM'un cami din adamlarına yönelik gönderdiği emrinde, gayriresmî insanların din adamlarının görevlerini yerine getirmesi şeriata aykırı olduğu, çünkü Peygamber Muhammed'in zamanından beri din adamlarının görevleri sadece bu amaç için özel olarak atanan kişilerce yerine getirildiği söylenmiştir. Din adamlarının görevlerini izinsiz, resmî belgesiz yapmasının yasaya aykırı olduğu da bildirilmiştir. Ayrıca SADUM kayıtlı imamlara, kayıtsız çalışan imamları tespit etme ve listesini yapma talimatını vermiştir.³⁵⁰ Diniye Nezareti'nin böyle talimatları olsa bile kayıtlı din adamları kayıtsız mollalarla irtibatla olmuşlardır, hatta bazıları onlarla işbirliği yapmışlardır.

Kayıtlı olmayan mollalar dışında SADUM, Kazakistan'da kayıtlı mollaları bile yönetemedi ve kontrol edemedi. 1949'da Sabitov, Diniye Nezareti'nin kayıtlı toplulukların çalışmalarını zayıf bir şekilde yönettiğini bildirmiştir. Kayıtlı dinî kuruluşlar kendi kendine bırakılmış ve serbest hareket etmiştir. Bunun sonucu olarak birçok dinî topluluk Diniye Nezareti'nin talimatlarını uygulamamıştır. Ayrıca SADUM, her türlü dinî ihtiyaç için fon toplamak amacıyla Kazakistan'ın dinî cemaatlerine büyük rakamlar vermiştir. Sabitov, bunun belli bir dereceye kadar dinî cemaatlerin faaliyetlerinin aktivitelerini arttıracak ve bu rakamları minimuma indirmenin gerekli olduğunu söylemiştir.³⁵¹

Kayıtsız imamlar münferit şehirlerde ve köylerde cenaze namazını, ölen kişiyi anma törenlerinde Kuranın okunmasında ve dinî kutlamalar gibi bazı ritüellerin gerçekleştirilmesinde kendi faaliyetlerini göstermişlerdir. Buna ek olarak bir yerde bir kutlama sırasında şeriati yorumlamışlar veya Mevlid okumuşlar, yerel

³⁵⁰ R. M. Yusupov, *Uzbekistonda XX asrning 40-80 iillarida Musulmon Dinii Tashkilotlari va Ulamolar Faoliati*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Andijon 2008, s. 45-46.

³⁵¹ KCMDA, 1711-fon, 2-liste, 24-d., s. 65.

yetkililerin izni olmadan evin avlusunda veya mezarlıklarda Ramazan ve Kurban Bayramı namazını kıldırmışlardır. 1949'da Sabitov, bu tür imamlarla mücadele etmenin son derece zor olduğunu itiraf etmiştir. Onların faaliyetlerini sona erdirmenin tek yolu gelir vergisi ile vergilendirme olduğunu söylemiştir. Ancak, yerel finansal kuruluşların hatası nedeniyle vergilendirme zayıf yürütülmüştür.³⁵²

3 Aralık 1946'da, SSCB Bakanlar Konseyi "Dinî figürlerin vergilendirilmesi prosedürü hakkında" bir karar kabul etmişti. Kararname, tüm dinî şahsiyetlerin, dinî törenleri gerçekleştirmek için nüfustan elde edilen gelirden ve dinî bir organizasyonda yaptıkları hizmet için alınan maaşlarından ayrı olarak gelir vergisi ödeyeceğini öngörmüştür. Ayrıca kararnamede, dinî bir organizasyonun üyesi olmayan vatandaşların, nikah, cenaze ve diğer dinî törenleri yaparak elde ettiği gelirleri üzerinden vergi ödemekle yükümlü olduğu belirtilmiştir ve aynı zamanda diğer gelirleri üzerinden gelir vergisi ve tarım vergisi ödemeleri istenmiştir. Kayıtlı din adamları, camiler ve mezarlar, işçiler ve çalışanların ödediği gelir vergisinden birkaç kat daha fazla vergi ödemişlerdir.³⁵³

Halk, kayıtlı olmayan mollalara her türlü dinî ritüelleri yerine getirdikleri için ücretini para veya gıda şeklinde ödemekteydi. Kayıtsız mollaların, kayıtlı olmaya ve camilerin yasal olarak açılmasına da ihtiyaçları yoktu. 1949 yılın sonunda Sabitov, 382 kayıtsız mollayı kaydetmiş ve faaliyetlerini durdurmaları için vergilendirilmesini isteyerek listelerini Kazak SSC'nin Maliye Bakanlığına vermiştir. Ancak, vergilendirme çok zayıf gitmiştir. Sabitov, yerel finans çalışanlarının bu etkinliği pratikte gerçekleştiremediğini söylemiştir. Sabitov, kayıtsız mollaların faaliyetlerini tamamen sona erdirmede pek başarılı olamayacaklarını, çünkü faaliyetleri aslında halk tarafından istenmekte olduğunu ifade etmiştir. Bu nedenle, kayıtsız mollaların faaliyetleri ancak nüfusun kendisi bu mollalardan uzaklaştığında sona ereceğini, bunun için bilimsel ve politik bilgileri sunarak halk arasında kültürel ve eğitimsel çalışmayı güçlendirmek gerektiğini bildirmiştir.³⁵⁴ 1949 yılında kayıtlı cami sayısı 22 tane olduğuna göre kayıtlı imamların sayısı da en azından 22 tane idi. Aynı yıl tespit edilen kayıtsız imamların sayısı ise 382 tane olmuştur. Bu sadece listeye alınan

³⁵² KCMDA, 1711-fon, 2-liste, 24-d., s. 8.

³⁵³ R. M. Yusupov, *Uzbekistonda XX asrning 40-80 iillarida Musulmon Dinii Tashkilotlari va Ulamolar Faoliati*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Andijon 2008, s. 49-50.

³⁵⁴ KCMDA, 1711-fon, 2-liste, 24-d., s. 59.

mollalar sayısı idi, aslında onların sayısı bundan daha çok olduğu bellidir. Onları tamamen yok etmenin mümkün olmayacağı da ilk başta Sabitov tarafından hemen itiraf edilmiştir.

Bu bağlamda, bireysel kayıtlı mollaların bazen yasadışı eylemlerde bulunduğunu söyleyebiliriz. Örneğin, 1950’de Almatı bölgesindeki Uygur Camisinin kayıtlı mollası H. Galibakiev kolhozları dolaşarak çok sayıda inananı davet ederek camide bir ikram düzenlemiştir. Bunun için Cumhuriyet DKİK temsilcisi tarafından Galibakiev’in kaydı silinmiştir. Aktöbe bölgesi Kargali Camisinin kayıtlı mollası A. İgilikov da kolhozları dolaşmıştır. Bu molla cumhuriyet temsilcisi tarafından kolhozlara seyahat etmeyi durdurması için bir uyarı almıştır. Kazakistan Kadısı olarak atanmadan önce Akmola Camisinin kayıtlı mollası olan S. Gılmani da SADUM üyesi olduğunu söyleyerek Kazakistan’ın tüm kuzey bölgelerini imam olarak kapsamak istemiştir. Cumhuriyet temsilcisi buna rıza göstermemiştir. Cumhuriyet temsilcisi Sabitov, kayıtsız mollaların faaliyetlerinin durdurulması için onlara gelir vergisinin uygulanmasını isteyerek Kazak SSC Maliye Bakanlığı’na defalarca bilgi verse de, bu uygulama çok zayıf bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Yerel finans çalışanları kayıtsız mollaların gelir miktarını hiçbir şekilde belirleyememişlerdir, bunun neticesinde kayıtsız birçok molla vergilendirilmemiştir.³⁵⁵

Bazı kayıtlı mollalar Mevlid okumasını popülerleştirmeye çalışmışlardır. Bu bağlamda, özellikle 1950’de Akmola şehri camisinin mollası iken S. Gılmani öne çıkmıştır. Gılmani, Arapça bilmeyen inananlar tarafından anlaşılın diye Mevlid metnini Kazakçaya çevirmiştir (genellikle Mevlid Arapça, kısmen Tatarca okunurdu). DKİK tarafından bunun inananların hayatındaki bir tür dinî "yenilik" olduğu ve böyle bir “yeniliğe” karşı, gelecekte bazı önlemlerin alınması gerekeceği söylenmiştir. İlginçtir ki, çok geçmeden SADUM, bunun gibi “dindeki yeniliklere” karşı bir sürü fetva çıkaracaktır. Kazakistan kadısı iken Gılmani da, SADUM’un “İslamı temizlemek” amacıyla yürüttüğü “dindeki yeniliklere” karşı mücadelesinde yer alacaktır. Hem Kazakistan Kadısı hem de Almatı’daki caminin de mollası olan A. Şamsutdinov da kendi karısını kadınlar için manevi bir lider haline getirmiştir.

³⁵⁵ KCMDA, 1711-fon, 2-liste, 30-d., s. 7-8.

Ramazan ve Kurban Bayram günlerinde, cami avlusunda erkekler için dinî toplantılar yapıldığında, Şamsutdinov'un karısı ise camide kadınlar için dinî toplantılar düzenlemiştir. Sabitov, Şamsutdinov'un bir yandan karısının otoritesini artırmak, diğer yandan kadınların dindarlığını arttırmak istediğini söylemiştir. Sabitov, bu "yeniliğe" karşı savaşmanın da gerekli olduğunu düşündüğünü, çünkü İslam geleneğine göre kadının hiçbir zaman molla olmadığını ifade etmiş.³⁵⁶

1951'de ise Şamsutdinov'un karısı artık Almatı camisinde kadınlar için dinî toplantılar düzenlememiştir. Böylece, DKİK, Şamsutdinov'un bu işten vazgeçmesini sağlamıştır. Kayıtsız dinî gruplar periyodik olarak dinî bayramlarda ibadetlerini yerine getirmekle kalmamıştır, aynı zamanda SADUM için de para toplamışlar ve bunları şehir camisi aracılığıyla transfer etmişlerdir. Bu paraların büyük bir kısmını kayıtsız mollaların kendileri aldığı tartışılmaz, Yani, çoğu durumda toplanan paraların hepsi SADUM'a ulaşmamıştır. Bütün bunlar, kayıtsız dinî grupların varlığını sürdürdüğünü ve SADUM'un Kazakistan'daki temsilcisi ile sadece manevi değil, aynı zamanda maddî bir bağlantı kurduklarını gösteriyordu. 1952'de SADUM, herhangi bir dinî ayini evde yapmak isteyen tüm inananların, caminin ofisine gelip, bu ayini gerçekleştirmek için maliyetini ödemesini ve bir makbuz almasını ve daha sonra bu makbuz temelinde bu ayini gerçekleştirmek için mollaya başvurmasını istemiştir. DKİK'in Almatı'daki temsilcisi, SADUM'un bu kararından Şamsutdinov'un memnun olmadığını ve çünkü kendisinin ritüellerden elde edilen gelirin çoğunun doğrudan kayıtsız mollaların cebine gideceğini düşündüğünü söylemiştir. Finansal yetkililerin bu kayıtsız mollaları vergilendirmek için o zamana kadar bir yöntem bulamadığını ve 1951 yılında, kayıtsız mollalardan hiçbiri vergilendirilmediğini ve Almatı bölgesinde onlarca kayıtsız mollaların bulunduğunu bildirmiştir.³⁵⁷

Kayıtsız mollalara ek olarak birçok kayıtsız cami de vardı. Mesela, Nisan 1955'te Kazakistan'da kayıtsız Müslüman dinî organizasyonların faaliyet gösteren 45 tane camisi olmuştur. Bunlardan en çoğu, Yani, 10 tanesi Güney Kazakistan ilinde bulunmuştur.³⁵⁸ Kayıtsız camilerin sayısının kayıtlı camilerden iki kat fazla

³⁵⁶ KCMDA, 1711-fon, 2-liste, 30-d., s. 60.

³⁵⁷ KCMDA, 1711-fon, 2-liste, 41-d., s. 8-9.

³⁵⁸ KCMDA, 1711-fon, 1-liste, 57-d., s. 56-59.

olduğunu görebiliriz. Kazakistan'da Sabitov yerine DKİK başkanı olarak atanan B. Jumaşev, 1955'te Kazak SSC Maliye Bakanı T. Tulebaev'a gelir vergisi ile vergilendirilmesi için, Kazakistan boyunca 166 molların listesini göndermiştir. Listeye göre bu mollaların çoğu, daha doğrusu, 50 tanesi Almatı ilinde bulunmuştur.³⁵⁹ Aslında kayıtsız mollaların sayısı bundan daha çoktu. Çünkü Maliye Bakanlığına gönderilen bu belgede Güney Kazakistan ilindeki kayıtsız mollaların listesi verilmemiştir.

DKİK, din adamlarıyla veya inananlar ile görüşme yaptığında onu bir deftere kayıt etmiştir. DKİK'in bölgelerdeki temsilcilerinin de "Din Adamlarının ve İnananların Kabul Kaydı" adlı defteri olmuştur. DKİK kendi yetkili temsilcilerine, din adamıyla her bir konuşmanın içeriğini, görüşmeden sonra en geç 3 gün içinde bu deftere yazmasını emretmiştir.³⁶⁰

SADUM'da etnik gerilimler de vardı. Mesela, 1953'te Jambıl şehrindeki camiye gelen inanan Kazaklar ile Özbekler arasında anlaşmazlık olmuştur. Jambıl Camisinin imamı Zunnun Zupinov isimli bir Kazaktı. Jambıl'da yaşayan birkaç etnik Özbek, SADUM'a Zunnun imam hakkında şikayette bulunmuştur. Jambıl'da yaşayan inanan etnik Kazaklar ise, imam Zunnun'u korumak için Kazak SSC Yüksek Konseyi'ne ve hatta SSCB Yüksek Konseyi Başkanlığı Başkanı K. E. Vorosilov'a dilekçe yazmışlardır.

İnanan Kazakların Kazak SSC Yüksek Konseyi'ne verdiği dilekçede, Eşon Babahan ve oğlu Ziyauddin Babakhanov ile SADUM'un genel sekreteri Srajidin Ziyauddinuly'nın SADUM'a şikayet eden Jambıllı Özbeklerin akrabaları ve dostları oldukları, bu nedenle Kazak olduğu için Zunnun'u imam görevinden almak istediklerini söylemişlerdir. SADUM'un genel sekreteri Srajidin Ziyauddinuly'nın önce Jambıl şehrinde yaşadığı ve Srajidin'in SADUM'a şikayet edenlerin bir akrabası olduğu da bildirilmiş. Etnik Özbeklerin şikayetlerini takiben SADUM, İbrahim Dihambayuly isimli bir imamı Zunnun'un yerine imam olarak Jambıl'a göndermiştir. İbrahim Dihambayuly'nin Ziyauddin Babahanov'un akrabası olduğu da söylenmiştir. Jambıl camisinde namaza toplanan inananların çoğu İbrahim Dihambayuly'nı imam olarak kabul etmemişlerdir. Bundan sonra Jambıl'daki etnik

³⁵⁹ KCM DA, 1711-fon, 1-liste, 59-d., s. 13-19.

³⁶⁰ KCM DA, 1711-fon, 1-liste, 57-d., s. 55.

Özbekler tekrar SADUM'a şikâyet etmişlerdir. SADUM Zunnun'u imamlıktan uzaklaştırmak için, Almatı'da bulunan Kazakistan Kadısı S. Gılmani'yi bilgilendirmiştir. SADUM haberini duyduktan sonra Gılmani, SADUM'un Kazakistan boyunca denetim komisyonu başkanı Hakim Omarov ve Pavlodarlı Rahmetulla isimli bir molla ile Jambıl'a gelmiştir. Gilmani camiye toplanan inananların istekleri olmadan, Rahmetulla'yı Jambıl inananlarına yeni bir imam olarak tanıtmıştır. Gilmani inananlara, Rahmetulla'yı imam olarak kabul etmezlerse camiye kapatmakla tehdit etmiştir. İnananlar ise Hakim Omarov'a caminin Jambıl halkı tarafından inşa edildiğini, dolayısıyla camiye kapatamayacaklarını ve imamın yerel halkın isteği üzerine yerel halk arasından seçileceğini söylemişler. Kazakistan Kadılığı tarafından getirilen imam Rahmetulla da halk tarafından reddedilmiş ve Ekim 1953'te yerine eski imam Zunnun Zupinov getirilmiştir. Etnik Kazaklar bunların hepsini Kazak SSC Yüksek Konseyi'ne verdiği dilekçede bildirmişler ve dilekçe altına 29 kişi imza atmıştır. Bu kişiler Zunnun'u görevinden almak isteyen şikâyetçilerin yargılanması çağrısında da bulunmuşlardır. Ayrıca caminin müteveli başkanı ve ziyaretçi halk Zunnun hakkında iyi bir açıklama da yazmışlardır.³⁶¹

Bundan önce Ziyauddin Babakhanov'un kendisi Jambıl'a gelip bu konuda toplantı düzenlemiştir ve camiye gelen halk Zunnun'u savunmuştur. Jambıl inananlarının Vorosilov'a yaptığı başvuruda, imam Zunnun'un bu anlaşmazlığa kadar tüm dönem boyunca başarılı çalışmaları için, SADUM'dan birkaç defa övgü aldığını yazmışlardır. Şikâyetçilerin, herhangi bir gerekçe olmadan Zunnun'un görevinden alınması için SADUM'a yaklaşık on kez şikâyet yazdığını bildirmişlerdir. Bu nedenle SADUM, Jambıl'a birkaç defa şikâyetçilerin destekçileri olan teftiş göndermiş, ancak eksiklik bulamamıştır. Şehir merkezinde bulunan bu caminin Ekim Devrimi'nden önce Junusbay isimli bir etnik Özbek tüccarına ait olduğu ve SADUM'un bazı liderleri ile bu şikâyetçilerin bazıları bu tüccarın torunları olduğu bildirilmiş. Dolayısıyla onların bu camiye Kazaklara vermek istemedikleri için şikâyetle bulunduklarını söylemişler. Başvuruda Özbeklerin şehir inananlarının sadece yüzde 5'ini oluşturduklarını da bildirmişler.³⁶²

³⁶¹ KCMDA, 1711-fon, 1-liste, 48-d., s. 102-105.

³⁶² KCMDA, 1711-fon, 1-liste, 48-d., s. 82, 92-94.

Bölge Müslümanlarını merkezileştirmeye çalışan SADUM'un önünde böyle zorluklar vardı. Kayıtsız imamlar bir kenara, SADUM'un kayıtlı imamaları bile kontrol edemediği, atayamadığı durumlar olmuştur. Kazakistan Müslümanlarının Taşkent ile dinî ilişkileri gergin kaldı. 16 Aralık 1957'de SADUM, DKİK'e Kazakistan'ın bazı din adamları arasında müftülükten çekilme ve kendi idarelerini yaratma duyguları olduğunu bildiren bir mektup gönderdi. Kazakistan temsilcisi B. Jumaşev, böyle bir tutumun, işlerini yönetmek için Türkistan şehri camisinin liderliği ile savaşıyor insanlar tarafından başlatıldığını öğrenmiştir. Diniye Nezareti, Türkistan camisi imamını işitmenin güvenilirliğini doğrulamadan ve S. Gılmani'yin görüşünü sormadan görevinden almıştır. Taşkent yönetimi Özbeklerden oluşuyordu ve orada öncelikle yerel inananların ve din adamlarının çıkarları göz önünde bulunduruluyordu.³⁶³ Devletin dinî politikalarının uygulanmasında kesinlikle etnik gerginlik ortaya çıkmıştır ve SADUM'daki Özbeklerin hakimiyeti de zaman zaman bir sorun haline gelmiştir.³⁶⁴

İnananlar Gılmani'ye karşı şikâyet bile yazmışlardır. Örneğin, Almatı şehrinin bir sakini Kazakistan Kadısı Gılmani'ye karşı Bakanlar Konseyi Başkanı D.A. Konaev'a şikâyetinde bulunmuştur. Bu şikâyetinde, Ramazan ayı boyunca her inanan Müslümanın camiye 5 rubleden bağışladığı paranın çoğunu Gılmani'nin yasadışı sahiplendiği ve sonra pahalı bir ev ve araba satın aldığı vb. yazılmıştır.³⁶⁵ Ancak bu yazılan şikâyetin sonucunun ne olduğu bilinmemektedir. Gılmani'nin kendi görevinde kaldığı bellidir. 1959'da Kırgız Kadılığı'na bir grup Müslüman inananın kayıtlı imam D. Boyomorov'a karşı Rybaçye cami gelirlerini kötüye kullanması ve bağışlanan para ve hayvanların gasp edilmesi konusunda şikâyetinde bulunmuştur. Boyomorov'un milliyete göre ayırım yaptığı, Tatarları, Sart'ları, Dungan'ları ayırt ettiği ve cumadaki vaazlarında onları olumsuz bir örnek olarak gösterdiği de yazılmıştır.³⁶⁶ Bu şikâyetin de sonucu belli değildir.

³⁶³ B. M. Auanasova, *İstoria Evoliutsii Religioznh Otnoşenii v Kazahstane (Na Primere İslama 1941-1991 gg.)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ural 2007, s. 72.

³⁶⁴ E. Tasar, *The Institutionalization of Islam in Central Asia, 1943-1991*, New York 2017, s. 6.

³⁶⁵ KCMMA, 1711-fon, 2-liste, 74-d., s. 60-61.

³⁶⁶ *Protiv Religioznogo Obmana i Mrakobesya, Sbornik Materialov o Reaktsionnoi Roli Religii, Antiobşestvennoi Deyatelnosti Slujitelei Kulta v Kirgizii*, (Yayınlanmış Arşiv Belgeleri) Frunze 1970, s. 102-103.

Resmi olarak faaliyet gösteren kayıtlı Müslüman dinî organizasyonların yanı sıra, Müslümanların yaşadığı SSCB'nin hemen hemen tüm cumhuriyetlerinde, inananların kayıtsız dinî grupları mevcuttu. Orta Asya ve Kazakistan cumhuriyetlerindeki kayıtsız dinî grupların sayısı kayıtlı dinî organizasyonların sayısını önemli ölçüde aşmıştır. 1951'in sonunda, sadece Kırgız SSC'de 73 kayıtsız Müslüman grubu faaliyet göstermiştir. 1951 Özbek SSC'de ise düzenli olarak kayıtsız çalışan 55 cami ve 31 türbe bulunmuştur. Buna ek olarak Özbek SSC topraklarında aktif olmayan birçok eski cami binası olmuştur. 1951 yılında Özbekistan'ın Namangan ilinde bunun gibi 653 cami, Fergana ilinde 514, Semerkant ilinde 574, Horezm ilinde 584 cami bulunmuştur. Bu cami binalarının bazılarının kayıtsız dinî toplumlar tarafından kullanılması nadir değildi. Kayıtsız dinî grupların ve kayıtsız din adamlarının artan aktivitesi Ramazan ve Kurban Bayram günlerinde gözlenmiştir. İnananlar yerel makamların ilgili izni olmadan kayıtsız din adamlarının rehberliğinde boş camiler hariç, mezarlıklarda, tarlalarda, meydanlarda ibadet için toplanırlardı. Kayıtsız din adamlarının sayısı da kayıtlı mollaların sayısından kat kat fazlaydı. Devletin kayıtsız molla sayısını doğru bir şekilde hesaba katması mümkün olmamıştır, çünkü İslam'da duaları okumayı bilen, ibadet ve ritüellerin kurallarını ve düzenini bilen her mümin dinî ritüeller ile dinî toplantıyı düzenleyebilirdi. 1951'de DKİK temsilcileri, Tacikistan hariç bölgenin diğer dört cumhuriyetinde yasadışı dinî faaliyetlerde bulunan toplam 2044 kayıtsız mollayı ortaya çıkarmıştır (EK 3).³⁶⁷

1956'da Kazak SSC'de kayıtlı camilerin din adamları, inananlara günlük olarak verilen sadakalarının sadece camilerin gişesine ödenmesi gerektiğini, kayıtsız mollalara, engellilere ve genel olarak ihtiyaç duyanlara verilen tüm sadakaların Allah'a ulaşmayacağını söylemişlerdir. 1955'te yılında, Kırgızistan'un kayıtlı dinî toplumları, oruç ve Ramazan Bayramı sırasında gelirlerinden SADUM'a 330.036 ruble, 1956'da ise 422.140 ruble aktarmışlar. Müslüman dinî toplumların gelirleri yıldan yıla artmıştır.³⁶⁸ SADUM, Orta Asya ve Kazakistan cumhuriyetlerindeki kadılarına, kayıtsız grupların ve türbelerin dinî faaliyetlerinin kontrolünü ele alma talimatını vermiş ve sadece DKİK'in müdahalesi yukarıdaki talimatların

³⁶⁷ D. Yu. Arapov, *İslam i Sovetskoe Gosudarstvo (1943-1990) Sbornik Dokumentov*, (Yayınlanmış Arşiv Belgeleri), Vipusk 3, Moskova 2011, s. 105-106.

³⁶⁸ Adu geçen eser, s. 145-146.

uygulanmasını askıya almıştır. Diniye Nezareti, kayıtsız grupların ve kayıtsız din adamlarının faaliyetlerine kendi etkisini artırmaya çalışmıştır.³⁶⁹

Kayıtsız mollalar kayıtlı cami ile irtibatta olmaya devam etti, onlar DKİK temsilcilerince “ajan mollalar” olarak adlandırılmıştır. Kayıtsız mollalar, nadir istisnalar dışında, profesyonel mollalar değildi, geçmişte bunlar Kuran’ın belirli bölümlerini, duaları okuyabilen inanan yaşlı insanlardı, kendilerine molla demiyorlardı, fakat zaman zaman rollerini yerine getirirlerdi. Bunların kesin sayısını söylemek zor olmuştur ve onlar bütün köylerde vardı. DKİK temsilcisi, 1958’de kayıtsız “ajan mollaların” kayıtlı camilerin liderleri ve mollalarıyla, hatta SADUM üyesi S. Gılmani ile yakın kişisel ilişki sürdürdüğünü bildirmiştir. Gılmani kayıtsız mollalara talimat vererek onlara SADUM’un bazı kararnameleri ve talimatlarının nüfus arasında açıklığa kavuşturulmasını tavsiye etmiştir. Kayıtsız mollalar SADUM için halktan sadaka toplamışlardır.³⁷⁰ Ramazan aylarında kayıtsız mollalar lehine büyük miktarda fitır sadakası akmaya devam etmiştir. Bununla birlikte, 1958’de Jambıl şehrindeki kayıtlı caminin din adamları fitır sadakasını “ajan” ve “gezgin mollaların” aracılığıyla toplamışlardır.³⁷¹

SADUM’un, Kazakistan kadısının, kayıtlı dinî organizasyonlarının ve din adamlarının kayıtsız dinî organizasyonlara ve din adamlarına yönelik tutumu iyi olmuştur. Kayıtsız din adamları, Kazakistan Kadısı Gılmani’ye, hatta SADUM Müftüsü Babahanov’un kendisine, kendi kayıtsız dinî organizasyonlarını kaydettirmek için onlardan yardım istemeye geliyorlardı ve fitır sadakasından veya diğer bağışlardan toplanan fonları şahsen getirip onlara veriyorlar veya aktarıyorlardı. SADUM bu fonları reddetmezdi ve kayıtsız din adamlarını veya kayıtsız toplulukların temsilcilerini kabul ederdi, tavsiyelerde bulunurdu ve bazen başvurularının sonuçlarını öğrenmek için DKİK temsilcilerine başvururlardı. Kayıtlı din adamlarının kayıtsız dinî cemaatler ve din adamlarıyla ilişkisi her yerde mevcuttu, ancak çoğu durumda gizliydi. O dönemin dinî canlanmasının tezahürlerinden biri de hacca gitmek isteyenlerin sayısının artmasıdır. 1958’de Kazakistan boyunca hacca gitmeye 41 başvuru yapılmış, bundan önceki yıllarda ise

³⁶⁹ Adu geçen eser, s. 157.

³⁷⁰ KCMDA, 1711-fon, 2-liste, 81-d., s. 60.

³⁷¹ KCMDA, 1711-fon, 2-liste, 81-d., s. 171-172.

hac için 20-25 başvuru yapılmıştır. Sonuçta 1958’de Kazakistan’dan sadece 3 kişinin hac ziyaretine izin verilmiştir, bunun üçü de camide imamdı. Bu üç kişiden sadece bir tanesi gidebilmiştir. Kolhozlarda veya başka iş yerinde çalışan Sovyet işçilerinin hacca gidip ve döndükten sonra din adamı haline gelenleri vardı. Hatta bazıları SADUM’da çalışmıştır. Mali makamlar tarafından da bazen yasaların ihlal edildiğine dair gerçekler de not edilmiştir. Mesela, maliye çalışanlarının 1958’de Almatı, Jambıl ve Kökşetau camilerinin içişlerine yapılan bu müdahaleleri, DKİK temsilcisi tarafından Maliye Bakanlığına bildirilmiştir. Bazı inananlar din adamlarına pahalı hediyeler de vermişler. Örneğin, 1958’de Karaganda bölgesinde bir Kazak, bir mollaya 5-6 bin ruble değerindeki bir deveyi vermiştir. Pahalı atlar da bağışlanmıştır. Ayrıca Kökşetau, Türkistan ve Karagandı camilerinde din adamları arasında sürekli güç mücadeleleri ve kavga yaşanmıştır. SADUM bile bu kavgaları tamamen çözememiştir. Kazakistan’da DKİK çalışmalarında da eksiklikler vardı. 1958’de Kazakistan’da 16 il vardı, bunların içinde sadece 7 ilde DKİK’in tam zamanlı çalışan temsilcileri bulunmuştur, diğer temsilcilerin ise ek hizmetleri olmuştur. 1958’de DKİK’in Jambıl bölgesindeki temsilcisi Saurgaliyev, dinî topluluklarla etkileşime girmiş, onlardan para almış ve onun için bu işten çıkarılmıştır.³⁷²

1958’de kayıtlı camilerde ibadete katılanlar arasında kadınların yüzdesindeki artış dikkat çekici olmuştur. Ağırlıklı olarak Kazak ve Tatarların yaşadığı yerlerdeki ibadet edenlerin arasında kadınların yüzdesi daha yüksekti ve Özbek, Uygur ve Dunganların daha sık yaşadığı inanan, ibadet eden nüfus arasındaki kadınların oranı ise daha düşüktü. 1953-1958 yılları arasında SADUM’un gelirinde artışı gözlenmiştir. Çünkü SADUM, inananların bağışlarının cami imamlarının cebine gitmesini engellemeye ve paraların kayıtlı camilerin kasasına girmesini sağlamaya çalışmıştır. Kâr için, SADUM Kazakistan’daki bazı camilerin din adamlarına, Bayram günü kayıtlı caminin olmadığı yerlerde bayram namazı kıldırması ve fitır sadakasını toplaması için bir iş gezisi yapma yetkisini vermiş. SADUM muhtesibi Rahmanberdi Seithocaev’in bu belgeyi şahsen Kızılorda camisine getirdiği, bu camiden imamların kayıtlı camilerin olmadığı bölgenin şehirlerine ve ilçe merkezlerine gönderilmesini organize ettiği ortaya çıkmıştır. Dahası, gönderilen yedi din adamından ikisi caminin

³⁷² KCMMA, 1711-fon, 2-liste, 81-d., s. 249-254.

yürütme organının üyeleri idi ve geri kalan beşi kayıtsız mollalardı. Muhtesip R. Seithocaev'in önerisi üzerine, tüm bu kişilere seyahat masrafları için caminin gişesinden fon sağlanmıştı. SADUM'un bu faaliyetleri sonucunda, 1958'in ilk yarısında, Kızılorda Camisinin geliri 1957'deki 63.000 ruble yerine 104.000 rubleye yükselmiştir. Jumaşev, SADUM'un böyle talimatlarının sadece caminin gelirini arttırmakla kalmadığını, aynı zamanda kayıtlı toplumun ve imamın olmadığı yerlerde dinî aktive ettiğini söylemiştir. Kazakistan'ın tüm bölgelerinde kayıtlı cami yoktu. Camiler ağırlıklı olarak şehirlerdeydi. Hatta 1958'de Kostanay, Doğu Kazakistan ve Taldıkorgan gibi illerinde bile kayıtlı cami yoktu. Aynı yıl Kazakistan'da kayıtlı 26, kayıtlı 32 cami bulunmuştur.³⁷³

1 Ocak 1958'de Özbekistan'da faaliyet gösteren 139 tane kayıtsız cami vardı. Bunlardan 135 dinî cemaatin cami imamı vardı ve faaliyetleri kayıtlı camilerin faaliyetlerinden neredeyse ayırt edilemezdi. Bunlar farklı şekillerle kapatılmaya çalışılmıştır. 1959'da Taşkent bölgesinde çalışan 74 kayıtsız cami vardı. Bunlardan 42'si 1959'da, 15'i 1960'da kapatıldı. Cami yapılarından bazıları kütüphane, tıp merkezi, pioner evi gibi kültürel ve eğitim kurumlarına, bazıları ise ekonomik kuruluşlara verilmiştir.³⁷⁴ Başka bir deyişle, bu camiler Kruşçev'in din karşıtı baskısı yıllarında kapatıldı.

Sovyet döneminde resmî ve gayriresmî İslam bir arada yaşandı. Benzer şekilde, SADUM'un resmî din eğitimine ek olarak resmî olmayan, gizli din eğitimi de vardı. Sovyet döneminde Türkistan'ın geleneksel dinî eğitimi zarar gördü ve yok edildi. Böyle bir gizli dinî eğitime *hujra* (hücre) denildi. Gayriresmî din eğitim sistemi olan *hujra*, Sovyet döneminde en çok Fergana Vadisi'nde yaygındı ve daha sonra bu gelenek komşu Tacikistan'a taşındı. Ancak, Sovyet dönemindeki *hujranın* yasadışı yaşam koşulları, onların sömürge öncesi eğitim seviyesine ulaşmasını engelledi. Sovyet döneminde son derece sınırlı bir ölçekte yenilenmiş din eğitimi (1946'dan itibaren Buhara'daki Mir Arab medresesi) eski, nispeten yüksek seviyesine ulaşamadı. Hatta Mir Arab'taki din eğitimi seviyesi *hujradan* daha düşüktü. Yerel ulemalar arasında (Mir Arab öğretmenleri dâhil), SADUM eğitim

³⁷³ KCMDA, 1711-fon, 2-liste, 81-d., s. 245-249.

³⁷⁴ R. M. Yusupov, *Uzbekistonda XX asrning 40-80 iillarida Musulmon Dinii Tashkilotlari va Ulamolr Faoliati*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Andijon 2008, s. 53.

sisteminin seviyesi resmî olarak *hujrada* elde edilenden daha düşük olarak tanınmıştır. Bu nedenle bu yasadışı eğitimi geçenlerin yetkisi artmıştır. Farklı *hujralardaki* eğitim seviyesi ve dersler aynı değildi ve doğal olarak öğretmenin profesyonelliğine bağlıydı.³⁷⁵

Örneğin, Fergana bölgesindeki DKİK temsilcisine göre savaştan sonra Kokand'da 10, Margilan'da 12 dinî okul herhangi bir izin olmadan faaliyet göstermiştir. Hatta Margilan şehrinin Tut-toş mahallesinde bulunan 7. Okul binasında bile, bir grup inanan dinî bilgiyi öğretmek için 2 ders odasını kullanmışlar.³⁷⁶ SADUM kurulduktan sonra Türkistan'da resmî ve gayriresmî olarak adlandırdığımız iki paralel İslam yaşamıştır. SADUM resmî İslamı temsil etti. SADUM'un kayıtlı cami, imam ve medresesine karşı kayıtsız imamlar da faaliyet göstermiştir ve *hujra* dediğimiz dinî eğitim yürütülmüştür.

Araştırmacılarca Sovyet Orta Asya'sı ve Kazakistan'ındaki Müslüman yaşamını ve kimliğini tanımlamak için, "halk İslamı" ya da "Günlük İslam", "Geleneksel İslam" terimleri sıklıkla kullanılır. Onlarca yıl boyunca Rus İmparatorluğu'nun ve özellikle Sovyetler Birliği'nin bir parçası olduklarında, Orta Asya ve Kazakistan halkının günlük hayatı gerçekten önemli değişiklikleri geçirdi. Kendilerini laik ve ateist olarak gören toplumun en eğitimli kesimleri bile İslam'ı ulusal bir gelenek olarak tanıdı ve Müslüman olarak algılanan gelenek ve ritüelleri takip etti. Yetkililer tarafından izin verilen kayıtlı cami sayısı azdı ve inananların ihtiyaçlarını karşılayamadı. Köylerde ve bazı şehir mahallelerinde, genellikle özel evlerde, mezarlıklarda ve hatta eski camilerin korunan binalarında inananların gayriresmî toplantıları ve ritüelleri yapılıyordu. Topluluğun da üyesi olan devletin yerel temsilcileri bazen bu toplantıların faaliyetlerine göz yumdular, ancak bu uygulamanın genişlemesini veya insanların ibadetlere kitlesel katılımını engellemeye çalıştılar. Tüm köylerde ve şehirlerin eski mahallelerinde dinî bayramlarda ve aile etkinliklerinde dua eden mollalar vardı. Onlar müminlerin ("imam" olarak) cemaatlerine önderlik ettiler ve bazen ("domulla" veya "domla" olarak) gayriresmî

³⁷⁵ B. M. Babadjanov, A. K. Muminov, M. B. Olcott, "Muhammadjan Hindustani (1892-1989) i Religioznaya Sreda Ego Epohi (Predvaritelnye Razmysleniya o Formirovanii 'Sovetskogo İslama' v Srednei Azii)", *Vostok (Oriens)*, 2004, №5, s. 48-49.

³⁷⁶ A. M. Salmonov, *Uzbekistanda Musulmon Dinii Muassasa va Tashkilotlar Faoliyati Tarihi (1917-1950 iillar)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Fargona 2008, s. 116.

olarak dersler verdiler, çocuklara Arapça yazılan eski kitapları okumayı öğrettiler ve İslam'ın temel duaları ve kuralları hakkında bilgi verdiler. Ayrıca kadınların kadın dinî etkinliklerinde duaları okuyan ve kız çocuklarına din öğreten otin (otinça, bu-halfa) adı verilen kendi dinî otoriteleri vardı. Mollalara ek olarak Orta Asya ve Kazakistan toplumunda her türlü gruba ait olan, kökenleri (çoğunlukla hayali) Hz. Muhammed'den, ilk dört Müslüman halifesinden ve diğer evliyalarından gelen Müslüman seçkinlerinin özel bir tabakası kaldı. Onlar “Hoca”, “Tura”, “Seyid”, “İşan” onursal unvanlarını taşıdılar ve mollalarla neredeyse aynı işlevleri yerine getirdiler ve buna bazen çeşitli ritüeller eklediler. Tasavvuf uygulamasının kendisi yetkililer tarafından zulüm görmesine ve neredeyse yok olmasına rağmen mürşitler (Pir) ve müridler arasındaki ilişkinin uygulanması kısmen korunmuştur. Gizlice farklı zikirler (cehri zikir) ve diğer tasavvuf ayinleri uygulanmıştır.³⁷⁷

Kayıtsız camiler ile din adamlarının ortaya çıkmasının ve çoğalmasının temel nedeni kayıtlı camilerin az olmasıydı. Savaş öncesi dinî baskı yıllarında gizlenen ulema, savaş sırasında dinî politikanın değişikliğinden sonra ortaya çıktı ve dinî hayat canlandı. SADUM'un ilk yıllarında kayıtlı mollalar ile kayıtsız mollalar birbirleriyle temas halindeydi. O yıllarda hükümet kayıtsız din adamlarının çalışmalarına göz yumuyordu, ancak kısa süre sonra onlarla savaşılmaya başladı. Devlet kayıtsız mollalara karşı bu mücadelede SADUM'u kullandı. Zamanla, kayıtsız din adamı olarak bilinen yerli geleneksel ulema ile kayıtlı din adamları arasındaki ilişki gerginleşti. SADUM onları kullanmaya çalıştı ve onlar kayıtlı din adamlarını topladıkları sadakalarının bir kısmını kayıtlı din adamlarına verdi.

Kayıtsız dinî organizasyonlarla birlikte kayıtsız yeraltı dinî eğitimi de vardı. Kayıtsız din adamları, geleneksel dinî bilgi ve anlayışın nesilden nesile aktarılmasında önemli bir rol oynamıştır. SADUM'un dinî inançları geleneksel dinî inançlardan yavaş yavaş sapmaya başladı. 1943-1959 yılları arasında DKİK temsilcileri kayıtlı olmayan mollalar üzerinde fazla baskı yapmamıştır. DKİK temsilcileri kayıtsız din adamlarıyla mücadele ediyor gibi görünüyordu. Finansal otoritelere bazı kayıtsız imamların listelerini de verdiler, ancak finansal otoriteler onlar için vergi miktarını belirlemekte zorluk çektiler. Kayıtsız imamların tümünün

³⁷⁷ Rossiya – Srednyaya Aziya Politika i İslam v Kontse XVIII – Naçale XXI Veka, Moskova 2013, s. 305-309.

vergilendirilmediği de bellidir. 1950'lerde SADUM'un bölge müslümanlarını kontrol etmedeki çalışması biraz ilerledi ve bölgenin kayıtlı din adamları merkezileştirildi.

3.3. Diniye Nezareti'nin Yerel Dinî Geleneklerle Mücadelesi

Türkistan coğrafyasında evliyalari ve onların türbelerini kutsal sayma geleneği vardır. Savaş yıllarında başlayan dinî canlanma ile birlikte kutsal yerleri ziyaret eden halkın sayısı da artmaya başlamıştır. Kutsal yerleri ziyaret etme, onları kutsama nüfusun tasavvufi bir geleneğiydi. Tarihi eserler olan kutsal yerler ile anıtlar da dinî baskı yıllarında çok zarar görmüştü. İlk yıllarda devlet SADUM'a sadece birkaç türbeyi verdi. SADUM'a verileni de, verilmeyeni de olsun kutsal yerleri ziyaret eden halkın sayısı artıyordu. Hem devlet hem de SADUM 1950'lere kadar kutsal yerleri ziyaret etmeye nispeten hoşgörölü davrandılar. Devlet için kutsal yerleri kontrol etme işi de zordu. İnananlardan kutsal yerlere çok para gidiyordu ve dini ortadan kaldırmak için mücadele eden Sovyetler için kutsal yerler büyük bir engeldi, çünkü kutsal yerler Türkistan coğrafyasında dinin can damarıydı. Sonra hem devlet hem de SADUM, kutsal yerleri ziyaret etmeye, dindeki bu "bidatlara" karşı savaşımaya başladı. Ayrıca SADUM, diğeri tasavvuf ibadetlerine, halkın gelenek, örf ve adetlerine, hatta tasavvufun kendisine karşı savaşımaya başlamıştır.

SADUM'un kurulduğu ilk yıllarda inananlar, Diniye Nezareti ile devlet kurumlarından sadece cami ve ibadet yerlerini açmak, medrese eğitimi kurmak için izin istemiyorlardı, aynı zamanda, devlet kurumlarına kutsal yerleri ve manevi ve tarihsel öneme sahip türbeleri ziyaret etmek için izin isteyen dilekçeler de göndermişlerdi.

Mesela, Özbek SSC topraklarında bulunan kutsal yerlerden biri olan Semerkant'taki *Şahi Zinda*, Buhara'daki *Hoca Bahaeddin Nakşibendi* Türbesi, Termez'deki *Hakim at-Tirmizi* ve Karakalpak ÖSSC'deki *Sultan Baba* Türbelerini ziyaret yerine dönüştürmek için başvurular yapılmıştı. SADUM'un merkeze yazdığı mektuplarda, Müslüman nüfusun taleplerini defalarca bildirmiştir. Dinî yönetim tarafından gönderilen onlarca müracaat ve bildirilerde, Orta Asya'nın uzun zamandır düşünürler ve İslam alimlerinin bölgesi olduğu belirtilerek *Şahi Zinda* ve *Hoca Bahaeddin Nakşibendi* türbelerinin Müslüman dünyasındaki Afganistan, İran,

Türkiye ve Arap ülkelerinde takdir edildiği, bu kutsal yerlerin onarılması ve ziyaret edilecek türbelere dönüştürülmesi istenmiştir.³⁷⁸

SADUM'un mektuplarına istinaden Polyanski, 13 Ocak 1945'te, Buhara'daki *Nakşibendi*, Semerkant'taki *Şahi Zinda*, Termez'deki *Tirmizi*, Karakalpakistan'daki *Sultan Baba*, Fergana'daki *Şahimardan*, Taşkent'teki *Kaffal-Şaşı* ve Hiva'daki *Palvan Ata* Anıt Mezarları gibi bir dizi kutsal yerlerin SADUM'a verilmesini isteyerek SSCB Halk Komiserleri Konseyi'ne mektup göndermiştir. SADUM, Özbek SSC'nin Halk Komiserleri Konseyi altındaki Mimarlık Yönetimi emrinde mimari anıt olarak listelenen bu türbelerin kendi emrine geçmesini istemiştir. SADUM, bu türbelerde bulunan özel dua odalarını kullanarak ziyaretçiler için sistematik dinî hizmet düzenlemeyi planladı.³⁷⁹ 28 Ocak 1945'te ise SSCB Halk Komiserleri Konseyi, adı geçen yedi türbeyi SADUM'a verdikten sonra Mimarlık Yönetimi ile Diniye Nezareti arasında özel anlaşmalar yapılmıştır.³⁸⁰

Bununla birlikte ateizm için mücadelenin ivme kazandığı bir dönemde, birçok türbe terkedildi veya yarı harabe halindeydi ve onları ziyaret edilecek türbelere dönüştürmek için maddî kaynak gerekiyordu. Müslüman nüfusun ihtiyaçları ve müracaatları, başvuruları ve istekleri nedeniyle, 1945-1947'de Özbek SSC hükümeti, mimari anıt ve kutsal yerlerin restorasyonu ve onarımı için devlet bütçesinden 1 milyon 800 bin sum ayırmıştır. Yenilenmesi planlanan dinî anıtlardan 22'si medrese, tekke (*hanaka*) ve türbeden oluşmuştur.³⁸¹ Özbek SSC topraklarında bulunan binden fazla dinî anıtlar, binalar ve tarihi eserler için ayrılan bu fonlar tabi ki yeterli değildi.

Türbeleri ziyaret edenler Kuran surelerini ve ayetlerini okur ve dua ederdi ve şifa isterdi. Bazı evliyaların mezarlarını ziyaret etmenin, hastalığın rahatsızlıklarını iyileştireceğine ve kısır kadınların gebe kalmasına yardımcı olacağına dair efsaneler vardı. Bu yüzden evliyaların mezarlarını, kutsal yerleri ziyaret etmek için çok fazla ziyaretçi geliyordu. Kutsal yerleri ziyaret ederken, evliyaların mezarlarında dilek

³⁷⁸ A. M. Salmonov, *Uzbekistanda Musulmon Dinii Muassasa va Tashkilotlar Faoliyati Tarihi (1917-1950 iillar)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Fargona 2008, s. 107.

³⁷⁹ M. İ. Odintsov, *Religioznye Organizatsii v SSSR Nakanune i v Gody Velikoy Otechestvennoi Voiny 1941-1945 gg.*, (Yayınlanmış Arşiv Belgeleri), Moskova 1995, s. 154.

³⁸⁰ D. Yu. Arapov, *İslam i Sovetskoe Gosudarstvo (1943-1990) Sbornik Dokumentov*, (Yayınlanmış Arşiv Belgeleri), Vipusk 3, Moskova 2011, s. 38-39.

³⁸¹ A. M. Salmonov, *Uzbekistanda Musulmon Dinii Muassasa va Tashkilotlar Faoliyati Tarihi (1917-1950 iillar)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Fargona 2008, s. 108.

dilemek, sadaka vermek, feda etmek Türkistan Müslümanları arasında bir adet haline gelmişti. Kutsal yerler dinî organizasyonlar için de büyük bir gelir kaynağıydı. Parti bu nedenle din adamlarını önceden sahip oldukları azizlerin mezarlarından mahrum etmeye çalıştı. Bazı yerlerde, şeyhler (Kazakça: *şırakşı*) izinsiz türbeler açtılar, dindarların ziyaret etmesine izin verdiler, onlardan sadaka aldılar ve kişisel kazanç için kullandılar. Sovyet yetkilileri bunun farkındaydı ve bu tür kutsal yerlerin kapatılması için önlemler aldı. Çokça gayri resmî türbeler ve şeyhler de faaliyet gösteriyordu.

Türbelerdeki bazı gayri resmî şeyhler mali kuruluşlar tarafından belirlenmiş ve vergilendirilmiştir. Ayrıca resmî şeyhlerin faaliyetlerini kısıtlamak, dinî faaliyetlerden uzaklaştırmak ve onları işten çıkarmak için büyük miktarda gelir vergisi uygulanmıştır. Örneğin, mali yetkililer, Semerkant bölgesinin Siyab ilçesindeki resmî şeyh U. Yusupov'a yıllık 21.280 sum gelir belirleyerek 5.770 sum vergi uygulamışlar. Poyarik ilçesindeki gayri resmî şeyh J. Mamadiyorov'a yıllık 15.600 sum gelir belirlenerek ondan 3.618 sum vergi alınmıştır. 1947 yılında Taşkent, Semerkant, Namangan, Fergana, Andijan bölgelerinde ve Karakalpakistan'da 405 din adamı ile türbe şeyhleri vergilendirilmiştir. Fazla vergi nedeniyle türbe şeyhlerinin ve diğer din adamlarının işten çıkması da yaygındı. Devletin de istediği tam buydu. Ziyaretçiler türbelere para, yemek, ekmek ve diğer şeyleri bağışlardı ve koyun, keçi ve sığırları feda ederdi. Vergilendirme işlerine rağmen SADUM'un elindeki kutsal yerlere ziyaretçilerden elde edilen gelir yıldan yıla artmıştır. *Kaffal-Şaşi, Şahi Zinda, Palvan Ata, Sultan Baba* türbelerinde 1950'de 149.115 sum, 1 Kasım 1952'de ise 329.440 sum toplanmıştır.³⁸²

Orta Asya ve Kazakistan toplumunda çok sayıda çeşitli falcılar (Kazakça: *körpkel*), halk tedavicileri (Kazakça: *tauip*) ve üfürükçüler de bulunuyordu. Hem devlet yetkililerinin hem de Müslüman liderlerinin onlara karşı olumsuz tutumlarına rağmen nüfus arasında onlar çok popülerdi ve faaliyetlerinde çeşitli Müslüman sembollerini ve dualarını kullandılar.

Yerliler kutsal yerleri ziyaret etmeye devam ettiler. Orta Asya ve Kazakistan topraklarındaki çok ziyaret edilen en ünlü kutsal yerler şunlardı: Oş'taki (Kırgızistan)

³⁸² R. M. Yusupov, *Uzbekistonda XX asrning 40-80 iillarida Musulmon Dinii Tashkilotlari va Ulamolar Faoliati*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Andijon 2008, s. 82-87.

Süleyman'ın Tahtı dağı, Margılan'ın güneyindeki (Özbekistan) *Şahimardan* (Halife Ali'nin hayali mezarı) türbesi, ünlü Sufi şeyhi ve şairi *Ahmed Yesevi*'nin Türkistan şehrindeki (Kazakistan) türbesi, Sufi şeyhi *Bahaeddin Nakşibendi*'nin Buhara (Özbekistan) yanındaki türbesi ve Semerkant'taki (Özbekistan) *Şahi Zinda* anıt kompleksi. Bunlara ek olarak Müslümanlar tarafından saygı görülen, on binlerce insanın sağlıklarını iyileştirme, kısırlıktan kurtulma ve iyi şanslar bulma isteklerini yerine getirme umuduyla her yıl akın ettiği binlerce başka büyük ve küçük Müslüman türbeleri vardı. Ziyaretçiler türbelerde ikramlar yaptılar, bakıcı şeyhlere hediyeler sundular, onların dualarını aldılar. Orta Asya ve Kazakistan nüfusunun kesinlikle bağlı olduğu aile ritüelleri de vardı. Yüzlerce ve bazen binlerce misafir çocukların doğum şöleni (*besik-toy*), çocukların sünnet düğünü (*sünnet-toy*) ve evlilik ziyafeti (*neke-toy*) vesilesiyle kutlamak için bir araya geliyordu. Tüm bu kutlamalar ve diğerleri, yüksek maliyetler ve organizasyon talep ederdi. Kutlamaların zorunlu unsuru, olaylar vesilesiyle dua eden yerel bir molla'nın varlığıydı ve özel Kuran okumaları (*Kuran hatm*) da organize edilirdi.³⁸³

Çok eşlilik yetkililer tarafından kesinlikle yasaklandı, ancak ikinci ve hatta üçüncü bir eşle evlenme, yaygın olmasa da Sovyet döneminde Türkistan coğrafyasının bazı yerlerinde devam etti. Orta Asya ve Kazakistan halkının dinî kimliğinde özel bir yer cenaze törenlerine aitti. Ölüler kesinlikle Müslüman kurallarına göre gömüldü. Ritüellere hem cenaze sırasında hem de vefat eden kişinin 3. 7. 40. ve 100. günlerindeki anmada ve yıllık anmalarda (Kazakça: *as беру, kudayı*) duaların okunması eşlik etti. Bu anma günlerinin Orta Asya ve Kazakistan'ın farklı bölgelerindeki kombinasyonları farklı olabilir. Bu ritüellere önemli sayıda akraba, komşu ve iş arkadaş katılırdı. Bir aile her perşembe kendi çevresinde ölüleri dualar ve küçük bir ikram ile anıyordu (Kazakça: *bisenbilik*) ve Kazaklar bu anmayı ölen kişiye 40 gün olana kadar her perşembe yapar. Türkistan'ın dinî hayatında Ramazan Bayramı (*Oraza Ait*) ile Kurban Bayramı'nın (*Kurban Ait*) yeri çok büyüktü. Bu tarihler resmî olarak kutlanmadıysa da Orta Asya ve Kazakistan halkı onları aileleriyle ve komşularıyla yaygın olarak kutlamaya devam etti. Bu bayramlarda erkeklerin sabahları camiye gitmesi, mezarlığa gidip ölüleri anması ve sadaka

³⁸³ Rossiya – Srednyaya Aziya Politika i İslam v Kontse XVIII – Naçale XXI Veka, Moskova 2013, s. 309-310.

vermesi bir gelenektir. Gelenek ve din ile ilişkili diğer takvim etkinlikleri arasında 22 Mart'ta gerçekleşen yerel yeni yıl (*Naurız*) ve bahar tarım mevsiminin başlangıcını işaretlemek için toplum kurbanları (*tasattık* veya *hudoii*) ritüeli vardı. Toplumda her türlü batıl inanç ve ritüeller de yaygındı. Bu geleneklerin bazı resmî ve gayri resmî mollalar tarafından İslami olmayan karakterini vurgulayan eleştirisi çok popüler değildi.³⁸⁴ Çok geçmeden Diniye Nezareti adı geçen bu tüm ritüellere ve geleneklere karşı savaşılmıştır.

Kazakistan'da da ziyaret yeri olan mimari anıtlar çoktu. Örneğin, Güney Kazakistan ilinde halkın çok ziyaret ettiği *Arıstan Bab*, *Abdul-Aziz Bab*, *Iskak Bab*, *İbrahim Ata*, *Hoca Ahmed Yesevi* türbeleri, Jambıl ilinde ise *Ayşa Bibi*, *Babaja Hatun* ve *Kara Han* gibi türbeler vardı. Yukarıdaki anıtların korunması, 23 Eylül 1947 tarihli Kazak SSC Bakanlar Konseyi kararı ile Kazak SSC Bakanlar Konseyi altındaki Mimarlık Yönetimi'ne devredilmişti. Ondan sonra Mimarlık Yönetimi tüm bu anıtları almış ve koruma ve restorasyon çalışmalarını yürütmüştür. Bütün bu anıtlar Müslüman inananlar tarafından kutsal yer olarak kabul edilerek ziyaret edilirdi. Devlet tarafından korunmayan kutsal yerler de az değildi. Mesela, Kökşetau ilinde *Kulsarı Aulie*, *Tungazı Aulie*, Guryev ilinde *Maten Hoca*, *Malim Hoca*, Pavlodar ilinde *İsakan Hazret* ve diğerleri gibi bir dizi kutsal yerler vardı. Bu kutsal yerler o zaman kimse tarafından korunmuyordu, çoğu ihmal durumundaydı. Bu nedenle inananlar tarafından çok nadir ziyaret edilmiştir. Kazakistan'ın bazı yerlerinde bazen inananların ziyaret ettiği şifalı su kaynakları da vardı. Almatı bölgesindeki *Arasan-Horasan* adlı su kaynağı buna bir örnektir. İnsanlar buraya çevredeki köylerden tedavi edilmek için geliyorlardı. Ayrıca koyunlar kesiliyor ve toplu namaz kılınıyordu. Daha sonra bu su kaynağı DKİK emriyle kapatılmıştır. Bununla birlikte, birçok yerde bazı eski ayinler ve gelenekler, örneğin çok eşlilik, *amengerlik* devam etmiştir.³⁸⁵

1946'da savcılık uygulamalarının gösterdiği gibi Kazak SSC'de bigami ve çok eşlilik yaygındı. Kazak SSC Savcısı, Kazak SSC Yüksek Konseyi Başkanlığı Başkanına, bu suçlardan sorumlu olanlar kovuşturma makamları tarafından kovuşturulduğunu, ancak cezanın hafif olduğunu ve bu tür suçlarla yeterince

³⁸⁴ Adı geçen eser, s. 311-313.

³⁸⁵ KCMMDA, 1711-fon, 2-liste, 24-d., s. 62-64.

mücadele etmediğini ifade etmiştir. Savcı, diğer Birlik cumhuriyetlerinde benzer suçlar için üç yıla kadar hapis cezası veriliyor olduğunu, buna dayanarak Kazakistan'da da hapis cezasıyla ilgili bir ceza tedbirinin alınması gerektiğini bildirmiştir. Buna cevap olarak Kazak SSC Yüksek Konseyi Başkanlığı, bigami ve çok eşliliğe karşı mücadeleyi güçlendirmek için, Kazak SSC'deki yürürlükteki maddeyi, bigami veya çok eşlilik için üç yıla kadar hapis cezası verilmesi şeklinde değiştirmiştir.³⁸⁶

Müslümanlarda çocukların sünnet edilmesiyle ilgili meseleye de DKİK raporlarında çok karşılaşılabılırız. Sovyetler birkaç ritüel gibi bu ritüeli ve sünnet kutlamasını da dinin yaşayabilirliği açısından komünist toplum için zararlı görüyordu. Ayrıca 1945'te Polyanski'nin Sabitov'e gönderdiği mektupta, Müslüman çocukların sünnet edilmesini ceza gerektiren bir suç olarak değerlendirmek için hiçbir nedenin olmadığı söylenmiştir. Aynı şekilde, sünnet ayini gerçekleştirmek için ücret miktarının belirlenmesi, adli soruşturma organlarının müdahalesini gerektirmeyen, inananların kişisel bir meselesi olduğu da ifade edilmiştir.³⁸⁷

1950'de DKİK temsilcisi, Kazaklar ve cumhuriyetin diğer Müslüman ulusları arasında, çocukların sünnet edilmesinin hâlâ ortadan kaldırılmadığını ve oğlunu sünnet ettirmeyen kişinin çok nadir olduğunu söylemiştir. Hatta komünistlerin bile çocuklarını sünnet ettirdiğini bildirmiştir. Bu ayinin nüfus arasında o kadar kökleşmiş olduğunu ve ondan kurtulmanın da imkansız olduğunu itiraf etmişler. Kazaklardaki ölen kişinin anısına düzenlenen dinî *as беру* adlı âdetin de aydınlar arasında kendini gösterdiğini bildirmiştir.³⁸⁸ Komünistlere dinî ritüelleri yapmak ve katılmak ilk baştan yasaklanan bir şeydi. Komünistler dinî geleneği eskiliğin kalıntısı olarak gördükleri için, modernliğin ortaya çıkmasıyla kentsel alanlarda yok olacağını düşündüler. Birçok ritüelin ulusal gelenek haline gelmesi nedeniyle, komünistlerin ve aydınların dine inanmasalar bile bunları yerine getirmemesi de imkansızdı.

Mimarlık Yönetimi'ne bağlı kutsal yerler devlet tarafından korunuyordu. Böylece, devlet bazı kutsal yerleri Mimarlık Yönetimi aracılığıyla kontrolde tutarak oraların inananlar tarafından ziyaret edilmesini durdurmak istemişti. İnananların

³⁸⁶ KCCA, 708-fon, 10-liste, 1471-d., s. 45-46.

³⁸⁷ KCMDA, 1711-fon, 2-liste, 4-d., s. 41.

³⁸⁸ KCMDA, 1711-fon, 2-liste, 30-d., s. 59-60.

ziyaret etmesine izin yoktu ama yine de gelen ziyaretçiler az olmazdı. 1953'te Mimarlık Yönetimi, genel hükme uygun olarak Güney Kazakistan ilinin Sayram ve Şauildir ilçelerinin mimari anıtlarındaki bekçileri azaltmıştır. Ancak bu eski anıtlar tescilli idi ve devlet koruması altındaydı. Jumaşev, Güney Kazakistan ili temsilcisiinden, bunu göz önünde bulundurarak bölgesel mimarlık yönetimiyle iletişime geçmesini ve bu türbelerin anahtarlarının bölgesel mimarlık yönetiminde veya yerel konseylerde saklanmasını talep etmesini istemiştir. Anlatmak istediğimiz, DKİK böylece "gezgin mollaların" türbeleri kendi amaçları için kullanmasını engellemeyi amaçlamıştır. Herhangi bir dinî organizasyona kayıtlı olmadıkları için, bu türbelerin inananlar tarafından ziyaret edilmesi ve onlarda ayin yapmak yasaktı.³⁸⁹ Çok geçmeden SADUM'un da kutsal yerleri ziyaret etmeye ve diğer dinî "bidatlara" karşı fetvaları çıkacaktır. Ancak yine de inananların kayıtsız kutsal yerleri ziyaret etmesi durmuyordu aksine giderek artıyordu.

1951'de Semerkant şehri Siyab ilçesinin inananları camide Ramazan Bayramı namazını kıldıktan sonra *Kusam ibn Abbas*'ın türbesini ziyaret etmeye yönelmişlerdir. Adı geçen türbe 1950'den itibaren SADUM tarafından yönetiliyordu. Ancak, inananların bu yerleri ziyaret etmesini önlemek için, Eski Eserleri Koruma Yönetimi çalışanları mezara giden yollara gardiyanlar yerleştirmiş ve hatta öfkeli köpek bile bağlamışlardır. Aynı zamanda, iki polis memuru ve Siyab ilçe finans departmanının beş çalışanı ile mezarın etrafında görev kurulmuştur. Yukarıdaki tüm engellere rağmen inananlar ayrı ayrı kalabalıklarda türbeye güç kullanarak girmişlerdir.³⁹⁰ Bu arada yerel yetkililerin o zaman SADUM tarafından yönetilmekte olan türbeye ziyaretçilerin girmesini neden engellediği açık değil. Yani, yasadışı bir eylem gibi görünüyor. İnananlar ise izinli veya izinsiz kutsal yerleri ziyaret etmeye devam ettiler.

Kazakistan'ın Guryev İli, Makat İlçesi, Dossor Köyüne 12 km mesafede *Baibaktı* adlı eski bir Kazak mezarlığı vardı. Türbede eski kerpiçten yapılan sahipsiz ve terk edilmiş küçük bir ev bulunuyordu. 1954'te bu eve iki küçük oda eklendiği bilinmiş ve bu ev, dinî törenler için inananların ziyaret ettiği bir yer haline gelmiştir.

³⁸⁹ KCMDA, 1711-fon, 2-liste, 51-d., s. 17.

³⁹⁰ D. Yu. Arapov, *İslam i Sovetskoe Gosudarstvo (1943-1990) Sbornik Dokumentov*, (Yayınlanmış Arşiv Belgeleri), Vipusk 3, Moskova 2011, s. 91-93.

Psikiyatrik hastalığı olan hastalar ve çocuğu olmayan kadınlar, inananlar dua etmek için geceyi geçirmeye buraya gelirlermiş ve sadaka bırakırlarmış. Bölge temsilcisi *Baibaktı* Türbesinin, vatandaş Maskarbayev için kâr kaynağı olarak hizmet veren kutsal bir yer haline geldiğini bildirmiştir. Devlet kurumları kutsal yerlerde hizmet verenlerin faaliyetlerini “parazitik yaşam tarzı” olarak adlandırdı. 1954 yılının sonunda, yerel makamlar tarafından yapılan bir incelemeden sonra bu kayıtsız kutsal yer kapatılmış ve oradaki evin mülkiyeti devlete devredilmiştir. Türbenin başındaki inananlar tarafından kutsal sayılan suyu da doktorlara inceletmişler ve doktorlar, suyun akmadığı ve dezenfekte edilmediği için tüketim için tamamen uygun olmadığını bildirmişler.³⁹¹ Böylece komünist rejim, bazı inananlar için kutsal sayılan su kaynaklarını doktorlara inceleterek ve onların kutsal değil zararlı olduğunu kanıtlatarak müminlerin inancını zayıflatmak istedi. Bu da devletin kutsal yerlerle savaşmasının bir metodu idi. Devlet kutsal yerlerde hizmet verenlerin faaliyetlerini parazitik yaşam tarzı olarak adlandırırken, SADUM onu “bidat” olarak gördü.

Mali otoritelerin de din adamlarını vergilendirmede yasadışı bir şekilde davrandıklarını görebiliriz. 1955’te SSCB Maliye Bakanlığı’nın DKİK’e ve Özbek SSC Maliye Bakanlığı’na gönderdiği mektupta, Karakalpak ÖSSC’de finans çalışanlarının *Sultan Baba* Türbesi şeyhlerine ilişkin yasadışı eylemler gerçekleştirdiği bildirilmiştir. Mali otoritelerin, dinî organizasyonların bağış toplama kutularındaki nakit paraları denetleme hakkına ve türbelerde ve camilerde ibadet ve dinî ritüeller yürütmesi sırasında din adamlarından, müminlerden ve diğer kişilerden hesabını isteme hakkına sahip olmadığı söylenmiştir.³⁹²

Devlet sadece kutsal yerleri değil mezarlıkları da kontrol altında tutuyordu. 1953’te Almatı’da Müslüman bir mezarlık için yeni bir arsa tahsis edilmiş ve yerli Müslüman organizasyonu inananlardan ağaç dikimi ve diğer masraflar için 600 ruble para toplamış ve yüzlerce dönüm yonca ekmişlerdir. DKİK’in Almatı’daki temsilcisine, mezarlığın ihtiyaçları için dinî topluluğun inanan nüfustan para toplamasını önlemesini ve Şehir Kamu Hizmetleri Bölümüne, Müslüman cemaat tarafından mezarlıkta yonca ve diğer mahsullerin ekilmesine izin verip vermeyeceği sorusunu gündeme getirmesi talimatını vermiştir. Mezarlığın korunması ve bakımı

³⁹¹ KCMDA, 1711-fon, 1-liste, 57-d., s. 134-142.

³⁹² KCMDA, 1711-fon, 1-liste, 57-d., s. 125.

için tüm masraflar Şehir Kamu Hizmetleri Bölümü tarafından karşılanması lazım denilmiştir.³⁹³

Kazaklarda yağmur yağmayan durumlarda yağmur gönderilmesi için yapılan *tasattık* isimli bir dinî ritüel vardı. Bu da Sovyetler tarafından istenmeyen bir ritüeldi. Mesela, Mayıs ve Haziran 1953'te, Almatı bölgesinde, yağmur eksikliğinden dolayı, birçok kolhozda, yağmur gönderilmesi için kurban kesilmiş ve Kur'an okunmuş ve dua edilmiştir. Yani, *tasattık* verilmiştir. Yerli mollalar bu dinî ritüellerde aktif rol almışlar. İlkokul öğrencileri de katılmışlar.³⁹⁴ 1949'da yaygın olmasa da halk arasında *fidye* (ölen kişinin günahları için kefare, Kazakça: *dauir беру*) ritüeli yapılmıştır. Boyuna *Tumar* (dua maskotu) takmak da yaygındı. Dinî dogma ile ilgisi olmayan *kagu* (bıçaklanmış taze bir koçun akciğerleri ile kişinin ağırlı noktasına vurmak), *uşkıtau* (ürpertmek için hasta bir kişinin yüzüne ve başın arkasına tuzla karıştırılmış suyla püskürtme) gibi bazı batıl inançlar da köylerde yapılmış ve genellikle bu konularla sayısı azalan şifacılar ilgilenmiştir. DKİK temsilcisi yukarıdaki gerçeklere bakarak dinin hâlâ nüfusun zihninde yaşadığını söylemiştir.³⁹⁵

Türkistan coğrafyasında sadece azizlerin türbeleri kutsal kabul edilmezdi, aynı zamanda kutsal sayılan dağlar, kayalar, ağaçlar, bulaklar vb. vardı. Ziyaretçiler tarafından kutsal sayılan ağaç dallarına farklı renklerde çok sayıda bez bağlanırdı. 1953'te DKİK'e, Almatı ili, Kegen ilçesi, Kara-Bulak köyünde bulunan *Aulie Agaş* isimli bir kutsal ağaç hakkında bilgi verilmiştir. Kazaklarda Ramazan ayında iftardan sonra şarkı söylemeye eğilimli gençlerin bir araya gelip her evi ziyaret ederek dinî şarkılar söyleme geleneği vardı, bu gelenek Kazaklarda *jarapazan* denilirdi. *Jarapazan* metni iyi biçimlendirilmiş ve ezberlenmiş şiir, ifadelerden oluşurdu. Ziyaret edilen evler çocuklara hediyeler verirdi. *Jarapazanın* temel amacı Ramazan ayı boyunca halkı neşelendirmek, insanlara İslam'ı, şeriatı, imanı, birliği ve iyiliği nasihat etmektir. DKİK raporlarından *jarapazanın* nasıl geçtiğine dair belgelere de rastlayabiliriz. Örneğin, 1953'te adı geçen Kara-Bulak köyünün çocukları Ramazan ayı sırasında *jarapazan* şarkılarını düzenlemişler. Her zamanki gibi 10'a yakın bir grup çocuk toplanmış ve köy içinde dolaşmışlar. Evlere şarkı metnini bilen çocuklar

³⁹³ KCMDA, 1711-fon, 2-liste, 51-d., s. 30.

³⁹⁴ KCMDA, 1711-fon, 2-liste, 51-d., s. 33.

³⁹⁵ KCMDA, 1711-fon, 2-liste, 24-d., s. 56-57.

gitmişler ve onlara ev sahipleri yiyecek bir şeyler vermişler.³⁹⁶ Bu dinî gelenekler de Sovyetler için "zararlı" olarak kabul edildi.

3.3.1. Tasavvufa Karşı Tutum

Türkistan coğrafyası Müslüman inananlarının hayatında Mevlid'in (Muhammed' Peygamberin doğum günü) yeri büyüktü. Mevlid genellikle bir ay boyunca kutlanırdı. Örneğin, 1949'daki Mevlid kutlaması 21 Aralık 1949'dan 21 Ocak 1950'ye kadar yapılmıştır. O dönem Mevlid'in kutlaması şöyle yapılmış: bazı müminler mollayı evine davet edermiş. Herkes yere oturur ve birlikte salavat getirir ve dua edermiş. Dua okumaya ek olarak Muhammed'in hayatı ve misyonu hakkında bilgi verilirmiş. Konuklara et yemeği veya pilav ikram edilirmiş. Evin sahibi zenginse büyük payı elbette mollaya düşen davetlilere para dağıtırmış. DKİK temsilcisi, İslam bakış açısıyla Mevlid kutlanmasının zorunlu olmadığını ve geleneğe göre düzenleneceğini bildirmiştir. Fakat Mevlid'in İslam'ı nüfus arasında yaymanın yollarından biri olduğunu da ifade etmiştir. DKİK temsilcisi, o zamanki Kazakistan kadısı Şamsutdinov'u çağırması ve ona evlerdeki Mevlid kutlamasını durdurmaya çalışması ve gerekirse camilerde yapılması talimatı verilmiştir.³⁹⁷

Mevlid ritüellerinin dinin hayatta kalması için önemli olması ve özel evlerde yapılması Sovyetlerin istemediği bir şeydi. Sovyetlerin caminin dışında, özel evlerde yapılan ritüelleri kontrol etmesi çok zordu. Çok geçmeden SADUM da bu tür geleneksel dinî ritüellere karşı mücadele etmeye ve İslam'ı bunlardan "temizlemeye" başladı.

25 Mart 1952'de üyelerin ve tüm resmî camilerin imam-hatiplerinin katılımıyla yapılan Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Diniye Nezareti'nin toplantısında, işanizm ve müridizm, büyücülük ve şarlatanlık konuları ele alınmıştır. Eşon Babahan'ın Tasavvufa karşı "Sahte İşanizm ve Müridizmin, Büyücülük ve Şarlatanlığın Şeriata Aykırılığı Hakkında" adlı özel bir fetvası yayınlanmıştır.³⁹⁸ Aslında fetvalar müftünün en yakın yardımcıları Muradhodja Salihodjaev ve Fozil Hoca Sodikhocaev tarafından derlenmiş ve yayınlanmak üzere hazırlanmıştır. Fetva argümanlarını seçmek için, 1915-1917'de yayınlanan *Al-Islah* Dergisinin sayılarına

³⁹⁶ KCMMA, 1711-fon, 2-liste, 51-d., s. 79-80.

³⁹⁷ KCMMA, 1711-fon, 2-liste, 30-d., s. 6-7.

³⁹⁸ A. Alimuhamedov, *İslom Dinidagi Marosimçilik va Urf-Odatlar*, Taşkent 1969, s. 81-82.

başvurmuşlardır. SADUM'un azizler kültüyle ilişkili popüler dindarlık tezahürlerine karşı kampanyalarını başlatan Olimhon Tora Şakirhocaev, zamanında *Al-Islah*'ın en aktif yazarlarından biri olmuştur.³⁹⁹

Al-Islah Dergisi, zamanında Rus İmparatorluğu'nun tüm reformcu-Ceditçilerini ve Müslüman aydınlarını endişelendiren sorunları tartışmak için bir forum haline gelmişti. Demek istediğimiz, bu derginin sayfalarında “doğru İslam”ın değerlendirilmesinde tartışılan konuların çoğu Sovyet dönemlerinde de talep görüyordu. SADUM kütüphanesinde *Al-Islah* sayılarının neredeyse tamamı bulunmuş ve SADUM liderleri bu dergiyi kullanmıştır. *Al-Islah* Dergisi, yirminci yüzyılın başlarında İslami aydınların en hacimli dergilerinden biriydi. 1917 Şubat Devrimi'nden sonra Türkistan reformcularının dergileri onun etkisi altında kurulmuştu. Tüm reformcular, geleneksel eğitimin oluşturulmuş biçimleri olan ve “ek ritüeller” (nafila) olarak adlandırılan Sufizmi eleştiren yakın argümanlar ortaya atmışlardı. Türkistan Müslüman reformcular, yerel örf ve adetleri çok eleştirmişti. Onlar gelenekleri gerilemenin ve Avrupa'nın gelişmiş ülkelerinin gerisinde kalmanın ana nedeni olarak görmüşlerdi. *Al-Islah*'ın yazarlarının çoğuna göre Müslümanların ilerlemesi mutlak taklidi savunan ve böylece çok ihtiyaç duyulan sağlıklı rasyonalizmi ve pragmatizmi sınırlandıran “fanatikler” (mutaasibçılar) tarafından engellenmişti. Aynı zamanda, hanefiliğin dokunulmazlığını savunan ve vehhabiliğe (modern çalışmalarda “köktendincilik” tezahürlerini belirtmeye başlayan dinî reform savunucularının başka bir ismi) düşmemeye çağıran yazarlara da derginin sayfalarında izin verilmişti.⁴⁰⁰ SADUM bu *Al-Islah* Dergisi'nin Sufizmi eleştiren argümanlarını kullansa da, onun liderleriyle Türkistan Müslüman reformcularının amacı farklıydı. Türkistan Müslüman reformcuların amacı toplumu modernleştirmekti, SADUM'un amacı ise İslam'ı “bidatlardan”, bazı dinî geleneklerden “temizlemektir”.

Neredeyse yarım yüzyıl sonra Şakirhocaev eski fikirlerine geri dönerek SADUM'un kutsal yerleri, türbeleri toplu ziyaret etmeye karşı mücadelesinin başındakilerin biri oldu. Tasavvufun İslam'daki meşruiyeti konusu da *Al-Islah*

³⁹⁹ B. Babadzhanov, P. Sartori, “U İstokov Sovetskogo Diskursa o ‘Horoşem İslame’ v Tsentralnoy Azii”, *Ab Imperio*, 3/2018, s. 219-220.

⁴⁰⁰ Adı geçen eser, s. 223-238.

Dergisinin yazarları arasında da tartışmalara neden olmuştu. Bazıları tasavvufu tanınmış teologların ve şeyhlerin mirası olarak haklı çıkarırken, diğerleri Sufizm'i "ulusun gerilemesi" için suçlamışlardı. *Al-Islah* Dergisinin Sufizmi ve “yüksek sesli zikiri” (cehri zikir) haklı çıkaran ilk makalelerinden biri de Şakirhocaev'a aitti. Kendisi de bir Sufi ailesinden gelmişti, ancak ritüelleri uygulamamış ve öğrenci almamıştır. Tasavvuf aleyhine benzer bir dizi argümanın, neredeyse yarım asır sonra Eşon Babahan fetvasında ve SADUM'un Orta Asya ve Kazakistan'ın beş Sovyet cumhuriyetinin camilerine gönderdiği bir dizi “açıklamasında” tekrarlanmıştır. Dahası, *Al-Islah* Dergisi sayfalarından tasavvuf karşıtı yazılar neredeyse kelimesi kelimesine SADUM'un fetvalarında tekrarlandı. Makalelerden birinde Sufizmi “ulusun manevi yolu” olarak haklı gören Olimhon Şakirhocaev, aynı zamanda İbn Teymiye'nin görüşüne atıfla, kutsal yerleri ziyaret etmeyi reddetti. Aslında 1910'ların tartışmaları, SADUM'un fetvalarında “yanlış İslam” olarak adlandırılan uygulamaların bir listesini hazırladı. Büyük araştırmacı B. Babadjanov, *Al-Islah* yazarları argümanlarının böylece, Sovyet tarzı İslam'ın inşasını engelleyen “zararlı geleneklere” karşı şiddetle (ama umutsuzca ve neredeyse hiç faydası olmayan) savaştığını SADUM müftüleri tarafından ihtiyaç duyulduğunu söylüyor.⁴⁰¹

Ceditçi-reformcular ile özellikle SADUM lideri Z. Babahanov, Türkistan'daki tasavvuf gelenekleri ile halkın örf ve adetlerine karşı benzer görüşlere sahip olsa da, hedefleri ve ilkeleri farklıydı. Sovyetler de tasavvuf geleneklerini ve halkın dinî örf ve adetlerini “eskiliğin bir kalıntısı” ve komünist bir toplum inşa etmenin önünde büyük bir engel ve yok olması gereken bir şey olarak gördüler. Yani, zamanındaki Ceditçiler, Sovyetler ve SADUM bu meselede hemfikirdiler ama amaçları ve görüşleri farklıydı, aynı ideolojiye sahip değillerdi. SADUM Ziyauddin Babahanov'un müftü olarak atanmasından itibaren vehhabilik görüşünü benimsemeye başladı. Çünkü Z. Babahanov vehhabilik görüşüyle tanınan Şami Damulla at-Tarablusi'nin öğrencisiydi.

Dinî eğitimin geleneksel merkezlerinin 1930'lardaki baskı yıllarında çok acı çektiğini söylemiştik ve o baskı yıllarında Sovyet döneminde tüm bölgenin dinî merkezinin rolü, daha önce bu kadar önemli bir rol oynamamış olan Taşkent'e

⁴⁰¹ B. Babadzhanov, P. Sartori, “U İstokov Sovetskogo Diskursa o ‘Horoşem İslame’ v Tsentralnoy Azii”, *Ab Imperio*, 3/2018, s. 240-252.

geçmişti. Burada 1920'lerin başlarında ve 1930'larda dinbilimciler arasında, İslam'ın varlığının bazı yerel biçimlerine eleştirel bir yaklaşım sergilemeye ve hatta onları reform etmeye çalışanlar ortaya çıkmıştı. Bu grupta Taşkent'teki dinî çevreyi etkileyen dinbilimciler vurgulanmalıdır. Bunlar Lübnan'ın Tarablus kentinden vehhabilik görüşleri için sürgün edilen Şami Damulla at-Tarablusi (1919-1932 yıllarında hareket etti, 1940'te sürgünde öldü), Osmanlı İmparatorluğu'ndan gelen göçmen Türk Damulla (1920-1930'da hareket etti) ve Petropavlovsk'tan sürgün edilen Hasan Hazret Ponomarev al Kızıljari (1933-1937'de aktifti, 1937'de öldü) vb. idi. Onlar her şeyden önce yerel geleneklerin ruhundaki Hanefi mezhebinin hükümlerine koşulsuz bağlılığı reddetmişlerdi. O zaman Şami Damullanın öğrencileri arasında gelecek SADUM müftüsü Ziyauddin Babahanov da vardı. Bu arada, Şami Damulla ve destekçilerinin bu çabaları "geçmişin kalıntılarına" karşı mücadele düzenlemeye çalışan Sovyet makamlarına da tamamen uyuyordu. Şami Damulla, Sovyet yetkililerinin "dinî önyargıların kaynağı" olarak gördüğü eski dinî komplekslerin (türbelerin) yok edilmesine yönelik hareketi destekleyenler arasındaydı. Başlamış olan siyasi baskı sonucunda Taşkent ve bölgenin diğer şehirlerindeki teolojik çevre büyük ölçüde zayıflamıştı.⁴⁰²

Aynı zamanda, Şami Damullanın yandaşları ve takipçileri yerel Müslümanlar tarafından "vehhabiler" (vahhabiylar) olarak adlandırıldı. Araştırmacı B. Babadjanov, Şami Damulla ve takipçileri tarafından üstlenilen dinî reform girişimi, onun bölgedeki en etkili öğrencisi ve SADUM müftüsü Ziyauddin Babahanov olmasaydı, belki de bu kadar belirgin olmayacağını ve Ziyauddin Babahanov'un konumunun, birçok açıdan Orta Asya ve Kazakistan'daki Sovyet resmî İslam'ının oluşumunda önemli bir rol oynadığını belirtmiştir. Çünkü Şami Damulla ile yıllarca süren eğitim Z. Babahanov'un teolojik konumunu büyük ölçüde etkiledi ve daha sonra Ziyauddin Babahanov SADUM adına fetvalar yaptığında, yerel geleneklerin ruhundaki hükümlerden vazgeçmeyi gerekli görerek esas olarak Kuran ve hadislere dayanmaya çalıştı.⁴⁰³

⁴⁰² B. M. Babadjanov, A. K. Muminov, M. B. Olcott, "Muhammadjan Hindustani (1892-1989) i Religioznaya Sreda Ego Epohi (Predvaritelnye Razmyshleniya o Formirovanii 'Sovetskogo İslama' v Srednei Azii)", *Vostok (Oriens)*, 2004, №5, s. 53.

⁴⁰³ Adı geçen eser, s. 54.

Ziyouddin Babahanov'un oluşturduğu SADUM'un vehhabilik konumu ile Sovyet ideolojisinin büyük ölçüde birbirine denk geldiğini görmek kolaydır. Her ikisi de Tasavvuf ritüellerine ve halk adetlerine karşı savaştı. Bu konuda ikisinin görüşleri aynı olsa da, farklı hedefleri vardı. Sovyetler "eskinin kalıntısı" olarak kabul edilen dinin kaldırılmasını ve saf bir komünist toplumunun yaratılmasını isterken, SADUM İslam'ı yerel geleneklerden "arındırmak" istemiştir.

Bu konuda 25 Mart 1952'de "Cenaze Törenindeki Bidatlar" adlı bir daha fetva yayınlandı. Fetvada, cenaze töreni ritüellerindeki batıl inanç ve bidatların şeriata aykırı olduğu gösterilerek eleştirilmiştir. Fetvada, kadınların ölen kişi için her gün uzun süre yas tutmasının, ağıt söylemesinin (Kazakça: *joktau*) vb. sapkın olduğu söylenmiştir. Vefat eden kişinin 3. 7. 40. ve 100. günlerindeki anma ve *as беру* vb. törenleri de günah olarak tanımlanmıştır. Ayrıca 1952'deki SADUM toplantısında, vefat eden kişinin cenazesine gelen imamın ücret almasını da yasaklayan bir fetva çıkarılmıştır. Daha sonra 1967'de bu fetva cenaze töreni için parayı caminin kasasına ödeneceği şeklinde değiştirildi.⁴⁰⁴

25 Mart 1952'de "Nikah Düğünleri Hakkında Peygamber Talimatları" başlıklı bir fetva yayınlandı. Bu fetva düğünlerdeki israflara karşı çıkarılmıştır. Fetvada, *kalın mal vermenin*, düğün masraflarının ve düğün alışverişlerinin ağırlığı, bunların insanlara maddî zararları eleştirilmiş ve bu törenlerin din ile ilgisi olmadığı söylenmiştir. 10 Mayıs 1952 tarihinde "Sünnet Düğünü ve Onu Yapmanın Sünneti Hakkında" fetva çıkarılmıştır. Fetvada, bir çocuğun sünnet edilmesinin sünnet olduğu, ancak bu sırada büyük düğün yapmanın İslam'a uygun olmadığı ve gereksizliği söylenmiştir. Düğün sırasındaki israf eleştirilmiştir.⁴⁰⁵ Nikah ve sünnet düğünleri din canlılığının bir parçası olduğundan Sovyetler için zararlı dinî törenlerdi.

Türkistan tarihinde tasavvufun önemli bir rolü vardır. VIII. asırla birlikte tasavvuf, Orta Asya ve Kazakistan'da da görüldü ve çok geçmeden Merv ve Buhara önemli mistisizm merkezleri hâline gelmişti. Bölgeye atfedilen meşhur tasavvuf önderleri arasında Yusuf Hemedani (ö. 1140), Ahmed Yesevi (XII. Yüzyıl ortaları), Necmeddin Kübra (1145-1221) ve Bahaeddin Nakşibendi (1318-1389) bulunuyor.

⁴⁰⁴ A. Alimuhamedov, *İslom Dinidagi Marosimçilik va Urf-Odatlar*, Taşkent 1969, s. 82-83.

⁴⁰⁵ Adı geçen eser, s. 95-96, 73-75.

Yesevi ve ona bağılı müritler, sayısız gezgin “babalar”, “atalar” ve “ışanlar” sayesinde ki, İslamiyet Maveräünnehir, Volga bölgesi, Anadolu ve Azerbaycan Türkleri arasında iyice yerleşti. XV. yüzyılda tasavvuf popüler bir kitle hareketi haline dönüşmeye başlamıştı. Bir evliya kültü gelişti ve gruplar, değişik tarikatlar ortaya çıktı. Silsile kesintisiz devam etti ve böylece Sufizm kendisini sürekli olarak yenileme ve devamlılığını koruma imkanı bulmuş oldu. Tasavvuf liderleri Rus İmparatorluğuna karşı milli mücadelelerde ön safta yer aldılar. Sovyet döneminde de tasavvuf liderleri ayaklanmayı başlatmakta aktif rol almışlardır. Laik hükümetler ise en fazla tasavvuf hareketlerinden rahatsız oldular ve Sovyet hükümeti de tasavvufu yok etmek için gayret göstermiştir. Tarikatların yapısı gizli ve kontrol edilemez olduğu için tanımı itibarıyla Sovyetler için tehlikeliydi.⁴⁰⁶

1930’lu yıllardaki siyasi baskıda Türkistan’da Sufi şeyhleri ve tasavvuf çok zarar gördüğünü söylemiştik. Ondan sonra gayriresmî olarak gizli hareket etmeye devam ettiler. Örneğin, 1930-1950 Fergana Vadisinde aktif olan “Saçlı İshanlar” (*Volosatye İşany*) olarak adlandırılan Yeseviyye tarikatına mensup bir grup vardı. Liderleri Tursunbay İshan Madaripov’du (1890-1965). Sovyetler “Saçlı İshanlar”ı anti Sovyet örgütü olarak gördüler. Tursunbay İshan’ın Fergana Vadisi topraklarında çok sayıda müridi vardı ve iki kez Sovyet karşıtı faaliyetlerinden hüküm giymişti. 1950’lerin başında Tursunbay İshan ve yardımcıları Sovyet karşıtı faaliyetlerle suçlandı ve 1952’de mahkum edilmiştir. 1955’te ise serbest bırakıldılar ve yine Yeseviyye’nin öğretilerini vaaz etmeye başladılar. 1960’lı yıllarda Tursunbay İshan’ın önderlik ettiği “Saçlı İshanlar” grubu yeniden mahkum edilmiştir.⁴⁰⁷ Görüldüğü gibi gayriresmî İslam olarak adlandırdığımız tasavvuf, Sovyetler tarafından baskı görmeye devam etti ve bu işte SADUM da Sovyetlere yardımda bulundu.

1950’de Jalalabad ili, Toktogul ilçesinde bölgeyi sarsan bir olay olmuştur. Ağustos 1950’de, Müslüman dinî cemaatin aktif inananlarından biri, derviş Karymşak Çinibayev, Toktogul köyünde Cuma namazına toplanan inananlara ve köylülere, Azrail’i insan formunda gördüğünü ve öleceğini fakat sonra tekrar dirileceğini anlatmıştır. Çinibayev etnik olarak Kırgızdı ve 60 yaşındaydı. Çinibayev

⁴⁰⁶ Sh. Akiner, *Sovyet Müslümanları*, İstanbul 1995, s. 13-14.

⁴⁰⁷ N. Abdulahatov, “Yasaviya v Ferganskoy Doline v 1930-1950 Godah”, *Koja Ahmet Yasavi Murası men İliminin Zerttelu Maseleleri attı Halıkaralık Konferentya Materialdarı*, 29 Eylül – 1 Ekim 2008, Türkistan şehri, Almatı 2008, s. 230-231.

vasiyetini iletmek için akrabalarını ve yaşlıları toplamış. Toplananlara Azrail ile görüştüğünü anlatmış ve öldükten sonra köy mollası Aulie-Hoca Valihanov ve akrabaları Toyalı ile Moldalı tarafından tüm cenaze kurallarına uygun olarak yıkanmasını ve onların örtüye sarmasını vasiyet etmiştir. Çinibayev ayrıca mezarının toprakla kaplanmamasını, yeniden dirilebileceği için açık bırakılması gerektiğini söylemiştir. Ayrıca diriliş halinde ihtiyaç duyacağı için kıyafetlerini onunla birlikte mezara bırakmalarını istemiştir. Belirlenen zamanda, Çinibayev ölmüş ve iradesine göre yıkanmış ve gömülmüştür. Çinibayev 6 gün mezarda yatmış, yedinci günde dirilmiş ve evine gelmiş. Sonra Çinibayev insanlara fark edilmemeye çalışmış ve bir sonraki dünyada gördüklerinden bahsetmiş, özellikle de cennet yemeği olduğu için karpuz ve kavun yemelerini tavsiye etmiştir. Sonra Çinibayev hastaneye kaldırılmış ama zihinsel olarak normal olduğu da ortaya çıkmıştır.⁴⁰⁸

Bunun gibi olaylar halk tarafından evliya kerameti olarak algılanırken, Sovyetler tarafından şarlatanlık olarak adlandırılırdı ve mutlaka mücadele edilmesi gereken bir şeydi. Söylediğimiz SADUM'un 1952'deki "Sahte İşanizm ve Müridizmin, Büyücülük ve Şarlatanlığın Şeriate Aykırılığı Hakkında" adlı fetvası bunun gibi tasavvuf eylemlerine de karşı verilmiştir.

Arşiv belgelerinde, İkinci Dünya Savaşı sırasında Kazakistan'ın Karagandı, Akmola ve Kökşetau bölgelerine sürgün edilen Çeçenler ve İnguşların arasında Kunta Hacı tarikatı takipçilerinin oldukça çok olduğu söylenmiştir. Farklı yerleşim yerlerinde aynı tarikatın ayrı grupları kendi liderlerinin önderliğinde faaliyet göstermişlerdir. Kendi kayıtsız mollaları da vardı. 1954'te bölgedeki DKİK temsilcisi tarafından, Kunta Hacı tarikatı takipçilerinin Ramazan ve Kurban Bayramı günlerinde Müslüman bir mezarlıkta toplanıp büyük bir yuvarlak yaparak toplu zikir yaptığı gözlemlenmiştir.⁴⁰⁹ 1957'de de önceki yıllardaki gibi Karagandı ili, Stalin ilçesinde yaklaşık 200 Çeçen Ramazan Bayramı namazından sonra Müslüman bir mezarlıkta toplanarak zikir yapmışlardır.⁴¹⁰ O dönemde dinî konularla ilgili yerel ulema temsilcileri ile Orta Asya ve Kazakistan'a sürülen İslam'ın diğer mezhebine

⁴⁰⁸ *Protiv Religioznogo Obmana i Mrakobesya, Sbornik Materialov o Reaktsionnoi Roli Religii, Antiobşestvennoi Deyatelnosti Slujitelei Kulta v Kirgizii*, (Yayınlanmış Arşiv Belgeleri) Frunze 1970, s. 22-25.

⁴⁰⁹ KCMDA, 1711-fon, 1-liste, 57-d., s. 119-120.

⁴¹⁰ KCMDA, 1711-fon, 2-liste, 75-d., s. 48.

mensup Kafkasya Müslüman halklarının (Çeçenler, İnguşlar, vb.) dinî temsilcileri arasında bazı tartışmalar ortaya çıkmıştır. Bu tartışmalarla bağlantılı olarak SADUM, dinî figürlere çelişkilerin özünü açıklayan bir “gizli” fetva yayınlamıştır.⁴¹¹

Polyanski'den sonra DKİK başkanı olarak atanan A. Puzin'e, 1958'de Güney Kazakistan ili temsilcisinin dinî organizasyonların dinî propaganda şekli ve yöntemi hakkındaki raporunda, birçok din adamlarının kendilerini yerel koşullara adapte etmeye ve konuştukları kişinin bireysel yeteneklerini ustaca kullanmaya çalıştıkları söylenmiştir. Bölgede ibadetlere katılan müminlerin sayısı da artmıştır. Kayıtsız dinî organizasyon ve mollalar sayısında da belirli bir artış görülmüştür. Müslüman din adamları özellikle dinî bayramlarda ve her yıl sonunda düzenlenen Muhammed Peygamberin doğum ayında canlı çalışmalar yapmışlardır. Mevlid özel evlerde yıl boyunca “hatim Kuran” kisvesi altında ve bazı camilerde “Mevlid” olarak açık yapılmıştır. Mevlidteki zikir birkaç molla tarafından koroda söylenirdi. DKİK temsilcileri inananlar arasında yaygın olan Mevlidi dinî “yenilik” olarak nitelendirmişler. Mevlid töreninin, özellikle gençler ve çocuklar ve camiye gitmeyenler için bulaşıcı derecede çekici olduğunu da söylemişlerdir. Halk arasında sünnet ve evlilik düğünlerinde de Mevlid düzenlenmiş. DKİK'in Güney Kazakistan'daki temsilcisi, şeriatın öngörmediği bu Mevlidin okunmasını durdurmakla ilgili sorunun SADUM'a bildirilmesine rağmen SADUM'un bu “yeniliğin” uygulanmasına hâlâ sempati duyduğunu da bildirmiştir. Cuma namazı günlerinde, özellikle Ramazan ayında, namazın başlangıcından önce, bazen namazdan sonra molla inananlara Kuran okur ve anlamını açıklamış ve “Salatmasut” (namazların sırası ve anlamları, adetleri vb.), “Sufi Allahyar”, "1001 Hadis" ve "41 Hadis" kitaplarını okurmuş. Bununla birlikte bölge temsilcisi, Türkistan'daki 18 kayıtsız mollanın, aslında kayıtlı caminin şehrin farklı yerlerindeki “ajanları” olarak hizmet ettiğini de söylemiştir.⁴¹²

Bu arada SADUM'un Sufizm karşıtı fetvasına rağmen Tasavvufi geleneklerden biri olan Mevlidin halk arasında düzenlenmeye devam ettiğini ve hatta

⁴¹¹ R. N. Shigabdinov, “Neofitsialnyy İslam v Sredney Azii v 1940-1980-ye Gody (Po Materialam Arhivov)”, *Orta Asya'da İslam: Temsilden Fobiye, Cilt III: Aydınlıktan Aydınlanmaya*, Editör: M. S. Kafkasyalı, Ankara 2012, s. 1689.

⁴¹² KCMMA, 1711-fon, 2-liste, 81-d., s. 68-77.

meşhûr bir Türkistan evliyası olan Sufi Allahyar'ın “Sufi Allahyar” olarak adlanan kitabının bile camide okunduğunu görebiliriz.

Yukarıda bahsettiğimiz gibi Müslüman din adamları kayıtlı cami temsilcilerini illerdeki kolhozlara ve ilçelere inanan nüfustan para toplamak için göndererek caminin gelirini artırmayı arzulamıştır. DKİK'in yetkili temsilcileri din adamlarının bu isteklerini kesemediler. Bu tür gerçekler 1950'li yılların ikinci yarısında Kızılorda ilinden başka Jambıl ve Güney Kazakistan illerinde meydana gelmiştir. 1958'de Güney Kazakistan ve Jambıl illerinde, Müslüman din adamları dinî amaçlarla Mimarlık Yönetimi tarafından eski dönemlerin mimari bir anıtı olarak kaydedilen kutsal yerleri kullanmaya devam ediyordu. Bunlar Güney Kazakistan ili, Şauildir ilçesindeki *Arıstan Bab* Türbesi, Sayram ilçesindeki *İbrahim Ata*, *Karaşas Ana* vb. türbeleri ve Jambıl ilindeki *Kara Han* ve *Ayşa Bibi* türbeleri idi. Mimarlık Yönetimi'nin bölgedeki makamları bu türbeleri inananların ziyaret etmesinden korumamışlar, hatta kendilerini bu türbelerde gömülü olan azizlerin torunları olarak gören mollalara, buraları korumaları için emanet etmişler. Türbelerin anahtarları ellerinde olduğu için bu mollalar azizlerin mezarlarına ziyaret etmeye gelen tüm ziyaretçilerin içeri girmesine izin vermişler ve ziyaret edenler ise onlara para bırakmışlardır.⁴¹³

1958'de Kazakistan'da, esas olarak Güney Kazakistan ve Jambıl olmak üzere iki ille ilgili olan, Müslümanların saygı duyduğu türbelerin sadece 20 tanesi dikkate alınmıştır. Bu türbelerin çoğunun Mimari Yönetimlere kayıtlı olmasına rağmen sadece bu illere değil, hatta diğer bölgeler ve cumhuriyetlerdeki Müslüman inananlar için önemi büyük olmuştur. Bu türbeler Mimari Yönetimler tarafından tarihi bir anıt olarak restore ediliyor ve korunuyordu. Türbelerde inananlar tarafından yapılan yiyecek, eşya ve para bağışları kayıtsız mollalar ve hoca olarak adlandırılan bekçiler tarafından kullanılmıştır. Bu türbelerde toplu ziyaretler büyük dinî bayramlarda gerçekleşiyordu. Kayıtsız mollalar 300-400 kişiyle ibadetleri yürütürdü ve *Tek Turmas Aulie* gibi bazı türbelerde ziyaretçi sayısı bazen 1000-2000 kişiye ulaşıyordu. Diğer günlerde, müminler türbeleri her tür hastalıktan iyileşmek için küçük gruplar

⁴¹³ KCMDA, 1711-fon, 2-liste, 81-d., s. 243-244.

halinde veya yalnız olarak ziyaret ediyordu.⁴¹⁴ Bu belgeye göre devlet tarafından dikkate alınan sadece 20 tane kutsal yer olsa da aslında Kazakistan boyunca kutsal yerlerin sayısı bundan onlarca kat daha fazlaydı.

SADUM tamamen devlet tarafından kontrol edilen bir örgüttü. İnananlar SADUM'dan gelen kararların ve fetvaların çoğunu dinî kutsallığı olmayan, sıradan bir devlet kararları olarak algıladı. SADUM'un bütçesi Müslümanların gönüllü bağışlarından ve camilerde toplanan geleneksel sadakalardan oluşsa da, en sağlam gelir kaynağı, o zaman SADUM tarafından yönetilen en büyük kutsal yerler *Bahaeddin Nakşibendi*, *Kusam ibn Abbas* vb. türbeleri idi. Bununla birlikte, 1957 yazında, kutsal yerlerdeki ziyaret ritüellerinin kitlesel canlanmasında "dinin yeniden canlanmasının tehlikeli işaretleri"ni ve "inananların izinsiz toplanmasını"ni gören DKİK, tüm kutsal yerlerini kapatmak için resmî bir karar çıkardı. SADUM, geleneksel ritüellerle mücadele arayışlarında parti ve hükümet organlarının tüm özel kararlarına her zaman cevap vermek zorunda kaldı. SADUM'un "kutsal yerleri ziyaret ve azizler kültü", Peygamber'in doğum günü ile ilgili Mevlid ve diğer geleneksel ritüellere karşı fetvaları devlet talimatıyla çıkarıldı. Devlet talimatları neticesinde, yukarıdaki adı geçen geleneklere ek olarak *fıdye* (ölen kişinin günahları için kefare) verme, *kalın mal verme*, *besik-toy*, *sünnet-toy* ve *neke-toy*, üfürükçülük, hatim kuran okuma gibi gelenek ve ritüeller fetva yayınları yoluyla SADUM tarafından şeriat dışı ilan edilmiştir. Bu ve benzeri kararları haklı çıkarmak için, Z. Babahanov'un inisiyatifiyle oluşturulan ve onun başkanlığındaki SADUM altında Ulema Konseyi çalıştı. Konsey'deki müftüye itiraz etmeye ve çok sayıda dolaşımli fetvaların Hanefiliğe aykırılığına dikkat çekmeye çalışan herkes bu konseyden çıkarıldı ya da imam görevini kaybettiler.⁴¹⁵

Kutsal yerleri ziyarete karşı mücadele, özellikle 28 Kasım 1958 tarihli Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin "Kutsal yerlere yapılan ziyareti sona erdirmek için alınacak tedbirler üzerine" adlı kararı sonrasında yoğunlaştı. Bu karara göre tüm kutsal yerler kapatılacaktı.⁴¹⁶ Buna bağlı 23 Ocak

⁴¹⁴ KCMĐA, 1711-fon, 2-liste, 81-d., s. 251.

⁴¹⁵ Rossiya – Srednyaya Aziya Politika i İslam v Kontse XVIII – Naçale XXI Veka, Moskova 2013, s. 327-328.

⁴¹⁶ Kızılorda İli Devlet Arşivi (KİDA), R-808-fon, 1-liste, 28-d., s. 44.

1959'da ise SADUM "Kutsal Yerler Hakkında" bir fetva kabul etti.⁴¹⁷ Fetvada, türbelere inanmanın ve onlara ibadet etmenin tamamen Kuran'a, Peygamberin hadislerine, şeriata ve tüm müctehidlerin yorumlarına aykırı olduğu söylenmiştir. Bu mezarların çalışmaları, "Müslümanları yanıltmayı amaçlayan, yalnızca kendi kişisel çıkarlarını gözetten cahil, batıl şeyhler ile hocalar" tarafından yönetildiği yazılmıştır. SADUM kendi tarihinde kutsal yerleri ve evliyaların türbelerini ziyaret etmeye karşı birkaç fetva yayınlamıştır. Şubat 1959'da Kırgız SSC'nin Oş bölgesinde bulunan en büyük ziyaret yeri Süleyman Dağı'na (*Süleyman'ın Tahtı*) ibadet edilmesi konusu da tartışılmış ve ona karşı özel bir fetva yayınlanarak tüm resmî camilere gönderilmiştir.⁴¹⁸ 10 Şubat 1959'da SADUM üfürükçülük, büyücülük, falcı, kehanet vb. gibi "şarlatan" unsurların faaliyetlerine karşı da fetva verdi.⁴¹⁹

Sovyetler için bölge Müslümanlarını kontrol altında tutmada ve dinin Türkistanlılar hayatından yok olması yolunda, "gezgin mollalar" olarak adlandırılan kayıtsız mollalarla birlikte, "şarlatan" olarak adlandırılan kutsal yerlerdeki bakıcı şeyhler ve "büyücüler" olarak adlandırılan halk arasındaki halk tedavileri, üfürükçüler, falcılar vb. büyük engel olmuştur. Gayriresmî İslam olarak yaşayan Tasavvuf da ve onun dinî ritüelleri de, kutsal yerler ve halkın dinî törenleri, örf ve adetleri de, yeni toplum yaratma yolunda Sovyetler için büyük engeldi. "Zararlı", "eskiliğin kalıntıları" olan bu engelleri ortadan kaldırma işlerinde Sovyetlere SADUM kurumu yardımcı oldu. SADUM'un özgürlüğü yoktu, tamamen devletin kontrolü altındaydı, hatta gayriresmî devlet kurumuydu diyebiliriz.

SADUM, gayriresmî İslam'a karşı mücadelede din dilini kullandı. SADUM 1950'lerde, İslam dinini, Tasavvuftan, kutsal yerlere ziyaret etmeden, "büyücüler" olarak adlandırılan tedaviler, üfürükçüler, falcılardan ve halk örf adetlerinden "temizlemek" için birkaç fetva yayınladı ve kayıtlı camilere dağıttı. SADUM'un bu Tasavvuf karşıtı mücadelesi devlet emriyle yapılsa da, vehhabilik görüşteki Ziyauddin Babahanov için bu tüm "yenilikçilik" karşıtı fetvalar, İslam'ı "bidatlaradan" "temizleme" yolunda, kendisin zaten istediği kutsal bir işti. Ziyauddin Babahanov'un babası Eşon Babahan ve o zamanki SADUM'un bir sürü liderleri Sufi

⁴¹⁷ R. M. Yusupov, *Uzbekistonda XX asrning 40-80 iillarida Musulmon Dinii Tashkilotlari va Ulamolarda Faoliati*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Andijon 2008, s. 91.

⁴¹⁸ A. Alimuhamedov, *İslom Dinidagi Marosimçilik va Urf-Odatlar*, Taşkent 1969, s. 87.

⁴¹⁹ KCMDA, 1711-fon, 2-liste, 90-d., s. 35.

geleneğinden geliyordu. Ziyauddin Babahanov ve onun SADUM'daki seçilmiş ekibi Çarlık Rusya'sındaki gibi Sovyetler tarafından da istenilmeyen bir şey olduğu için, Tasavvuf ve onun gelenekleriyle mücadele ettiler.

SADUM kurulduktan 1959'a kadar Türkistan'da dinî canlanma gerçekleşti. Kutsal yerler ziyaret edilmeye, halk tarafından asırlardır yapılan dinî törenler ve gelenekler yapılmaya devam etti. Kayıtlı ve kayıtsız din adamları ile camilerin gelirleri ve camiye gelen inananların sayısı artmıştır. Kayıtlı ve kayıtsız din adamları, hatta devlet kurumları yasadışı eylemlerde de bulundu. DKİK dinî cemaatlerin yasadışı eylemlerinden haberi olsa da, onların dinî faaliyetlerine karşı o kadar sert davranmadı. Fakat 1959'dan sonra birkaç yıla devam edecek olan Kruşçev'in dine karşı baskı dönemi başladı.

3.4. Kruşçev'in Din Karşısı Politikası

Sovyetler Birliği'nde İkinci Dünya Savaşı sırasında tanınan din özgürlüğü, 1959-1964 yılları arasında kaldırıldı. Yani, 1959-1964 yıllarında, Kruşçev'in hüküm sürdüğü dönemde din karşıtı baskı yoğunlaştı. Bu yıllarda SADUM'un kendisi de büyük bir baskı altına girdi.

Partinin 28 Kasım 1958 tarihli kararının ardından, genel olarak İslam'a baskı yoğunlaştı. Din karşıtı baskı 1959'da başlamış olmasına rağmen 1950'lerin dinî canlanması o zamandan itibaren parti için endişe kaynağıydı. Dinî durumu kontrol eden parti, dine karşı nasıl mücadele edileceğini de biliyordu. Partinin ateist eğitim düzeyini yükseltmek ve etkinliğini arttırmak için Komünist Parti Merkez Komitesi'nin 7 Temmuz 1954 tarihli "Bilimsel ve Ateist Propagandadaki Büyük Eksiklikler ve Bunu Geliştirmek İçin Alınan Önlemler Hakkında" isimli kararı⁴²⁰ ile 10 Kasım 1954 tarihli "Nüfus Arasında Bilimsel ve Ateist Propagandanın Yürütülmesindeki Hatalar Hakkında" adlı kararı büyük önem taşımıştır. Bu kararlarda halk arasındaki ateist propagandanın hataları ve yapılması gereken eylemler ortaya koyuldu.⁴²¹

Kazakistan Komünist Partisi Merkez Komitesinin, 24 Nisan 1957'deki toplantısında, Kazakistan'da cami sayısının arttığı, gençlerin dine ilgi duyduğu, dinî

⁴²⁰ M. S. Pastuh, *KPSS o Religii i Ateizme*, Kiev 1982, s. 54.

⁴²¹ P. S. Krivoşeev, U. A. Rustamov, N. İ. Hasanov, *Zakon, Religia, Tserkov*, Taşkent 1987, s. 56-61.

kuruluşların gelirinin arttığı ve bunun için ateist çalışmanın yoğunlaştırılması gerektiği kaydedilmişti. Yasadışı kayıtsız dinî kuruluşlar ve çok sayıdaki mollaların büyük bir tehdit olduğu, tüm üniversitelerde ve okullarda ateist derslerin yapılması gerektiği ve din adamlarıyla mücadele etmek için onların çalışma yöntemlerini incelemek gerektiği söylenmiştir. Parti tarafından DKİK çalışmaları da eleştirildi, onların dinî örgütleri destekledikleri söylendi. Dinî örgütlerin büyük gelirleri vardı ve bu nedenle vergi sürecinin daha kapsamlı bir şekilde oluşturulması gerektiği vurgulanmıştır. Devlet partisi tarafından kayıtlı mollaların kuşkusuz tüm “cehaletle” ve “şarlatanlarla” savaşılmaya, büyücülerin “karanlık hilelerini”, “spekülasyonlarını”, “aldatmacalarını” ortaya çıkarmaya yardımcı olacağı söylenmiştir. Resmî mollaların partinin müttefikleri olduğu, her gün köyde ve kırsal alanda meydana gelen “karanlık kötülüklerle” savaşılmaya yardımcı olacağı vurgulanmıştır.⁴²² Partinin bu toplantısında söylenen her şey 1959-1964 yıllar arasında sert bir şekilde yerine getirildi. Bu söylenenler sadece Kazakistan’da değil, tüm Orta Asya’da da uygulandı.

Ziyauddin Babahanov, SADUM müftüsü olarak atandıktan sonra tam güce sahip olmak ve hedefine ulaşmak için SADUM içinde bazı tasfiyeler gerçekleştirdiğini söylemişti. Devlet de bu konuda ona yardımcı oldu. Sadece SADUM’da değil, 1959’dan sonra DKİK içinde bile tasfiyeler yapıldı. 31 Ağustos 1960’da DKİK’in Kırgızistan boyunca temsilcisi H. Ahtiamov istifa etti ve yerine M. Kadırov geçti. Kadırov’un yerleştirilmesi değişen ortamın bir işaretiydi. 1950’lerin diğer temsilcileri de aşağı yukarı aynı zamanda temizlendi. DKİK’in Taşkent’teki temsilcisi İnogomov da görevden alınarak onun yerine Şirinbayev geldi. Şirinbayev İnogomov’u SADUM’un “yeni camileri inşa etmesine ve eski camileri imar etmesine ve genişletmesine izin verdiği için” suçlamıştır. Tacik temsilcisi Ahmedov, 1963 yılında “birçok din adamıyla dostluk bağlarını kurdu” denilerek partiden kovuldu. Hatta DKİK’in kardeş örgütü ROKİK’in başkanı Karpov da 1960 yılında işini kaybetti. Kırgızistan ile Orta Asya’da en etkili ve SADUM’a sürekli karşı çıkan iki dinî lider Kırgızistan Kadısı Olimhon Tora Şakirhocaev ile Şafoathoca Haliknazarov’u, Kırgız temsilcisi Kadırov 1960’tan sonra görevden aldı. Hatta

⁴²² KCCA, 708-fon, 30-liste, 82-d., s. 34-40.

1964'te Şafoathoca çeşitli suçlarla bile suçlandı.⁴²³ Ziyaaddin Babahanov'un, müftü ofisi için rakip olan Şafoathoca ile Olimhon Toranın işten çıkarıldığı için üzgün olmadığı da bellidir.

Bu din karşıtı baskı döneminde ilk önce kutsal yerlere saldırılar yapılmıştır. Mesela, parti arşiv belgesine göre 1959'da Kazakistan'da su kaynakları (bulaklar), mağaralar, türbeler gibi 26 kutsal yer bulunmuştur. Partinin 28 Kasım 1958 tarihli kararından sonra Kazakistan'da bu tür 13 kutsal yer kapatılmış ve onların ziyaret edilmesi durdurulmuştur. Kapatılan kutsal yerlerin beş tanesi Güney Kazakistan ilinde bulunuyordu. İnananların ziyaret etmesini önlemek için kutsal yerler çeşitli amaçlar için kullanılmıştır. Güney Kazakistan bölgesindeki *Ukaş Ata* Türbesi topraklarında, Kentau şehrindeki işçilerin çocukları için bir yaz kampı düzenlenmiştir. Kutsal yerlerin kapatılması işinin, yerel Sovyet yetkilileri tarafından nüfusun sözde rızasıyla yapıldığı söyleniliyordu. Arşiv belgesine göre 1959'da Kazakistan'da inananlar tarafından ziyaret edilen 13 türbenin dokuz tanesi Güney Kazakistan ilinde, dört tanesi Jambıl ilinde bulunmuştur, diğer bölgelerde inananlar tarafından ziyaret edilebilecek kutsal yerler olmamıştır. Tüm bu türbeler Mimarlık Yönetimi'ne eski kültür anıtları olarak kayıtlıydı ve devlet tarafından korunuyordu. Bu eski eserler arasında Türkistan şehrinde bulunan *Hoca Ahmed Yesevi* Türbesi özel bir yere sahipti. *Hoca Ahmed Yesevi* Türbesi sadece Kazakistan için değil, Orta Asya cumhuriyetleri için de önemli bir ziyaret merkeziydi. O zaman Kazakistan Komünist Partisi Merkez Komitesi, bu türbede cumhuriyet din tarihi müzesini kurmaya karar vermişti. Bunun için gerekli sergiler ve literatürler seçilmiş ve personel belirlenmiştir. Bu müzenin organizasyonu, parti ve Sovyet organlarının Müslüman nüfus arasında bilimsel ve din karşıtı propagandayı güçlendirmelerine yardımcı olacağı vurgulanmıştır. Bu dönemde süreli yayınlarda din karşıtı propaganda üzerine yazılar ve notlar daha sık yayınlanmaya başlamıştır. Ateizm üzerine ders propagandası önemli ölçüde genişletilmiştir. 1959'un altı ayında, Kazakistan'da bilimsel ve ateist konularda 10.000'den fazla konferans verilmiştir. Kayıtlı ve

⁴²³ E. Tasar, *The Institutionalization of Islam in Central Asia 1943-1991*, New York 2017, s. 210-211, 217-218.

kayıtsız tüm dinî kuruluşlara karşı yasal ve yasadışı önlemler alınmıştır. 1959'da 8 kayıtsız cami kapatılmıştır.⁴²⁴

Kazakistan topraklarındaki Ekim Devrimi'nden önce, Kazakistan'ın tüm bölgelerindeki Müslümanların ziyaret ettiği büyük kutsal yer *Hoca Ahmed Yesevi* Türbesiydi. Değerli bir eski mimari anıt olan bu türbe, 23 Eylül 1947 tarihli Kazak SSC Bakanlar Konseyi kararı ile Mimarlık Yönetimi'ne devredilmişti ve o zamandan sonra ziyaretçilerin türbeye girişi durdurulmuştu. Aynı zamanda, mimari bir anıt olarak daha fazla korunması için gerekli olan bu büyük binada restorasyon çalışmaları başlamıştır. Bununla birlikte, 1947'den başlayarak türbeye ziyaretçilerin girmesine izin verilmemese de, ziyaretçilerin Türkistan şehrine girişi, sayıları 1959'dan itibaren keskin bir şekilde azalmasına rağmen o zamana kadar devam etmiştir. Kazakistan'ın farklı bölgelerinden ve Orta Asya cumhuriyetlerinden özellikle büyük bir ziyaretçiler akını, dinî bayramlarda ve Ramazan ayında gerçekleşmiştir. O zaman türbenin restorasyonu ve onarımı uzun yıllardır devam ediyordu ve bu onarım işlerine 1959'a kadar üç milyondan fazla ruble harcanmıştı. Kazak SSC'nin karar verici organlarının kararı ile bu çalışmalar 1959'da tamamlanması planlanmıştır. Restorasyon ve onarım planına göre *Hoca Ahmed Yesevi* türbesinin etrafı, sinema ile bir kulübün, konferans salonunun ve kütüphanenin inşa edileceği zengin bir parkla çevrili olacaktı. Türbe binasının kendisi ise ateist bir müze olarak açılması planlanmıştır.⁴²⁵

Jumaşev'in 1959'daki raporuna göre Kazakistan'daki *Hoca Ahmed Yesevi* Türbesine ek olarak o zamana kadar inananlar tarafından kutsal yerler olarak kabul edilen 20 türbe daha vardı. 1959 yılına kadar, Mimarlık Yönetimi'nin bölge müdürlükleri, çalışan tam zamanlı bekçiler olmadığı için, bu türbelerin anahtarlarını bu türbelere gömülmüş azizlerin torunu gibi davranan ve türbeler yakınında yaşayan hocalara teslim etmişti. Anahtarları kullanan bu hocalar, ziyaretçilerin türbelere girmesine bir ücret karşılığında izin veriyorlardı. 1957'de *Hoca Ahmed Yesevi* Türbesinde, tam zamanlı çalışan bekçilerin gece vaktinde ziyaretçilerin türbeye bir ücret karşılığında girmelerine izin verdiği bir gerçek keşfedilmiş ve bunun için bu tam zamanlı çalışan 4 bekçinin tamamı değiştirilmiştir. 1959'da, tüm türbelerin

⁴²⁴ KCCA, 708-fon, 34-liste, 1651-d., s 174-176.

⁴²⁵ KCMMA, 1711-fon, 2-liste, 87-d., s. 60-61.

kapılarının anahtarları azizlerin torunlarının elinden alınmış ve ilgili yerel konseylerin başkanlarına teslim edilmiş ve kimsenin ibadet etmek için bu türbelere girmesine izin verilmemiştir. O zaman kayıtlı cami din adamları türbelere ibadet etmenin "bidat" olduğuna inanarak bazı türbelerin kapılarını tuğlalarla kapatmış ve mezarın içine giriş durdurulmuştur. Bu dönemde bazı türbeler kapatıldıktan sonra başka amaçlar için kullanılmıştır. Kapatılmamış bazı türbelerin etrafında ateist propaganda yürütülmüş ve onları kapatmak için ilgili çalışmalar yapılmıştır. Jumaşev, *Hoca Ahmed Yesevi Türbesinin* “karanlığın” merkezinden ateist propaganda merkezine dönüştürülmesinden sonra Güney Kazakistan’da ve Kazakistan’ın tamamında kutsal yerlere yapılan ziyaret tamamen ortadan kalkacağını söylemiştir.⁴²⁶ Fakat Jumaşev’in düşündüğü gibi olmadı, böylelikle, Kazakistan’da kutsal yerlerin ziyaret edilmesi hiçbir zaman ortadan kalkmamıştır.

Böylece kutsal yerlere karşı mücadele yoğunlaştırıldı. Güney Kazakistan bölgesinde birçok kutsal yer bulunuyordu. 1960’da Güney Kazakistan bölgesinde önceden var olan ve “şarlatanların” kutsal bir yer olarak kullanarak para kazanabileceği bir yer haline gelen 14 türbe tespit edilmiş ve kapatılmıştır. Onların hepsi kapatılarak inananların toplu ziyaret etmesi durdurulmuştur. Bunların arasında *Arıstan Bab* ve *Hoca Ahmed Yesevi* türbeleri de vardı.⁴²⁷

Kutsal yerlerle birlikte bazı kayıtlı camiler de kapatıldı, daha doğrusu, onların sayısı daha azaltıldı. Yani, 1959-1964 yıllarında cami sayısını azaltma politikası izlendi. Örneğin, Tacikistan’daki kayıtlı cami sayısı 1957’de 33 iken, 1963’te onların sayısı 18’e azaldı. Ancak, yine de partinin 28 Kasım 1958 tarihli kararından sonraki Kruşçev’in din karşıtı politikasının ana saldırısı özellikle kutsal yerlere yönelikti. Sovyet yetkilileri SSCB genelinde 700 kutsal yer belirlediler ve yerel yetkililerin yarım yıl içinde bunların ziyaret edilmesini kısıtlama konusundaki ilerlemeleri hakkında rapor vermelerini beklediler. DKİK tarafından Kırgızistan’da birkaç kutsal yerin ziyaret edilmesi durduruldu. Tacikistan’ın tüm büyük türbeleri kapatıldı. Parti, dikkatini sadece türbelere çevirmedi, SSCB boyunca pek çok kutsal su kaynağı, bulaklar betonla kapatıldı. Kutsal yerlerin kapanışları daha hızlı yürütüldü. DKİK’e göre 1958’in başlarında Tacikistan’da bulunan 210 kutsal yerin, 1960’a gelindiğinde

⁴²⁶ KCMDA, 1711-fon, 2-liste, 87-d., s. 61-64.

⁴²⁷ KCMDA, 1711-fon, 1-liste, 82-d., s. 308-309.

40'ı hariç tümü kapatılmıştır. 20 Mayıs 1959'a kadar Sovyet yetkilileri Özbekistan'da 30, Tacikistan'da 62, Türkmenistan'da 4, Azerbaycan'da 20, Tataristan'da 1 türbe kapatmışlardır. Kutsal yerlerin kapatılması sırasında devlet büyük engellerle karşılaştı. Güney Kırgızistan'daki *Şah Fozil* ve *Süleyman'ın Tahtı* dağı gibi iki kutsal yerin kapatılmasını halk protesto ettiler. Kutsal yerlerin ziyaret edilmesi azalsa da durmadı. Bu dönemde yüksek profilli türbeler hedef alındı ama Müslümanların çoğu doğrudan baskı görmedi.⁴²⁸

DKİK'e göre 30 Mayıs 1959'a kadar Özbekistan'da kayıtlı 176 kutsal yer vardı, bunların 138'i kapatıldı. Özbekistan'daki DKİK temsilcisine göre 1 Ocak 1960'ta Özbekistan'da faaliyet gösteren 295 kutsal yer bulunmuştur. 1960-1961 yıllarında alınan tedbirler sonucunda Özbekistan'da 245 kutsal yer kapatılmıştır. Böylece 1 Ocak 1962'de Özbekistan'da sadece 49 kutsal yer gizlice faaliyet göstermiştir. SADUM'un emrinde birkaç ünlü tarihi ve kutsal yerler vardı. Özbekistan Bakanlar Konseyi'nin 11 Aralık 1956 tarihli kararı ile SADUM'a 10 türbe teslim edilmişti. 1958'de ise SADUM emrinde toplam 13 türbe bulunuyordu. Bu türbelerin şeyhleri ve diğer hizmetçileri SADUM tarafından atanıyordu. Bu 13 türbede 60'tan fazla şeyh çalışmıştır. Orta Asya ve Kazakistan'dan pek çok insan bu türbeleri ziyaret etmeye geliyordu. Bu türbeler SADUM için büyük bir gelir kaynağıydı. Özbekistan'da resmî olarak izin verilen ve faaliyet gösteren türbelerden 6.137 koyun ve keçi, 115 büyükbaş hayvan dâhil olmak üzere SADUM kasasına 1958'de 311.760 ruble; 1959'da ise 248.600 ruble yatırılmıştır. 14 Mart 1960'ta hükümet, gelirlerinden mahrum etmek için SADUM'un kontrolü altındaki 13 türbeyi de kapattı ve bu türbeler tarihi anıt olarak devlete transfer edildi. Türbeler kapalı ilan edilerek şeyhler türbelerden atıldı, onların yerine bekçiler atandı ve ziyaretçilerin türbelere girmesine izin verilmedi. Bu soruna bağlı DKİK, SADUM'a talimatlar veriyordu. Başka bir belgede, 1963'te Özbekistan'da 206 kutsal yerin bulunduğu, bunlardan 155'inin daha önce kapatıldığı, 51 tanesinin yasadışı çalışmakta olduğu yazılmıştır.⁴²⁹

⁴²⁸ E. Tasar, *The Institutionalization of Islam in Central Asia 1943-1991*, New York 2017, s. 198-199, 226.

⁴²⁹ R. M. Yusupov, *Uzbekistonda XX asrning 40-80 iillarida Musulmon Dinii Tashkilotlari va Ulamolar Faoliati*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Andijon 2008, s. 89-92.

SADUM, siyasi rejime uygun fetvalar yayınlamaya devam etmiştir. 1963'te SADUM tarafından "Cesedin Mezarlığa Taşınması" başlıklı bir fetva yayınladı. Fetvaya göre modern ulaşım araçlar varken cesedi mezara tabutta elle taşınması eleştirildi. Tabutun omuzda taşınmasının şart olmadığı yazıldı. Fetvada cenaze işlemleri anlatılmıştır.⁴³⁰ SADUM böyle kutsal yerlere karşı savaşmaya ve İslamı çeşitli "bidatlardan" "temizlemeye" devam etti. Halk ise, partinin kutsal yerlere karşı mücadelesinde yer alan SADUM'un eylemlerine karşı protesto etti. Mesela, Türkistan şehrinde Cuma namazı sırasında, cemaat üyeleri Orta Asya ve Kazakistan'daki en popüler türbelerden biri *Hoca Ahmed Yesevi* Türbesi'nin son kapatılmasıyla ilgili oradaki imamı sorgulamışlar. İmam ise Emir Timurun bu türbeyi sadece kendi haysiyetini yükseltmek için inşa ettiğini ve Timur'un Müslümanlara karşı "zulmü" ve "kana susamışlığı" ile ünlü olduğunu söylemiştir. Böylece, SADUM Sufizme karşı savaşmaya devam etti. 1962'de Z. Babahanov'un Tacikistan'daki destekçisi Abdullojon Kalonov, "çeşitli kitaplardan masallar kurmak yerine Kur'an ve Peygamber'in sözlerine dayanarak fetvaları dikkatle incelemenin iyi olacağını" vurgulamıştır. Bu, camilerdeki Kur'an ve sadece hadislerden ziyade "Divan-ı Hikmet" ve "Maşrab" gibi Sufi şiirini okuma pratiğinin ortak bir senaryo eleştirisiydi. Kazakistan Kadısı Gılmani ise, SADUM'u *İsmail el-Buhari* Türbesi üzerine bir kubbe inşa ederek batıl inançları teşvik etmekle suçlamıştır.⁴³¹ SADUM liderleri böylece kendilerini saf İslam'ın temsilcileri olarak görüyorlardı.

Hatta bazı türbeler Sovyetler tarafından yok edildi. Hepsinden kötüsü, bazı türbelerde kimsenin gömülmediğini halka göstermek için kazılar yapıldı. Bu da dine ve kutsal yerlere karşı savaşmanın bir yoluydu. Orta Asya ve Kazakistan'da bazen yerli halk tarafından aziz sayılan bir kişinin birkaç yerde türbesi bulunurdu. Yani, inanca göre aynı isimli bir adamın 2-3 yerde türbesi bulunabilirdi. Mesela, bunlardan biri Güney Kazakistan bölgesinde, diğeri Kırgızistan'ın Oş bölgesinde bulunan *Arıstan Bab'ın* (Kırgızca: *Arslan Bob*) Türbesidir. Oş bölgesindeki *Arslan Bob* Türbesinde kimsenin gömülmediğini inananlara "kanıtlamak" ve ziyaret edilmesini durdurmak amacıyla hükümet, 1963 yılında oraya kazı yaptırmış. Kazı sonucunda bu mezarda bir kişinin gömüldüğüne dair hiçbir işaret bulunmadığını kaydetmişlerdir.

⁴³⁰ A. Alimuhamedov, *İslom Dinidagi Marosimçilik va Urf-Odatlar*, Taşkent 1969, s. 83-84.

⁴³¹ E. Tasar, *The Institutionalization of Islam in Central Asia 1943-1991*, New York 2017, s. 222-223.

Raporda, bu mezarın 1883 yılında yerel şeyhler ve din adamları tarafından yaptırıldığı ve kutsal yer olarak ilan edildiği yazılmıştır. 1964'te ise Oş bölgesinde *Hoca Bilal*'in adını taşıyan türbe de kazılmıştır. Yerli inananlar Muhammed Peygamberin müezzini olan Bilal'in buraya gömüldüğüne inanıyorlardı ve ziyaret ediyorlardı. Kazı sonucunda *Hoca Bilal* Türbesinde de kimsenin gömülmediği "kanıtlanmıştır". İnşaat için kullanılan malzemeye ve yapının kendisinin doğasına bakılarak mezarın XIX. yüzyılın ortalarında inşa edildiği yazılmıştır. Hatta bu kazının sonuçları din karşıtı propaganda amacıyla gazetede yayınlanmıştır. 1963'te ise Oş şehrinin yerel yetkilileri *Süleyman'ın Tahtı* dağında bulunan *Ak Ev* adlı küçük bir evi yıkmaya karar verdiler. Özellikle yerli kadınlar burayı kutsal kabul ediyor ve iyileştirici özelliğine inanıyorlardı. Bu binanın tarihi anıtlar arasında listelenmediği, devletin koruması altında hiçbir zaman olmadığı ve korunmadığı ve mimari bir yapı olarak herhangi bir değeri temsil etmediği kaydedilerek sonuçta denetleyen komisyon bu evi yıkmaya karar vermiştir.⁴³²

Kutsal sayılan ünlü *Süleyman'ın Tahtı* dağının bulunduğu Kırgızistan'daki Oş şehri yerliler tarafından "Arap olmayanlar için Mekke" olarak adlandırılıyordu. Zamanında pek çok inananın buraya sadece komşu Fergana Vadisi, Buhara veya Hiva'dan değil, Hindistan ve Çin'den de ziyaret etmeye gelmişler.⁴³³

Bu dönemde birçok kültürel kurumlarda ve kurulan "Ateist Evleri"nde, gazete ve dergi sayfalarında ateist propaganda yeniden canlandırıldı. Bu konuda daha fazla ders ve tematik konferanslar yapılmaya başladı, literatürün yayınlanması ve ateist filmlerin sergilenmesi arttı. Örneğin, din karşıtı propaganda amacıyla "Kazakfilm" film stüdyosu tarafından "Doroga İz Mraka" (Karanlıktan Yol) adlı belgesel filmi çekildi ve halka gösterildi. Kazakistan'ın Cumhuriyet parti örgütleri, dinî kültlerle ilgili Sovyet mevzuatının din adamları tarafından ihlalini ortadan kaldırmak, inananların kutsal yerleri ziyaret etmelerini önlemek için çalışmalar yapıyordu. 1961'de Kazakistan Komünist Partisi Merkez Komitesi, ateist çalışmalarda sinema, radyo ve televizyon, kulüp ve tiyatrolar, cumhuriyet ve yerel gazete ile dergiler hâlâ yeterli derecede kullanılmadığını ifade etmiştir. Parti

⁴³² *Protiv Religioznogo Obmana i Mrakobesya, Sbornik Materialov o Reaktsionnoi Roli Religii, Antiobşestvennoi Deyatelnosti Slujitelei Kulta v Kirgizii*, (Yayınlanmış Arşiv Belgeleri) Frunze 1970, s. 47-53.

⁴³³ S. M. Demidov, *Legendy i Pravda o "Svyatyh" Mestah*, Aşkabat 1988, s. 54.

tarafından Kazak bilim adamlarının, yazarlarının, öğretmenlerinin İslam'a, insanların günlük yaşamındaki İslam ayinlerine ve kalıntılarına karşı propagandayı yetersiz düzeyde yaptıkları vurgulanmıştır. Kazakça gazete ve dergilerde İslam aleyhine çok az materyal yayınlandığı söylenmiştir. Yayınlanan bazı makalelerde ise inananların dinî duygularına hakaret edilmiştir. Din adamlarının geliri de azaltılmıştır. Parti ise DKİK çalışmalarını da eleştiriyordu. Halen kayıtsız pek çok mollaların olduğu ve kutsal yerleri ziyaret etmenin ve dinî ayinlerin tamamen ortadan kaldırılmadığı kaydedilmiştir. Parti daha fazla çalışma için bir plan geliştirerek ateist çalışmaları daha da yoğunlaştırmayı planlamıştır.⁴³⁴

Halkın en çok ziyaret ettiği büyük kutsal yerlerde ateist müzesini açma da, Sovyetlerin dine karşı savaşmasının başka bir yoluydu. 1961'de devlet partisi, Kazak SSC Bakanlar Konseyi'ne bağlı Devlet İnşaat ve Yatırım Komitesi'ne (Gosstroy), İslam ve Ateizm Tarihi Cumhuriyet Ateist Müzesi'nin oluşturulacağı *Hoca Ahmed Yesevi* Türbesinin onarım ve restorasyonunu tamamlamak için ek önlemler alma talimatını vermiştir. Kazak SSC Kültür Bakanlığı'na ve Siyasi ve Bilimsel Bilgiyi Yayma Derneği'ne bu müzenin organizasyonu ile ilgili gerekli tüm ekipman, sergi ve diğer malzemeleri hazırlaması buyruğu verilmiştir. Ayrıca parti tarafından kutsal yerlere, din adamlarının yasa ihlallerine ve kayıtsız mollalara karşı mücadeleyi daha güçlendirme planlanılmıştır.⁴³⁵

Tüm devlet kurumları dine karşı mücadelede yer aldı. Onların içinde SSCB Devlet Güvenlik Komitesi (KGB - Komitet Gosudarstvennoy Bezopasnosti SSSR) temsilcileri de vardı. Örneğin, 1959'da Kızılorda ili, Kazalı ilçesindeki kayıtlı caminin imamı İzmagambet Suyeubaev'a karşı birçok kişi tanıklık etmiştir. Bunu, bu bölgedeki KGB temsilcisinin tanık sorgulama protokollerinden görebiliriz. Tanıklar İzmagambet Suyeubaev'ı şiddetle suçlamışlardır. Tanıklar, Suyeubaev'ın sadece camide değil, cami dışında da vaaz verdiğini, destekçilerinin olduğunu, para çaldığını, imam olmadan önce fakir olan Suyeubaev'ın, imam olduktan sonra zenginleştiğini söylemişlerdir. Bu imam'a karşı şikâyet de yapılmıştır. Şikâyet, bu

⁴³⁴ KCCA, 708-fon, 34-liste, 123-d., s 55-64.

⁴³⁵ KCCA, 708-fon, 34-liste, 123-d., s. 65-67.

imamın cami parasını çaldığı ve parayı kendi yararına kullandığı yazılmıştır.⁴³⁶ Böyle “sanık”ların cezadan kaçması da imkansızdı.

13 Ocak 1960’ta Komünist Parti Merkez Komitesi, "Dinî Ritüeller Hakkındaki Sovyet Kanunlarının İnananlar Tarafından İhlal Edilmesini Sona Erdirme Prosedürleri Hakkında" kararını almıştı. Parti kararlarına dayanarak yerel parti ve sovyet yetkilileri camilere, din adamlarına karşı sert bir şekilde mücadele yürüttüler.⁴³⁷

Bu kararlardan önce sadece yasadışı olarak açılan camiler kapatılıyordu. Partinin kararlarının ardından, söylediğimiz gibi DKİK’in izni ile açılan bazı kayıtlı camiler de kapatıldı. Eylül 1962’ye kadar Taşkent bölgesinde kayıtlı 6 cami, Semerkant bölgesinde 1 cami ve Andijan bölgesinde 2 cami, toplam 9 kayıtlı cami kapatılmıştır. Bu camiler dinî törenlerle ilgili Sovyet yasalarını ihlal ettiği bahanesiyle kapatıldı. 10 Şubat 1961’de Özbekistan Bakanlar Konseyi Başkan Yardımcısı S. A. Azimov, SADUM Müftüsü Z. Babahanov ile görüşerek Özbekistan Müslüman din adamları tarafından dinî törenlerle ilgili Sovyet yasalarının ciddi şekilde ihlal edildiğini ve bunları ortadan kaldırmak için önlemler alınması gerektiğini söylemiştir. Sovyet yetkililerinin baskısı altında SADUM, 17 Şubat 1961’de parti kararlarına dayanarak cami personelini azaltmaya karar vermiştir. Her kayıtlı camide imam-hatip, müezzin-bekçi, müteveli-kasiyer olmak üzere 3 görevli kaldı ve geri kalanı azaltıldı. SADUM’a göre 1 Ocak 1960’ta Özbekistan’daki kayıtlı camilerde toplam 493 kişi çalışmıştır. 1 Temmuz 1961’de ise Özbekistan camilerinde 247 kişi çalışmış, Yani, cami çalışanlarının sayısı yarı yarıya azaltılmıştır. Sovyetlerin din adamlarına karşı sert politikası sistemi, onlara karşı büyük miktarda gelir vergisi rejimini de içeriyordu. 1961’den itibaren din adamları ek gelir vergisine de tabi tutuldular. Örneğin, SADUM müftüsü Z. Babahanov’un maaşına %54 ek gelir vergisi, müftü yardımcısı İsmail Mahdum Sattiev’e yüzde 49,5, Özbekistan Müslümanları Kadısı Fozil Hoca Sodikhoev’a yüzde 50.5 oranında ek gelir vergisi uygulanmıştır. Buhara’daki Mir Arab Medresesi’nin Müdürü, Eğitim Bölümü Başkanı ve öğretmenleri ayrıca kişisel gelir vergisine ek olarak maaşlarının yüzde

⁴³⁶ KİDA, R-808-fon, 1-liste, 3-d., s. 36-51.

⁴³⁷ KCMMA, 1711-fon, 1-liste, 82-d., s. 299.

40'ına ek bir gelir vergisini ödediler.⁴³⁸ Böylece 1959-1964 yılında devlete sadık olan SADUM temsilcileri de siyasi baskıdan kurtulamadı.

Benzer şekilde ek gelir vergisi cami imamlarına ve mütevellilerine de uygulanmıştı. Sovyetlerin din adamlarına iki kat gelir vergisi koymadaki amacı, onları dinî görevlerinden vazgeçmeye zorlamak olduğu bellidir. Örneğin, 1960'ta vergi ödemek istemeyen Almatı şehri merkezî camisinin mollası Lukman Tursunov, imamlık görevini terk etmiştir. Almatı bölgesi Kargali köyündeki caminin imamı Abdikadir İmenov, gazete aracılığıyla camiden ayrıldığını ve din ile kendi bağlarını kopardığını söylemiştir. İmam görevini terk ettikten sonra İmenov, Kargali köyündeki kumaş fabrikasında güvenlik görevlisi olarak çalışmıştır. Almatı bölgesi Şelek ilçesinin mollası Haşirahun Şamşadinov, bölge gazetesi aracılığıyla kendini ateist ilan etmiş ve o zamana kadar inananları yanıltageldiğini söylemiştir. Baskı döneminde bazı dinî gruplar dinî bayramlarda namaz kıldırıracak molla bulamadığı gerçekler de olmuştur. Almatı bölgesinde camilere gelen inananlar sayısı ve Almatı şehir camisinin gelir miktarı azalmıştır. Bu bölgedeki kayıtsız mollaların sayısı 109'dan 36'ya düşürülmüştür.⁴³⁹

1959 yılında, Güney Kazakistan bölgesinin kayıtlı 7 Müslüman organizasyonunda toplam tam zamanlı 40 kişi çalışıyordu. 1960 yılında personel azaltmaları yapılmış ve bunun sonucunda bu bölgedeki kayıtlı Müslüman organizasyonlarda çalışan sadece 18 kişi kalmıştır. Bölgedeki camilere giden inananların sayısı ile cami gelirleri önemli ölçüde azalmıştır. 1959-1960 yıllarında SADUM yeni bir cami inşası için Türkistan dinî cemaatine toplam 80 bin ruble miktarında maddî yardım sağlamıştır. Türkistan dinî cemaatine yeni bir cami inşasına izin verilmemiş, aksine, Sovyet yasalarını ihlal ettiği için dinî cemaatin yeni binasına el konulmuş ve hastane olarak sağlık otoritelerine devredilmiştir. SADUM'un parası ise iade edilmemiştir.⁴⁴⁰ Böylece devlet inananların haklarını ihlal ediyordu.

Devletin dine karşı faaliyetleri neticesinde, 1960 yılında Kazakistan'da camilere gelen inananların sayısı, cami gelirleri ve çeşitli dinî talep ve törenlerin gerçekleştirilmesi azalmıştır. Örneğin, camilerin geliri 1958'e kıyasla 1959'da 300

⁴³⁸ R. M. Yusupov, *Uzbekistonda XX asrning 40-80 iillarida Musulmon Dinii Tashkilotlari va Ulamolar Faoliati*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Andijon 2008, s. 31-34.

⁴³⁹ KCMDA, 1711-fon, 1-liste, 82-d., s. 3-6.

⁴⁴⁰ KCMDA, 1711-fon, 1-liste, 82-d., s. 299-300, 304.

bin rubleye azaldı. Kazakistan'da 1959'da 29 kayıtsız cami kapatılmıştır. Parti, Müslüman din adamlarının sık sık Sovyet devletinin camiler lehine çeşitli ücretlerin zorunlu olarak toplanmasını yasaklayan kararnamelerini ihlal ettiğini bildirdi. Ateizm üzerine ders propagandası geliştirilmiş ve çoğaltılmıştır. Bununla beraber, Kazakistan'da cumhuriyet ve bölgesel süreli yayınlarda düzenli olarak din karşıtı propaganda hakkında makaleler, tefrikalar, hikayeler, denemeler ve notlar yayınlanıyordu. Kazakistan'ın tüm şehirlerinde "Ateist Evleri" işletiliyordu. Cumhuriyet Halk Sanatları Evi tarafından çeşitli konularda din karşıtı piyesler yayınlanmıştır. "Kazizdat" Yayınevi tarafından Kazakça "Kuran ve Onun Doğmaları" gibi birkaç konuda broşürler yayınlandı. Sinemalarda doğal-bilimsel ve ateist filmleri sergilenmiş ve geliştirilmiştir.⁴⁴¹ Hatta Ural bölgesinde Jubanişaliyev isimli bir ateist, mollaların ziyaret ettiği aileleri molladan sonra ziyaret ederek ateist konuşmalar yapmıştır. Böylece mollayı itibarsızlaştırmayı amaçlamıştır. Benzer çalışmalar diğer bölgelerde de yapılmıştır.⁴⁴²

O dönemde "bilimsel" ve ateist çalışmalarda *Nauka i Religia* (Bilim ve Din) dergisi büyük bir rol oynamıştır. Dergi düzenli olarak propaganda okutmanları ve genel okuyucular için malzemeleler yayınlıyordu. Her okul, kütüphane, kültür merkezi, kulüp vb. bu dergiyi kullanıyordu. 1960'ta derginin editörleri partiye derginin daha geniş dağıtımına yardımcı olmak için bir talepte bulunmuştur.⁴⁴³ Parti, propagandaya katılmak için çok çeşitli insan kaynaklarını seferber etti. Bu yıllarda din karşıtı mücadele için ilk sırada Oryantalistlerin ve diğer akademisyenlerin işe alınması yaygınlaştı. *Nauka i Religia* dergisi "Znanie" Topluluğu himayesinde yayınlandı. Pek çok bilim adamı bu propaganda çalışmalarında yer aldı. Eğitim Bakanlığı bu ateist çalışmalara öğretmenleri de dâhil etti. Duşanbe'de bir "Ateizm Üniversitesi" görev yaptı. 1959'dan 1965'e kadar *Nauka i Religia* dergisinde, İslami figürleri alay eden on sekiz makale ve kısa hikayeler yayınlanmıştır.⁴⁴⁴ Devletin ateist propagandası her alanda yoğunlaştırıldı.

1962'de Taşkent'te Cumhuriyet Bilimsel ve Ateist Propaganda Evi de açıldı. Amacı, bu cumhuriyetin bilim adamlarını, felsefecilerini, deneyimli

⁴⁴¹ KCCA, 708-fon, 34-liste, 1652-d., s. 35-44.

⁴⁴² KCCA, 708-fon, 36-liste, 1500-d., s. 100.

⁴⁴³ KCCA, 708-fon, 34-liste, 1652-d., s. 114.

⁴⁴⁴ E. Tasar, *The Institutionalization of Islam in Central Asia 1943-1991*, New York 2017, s. 200-202.

propagandacılarını ve genel halkı etkin ateist faaliyetlere çekmek ve “dinî kalıntılara” karşı mücadeledeki çabalarını birleştirmekti.⁴⁴⁵ Vatandaşların bilinci komünist ideolojinin baskısı altındaydı. SBKP Merkez Komitesinin, 10 Kasım 1964 tarihli "Nüfus Arasında Bilimsel ve Ateist Propagandanın Yürütülmesindeki Hatalar Hakkında" adlı kararında, dinî kalıntılara karşı mücadele, materyalist dünya görüşünün bilimsel olmayan dinî dünya görüşüne karşı ideolojik mücadelesi olarak görülmesi gerektiği ve bilimsel-ateist propagandanın komünistlerin doğrudan dine yönelik silahı olduğu belirtilmiştir.⁴⁴⁶

Kayıtlı, Yani, devlet imamlarıyla da bir mücadele vardı. 1960’da Kazakistan’da Sovyet yasasını ihlal ettiği için birkaç kayıtlı molla DKİK tarafından görevinden alınmıştır. Mesela, Ural şehrindeki kayıtlı caminin imamı Sabit İnkaliyev’in Ural şehri yakınlarında “ziyaret için yeni bir mezar açmak için hareket ettiği ve orayı kutsal bir yer ilan ettiği” için imamlık kaydı iptal edilmiştir. Karagandı şehrinin kayıtlı camisinin imamı Abdihalık Nurmagambetov’un da “gönüllü bağışların toplanmasında bir dizi ihlal gerçekleştirdiği, kendisine verilen tavsiye ve talimatlara uymadığı ve inananlar arasında boy anlaşılmazlıklarını yarattığı” söylenerek imamlık görevinde alınmıştır. İmamlık görevini “gönüllü” olarak terk eden birçok imam da vardı. Güney Kazakistan bölgesinden Taşbolat Boltabaev, Sadık Gumarov, Petropavlovsk’tan Hasan Şamsutdinov, Şalkar’dan Janaman Seitimov, Jambıl’dan Jumabay Julekbayev ve Türkistan’dan Gabudkadir Sadıkov isimli kayıtlı imamlar imam görevinden istifa etmek zorunda kalmışlardır. Ancak, dine karşı bu baskıya rağmen kayıtsız Müslüman örgütler ve gruplar da varlığını sürdürdüğünü görebiliriz. 1960 yılının sonunda Kazakistan’da 66 kayıtsız Müslüman dinî örgüt ve grubu vardı. Kazakistan’da DKİK temsilcileri dine karşı mücadelede de yer almışlardır. Fakat, bu dönemde komünistler ve entelijansiyanların da dinî ayinleri gerçekleştirmeleri ve ibadetlere katılmaları nadir de olsa karşılanmıştır, hatta bazıları ise emekli olduktan sonra kayıtsız molla olmuş, bazıları ise iki kadınla evlenmiştir. Dinî ritüeller ve gelenekler hız kesmeden yaşamaya devam etti. Kayıtsız mollalar,

⁴⁴⁵ Yu. Horitskaya, “Taşkent, Dom Ateizma...”, *Nauka i Religia*, 1975, №2, s. 5.

⁴⁴⁶ Z. G. Jalilov, *İslam i Obşestvo v Sovremennom Kazahstane*, Almatı 2006, s. 63.

falcılar ve şifacılar da gizlice çalışmaya devam ettiler.⁴⁴⁷ Buna baktığımızda Sovyetlerin dinle mücadelede hedeflerine ulaşamadığını görüyoruz.

Devlet, ihlalleri önlemek için katı kararlar aldı. 16 Mart 1961’de SSCB Bakanlar Konseyi, “Dinî Kültürlere İlişkin Mevzuatın Uygulanması Üzerindeki Kontrolün Güçlendirilmesi Hakkında” kararını almıştı.⁴⁴⁸ Bu karar din adamlarına ve dinî organizasyonlara karşı mücadeleyi daha da artırdı. 1960’lara kadar Savcılık din ile ilgili ceza davalarını başlatmaya isteksizdi, ondan sonra ise parti nedeniyle durum değişti. SSCB genelinde, 1961’den 1964’e kadar 1.234 kişi dinle ilgili suçlardan hüküm giymiş ve onlara hapis cezasından sürgüne kadar değişen cezalar verilmiştir. Örneğin, Tacikistan’da büyücülük, uyuşturucu bağımlılığı, gizli İslami eğitim ve küçük yaştaki evliliklerle ilgili davalar olmuştur. Genel olarak Orta Asya ve Kazakistan’da kovuşturma nadirdi.⁴⁴⁹

1961’de Kazakistan’da 25 kayıtlı Müslüman toplumu vardı. Her toplumun (cami) bir imamı vardı, Yani, toplam 25 kayıtlı molla bulunuyordu.⁴⁵⁰ Boşaltılan kayıtlı din adamlarının yerleri gerekli dinî eğitime sahip olmasalar da çoğunlukla kayıtsız mollalar tarafından doldurulmuştur. Yeni din adamları Buhara şehrindeki SADUM medresesinde hazırlanmaktaydı. 1962’de Mir Arab medresesinde toplam 45 kişi, onun içinde Kazakistan’dan 1964-1965 yılında mezun olacak olan 6 kişi okuyordu. Kayıtsız mollalarla da mücadele devam etti. Kayıtlı din adamları gibi kayıtsız mollalar da vergilendirildi. Neticede onların arasında da “gönüllü” olarak mollalığı terk etmek zorunda kalan ve farklı işlere giren kişiler olmuştur. Onların da mollalık görevinden istifa ettikleri gazetelerde yayınlanmış ve kamuoyuna gösterilmiştir. 1962’de Kazakistan’da camilerin fonlarından, dinî cemaatlerin yürütme organlarının kararı ile 14.100 ruble yeni kurulan Barış Fonuna ve 39.575 ruble ise SSCB Müslümanlarının Uluslararası İlişkiler Bölümü’ne transfer edilmiştir. Yeni oluşturulan Uluslararası İlişkiler Bölümü hakkında ise bundan sonraki alt başlıkta daha ayrıntılı bir şekilde bahsedeceğiz. Birçok kutsal yer kapatılmış, bazılarında din karşıtı müzeler düzenlenmiş, bazı türbeler mimarlığın tarihi anıtları olarak devletin koruması altına alınmıştır. 1962’de *Hoca Ahmed Yesevi* Türbesinde

⁴⁴⁷ KCMDA, 1711-fon, 1-liste, 81-d., s. 13-16, 19, 31-33.

⁴⁴⁸ KİDA, R-808-fon, 1-ek liste, 1-d., s. 19-20.

⁴⁴⁹ E. Tasar, *The Institutionalization of Islam in Central Asia 1943-1991*, New York 2017, s. 213.

⁴⁵⁰ KCMDA, 1711-fon, 1-liste, 88-d., s. 3-4.

onarım ve restorasyon çalışmalarının yürütülmesi devam etmiştir. Onarım ve restorasyonun tamamlanmasından sonra türbede din karşıtı müzenin düzenlenmesi planlanılmıştır. Jambıl bölgesindeki *Karahan* Türbesinde din karşıtı müze düzenlenmiştir. Birkaç kutsal yerin bulunduğu Şımkent ilinin Sayram ilçesinde 1962’de tarihi ve ateist bir müze kurulmuştur. Devletin bu çabalarına rağmen inananlar kutsal yerleri ziyaret etmeye devam ettiler.⁴⁵¹

1963 yılında, yerli kayıtsız mollalar Kızılorda ili, Şieli ilçesinde bulunan kapalı *Okşı Ata* ve *Es Abız* türbelerini onarmaya ve açmaya çalışmışlardır. Üstelik kayıtsız birkaç molla bu türbelerin onarılması için yerli halktan yasadışı bir şekilde para toplamışlar ve onları onarmaları için insanları işe almışlardır. Bu kayıtsız mollalar kovuşturulmuş ve onların bu “şarlatan” eylemleri gazetede yayınlanmıştır. Kızılorda bölgesinde çocuk sünnetiyle uğraşan mollalara da karşı mücadele yapılmıştır. Onlar da tespit edilerek bölge gazetesinde yayınlanmıştır. Aynı yıl, Ramazan ayı boyunca, *Lenin Jolu* adlı Kızılorda bölgesel gazetesinde çeşitli konularda İslam karşıtı makaleler yayınlandı. Aynı zamanda radyodan da çeşitli din karşıtı konularda programlar yapılmıştır.⁴⁵²

1962’de Kazakistan’ın kuzeyindeki Petropavlovsk, Pavlodar, Kökşetau ve Tselinograd (önceki Akmola) şehirlerinin her birinde birer tane kayıtlı cami bulunuyordu, Kostanay ilinde ise kayıtlı cami yoktu. Bu beş ildeki kayıtsız Müslüman örgütlerin sayısı ise 44’tü. Bu beş bölgede yaklaşık 70-100 kayıtsız molla bulunuyordu. Halk arasında tüm dinî ritüelleri bunlar gerçekleştirdiler. Kayıtlı camilerin Müslüman inananların kayıtsız topluluklarla ve kayıtsız mollalarla bağlantı kurmuşlardır. Önce ateist ve hükümet yetkilisi olan bazı komünistler, yaşlılık dönemlerinde dindar hale geldiği gerçekler de olmuştur.⁴⁵³ SADUM’un merkezine uzak bölgelerde de durum böyleydi.

SADUM’un Denetim Komisyonunun Başkanı Nugmankari Mahamadziyayev ve bu komisyonun üyeleri Hakim Omarov ve Bazarbay Maksadov, Ocak 1962’deki SADUM kararına göre 1960-1961 yılları için SADUM’un çalışması ve mevcut

⁴⁵¹ KCMĐA, 1711-fon, 1-liste, 97-d., s. 5, 10-11, 23-24.

⁴⁵² KİDA, R-808-fon, 1-liste, 4-d., s. 21-22, 37.

⁴⁵³ KCMĐA, 1711-fon, 1-liste, 108-d., s. 3-6.

mülklerin envanteri üzerinde bir kontrol gerçekleştirmiştir. İnceleme sonucunda birtakım usulsüzlükler ortaya çıkmıştır.

Mir Arab Medresesinin ekonomik bölüm başkanı (zavhoz) Husnitdin Fahrutdinov'un SADUM gişesinden yasadışı yollarla para aldığı tespit edilmiştir. Medresenin müdürü olan Minhadjkari Abdullaev'in kendisi derslerden daha fazla saate sahip olduğu ve derslerinin kalitesi tatmin edici olmadığı söylenmiştir. Tüm bu gerçekler müderrisler arasında çeşitli tartışmaların konusu olmuş ve öğrenciler arasında sağlıklı bir atmosfer yaratmıştır. Tacikistan'ın görevden alınan Kadısı Abdulmajid Yusupov'un, görevindeki tüm beş yıllık faaliyeti boyunca, SADUM müfettişleri tarafından tekrar tekrar belirtildiği gibi bencil amaçlı faaliyetlerde bulunduğu ve SADUM'un talimatlarına itaatsizlik gösterdiği belirtilmiştir. Onun SADUM gişesinden yasadışı yollarla para aldığı ve onları geri vermek zorunda olduğu söylenmiştir. SADUM'un Kırgızistan boyunca muhtesibi Şafoathoca Haliknazarov'un da kötüye kullanıldıkları paraları iade etmesi gerektiği belirtilmiştir. Türkmenistan Kadısı Çerkes İşan Aymuhamedov'un özverili faaliyetleri göz önüne alınarak kendisine ödenen ödenek miktarının 50'den 75 rubleye artırılması tavsiye edilmiştir. Tacikistan'ın görevinden alınan Kadısı Abdulmajid Yusupov'un ödeneği ise görevindeki tüm faaliyeti boyunca disiplinsizlik gösterdiği için 150'den 75 rubleye düşürülmesi önerilmiştir. SADUM'un Denetim Komisyonu, yukarıdaki sayılan eksikliklerin Müftü ve onun yardımcısı İsmail Mahdum Sattiev'in görevlerindeki yüzeysel tutumundan dolayı mümkün olduğunu tespit ettiğini söylemiştir.⁴⁵⁴ Böylece, bu dönemde, SADUM'un önde gelen üyelerinin de birçok yasadışı eylemi açığa çıkıyordu.

Almatı şehri merkezi camisinin imamı olan Lukman Tursunov'un yerine 1961'de imam olarak atanan 63 yaşındaki Muftahiddin Usin'e karşı 1962'de gelir vergisini tam olarak ödemediği ve para çaldığına dair dava açılmıştır. Finansal yetkililer, Usin'nin 80 ruble sabit maaş almasına rağmen dinî ritüellerin yerine getirilmesi için inananlardan aldığı parayı caminin gişesine tam olarak teslim etmediğini ve bunun sonucunda, sabit bir maaşın yanı sıra, bu maaşın boyutunu önemli ölçüde aşan ek bir gelire sahip olduğunu bildirmişler. Finansal yetkililer

⁴⁵⁴ KCMDA, 1711-fon, 1-liste, 129-d., s. 12-18.

Usin'i vergilendirirken tüm bunları dikkate aldıklarını söylemişler. Usin, Kazakistan Maliye Bakanlığı'na kendisinin yasadışı bir şekilde ek gelir vergisiyle vergilendirildiğini iddia eden bir mektup da yazmıştır. Ancak Usin'in isteği reddedilmiştir.⁴⁵⁵ Muftahiddin Usin Almatı camisinde 12 yıl imam olarak çalışmıştır. İmam olmadan önce öğretmenlik de yapan Usin, savaş sırasında üç yıl Akmola şehrindeki silah fabrikasında çalışmıştır. Kuran ve diğer dinî eserleri Kazakça'ya çevirmede uzman olan Usin, ayrıca şiir sanatına da sahipti.⁴⁵⁶

Ocak 1963'te, kendisini Tselinograd şehri camisinin bir temsilcisi olarak tanıtan Kusain Kulçumbayev isimli bir şahıs, aynı bölgedeki DKİK temsilcisi Tişkov aleyhinde DKİK'in Kazakistan'daki temsilcisine şikâyetle bulunmuştur. Şikâyetle, Tselinograd camisinin bekçisi Battah Sultanov'un hem kendi eşi hem caminin temizlikçisi Suluşş Sultanova ile birlikte caminin mallarını, daha doğrusu halılarını çaldığı, sonra onların yasal olarak işten çıkarıldığı, fakat Tişkov'un onları yine yeniden işe almalarını söylediği yazılmıştır. Kulçumbayev, Tişkov'un bu eyleminin yasadışı olduğunu ve caminin işçilerine karıştığını söylemiştir.⁴⁵⁷

8-26 Ağustos 1963 tarihleri arasında SADUM denetçisi Hakim Omarov liderliğindeki bir grup adam bu camide denetleme yapmışlardır. Omarov, Tselinograd camisinin başkanı Zeynolla Junusov'un yerine Baylak Tileulin'i atamıştır. Omarov'un raporunda, Zeynolla Junusov'un cami temizlikçisi Sultanova'nın maaşını tam olarak ödemediği ve onu yasadışı olarak işten çıkardığı ve geri işe almadığı yazılmıştır. Junusov'un yasadışı olarak 50 ruble yerine 80 ruble maaş aldığı ve diğer yasadışı eylemleri ile disiplinsizlikleri de belirtilmiştir. Omarov, camideki bu incelemeler hakkında Tişkov'a da bir rapor vermiştir. Omarov, Junusov'un yasadışı eylemlerinden bahsetmiştir. Raporda Junusov'un kendisi bu camideki 43 halıyı kendi yakın adamlarına düşük bir fiyata sattığı söylenmiştir.⁴⁵⁸

Eylül 1963'te ise Kusain Kulçumbayev, Kazakistan Kadısı S. Gılmani ile SADUM'un Kazakistan'daki denetçisi Hakim Omarov'a karşı da DKİK'in Moskova'daki liderliğine şikâyetle bulunmuştur. Kusain Kulçumbayev'in bu şikâyetinde, son dört yılda Gılmani ile Omarov'un Tselinograd camisi inananlarının

⁴⁵⁵ KCMĐA, 1711-fon, 1-liste, 129-d., s. 20-30, 35-36.

⁴⁵⁶ M. Usin, *Ar Jıl Estelikteri*, Pavlodar 2005, s. 3-12.

⁴⁵⁷ KCMĐA, 1711-fon, 1-liste, 129-d., s. 68.

⁴⁵⁸ KCMĐA, 1711-fon, 1-liste, 129-d., s. 76-80, 83-85, 88-89.

ikiye bölünmesine neden olduğu yazılmıştır. Kulçumbayev Gılmani ile Omarov'ı geçmişte Alaş Orda hareketinin üyeleriyle temas kurdu diye suçlamıştır. Ayrıca Gılmani'nin kadı olduktan sonra pahalı bir ev ile araba satın aldığını da yazmıştır. Omarov'un Ağustos 1963'te Tselinograd'a geldiğinde Baylak Tileulin dâhil olma üzere kendi adamlarını cami konseyine atadığı ve bu adamların Omarov'a para transfer ettiğini söylemiştir. Bu sorunları DKİK'in Kazakistan'daki temsilcisi olan Jumaşev'e yazdıklarında, ondan cevap olmadığı ve hatta Jumaşev'in Gılmani ile Omarov'un destekçisi olduğu için şikâyetleri yok ettiği yazılmıştır. Kusain Kulçumbayev, Jumaşev'ten cevap olmadığı için Moskova'ya şikâyetinde bulunduğunu açıklamıştır. Şikâyetçi, Gılmani ile Omarov'un görevden alınmasını ve mülklerine el konulmasını istemiştir.⁴⁵⁹ Buradan Kulçumbayev'in eski cami başkanı Junusov'un destekçisi olduğunu anlayabiliriz. Hatta Kulçumbayev dâhil olmak üzere üç kişi SSCB Yüksek Konseyine bile şikâyet etmişlerdir.⁴⁶⁰ Görüldüğü gibi bu dine karşı baskı döneminde kayıtlı din adamları arasında da gerginlikler olmuştur.

Daha sonra bu konuyla ilgili olarak SSCB DKİK'in liderliği, Jumaşev'in yerine DKİK'in Kazakistan'daki temsilcisi olarak atanan K. Kulumbetov'a bir mektup göndererek bu sorunu kontrol ettikten sonra sonuçlarını bildirmesi talimatını vermiştir.⁴⁶¹ Bu sorunun nasıl sona erdiği bilinmiyor ancak Gılmani ile Omarov'un kendi görevlerine devam ettikleri bellidir. Yine bu Kulçumbayev'in Mayıs 1964'te Tselinograd bölgesindeki DKİK temsilcisi Tişkov'a ve Kazak SSC Bakanlar Konseyi'ne verdiği bildirisinde (*done seniye*), Tselinograd camisi yöneticisi Ahmetov ile camideki çalışan diğer bazı adamların para çaldığı bildirilmiştir.⁴⁶² Böylelikle devlet, kendi casusları aracılığıyla kayıtlı dinî kuruluşları kontrol ediyordu.

Gılmani gibi Hakim Omarov da zamanında Orta Asya ve Kazakistan'daki en etkili din adamlarından biriydi. Omarov, 1948'den itibaren 26 yıl boyunca Semey şehrindeki caminin imamı oldu. Aynı zamanda 1948'den itibaren 26 yıl boyunca SADUM Denetim Komisyonu'nun Kazakistan'daki Başkanı görevini de yaptı. Yani, 26 yıl boyunca bu iki görevi de üstlendi. Omarov, Mir Arab Medresesi sınav komisyonunun daimi üyesi de oldu. Ateist makalelere karşı yazılar da yazdı. Birçok

⁴⁵⁹ KCM DA, 1711-fon, 1-liste, 129-d., s. 59, 65-67.

⁴⁶⁰ KCM DA, 1711-fon, 1-liste, 129-d., s. 70-72.

⁴⁶¹ KCM DA, 1711-fon, 1-liste, 129-d., s. 73.

⁴⁶² KCM DA, 1711-fon, 1-liste, 129-d., s. 106.

Uluslararası konferanslara katıldı ve sunumlar yaptı. Ayrıca Arapça, Farsça ve eski Türk dillerini biliyordu.⁴⁶³ SADUM'un da yüksek kaliteli uzmanlara sahip olduğu unutulmamalıdır.

Dine karşı baskı yıllarında SADUM medreseleri de zarar gördü. 19 Nisan 1961'de Mir Arab ile Barakhan medreselerinin birleştirilerek Mir Arab Medresesi tek bir dinî eğitim kurumuna dönüştürüldüğünü söylemiştik. İş sadece Barakhan Medresesinin kapanmasıyla bitmedi, Mir Arab Medresesi'nin personeli de azaltıldı ve mali durumu kötüleşti.

Medrese çalışanları ve öğretmenlerine ek olarak müdürlük görevi bile azaltılarak medresenin genel yönetimi SADUM şeflerine emanet edilmiştir. 1 Ocak 1960'ta medresede 43.5 personel bulunurken, 1 Aralık 1963'te ise sadece 9 personel kalmıştır. 1 Ocak 1960'ta medreselerde 80 öğrenci varken, 1 Aralık 1963'e ancak 38 öğrenci kaldı. Medresenin masraflarını azaltmak için, başta dinî dersler olmak üzere öğretilen ders sayısı da azaltıldı, saat sayısı ve öğretmen sayısı kısaltıldı. Medresede 1960'a kadar 16 ders verilirken, 1961-1962 öğretim yılında 11 ders kaldı. 1958-1959 öğretim yılında medresede 7 dinî ders öğretilirken, 1961-1962 öğretim yılında ise yalnızca Kuran, Tefsir ve Hadis gibi dinî dersler öğretilmiştir. 1963'ün ikinci yarısında medresedeki eğitim süresi 6 aya ve öğrenci sayısı 30'a düşürülmüştür. Medresenin personeli daha da azaltılmıştır. SADUM'un mali durumunun ağırlığı dinî personelin eğitimi üzerinde olumsuz bir etki yaptı ve medrese mezunlarının sayısı azaldı. 1960-1962 yıllarında medreseye öğrenci kabul edilmedi. Medrese mezunları diğer alanlarda giderek şoför, muhasebeci, satış elemanı gibi diğer işlerde çalıştı. 1963-1964 eğitim-öğretim yılında, Özbekistan'dan 4, Tacikistan'dan 3, Kazakistan'dan 1 ve Kırgızistan'dan 1 öğrenci olmak üzere medresenin dokuzuncu sınıfından sadece 9 öğrenci mezun olmuştur. 1961-1966'da Mir Arab Medresesi'ndeki öğrenci sayısı 40'ı geçmedi. 1966'dan itibaren ise durum biraz düzelmeye başlamıştır.⁴⁶⁴

Görüldüğü gibi 1959-1964 yıllar arasında devlet partisi dini, dinî ritüelleri ve gelenekleri yok etmek amacıyla kararlar yayınlarak İslama karşı şiddetli bir

⁴⁶³ *Akikat Jolunda, Hakim Haziretin Ömir Jolu*, Almatı 2013, s. 54-55.

⁴⁶⁴ R. M. Yusupov, *Uzbekistonda XX asrning 40-80 iillarida Musulmon Dinii Tashkilotlari va Ulamolar Faoliati*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Andijon 2008, s. 104-107.

şekilde saldırı gerçekleştirdi. Saldırı özellikle kutsal yerlere, kayıtlı ve kayıtsız din adamlarına ve bazı “temiz olmayan” İslam ritüellerine yönelikti. Bu yıllarda SADUM bile çok zarar gördü. Önemli ölçüde kayıtlı camilerin ve imamların sayısı azaltıldı. SADUM çalışanlarına ek gelir vergisi uygulandı. Bu nedenle pek çok din adamı imamlık görevini terk etmek zorunda kaldı. SADUM emrindeki iki medrese birleştirilerek sadece Mir Arab medresesi hayatta kaldı. Ancak Mir Arab medresesinin de personeli ve öğrenci sayısı da çok azaltıldı. Dinle ilgili Sovyet yasalarının ihlal edilmesi bahanesiyle dinî organizasyonlara ve kutsal yerlere karşı devletin yasal ve yasadışı saldırısına SADUM’un kendisi de katıldı. SADUM ve DKİK elemanları arasında da “temizlemeler” gerçekleştirildi. Yeni duruma göre SADUM ve DKİK kurumunda devlete daha “sadık” insanlar kaldı veya getirildi. Bazı kutsal yerlerin çoğu kapatıldı, bazıları çeşitli amaçlarda kullanıldı. Kutsal sayılan bazı su kaynakları ve bulaklar betonla kapatıldı. Bazı türbelerde ise ateist müzeler açıldı. Hatta bazı türbelerde kimsenin gömülmediğini halka göstermek ve onu ateist propaganda için kullanmak üzere kazılar da yapıldı.

Parti kararlarıyla ateist çalışmalar da canlandırıldı. Yerel parti örgütleri, Ateist Evleri, süreli yayınlar, radyo, teatro ve sinema vb. bu ateist çalışmalarına katıldı. Ateist propagandaya çeşitli alanlardaki bilim adamları ve oryantalistler, hatta öğretmenler de çekildi. Süreli yayınlarda din adamlarının “şarlatanlık” işleri hakkında makaleler yayınlandı ve alay edildi. Devlet partisinin tüm bu din karşıtı çalışmalarına rağmen az da olsa gizli olarak kutsal yerlerin ziyaret edilmesi, “temiz olmayan” dinî ritüellerin yapılması yapılmaya devam etti, hatta parti üyeleri tarafından bile. Kayıtsız mollaların sayısı azalsa da faaliyetlerine gizli bir şekilde devam ettiler. Fakat Kruşçev’in din karşıtı saldırısı, Stalin’in din karşıtı saldırılarına kıyasla küçüktü. Türkistan coğrafyasında İslam ve ulusal farklılıklar ulusal dinî gelenekler sayesinde yaşamaya devam etmiştir. Kruşçev’den sonra ise dinî durum nispeten yavaş bir şekilde istikrar kazanmaya başladı.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. DİNİYE NEZARETİ'NİN FAALİYETLERİ (1965-1990)

4.1. Diniye Nezareti'nin İslam Ülkeleriyle İlişkileri

SADUM'un kurulma amaçlarından biri, tüm dünyaya onun içinde yurtdışı Müslümanlarına Sovyetler Birliği'ndeki "din özgürlüğünü" göstermekti. İslam dünyasına Sovyetler Birliği'ndeki "din özgürlüğünü" ve Sovyet Müslümanlarının refahını göstermeye çalıştı. SADUM zaten böyle bir politik amaçla yaratılmıştı. Böylece Sovyetler dış politikada SADUM'u kullandılar. SADUM liderleri bazı uluslararası meseleleri yorumladılar, Müslüman halkların özgürlüğü ve barış mücadelesi hakkında konuştular. Yurtdışına öğrenci göndermek ve Sovyet Müslümanlarının hacca gönderilmesi siyasi amaçlarla kullanılmıştır. SADUM'un dış politikası, birincisi 1943-1959 ve ikincisi 1960 ve 1990 arasında olmak üzere iki döneme ayrılabilir. İlk aşamada SADUM'un uluslararası ilişkileri aktif değildi ve ikinci aşamada ise daha aktif hale geldi.

İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden sonra Sovyetler, Müslüman örgütlerinin yaygın küresel barış hareketine katılmalarına izin verdiler. Müslüman din adamları, barış destekçilerinin tüm Sovyetler Birliği'ndeki konferanslarına katılmaya başladılar. Konferanslarda konuşma yaptılar ve en ünlüleri barış komitelerine seçildiler. Onların konuşmalarının içeriği ve barış komitelerine seçilmeleriyle ilgili mesajları merkezi gazeteler tarafından yayınlandı. Sovyet Diniye Nezaretlerinin, Amerika "emperyalistlerinin" Kore ve Çin halklarına karşı bakteriyolojik silah kullanımını kınayan belgeleri ve Kore savaşına karşı belgeleri gazetelerden yayınlanmıştır. Sovyet Müslüman örgütleri, Mayıs 1952'de Zagorsk'ta düzenlenen, tüm kilise ve dinî derneklerin barışı koruma konusundaki konferansına ve 1955'te Delhi'de düzenlenen uluslararası ilişkilerdeki gerilimleri hafifletme konulu Asya Konferansı'na geniş katılım gösterdiler. Hatta 1952'de camilerde inananların barış mitingleri yapılmıştır.⁴⁶⁵

⁴⁶⁵ T. S. Saidbaev, *İslam i Obşestvo*, Moskova 1984, s. 192-193.

Haziran 1952’de Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları, “Koreli ve Çinli savaş esirlerinin Amerikalı saldırganlar tarafından katledilmesine” karşı bir protesto yaptılar. Taşkent’teki “Tilla Şeyh” Camii’nde birkaç bin kişinin katıldığı namazda, Sovyet Barışı Koruma Komitesi üyesi ve SADUM Müftüsü Eşon Babahan bu konuda tüm Müslümanlara hitap etmiştir. Eşon Babahan, dünyanın dört bir yanındaki Müslümanları, bakteri silahlarının kullanımına karşı kampanyaya katılmaya çağırdı. Ayrıca Orta Asya ve Kazakistan’daki diğer camilerde de “ABD’nin Kore’deki vahşeti” hakkında benzer hikayeler anlatılmıştır.⁴⁶⁶ Sovyet Barışı Koruma Komitesi, 1949-1991’de Moskova’da var olan kamu örgütüdür.⁴⁶⁷ 2-4 Aralık 1952’deki, Sovyetler Birliği Barış Destekçilerinin Dördüncü Konferansı’na katılan SADUM müftü yardımcısı Z. Babahanov ise, kendi konuşmasında, Sovyetler Birliği’nde yaşayan Müslümanların, tüm Sovyet ve dünya halkının “Kore’deki Amerikan emperyalistleri tarafından açılan savaşı hemen bitirmelerini isteyen adil seslerine” oybirliğiyle katıldıklarını bildirmiştir.⁴⁶⁸ Barış meselesi camilerde de ele alındı. Örneğin, 1957’de Ramazan Bayramı namazı sırasında Şımkent’teki caminin imamı, atom bombası ve nükleer savaşa karşı dua etmiştir.⁴⁶⁹

SSCB’deki Diniye Nezaretlerin önde gelen isimleri, Sovyet Barışı Koruma Komitesi’ne ve Dünya Barış Konseyi’ne üye oldular. 1957’de Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları din adamlarının Kongresinde dinî sorunlar tartışılırken barışın savunulması sorununa da önem verilmiştir. Barışı savunmak ve savaşçıları açığa vurma çağrısı ile tüm Müslümanlara yönelik bir belge kabul ettiler. Tüm Müslümanları “barışı savunmaya ve savaş kışkırtıcılarını açığa vurmaya” çağırdılar. Kongre katılımcıları, Sovyet hükümetinin Arap halklarının İsrail’e karşı kurtuluş mücadelelerini destekleme politikasını büyük bir memnuniyetle desteklediler. 1962’de SADUM’un ikametgahında SSCB dinî liderlerinin bir toplantısı yapıldı ve burada İslam’ın barış çağrılarına ve halklar arasındaki işbirliğinin güçlendirilmesine özel önem verildi. Bu toplantıda Sovyetler Birliği’nin Ortadoğu’daki “emperyalizm entrikalarına” karşı barışçıl politikasının sonuçlarına dayanan bir belge kabul

⁴⁶⁶ “Musulmane Sredney Azii i Kazahstana Protestuyut Protiv Zlodeyaniy Amerikanskih Zahvatçikov”, *İzvestia*, 20 Haziran 1952, № 172, s. 4.

⁴⁶⁷ D. Yu. Arapov, *İslam i Sovetskoe Gosudarstvo (1943-1990) Sbornik Dokumentov*, (Yayınlanmış Arşiv Belgeleri), Vipusk 3, Moskova 2011, s. 240.

⁴⁶⁸ “Çetvertaya Vsesoyuznaya Konferentsiya Storonnikov Mira”, *Pravda*, 6 Aralık 1952, № 341, s. 2.

⁴⁶⁹ KCMMA, 1711-fon, 2-liste, 75-d., s. 130.

edilmiştir. 1969'da, Zagorsk şehrinde Sovyetler Birliği'ndeki tüm dinlerin temsilcilerinin katıldığı bir konferansta Ortadoğu meseleleri tartışıldı ve toplantı katılımcıları tarafından İsrail'in Arap ülkelerine karşı yeni saldırısı kınandı. Ayrıca bu toplantıda dünyadaki diğer savaşlar tartışılmış ve dünya halkları barışı korumaya çağırılmıştır.⁴⁷⁰

1955'te Sovyetler Birliği'nden Mısır'daki El-Ezher Üniversitesi'ne gönderilen 3 Müslüman öğrenciye, DKİK tarafından "Sovyetler Birliği'ndeki İslam dininin durumu ve Müslümanların yaşamı hakkında yurtdışındaki Müslümanların yanılgılarını gidermek için mümkün olan her şeyi yapmaya çalışma" talimatı verilmiştir. Sovyet öğrencileri, orada Sovyetler Birliği'nin ekonomik, kültürel ve bilimsel başarıları, Sovyet Müslümanlarının refahı hakkında konuşmak zorundaydı. Öğrencilere başka da talimatlar verilmiş ve uyarılar yapılmıştır.⁴⁷¹ 1956'da Mekke'ye hacca giden Sovyet Müslümanlarına da yerel nüfusla veya dünya Müslümanlarıyla konuştuğu zaman "SSCB'deki Müslümanların iyi yaşamı ve Sovyetler Birliği'ndeki din özgürlüğü" hakkında anlatma talimatı verilmiştir. Hacca gitmek isteyen Sovyet Müslümanlarının daha önce Komünist Partiye üye olmaması ve İkinci Dünya Savaşı sırasında kendisi veya akrabalarının esaret altında olmaması gerekiyordu.⁴⁷²

1956'da hacdaki Sovyet Müslümanları, Sovyetler Birliği'nden çeşitli zamanlarda kaçan Müslüman göçmenlerle karşılaşmışlardır. Göçmenler, Sovyet hacılarına Sovyetler Birliği'nde din özgürlüğünün olmadığını ispatlamaya çalışmışlardır. Mekke'de Sovyet hacılarına Sovyet karşıtı gazeteler ve dergiler dağıtılmış, ancak Sovyet hacılarının lideri ise Sovyet hacılarının bu gazeteler ile dergileri okumasına izin vermeden onları yırtmıştır. Özbekistan'dan gelen bazı hacılar, yurtdışındaki göçmenlere teslim etmek üzere yanlarında birçok mektup taşımışlardır. Bu mektuplar, Sovyet hacılarının lideri tarafından kontrol edilmiş ve bazıları yok edilmiştir. Gördüğümüz gibi Sovyet hacılarının her adımı kontrol altındaydı, Yani, onları yönlendiren kişi, tüm Sovyet hacılarını kontrolde tutmuş ve

⁴⁷⁰ "Islam and Struggle For Peace", *Muslims of the Soviet East*, 1975, №2, s. 3-4.

⁴⁷¹ D. Yu. Arapov, *İslam i Sovetskoe Gosudarstvo (1943-1990) Sbornik Dokumentov*, (Yayınlanmış Arşiv Belgeleri), Vipusk 3, Moskova 2011, s. 116-118.

⁴⁷² D. Yu. Arapov, *İslam i Sovetskoe Gosudarstvo (1943-1990) Sbornik Dokumentov*, (Yayınlanmış Arşiv Belgeleri), Vipusk 3, Moskova 2011, s. 123-124.

döndükten sonra raporda hepsini anlatmıştır. Yurtdışına okumak için gönderilen öğrenci sayısı gibi Sovyetler Birliği'nden Mekke'ye hacca gönderilen kişi sayısı da çok azdı ve bu yüzden İslam dünyasından gelen Müslümanlar Sovyet Müslümanlarına şüphe ile bakmışlardır. Mesela, 1956'da yurtdışındayken Sovyet hacıları, yabancı Müslümanların “çok Müslüman”ın yaşadığı Sovyetler Birliği'nden, neden sadece 18-20 kişinin hacca geldiği” sorusunu cevaplamakta zorlanmışlardır. Böylece yabancı Müslümanlar Sovyetler Birliği'ndeki din özgürlüğüne kuşkuyla bakmışlardır. 1956'da Sovyet hacıları Moskova'dan Suudi Arabistan'a Belgrad, Atina, Kahire ve Cidde üzerinden gitmişlerdir.⁴⁷³

Görüldüğü gibi Sovyet Müslümanları için hac yapmak çok zordu. Çünkü SSCB'nin Suudi Arabistan ile diplomatik ilişkileri 1930'ların ikinci yarısında kesintiye uğramış ve sadece 1990'ların başında yeniden kurulmuştur. 1940-1950'lerde bir Sovyet uçağının Suudi Arabistan'a doğrudan uçuşu bu nedenle kolay bir iş değildi, çünkü aracılar yardımıyla Suudi makamlarıyla müzakere etmek gerekiyordu. Bu durumda Mekke'ye giden Sovyet Müslümanları en çok Mısır, Sudan veya Ürdün üzerinden seyahat etmişlerdir. 1956'da DKİK başkanı parti liderliğine, Mekke'ye giden hacı sayısını 50 kişiye çıkarmayı önermiştir. Parti tarafından ise buna izin verilmiştir.⁴⁷⁴

Şubat 1958'de DKİK başkanı Puzin'in, SBKB Merkez Komitesi Sekreteri N. A. Muhitdinov'a, Doğu ülkelerinde Sovyet nüfuzunu güçlendirmek için SSCB Müslüman dinî örgütlerin kullanılması hakkında bir mektup göndermiştir. Bu belgede, ABD ve İngiltere'nin Doğu'daki kendi etkilerini artırmak ve Sovyet karşıtı propagandalarını yaymak için dinî örgütleri kullandıkları yazılmıştır. Puzin, SSCB dinî örgütlerin bu Batı propagandasına karşı kullanılması gerektiğini ve onların Doğu devletlerini etkilemek için bir araç olabileceğini vurgulamıştır. Bu nedenle Puzin, Doğu ülkelerindeki bazı Müslüman liderlere, Sovyetler Birliği'ni göstermek üzere onların Sovyetler Birliği'ne davet edilmesini, benzer şekilde Sovyet Müslüman din adamları tarafından da Doğu ülkelerinin ziyaret edilmesinin sağlanmasını önermiştir. Ayrıca Puzin, yurtdışına dağıtılmak amacıyla SSCB'deki Müslümanların yaşamları hakkında SADUM'un Özbekçe, Arapça ve Farsça bir dergi yayınlamasına izin

⁴⁷³ Adı geçen eser, s. 132-138.

⁴⁷⁴ Adı geçen eser, s. 120-122.

verilmesini, SADUM'un bazı İslam ülkelerindeki hayır vakıflarına para aktarmasına izin verilmesini ve DKİK içinde Uluslararası İlişkiler Bölümünün kurulmasının sağlanmasını vs. istemiştir.⁴⁷⁵ Çok geçmeden Puzin'in bu tekliflerinin neredeyse hepsi kabul edilecektir. Yaklaşık on yıl sonra birkaç dilde SADUM'un dergisi yayınlanmaya başlanacaktır.

SADUM Müftüsü olarak seçildikten sonra Ziyaeddin Babahanov, dinî ve barış konularında çeşitli uluslararası forumlara aktif bir şekilde katılmaya başladı. 1961'de ise SADUM'da özel bir Uluslararası İlişkiler Bölümü kurulmuştur.⁴⁷⁶ Bu bölümün kurulması SADUM tarihi için büyük bir olaydır. Çünkü ondan sonra SADUM, Sovyetler Birliği'nin Müslüman ülkelere yönelik siyasetinde yavaş yavaş önemli bir rol oynamaya başladı. 1950'lerde yabancı Müslüman delegasyonları SSCB'yi daha sık ziyaret etmeye başlamıştı. SADUM'un Uluslararası İlişkiler Bölümü'nün açılışından sonra SADUM'un dış ilişkileri daha güçlendirilmiştir. Yurtdışından gelen Müslüman delegasyonlarının SSCB ve oradaki dinî özgürlük hakkında iyi bir görüş ve fikirle dönmeleri için SADUM liderleri tüm koşulları oluşturdular. Yabancı Müslümanlara özellikle Sovyet Müslümanlarının sosyal durumu ve Sovyetler Birliği'ndeki "din ve vicdan özgürlüğü" gösterilmeye çalışılmıştır. Yurtdışından gelen bazı misafirler Sovyetler Birliği'nde din özgürlüğünün olduğuna inanıyorlardı, bazıları ise bunun sadece bir gösteri veya şov olduğunu da biliyordu.

Haziran 1957'de Suriye'deki Şam Üniversitesi'nden bir grup insan SADUM'a gelmiş. Bu delegasyonun bir üyesi, "Sovyetler Birliği'ndeki dinî özgürlük hakkında önce yanlış bir anlayışa sahip olduğunu ve şimdi kendisi gelip gördükten sonra Sovyetler Birliği'nde dinî özgürlüğün varlığına ikna olduğunu" söylemiştir. Bu buluşma sırasında Batı "emperyalizmine" ve İsrail'in kurulmasına karşı açıklamalar da yapılmıştır. Ziyaeddin Babahanov, Arap halkının ulusal bağımsızlık mücadelesini desteklediğini bildirmiştir. Aynı yıl SADUM'un davetiyle Pakistanlı bir grup din adamı da gelmiştir. Bu heyet Özbekistan'daki birkaç camiye ve türbeyi ziyaret etmişlerdir, ziyaret edilen türbelerin içinde Nakşibendi Türbesi de vardı. Orta Asya

⁴⁷⁵ D. Yu. Arapov, *İslam i Sovetskoe Gosudarstvo (1943-1990) Sbornik Dokumentov*, (Yayınlanmış Arşiv Belgeleri), Vipusk 3, Moskova 2011, s. 166-170.

⁴⁷⁶ Ş. Babahanov, *Muftii Ziyaiddinhan Babahan İbn Eşon Babahan*, Taşkent 1999, s. 49-50.

ve Kazakistan'ın türbelerine ve kutsal yerlerine saygı duyduklarını ifade etmişler. Önce Sovyetler Birliği'nde dinî özgürlüğün hiç olmadığını, camilerin kapalı olduğunu düşündüklerini, ama buraya geldikten sonra durumun böyle olmadığını gördüklerini söylemişlerdir. Camilere gençlerin gelmediklerini gören misafirler, bunu da dile getirmişler. Heyetin bir üyesi devlet ile dinin bölünmesini, Yani, laikliği desteklemediğini de açıkça bildirmiştir.⁴⁷⁷

1959'daki Sovyet Müslümanlarının Mekke'ye hac ziyareti hakkında, aynı yılın Ağustos ayında, SSCB Mısır Büyükelçiliği bir rapor vermiştir. Aynı yıl, Sovyetler Birliği'nden sadece 18 kişi Mekke'ye hacca gitmiş, bu da hacı sayısının artmadığı anlamına geliyordu. Bu raporda, Suudi Arabistan'da Sovyet karşıtı propagandanın çok güçlü olduğu ve onun özellikle orada faaliyet gösteren "Türkistan'ın Kurtuluşu İçin" (*Za Osvobojeniye Turkestana*) örgütü tarafından körüklendiği yazılmıştır. Ayrıca bu raporda, Mekke'ye her yıl aynı sayıda hacı gönderme uygulamasından vazgeçilmesi lazım olduğu, zira bunun Sovyet karşıtı propagandaya hacılar kisvesi altında Sovyetler Birliği'nin özel olarak seçilmiş ateist-komünistlerin bir grubunu gönderdiğini iddia etme fırsatı verdiği bildirilmiştir. SSCB Mısır Büyükelçiliği, Sovyet Müslümanlarının Mekke'ye hac seyahatinden dönerken yaklaşık bir ay Arap ülkelerinde propaganda turu yapabilmeleri için bir plan yapılması gerektiğini önermiş ve çünkü 1959'da Çin ve ABD'den gelen hacıların Arap ülkelerinde propaganda turu yaptıklarını söylemiştir. Sovyet hacılarına tam olarak propaganda malzemelerinin sağlanması gerektiği de vurgulanmıştır. Her hacıya ve özellikle Mekke'ye giden grup liderlerine devletin verdiği detaylı genel ve bireysel talimatlarına rağmen yurtdışında kaldıkları süre içinde bazıları dinî törenlerin yerine getirilmesi ve davranışları ile ilgili de önemsizlik göstermişlerdir. Hatta tüm bu gerçekler diğer ülkelere gelen hacılar arasında sadece şaşkınlık değil, aynı zamanda SSCB'den gelen hacıların Müslüman olup olmadığına dair şüphenin ortaya çıkmasına da neden olmuştur.⁴⁷⁸

Şubat 1960'taki Ziyaaddin Babahanov'un DKİK başkanı Puzin ile görüşmesinde, Puzin Müftü Babahanov'tan, Mekke'de hac ziyaretinde sadece ibadet

⁴⁷⁷ KCMĐA, 1711-fon, 2-liste, 76-d., s. 3-25.

⁴⁷⁸ D. Yu. Arapov, *İslam i Sovetskoe Gosudarstvo (1943-1990) Sbornik Dokumentov*, (Yayınlanmış Arşiv Belgeleri), Vipusk 3, Moskova 2011, s. 187-194.

etmekle kalmayıp, aynı zamanda orada Sovyet devleti için yararlı işler yapabilecek hacıların seçiminde yardımcı olmasını istemiştir. Puzin, Müftü Z. Babahanov'a Mekke'de radyo ve basın toplantılarında konuşabilecek hacıların seçiminde yer almasını emretmiştir. Aynı zamanda Puzin, Müftü Z. Babahanov'un halklar arasındaki barış ve dostluk, silahsızlanma, atom ve hidrojen silahlarının test edilmesinin yasaklanması konusunda yabancı temsilcilerin katılımıyla Sovyetler Birliği'nde Müslümanların bir toplantısını, plenum, konferans veya kongresini düzenleme olasılığını düşünmesini de önermiştir. Ayrıca yabancı Müslüman liderlerden hangilerinin bu konferansa davet edilebileceğini düşünmesini de istemiştir.⁴⁷⁹ Görüldüğü gibi Sovyet Müslümanlarının hac seferleri de Sovyetler için büyük bir propaganda aracı haline gelmiştir. Sovyetler herhangi bir insanın hacca gitmesine izin vermediler, yurtdışında Sovyet propagandası için ve oradaki anti-Sovyet propagandasına karşı çalışabilecek insanları seçmeye çalıştılar. SADUM yüzeyde serbest gibi görünse de, tamamen DKİK'e tabiydi. DKİK tarafından denetlendi ve onun talimatlarıyla hareket etti. 1959-1964 yıllarında din karşıtı baskı döneminde SADUM'un dış politikadaki rolü artarak Uluslararası İlişkiler Bölümü de kurulmuştur.

1962'de Taşkent'te SSCB'deki tüm dört Diniye nezaretin Müslümanlarının bir konferansında, SSCB Müslüman Örgütleri Uluslararası İlişkiler Bölümü'nün kurulmasına da karar verilmiştir. Bu Bölümün de başkanı olarak Ziyaaddin Babahanov seçilmiştir. Asya ve Afrika ülkeleriyle diplomatik, dinî, kültürel ve ekonomik bağlar kurulmuştur. SSCB'ye yabancı heyetlerin gelmesi ve bu Uluslararası İlişkiler Bölümü heyetlerinin de yabancı ülkelere gitmesi daha sık hale gelmiştir.⁴⁸⁰

1962-1972 yıllar arasında sadece SADUM'un davetiyle Orta Asya ve Kazakistan'a 68 Müslüman delegasyonu gelmiştir. Bu heyetlerin ziyareti, Sovyetler için yabancı Müslümanları SSCB'deki Müslümanların hayatıyla tanıştırmak için büyük önem taşıyordu. Özbekistan'a gelen heyetin başkanları ve üyeleri ülkelere döndüğü zaman radyo ve televizyonda konuşma yapmışlar, gazetecilere röportaj

⁴⁷⁹ Adı geçen eser, s. 197-200.

⁴⁸⁰ A. Usmanhodjaev, *Jizn Muftiev Babahanovyh: Slujenie Vozrojdeniu İslama v Sovetskom Soyuze*, Moskova; Nijnii Novgorod 2008, s. 76.

vermişler ve broşürler yazmışlardır. Onlar SSCB halklarının yaşamından ve oradaki din özgürlüğünün olduğundan” söz etmişlerdir. SADUM’un El-Ezher Üniversitesi ile iyi ilişkileri vardı. Diniye Nezareti’nin temsilcileri Mısır’daki El-Ezher Üniversitesi’nden ders de alıyorlardı. SADUM 1961-1976 yıllar arasında Asya, Afrika ve Avrupa ülkelerinden 27 Müslüman heyetini kabul ederek onlara Orta Asya ve Kazakistan Müslümanlarının yaşamını tanıtmıştır. SADUM’un daveti üzerine Özbekistan da dâhil olmak üzere SSCB’ye gelen neredeyse tüm yabancı Müslüman delegasyonları, kendilerinin Semerkant bölgesindeki *İsmail Buhari* Türbesine götürülmesini istiyorlardı. Bununla birlikte, 1950’lerde *Buhari* Türbesi kötü durumdaydı, fakat yabancı ziyaretçilerin bazıları oraya gitmeye çok hevesli olduğu için, SADUM onların isteklerini yapmak zorunda kalıyorlardı.⁴⁸¹

29 Mayıs - 4 Haziran 1962 tarihleri arasında, Bağdat’ta Asya ve Afrikanın 38 ülkesinden 176 Müslüman liderin katıldığı Dünya İslam Kongresi düzenlenmiştir. Kongre çalışmalarında, SBKP Merkez Komitesinin kararına uygun olarak SSCB Müslüman liderlerinden oluşan bir heyet de yer almıştır. Puzin bu kongre hakkında SBKP Merkez Komitesine bir rapor vermiştir. Pakistan’daki SSCB Büyükelçiliği bu raporda, “emperyalist ülkelerin ve onların arkasındaki İngiltere ve ABD’nin, pan-İslamizmin gerici ve siyasi fikirlerini yaymak ve Müslüman ülkelerinin komünizm karşıtı ittifakını güçlendirmek için bu kongreyi kullanmaya çalıştığını” bildirmiştir. Bu kongrenin açılışından birkaç gün önce Mekke’de, Müslüman azınlığa baskı yapan komünist ülkeleri kınayan kararları kabul eden Tüm İslam Konferansı düzenlenmiştir. Bu konferans, komünizmin yanlış dostluk kisvesi altında Arap ve Müslüman ülkelere girme tehlikesini dikkate alarak Müslüman ülkelerini Sovyetlerin bu etkisine karşı korunmaya çağırmıştır. Mekke’deki bu konferansta Dünya İslam Birliği Örgütü (*Liga İslamskogo Mira*) de kurulmuştur. Sovyetler, Dünya İslam Birliği’nin hedeflerinden bir tanesi Mekke’de komünizm karşıtı propaganda için bir bilgi merkezinin kurulması olduğunu biliyorlardı. SSCB Müslüman liderlerinin Bağdat Kongresi’ne yaptığı yolculuk, Dünya İslam Kongresi’nin Sovyet ve komünist karşıtı yönelimin engelleyebilmeyi amaçlamıştır. Kongreye katılan birkaç katılımcı anti-Sovyet ruhuyla konuşma yapmışlardır. Örneğin, bu kongredeki Türk delegesi de

⁴⁸¹ R. M. Yusupov, *Uzbekistonda XX asrning 40-80 uillarida Musulmon Dinii Tashkilotlari va Ulamolar Faoliati*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Andijon 2008, s. 121, 124-125.

kendi konuşmasında, SSCB Müslümanlarının din özgürlüğüne sahip olmadığını söylemiştir. Kongrede SADUM Müftüsü Z. Babahanov da konuşma yaparak SSCB'ye yönelik “yanlış ve iftira niteliğindeki ifadeleri” ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Kongreden anlaşıldığı üzere, Sovyet tarafı Irak dâhil bazı Müslüman ülkelerin temsilcileriyle iyi ilişkiler kurmaya çalışmıştır. Puzin bu kongre hakkındaki kendi raporunda, yabancı ülkeler için SSCB'deki Müslümanların hayatı ve yaşamları hakkında İngilizce, Fransızca ve Arapça kitap hazırlamayı önermiştir. Puzin, kongrenin Sovyetler Birliği için başarılı olduğunu bildirmiştir.⁴⁸²

Puzin'in bu önerilerinin daha sonra kabul edildiğini görebiliriz. Arap ve Müslüman ülkelere yönelik propaganda amacıyla basın-yayın faaliyetleri de başlamıştır. Görüldüğü gibi Batı ülkeleri de, Sovyetler Birliği'nin Arap ve Müslüman devletlerini etkileme ve Sovyet Müslümanlarında “din özgürlüğünün” olduğunu gösterme arzusunun farkındaydı. Buna göre Batı ülkeleri de, Arap ve Müslüman ülkelerinde Sovyet karşıtı propaganda gerçekleştirdiler. Sovyetler Birliği dış politikada SADUM'u Arap ve Müslüman devletlerle temas kurmak ve Sovyetler Birliği hakkındaki "söylentileri yalanlamak" için kullandı. Ziyauddin Babakhanov bu işte önemli bir rol oynadı.

Z. Babahanov 1963'deki hac ziyareti ile ilgili kendi raporunda ise 1964 yılında Mekke'ye gidecek olan hacılar arasında Arapça konuşan daha fazla insan olmasını önermiştir. Yabancı Müslümanlara hediye olarak Sovyet Türkistan'ındaki en ünlü medreselerin, camilerin ve türbelerin metal modellerinin götürülmesi gerektiğini vurgulamıştır. Babahanov, ilerleyen yıllarda hacıların “bedel hac” (ikinci kişiler adına hac) için çeşitli mallar taşımamasını önererek bunun öncelikle şeriata göre uygunsuz olduğunu ve ikinci olarak Sovyet Müslümanlarının hac haklarından mahrum oldukları söylentilerinin nedeni haline geleceğini söylemiştir. Ayrıca hacıların göçmenlere bu kadar çok sayıda mektup ve eşya taşımamasını da önermiştir.⁴⁸³

Hacca gidecek olan Sovyet Müslümanlarının konuşma tarzı ve fiziksel görünümü de çok önemliydi. 1958'de Puzin, önceki yıl Sovyetler Birliği'nden

⁴⁸² D. Yu. Arapov, *İslam i Sovetskoe Gosudarstvo (1943-1990) Sbornik Dokumentov*, (Yayınlanmış Arşiv Belgeleri), Vipusk 3, Moskova 2011, s. 221-228.

⁴⁸³ Adı geçen eser, s. 234-237.

Mekke'ye giden hacılar arasında, gelişim düzeyleri ve fiziksel görünüşleri nedeniyle SSCB'deki Müslüman yaşamı hakkında diğer ülkelerdeki Müslümanlara yanlış izlenim verebilecek bireyler olduğunu vurgulamıştır. Orta Asya ve Kazakistan cumhuriyetlerindeki DKİK temsilcileri, hacca gidecek olanların seçilmesine yardımcı oldular. Hacca gidecek adaylar hakkında açıklamalar yaparak bazılarını "Rusça biliyor, eğitilmiş ve kültürlü" diye övdü ve bazılarını ise eleştirdi. Temsilciler hacca gitmek isteyen adaylar ile ilgili belgeleri doldururken fiziksel görünüşlerini de tarif ettiler. Hatta hacca gitmek isteyen adayların yürüyüşüne, dişlerine, yüzüne, kulaklarına ve gözlerine bakarak açıklama yaptılar. Böylece, iyi bir görünümü olmadan hacca gitmesine izin verilmedi. Örneğin, topal ve şişman insanların hacca gitmelerine ve hatta yurtdışından gelen konuklarla görüşmesine izin verilmemiştir. Mısır Cumhurbaşkanı Nasır 1958'de Taşkent'e geldiğinde, ofise giden yol ve onun etrafının kötü olduğu için SADUM'un ofisine götürülmemiştir. Nasır, SADUM liderleriyle başka yerde görüşmüştür. Yani, Sovyetler konukları etkilemek için Orta Asya ve Kazakistan'ın sadece iyi durumdaki yerlerini göstermeye çalışmışlardır. Devlet yetkilileri 1957'de Tacikistan'a Afgan Şah'ın gelişi sırasında Tacikistan Kadısı Yusupov'un yabancıların huzurundaki uygunsuz davranışlarından çok öfkelenmiştir. Afgan kralının onuruna düzenlenen bir kahvaltıda Yusupov, bardaklara votka ve şarap dökerek konuklara sunmuş. Devlet yetkilileri, onun Tacikçe ve Özbekçe çok kötü konuştuğunu da bildirmişlerdir. Bu nedenle, DKİK temsilcisi Komünist Partisine Yusupov'un işten çıkarılması gerektiğini söylemiştir.⁴⁸⁴ Böyle bir gösteri veya yanılsama yaratmak Sovyet İslamının özelliklerinden biriydi.

SADUM'un davetiyle her yıl yabancı Müslümanların 5-10 delegasyonu ve İslami figürleri, Özbekistan dâhil olmak üzere Orta Asya ve Kazakistan'ı ziyaret ederek tarihi İslam anıtlarını, azizlerin türbelerini ziyaret ettiğini ve Sovyet Müslümanlarının hayatı ile tanıştığını söylemiştik. SADUM'un Uluslararası İlişkiler Bölümü'nün kurulmasından sonra ise, Sovyet Müslüman delegasyonlarının da yurtdışına seyahatleri daha aktif hale gelmiştir. 1962'den 1972'ye kadar, Sovyetler Birliği'nin Müslüman delegasyonlarının bir parçası olarak SADUM temsilcileri,

⁴⁸⁴ E. Tasar, *The Institutionalization of Islam in Central Asia 1943-1991*, New York 2017, s. 254-258.

Suriye, Irak, Lübnan, Suudi Arabistan, Yemen gibi bazı Arap ülkelerini ve Mısır, Cezayir, Sudan, Mali, Dahomey, Nijerya, Togo, Gine gibi bazı Afrika ülkeleri ziyaret etmişlerdir. Japonya, Endonezya, Filipinler, Seylan, Hindistan, Pakistan, İran, Afganistan, Türkiye gibi diğer Asya ülkeleri de, Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları temsilcileri ile dinî örgütlerinin faaliyetleri ile tanıştılar. SADUM'un Uluslararası İlişkiler Bölümü'nün 1961-1976'daki 15 yıllık faaliyetinde SADUM Müftüsü Z. Babahanov; 1961'de Tokyo'daki Dinî Liderler Konferansı, 1962'de Irak'taki Dünya İslam Konferansı, 1964'te Endonezya'daki Bandung İslam Konferansı, 1965'te Japonya'daki Barış Konferansı, 1966'da Finlandiya'daki Barış Konferansı, 1967'de Kahire'deki Uluslararası İslam Konferansı, 1968'de Pakistan ve Fas'ta Kuran'ın 1400. Yıldönümünde düzenlenen konferansları, 1972'de Kahire'deki Asya-Afrika İşbirliğini Destekleyenler Komitesi'nin 5. Toplantısı, 1975'te Irak Müslümanları Konferansı ve Mekke'deki "Camilerin Görevi" Konferansı gibi uluslararası konferanslara katıldı. Z. Babahanov bu konferanslardaki kendi konuşmalarında, Sovyetler Birliği'nde İslam dinî örgütlerinin, camilerin ve medreselerin var olduğu, Müslümanların ibadet edebildikleri ve dinî personelin hazırlandığı hakkında konuşarak Sovyet hükümetinin dinî politikasını olumlu bir şekilde sunmaya çalışmıştır. Bu şekilde Sovyet hükümetinin dinî politikasını desteklediğini bildirmiştir. Diğer bazı uluslararası konferanslara SADUM Başkan Yardımcısı Abdulgani Abdullayev, bölüm başkanı Yusufhan Şakirov ve bazı yetkililer katıldı.⁴⁸⁵

SADUM temsilcileri Sovyetler Birliği'nde "din özgürlüğünün" varlığını göstermek için sadece yurtdışındaki konferanslara katılmakla kalmadı, aynı zamanda kendileri de DKİK talimatlarıyla Sovyetler Birliği'nde uluslararası konferanslar düzenledi. Bu konferanslarda uluslararası siyasi meseleler üzerine görüşler dile getirildi. Barışı koruma, nükleer silahların yayılmasını önleme ve Filistin sorunuyla ilgili konular tartışıldı. Hatta bazı Arap ülkelere mali yardım edildi. Örneğin, 1956'da "Emperyalist ülkelere karşı mücadelesine destek vermek" üzere Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları, Mısır için 100.000 rublelik bağış toplamışlardır. Ondan sonra da bu yardım devam etmiştir. Orta Asya ve Kazakistan camileri 1967-

⁴⁸⁵ R. M. Yusupov, *Uzbekistonda XX asrning 40-80 uillarida Musulmon Dinii Tashkilotlari va Ulamolar Faoliati*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Andijon 2008, s. 126-129.

1968'deki Arap-İsrail Savaşı'nda da Arap halkları için 250.000 rubleye yakın bir tutar topladılar.⁴⁸⁶

1967 Arap-İsrail çatışması hakkında yorum yapan Müftü Z. Babahanov, kendi ifadeleriyle Araplara destek vermiş ve İsrail'i şiddetle kınamıştır. SADUM'un genişletilmiş özel bir toplantısında, oybirliğiyle Sovyet Müslümanlarının kızgın öfkesini ifade eden bir karar alınmış ve bu karar birçok İslam ülkesine gönderilmiştir. Ekim 1970'te Müftü Z. Babahanov'un girişimiyle, Taşkent'te "Barış Mücadelesinde Müslümanların Birliği ve İşbirliği İçin" sloganı altında bir Müslüman Konferansı düzenlenmiştir. Bu konferansın çalışmalarına Orta Asya ve Kazakistan'daki tüm Müslüman toplulukların temsilcileri ile Asya, Afrika ve Latin Amerika'sının 25 ülkesinden temsilciler katılmıştır. Bu konferansta da Arap-İsrail çatışması tartışılarak Araplara destek verilmiştir. Ondan sonraki yıllarda da Taşkent, Almatı, Duşanbe ve diğer şehirlerdeki camilerde imam-hatipler Filistin meselesiyle ilgili Arapları destekleyen vaazlar verdiler ve konuşmalar yaptılar.⁴⁸⁷

Kasım 1973'te de Taşkent'te "Sovyetler Birliği Müslümanları Tarafından Arap Ülkeleri Halklarının Topraklarının Kurtarılması, Ulusal Bağımsızlık ve Ulusal İlerleme İçin Mücadelesinin Desteklenmesi" sloganıyla uluslararası Müslüman Konferansı yapılmıştır. Bu toplantıya Mısır, Irak, Lübnan, Libya, Yemen, Kuveyt gibi diğer Arap ve Müslüman ülkelerden dinî liderlerin heyetleri katılmıştır. Konferansta barış ve Ortadoğu konuları ele alınmış ve İsrail'e karşı Arap halklarına destek verilmiştir.⁴⁸⁸

Ağustos 1974'te SADUM, devlet izniyle Semerkant'ta büyük bir muhaddis olan İsmail el-Buhari'nin 1200. yıl dönümüyle ilgili uluslararası İslami bir konferans düzenlemiştir. Yurtdışında büyük tepki alan bu etkinliğe, 27 Müslüman ülkeden tanınmış din adamları katılmıştır.⁴⁸⁹ Bu konferans yabancı Müslümanların sempatisini kazanmada çok önemli olmuştur. Konferansın açılış gününde SADUM, bu muhaddisin "Sahih-i Buhari" isimli eserinin büyük bir basımını da yayınlamıştır. Böylece SADUM, birçok uluslararası konferans, toplantı ve görüşmeler

⁴⁸⁶ A. Vakhabov, *Sovyetler Birliği'nde İslam* (Çeviren: Sibel Özbudun), İstanbul 1979, s. 92-93.

⁴⁸⁷ Ş. Babahanov, *Muftii Ziyauddinhan Babahan İbn Eşon Babahan*, Taşkent 1999, s. 73-80.

⁴⁸⁸ P. Babamuhamedov, "Present-Day Problems Of Muslim Nations. Political Situation İn The Near East", *Muslims of the Soviet East*, 1979, №2, s. 9.

⁴⁸⁹ A. Mavlyankulov, "Response Abroad", *Muslims of the Soviet East*, 1975, №2, s. 11.

düzenlemeye devam etti. Ekim 1976'da Taşkent'te SADUM'un 30. Yıldönümüne adanmış olan "Kuran ve Sünnet Öğretilerinin Modern Koşullarda Uygulanması" adlı konferans yapılmıştır. Bu konferansa yabancı ilahiyatçılar, dinî ve kamusal figürler katılmışlardır.⁴⁹⁰

Yabancı katılımcıları Sovyetler Birliği şehirlerini gezdirmek de bir gelenek haline gelmiştir. Mesela, SADUM'un 30. Yıldönümü konferansına katılmak için gelen bir grup insan Almatı'ya da getirilmiştir. Faslı bir konuk Almatı'daki kendi konuşmasında, "Müslümanların birleşmesi ve saflarının güçlendirilmesi" çağrısında bulunmuştur. Ondan sonra camiye gelen cemaatin sayısının az olduğuna ve camide gençler ile çocukların olmadığına dikkatini çekmiştir. Almatı camisinin çirkin bir görünüme sahip olduğunu da dile getirerek modern bir şekilde yeniden inşa edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Ayrıca Almatı'da bir halı fabrikasının müdürü ile yaptığı konuşmasında, ona: Çalışanlarınız arasında inananlar var mı? Fabrikada ibadet için özel bir yer ayrılmış mı? diye sorular sormuştur.⁴⁹¹ Ancak halı fabrikası müdürünün nasıl cevap verdiği bizim için belli değildir. Kazakistan'a gelen pek çok yabancı ziyaretçi Kazakistan'da camilere çok az gencin geldiğini söylemişler. Mart 1980'de Frunze'de pilot eğitimini alan bir Libyalı öğrenci Almatıya gelmiş ve Jambıl şehrinde de olduğunu söyleyerek buralarda gençlerin camiye çok nadiren geldiğinden ve çok içki içtiklerinden bahsetmiştir.⁴⁹² Gördüğümüz gibi bazı Müslüman ülkelerden öğrenciler Sovyetler Birliği'nde çeşitli alanlarda eğitim almaya da geliyorlardı.

Şubat 1983'te ABD'den Almatı'ya gelen iki genç adam Almatı camisini ziyaret etmişlerdir. Kazakistan Kadısı Ratbek Nısanbayev ile görüşerek "Hükümet camileri destekliyor mu? Eğer hükümet yardımcı olmazsa nasıl para kazanıyorsunuz? Hükümet cami parasına el koyuyor mu? Bu parayı kendiniz harcayabilir misiniz? Almatı'da sadece bir cami mi var?" diye sorular sormuşlardır. Giderken konuklara SADUM'un *Sovyet Şarkı Müslümanları* adlı dergisinin İngilizce bir nüshası verilmiştir.⁴⁹³ Haziran 1987'de Japonya'dan *Asahi* Gazetesinin muhabiri Almatı'daki camiye ziyaret etmiş ve Kazakistan Kadısı ile görüşerek Kazakistan Kadısına, "eğer

⁴⁹⁰ Ş. Babahanov, *Muftii Ziyauddinhan Babahan İbn Eşon Babahan*, Taşkent 1999, s. 82, 99.

⁴⁹¹ KCMĐA, 2079-fon, 1-liste, 162-d., s. 2-8.

⁴⁹² KCMĐA, 2079-fon, 1-liste, 210-d., s. 9.

⁴⁹³ KCMĐA, 2079-fon, 1-liste, 254-d., s. 12.

devlet ateist bir şekilde yönetilirse, din onunla nasıl bir arada bulunabilir? Sosyalizm ve din nasıl bir arada var olur? Sovyetler Birliği'nde dinî propagandaya izin verilmediğini duyuyoruz, gerçekten öyle mi? Namaza sadece yaşlılar geliyormuş, bu ülkede dinin geleceği nasıl olacak? Hükümet dine maddî ve parasal yardım sağlıyor mu?" gibi sorular sormuştur. Ayrıca Afganistan'daki savaş ve İran devrimi ile ilgili de sorular olmuştur.⁴⁹⁴

Orta Asya ve Kazakistan'ın kayıtlı camileri SADUM tarafından düzenlenen tüm uluslararası konferanslara ve toplantılara hep başta bulunmuşlardır. Yani, SADUM'a ve onun Uluslararası İlişkiler Bölümü'ne para aktarıyorlardı. Örneğin, 1965'te Türkistan'daki kayıtlı cami SADUM'un Uluslararası İlişkiler Bölümü fonuna 2000 ruble tahsis etmiştir. Şımkent'teki camiden ise 1965'te SADUM hesabına 1.180 ruble, Barış Fonu'na 1.000 ruble ve Uluslararası İlişkiler Bölümü fonuna 1.180 ruble aktarılmıştır.⁴⁹⁵ Devlet, cami hesaplarındaki bakiyeleri azaltmayı hedefleyerek kendi gerekli önlemlerini de alıyordu. Özellikle, Barış Fonu'na yapılan tahsisleri artırmaya çalışıyorlardı. Kazakistan camileri Barış Fonu'na 1968'de 35.130 ruble aktarıırken, 1969'da ise 40.775 ruble aktarmışlardır.⁴⁹⁶ 1970 yılında ise, Kazakistan camileri tarafından Barış Fonu'na yatırılan para neredeyse iki katına çıkmıştır. Böylece 1970 yılında Kazakistan camilerinden Barış Fonu'na 78.230 ruble, SADUM'un Uluslararası İlişkiler Bölümü'ne 19.590 ruble aktarılmıştır. Ayrıca Kazakistan camilerinden SADUM'a 1969'da 105.929 ruble transfer edilirken, 1970 yılında ise 90.627 ruble transfer edilmiştir. Devlet, böylece SADUM hesaplarındaki bakiyeleri azaltmayı hedeflemiştir.⁴⁹⁷

1973 yılında Taşkent'te düzenlenen Sovyetler Birliği Müslümanları konferansına yabancı ülkelere bir dizi misafirlerin davet edilmesi ve Arap ülkeleri ile dostluğu güçlendirmek üzere yapılan diğer etkinlikler için Kazakistan camileri tarafından ek transferler de yapılmıştır.⁴⁹⁸ 1985 yılında Kazakistan'daki 33 kayıtlı cami tarafından SADUM'a 225.000 ruble ve onun Uluslararası İlişkiler Bölümü'ne 35.000 ruble transfer edilmiştir. 1985'te Kazakistan'daki sadece 9 camiden Barış

⁴⁹⁴ KCMDB, 2079-fon, 1-liste, 286-d., s. 39-40.

⁴⁹⁵ KCMDB, 1711-fon, 1-liste, 124-d., s. 282, 289.

⁴⁹⁶ KCMDB, 2079-fon, 1-liste, 44-d., s. 20.

⁴⁹⁷ KCMDB, 2079-fon, 1-liste, 58-d., s. 28.

⁴⁹⁸ KCMDB, 2079-fon, 1-liste, 116-d., s. 41.

Fonu'na aktarılan para miktarı ise 192.000 som (som - SSCB rublesinin Kazakça resmî adı) idi.⁴⁹⁹

1970-1980'lerde de SADUM, yabancı Müslüman örgütlerle ve dinî figürlerle bağları geliştirmeye ve güçlendirmeye daha çok odaklanmıştır. Yani, SADUM'un yabancı Müslüman örgütlerle ilişkisi yıldan yıla genişlemiştir.

1982 yılında SADUM temsilcileri Sovyet heyetlerinin bir parçası olarak beş ülkeyi ziyaret etmişlerdir. Örneğin, Müftü Z. Babahanov ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nün başkanı A. Mavlyankulov Bulgaristan'ı, Semerkant'taki Al-Buhari Camii'nin imamı Rahimjan Usmanov Afganistan'ı, Mir Arab Medresesi Başkanı A. Gaffarov Cezayir'i, Taşkent İslam Enstitüsü Rektör Yardımcısı M. Mamayusupov ve Leninabad camisinin imamı Kalandarov Gana'yı, SADUM'un Tacikistan'daki temsilcisi Kalonov Etiyopya'yı ziyaret etmiş ve oralarda Müslüman din adamlarıyla görüşmüşlerdir. Yabancılar Sovyet Müslümanlarının yaşamı hakkında bilgi sahibi olmuşlardır. 1987 yılında SADUM temsilcileri Fas, İngiltere, Afganistan, Bulgaristan, Japonya, Ürdün, Pakistan, ABD, Sudan, Cezayir, Kamboçya, Suudi Arabistan, Kanada, Mısır gibi 14 ülkeyi ziyaret ettiler.⁵⁰⁰ Böylece SADUM, 1970-1980'lerde de Sovyetler Birliği'nin Arap ve Müslüman ülkelere yönelik dış politikasında önemli bir rol oynadı. SADUM, Sovyetler Birliği'nde Müslümanların dinî faaliyetlerinde "özgür" olduğunu göstermekten, Yani, onun hakkında propaganda yapmaktan sorumlu olmaya devam etti.

1970'lerin sonu ve 1980'lerin başında SADUM kendi faaliyetlerinde İslam'a ek olarak Hristiyan ve diğer dinlerin din adamları ile de sıkı ilişki kurdu. Moskova'da Sovyet hükümeti tarafından düzenlenen Dünya Dinlerarası Konferansı'nda, SADUM liderleri en aktif katılımcılardı. Bu konferanslar dünyada barışı korumaya ve dünyayı nükleer silahtan korumaya yönelikti. Örneğin, bu amaçla 6-10 Temmuz 1977'de Moskova'da "Halklar Arasında Kalıcı Barış, Silahsızlanma ve Adil İlişkiler İçin Dinî Figürler" sloganı altında Dünya Dinlerarası Barışçılık Konferansı düzenlenmiştir. Dünyanın neredeyse tüm dinlerini temsil eden 107 ülkeden uluslararası ve ulusal, dinî ve sosyo-politik çevrelerin en etkili figürlerinden

⁴⁹⁹ KCMMDA, 2079-fon, 1-liste, 269-d., s. 71-72, 109.

⁵⁰⁰ R. M. Yusupov, *Uzbekistonda XX asrning 40-80 yillarida Musulmon Dinii Tashkilotlari va Ulamolar Faoliati*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Andijon 2008, s. 129-130.

yaklaşık 660'ı Moskova'da toplanmıştır. Konferansın genel oturumlarında Müftü Z. Babahanov da sunum yapmıştır.⁵⁰¹ Konferansa katılmak üzere gelenlerin içinden on bir yabancı konuk, Almatı'yı da ziyaret etmişlerdir. Konuklar konferansın üst düzeyde düzenlendiğini de belirtmişlerdir. Konferans katılımcıları tüm dünyaya silahsızlanma, barışı koruma ve halklar arasında dostluk kurma çağrısında bulunmuşlardır.⁵⁰²

Soğuk Savaş sırasında bazı Müslüman devletleriyle kıyaslandığında Sovyetler Birliği'nin Türkiye ile yakın ilişkileri olmadığı bellidir. Müslüman ülkelerinin Sovyetler Birliği'ne gelen sayısız delegasyonları arasında hiçbir Türk delegasyonu olmuyordu. Fakat 1978'de Türkiye dinî figürleri ilk defa Sovyetler Birliği'ne geldiler. 1978'de SADUM Müftüsü Z. Babahanov'un resmî davetlisi olarak Türkiye'den Devlet Bakanı Lütfü Doğan'ın da birkaç kişiden oluşan bir heyetle birlikte Türkiye Hükümetini temsilen 6-18 Eylül 1978 tarihleri arasında Sovyetler Birliği'ne gönderilmesine Türkiye Bakanlar Kurulunca karar verilmiştir.⁵⁰³ Böylece Eylül 1978'de Türkiye Cumhuriyeti Devlet Bakanı Lütfü Doğan başkanlığındaki dinî nitelikli ilk Türk heyeti Sovyetler Birliği'ni ziyaret etti. Türkiye'den gelen konuklar Moskova, Taşkent, Semerkant, Buhara ve Bakü'yü ziyaret ederek camilerde Sovyet Müslümanlarıyla birlikte namaz kıldılar.⁵⁰⁴

27-30 Kasım 1978'de ise Z. Babahanov başkanlığındaki SSCB Müslüman heyeti ise Türkiye'yi ziyaret ettiler. Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından Ay takvimini doğru belirlemek için İstanbul'da bir konferans yapılmıştır. Ondan önce de bu konuyla ilgili olarak Kuveyt'te ve Kuala Lumpur'da da benzer konferanslar düzenlenmişti. O zaman her Müslüman ülke kendi ay takvimini kullanıyordu. Bu konferans ise dünyadaki Müslümanlar için ortak bir Ay takvimine sahip olma konusunu ele almıştır. Konferansa katılanlar Ay takvimindeki bu tutarsızlığı ortadan kaldırmayı kabul etmişlerdir. Z. Babahanov liderliğindeki Sovyet Müslüman heyeti Ankara'yı da ziyaret etmiş ve Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı ile temas kurmuşlardır. Ankara'da muhabirler Z. Babahanov'a, SSCB'deki İslam ve Müslümanların durumu hakkında sorular sormuş ve Müftü onları cevaplamıştır. Bu,

⁵⁰¹ V. A. Kuroedov, *Religia i Tserkov v Sovetskom Gosudarstve*, Moskova 1982, s. 219-221.

⁵⁰² KCMĐA, 2079-fon, 1-liste, 174-d., s. 8-14.

⁵⁰³ BCA, F30-18-1-2/375-180-20.

⁵⁰⁴ Ş. Babahanov, *Muftii Ziyaiddinhan Babahan İbn Eşon Babahan*, Taşkent 1999, s. 63-65.

Sovyet Müslümanlarının Türkiye'ye ilk ziyaretiydi. Döndükten sonra Sovyet heyeti bu ziyaretin başarılı olduğunu bildirmişlerdir.⁵⁰⁵

Eylül 1979'da Duşanbe'de "Orta Asya, Volga ve Kafkasya Bölgesi Müslümanlarının İslam Düşüncesinin Gelişmesine, Barış ve Toplumsal Gelişmeye Katkısı" konulu uluslararası bir İslami sempozyum düzenlenmiştir. Sempozyum hicri takviminin gelecek XV. yüzyılını karşılamaya adanmıştır. Sempozyuma Türkiye dâhil birçok ülkeden din adamları ve yetkililer katılmıştır. Türkiye'den Türkiye Diyanet İşleri Bakanı, Meclis Üyesi Mehmet Talat Karaçizmeli katılmıştır. Sempozyumda Sovyetler Birliği'nin barışa katkısından bahsedilmiştir. Filistin meselesi gündeme gelerek İsrail'e suçlamalar da yapılmıştır. Yabancı konuklar, "Sovyetler Birliği'nde dinî özgürlüğün varlığını ve Müslümanların iyi sosyal durumunu" övmüşlerdir.⁵⁰⁶ Konferansa 24'ten fazla ülkeden yaklaşık 37 kişi katıldı. Bir yabancı konuk, "emperyalist propagandaya inanarak Sovyetler Birliği'nde dinin olmadığını ve camilerin kapalı olduğunu düşünüyorduk, aslında durum böyle değilmiş" demiş. Orada Sovyetler Birliği'nin Arap ülkelerine sağladığı "dostane yardımından" da bahsedilmiştir.⁵⁰⁷

Yıllarca süren çabaların sonucunda Sovyetler Birliği'nin Arap ve Müslüman ülkelerinin gözündeki az çok saygınlığı, 1979'da başlayan Sovyetlerin Afganistan'ı işgaliyle düşmüştür. Afgan savaşının patlak vermesiyle beraber SSCB'nin İslam dünyasındaki konumundaki keskin bir bozulmadan sonra Moskova en azından bir şekilde doğu toplumundaki etkisini korumaya çalıştı. Afganistan'daki savaş nedeniyle kaybedilen itibarı geri kazanmak için Sovyetler, 9-11 Eylül 1980'de Taşkent'te "Hicretin XV. Yüzyılı Uluslar Arasındaki Barış ve Dostluk Yüzyılı Olmalı" sloganı ile bir uluslararası konferans düzenlemeyi planladılar. SSCB Diniye Nezaretlerinin önde gelen temsilcilerinden oluşan konferans düzenleme komitesi, dünyanın 70'ten fazla ülkesinden yaklaşık 200 konuğu bu foruma katılmaya davet etmek istediler. SSCB'nin Arap ve Müslüman ülkelerdeki büyükelçilikleri, o ülkelerin temsilcilerini Taşkent konferansına davet ettiler, ancak Tunus, Fas gibi birçok devlet Afganistan'daki savaşla ilgili olarak SSCB'ye protesto etmek için

⁵⁰⁵ "Our Muslim Delegation Pays A Visit To Turkey", *Muslims of the Soviet East*, 1979, №1, s. 2-4.

⁵⁰⁶ "Communique", *Muslims of the Soviet East*, 1979, №4, s. 1-3.

⁵⁰⁷ KCMDA, 2079-fon, 1-liste, 162-d., s. 25-29.

konferansa katılmayı reddettiler. Hatta Suudi Arabistan, Dünya İslam Birliği Örgütü ve özellikle onun genel sekreteri Harakan, Taşkent Konferansına karşı boykot düzenleme girişiminde bulunarak İslam ülkelerine mektup yollamıştır.⁵⁰⁸ Planlanan bu konferans Taşkent'te 9-12 Eylül 1980'de düzenlendi. Konferansa Ürdün, Yemen, Etiyopya ve Lübnan ülkelerinin heyetleri katılmıştır. Konferansta ise dostluk, barış ve Filistin konuları tartışılmıştır.⁵⁰⁹

1980'de SSCB Din İşleri Konseyi Başkanı V.A. Kuroedov'un Müslüman dünyasındaki Afganistan, İran ve Türkiye gibi ülkelerdeki Sovyet büyükelçilerine gönderdiği mektubunda, Afganistan savaşı nedeniyle kaybedilen SSCB'nin itibarını geri kazanmak için yapılacak çalışmalardan bahsedilmiştir. Ancak bu girişim işe yaramamıştır.⁵¹⁰

Eylül 1981'de Norveçli bir gazeteci Almatı'yı ziyaret etmiş ve Kazakistan Kadısı ile görüşmüş ve sorular sormuştur. "Camiye namaz kılmak için gelen Sovyet Müslümanlarının çoğu yaşlı kişiler olduğu söyleniyor, gençler neden namazlara katılmıyor?", diye soru sormuştur. Norveçli konuk tarafından İran İslam Devrimi hakkında da soru sorulmuştur. Kazakistan Kadısı, Sovyet Müslümanlarının İran İslam Devrimini desteklediğini ve bunun İran halkının tercihi olduğunu söylemiştir. Ondan sonra Norveçli, "son iki yılda yurtdışında, Afganistan'a Sovyetlerin İslam'ı yok etmek ve ateizmi yaymak için asker gönderdiğinin söylendiğini" bildirerek Kadıdan buna da yanıt vermesini istemiştir. Kazakistan Kadısı ise bunu "Afgan devriminden sonra Afgan halkı, Afgan hükümeti Sovyetler Birliği'nden yardım istedi ve kendi talepleri üzerine askeri yardım aldı" diye yanıtlamıştır. Ayrıca kadı Afgan Savaşı başladıktan sonra SADUM Müftüsü Z. Babahanov'un Afganistan'ı ziyaret ettiğini, Afgan halkının Sovyet yardımından memnun olduğunu ve Z. Babahanov'a Afgan Üniversitesi profesörü unvanını verdiklerini söylemiştir.⁵¹¹

⁵⁰⁸ D. Yu. Arapov, *İslam i Sovetskoe Gosudarstvo (1943-1990) Sbornik Dokumentov*, (Yayınlanmış Arşiv Belgeleri), Vipusk 3, Moskova 2011, s. 399-407.

⁵⁰⁹ "Participants of the Tashkent Islamic Conference Express Their Views", *Muslims of the Soviet East*, 1981, №1, s. 4-7.

⁵¹⁰ D. Yu. Arapov, *İslam i Sovetskoe Gosudarstvo (1943-1990) Sbornik Dokumentov*, (Yayınlanmış Arşiv Belgeleri), Vipusk 3, Moskova 2011, s. 408-409.

⁵¹¹ KCMDA, 2079-fon, 1-liste, 224-d., s. 23-25.

4.1.1. Basın-Yayın Faaliyeti

Gelen yabancı konuklara propaganda amacıyla vermek veya yurtdışına götürmek için Sovyetler SADUM'un dergi, kitap vs. yayınlamasına izin verdi. SADUM, yabancı Müslüman teşkilatlarla edebiyat değişimi konusunu gündeme getirdi ve onlara dergi, Kur'an, İmam Buhari'nin eserlerini ve SSCB'deki İslam'ın tarihi anıtları üzerine hazırlanan kitaplar gönderdi. SADUM'un ilk basılı baskısı Ay takvimi idi. SADUM liderleri, personeli yurtdışına seyahat ettiklerinde, oradaki Müslüman organizasyonları ile din adamlarına ve SADUM'un davetiyle gelen yabancı konuklara bu Ay takvimlerini hediye olarak verdiler. Orta Asya ve Kazakistan'da Kuran'ın ilk baskısı SADUM tarafından Taşkent'te 1956'da yayınlanmıştı. 1960'da ise Kuran'ın ikinci baskısı neşredilmiştir. 1960 yılında Sovyet makamlarının izniyle SADUM, "SSCB'de İslam'ın Tarihi Anıtları" adlı bir albüm yayınladı. Bu bir Orta Asya ve Kazakistan'ın zengin İslam anıtlarının güzel ve etkileyici fotoğraflarından oluşan bir koleksiyondur. 1974'teki SADUM'un düzenlediği İsmail el-Buhari'nin 1200. yıl dönümüyle ilgili konferansta ise bu muhaddisin "Sahih-i Buhari" isimli eserinin büyük bir basımının yayınlandığını söylemiştik. Bu eylemler, Sovyet Müslümanlarının dinlerini uygulamakta "özgür" olduklarını göstermek için yapılan birçok şeyden biriydi.⁵¹²

1968'de, Kuran'ın 1400. yıl dönümü vesilesiyle, SADUM tarafından Kuran'ın yeni bir baskısı yayınlanmıştır. SADUM'un yayınladığı Kuran'ın bu üçüncü baskısı idi. Böylece SSCB'de Kuran 1956'dan itibaren seri olarak yayınlanmaya başladı. 1917 Ekim Devrimi'nden önce Orta Asya ve Kazakistan'da Kur'an'ın birkaç baskısı mevcuttu. Devrimden sonra Kuran'ın yayınlanmasının durduğu da bellidir. 1956'ya kadar SADUM'a, Kuran'ın çok sayıda kopyası başta Arap ülkeler olmak üzere çeşitli Müslüman ülkelerden de geliyordu. Sovyet ülkesindeki Kuran'ın son yedinci baskısı ise 1985 yılında Kazan'da gerçekleştirildi.⁵¹³

Temmuz 1968'den itibaren SADUM'un *Sovyet Şarkı Müslümanları* adlı dergisi yayınlanmaya başlamıştır. SADUM'un dağılmasına kadar yayınlanan bu

⁵¹² R. M. Yusupov, *Uzbekistonda XX asrning 40-80 iillarida Musulmon Dinii Tashkilotlari va Ulamolar Faoliati*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Andijon 2008, s. 134-136.

⁵¹³ A. Usmanhodjaev, *Jizn Muftiev Babahanovih: Slujenie Vozrojdeniu Islama v Sovetskom Soyuze*, Moskova; Nijnii Novgorod 2008, s. 78-79.

dergi hayatı boyunca İngilizce, Fransızca, Arapça, Farsça, Özbekçe ve Rusça yayınlanmıştır. Bu dergi, dış propaganda amacıyla yayınlandığı için, diğer Orta Asya ve Kazakistan halklarının dillerinde yayınlanmadı, Özbekçesi ise Arap alfabesinde yayınlanmıştır. Derginin Rusçası bile SADUM tarihinin son yıllarında yayınlandı. Bu derginin de ilk sayısı Kuran'ın 1400. yıl dönümü vesilesiyle yayınlanmıştır. Dergide yurtdışına Sovyet Müslümanlarının günlük yaşamı, dinî merkezlerin ve derneklerin faaliyetleri, teolojik araştırma çalışmaları hakkında vb. bilgi verilmiştir. Dergi dünya Müslümanlarına dağıtıldı. Dergi yabancı okuyucularını, “Sovyet Müslümanlarının konumu hakkında yalanlar üreten Batı propagandasının zararlı etkisinden kurtarmaya” çalışmıştır. Derginin 1983'teki sayısında, derginin dünyanın 85 ülkesinde okunduğu belirtilmiştir. Dergi ilk başta, Özbekçe ve Arapça, ardından Farsça, İngilizce ve Fransızca olarak yayınlanmaya başlamıştır.⁵¹⁴

Adı geçen dergi, yabancı okuyuculara Sovyet Müslümanlarının din ve ibadet özgürlüğüne sahip olduğunu ve Sovyet Müslümanlarının sosyo-ekonomik durumunun iyi olduğunu göstermeye çalıştı. Sovyetler, bu dergiyi Batı propagandasına karşı kendi propagandasını yapmak için kullandılar. Bu nedenle, bu dergi Sovyet Müslümanlarına değil, çoğunlukla yabancı Müslümanlara ve okuyuculara ithaf ediyordu.

28 Mart 1975'te devlet bu derginin yayımının iyileştirilmesi konusunu ele almıştır. Dinî organizasyonların faaliyetleri hakkında ve SSCB'de komünizmin inşasında Orta Asya Kazakistan cumhuriyetlerinin başarısına ilişkin, dergiye sistematik bir şekilde kaynak sağlayacak seçilmiş yazarlara ihtiyaç vardı. Özbekistan temsilcisinin Kazakistan temsilcisine gönderdiği 13 Nisan 1976 tarihli mektupta, o zamana kadar bu dergiye Kazakistan'dan makaleler alınmadığı ve Kazakistan'da derginin düzenli bir gazetecinin bulunması gerektiği yazılmıştır. Kazakistan temsilcisi ise kendi cevabında, Almatı şehrinde aylık 100-150 ruble maaşla tam zamanlı bir muhabir tutmak gerektiğini belirtmiştir. 22 Haziran 1976'da ise dergi muhabiri olması için önerilen O. Kudyşev'in belgeleri Almatı'dan Taşkent'e gönderilmiştir.⁵¹⁵

⁵¹⁴ “15 Years At The Muslims Service”, *Muslims of the Soviet East*, 1983, №3, s. 1-2.

⁵¹⁵ KCMDA, 2079-fon, 1-liste, 156-d., s. 2-4.

3-4 Temmuz 1979'da Taşkent'te *Sovyet Şarkı Müslümanları* Dergisinin 10. yıl dönümüyle ilgili uluslararası bir konferans düzenlenmiştir. Konferansa Arap dünyasındaki dinî dergilerin temsilcileri de dâhil olmak üzere, yabancı konuklar katılmıştır. Bu konferansta da Filistin meselesi tartışılarak İsrail kınanmıştır. İran İslam Devrimi desteklenmiştir. Yabancı katılımcılar arasında Türkiye Diyanet İşleri Başkan Vekili Hamdi Mert de yer almış ve konuşma yapmıştır.⁵¹⁶ Bu konferansa toplam 11 ülkeden 30'dan fazla kişi katılmıştır. Bunlardan bir grup yabancı konuk Almatı'ya da getirilerek gezdirilmiştir.⁵¹⁷

Müslüman ülkelerdeki üniversitelerde okuyan Sovyet Müslüman öğrenciler de bu dergiyi öğrenciler, öğretmenler, inananlar ve camide ibadet edenler arasında dağıtmışlardır. Çünkü yurtdışına giden her vatandaşa, özellikle Müslüman öğrencilere, devlet tarafından siyasi bir “eğitim” veriliyordu. Sovyet Müslüman öğrenciler, diğer ülkelerden gelen öğrencilerle yapılan görüşmelerde, Sovyetler Birliği'nin son başarılarından bahsetmişlerdir. Ayrıca Sovyet öğrencileri SSCB'de daimi faaliyet gösteren 4 Diniye Nezaretleri ve Sovyet Müslümanların hayatı hakkında konuşmuşlardır. Sovyet öğrencileri *Sovyet Şarkı Müslümanları* Dergisi ile Müftü Z. Babahanov'un "Sovyetler Ülkesinde İslam ve Müslümanlar" (*İslam i Musulmane v Strane Sovetov*) adlı kitabının temelinde, okuduğu üniversitede sunum yapmışlardır. Sovyet öğrencileri daha çok Sovyetler Birliği'ndeki “Müslümanların inanma ve ibadet etme özgürlüğünden” bahsetmişlerdir. Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra yabancı eğitim merkezlerinin bu eski öğrencileri, devlet talimatlarını takip ettiklerini ve vatandaşlık sadakatlerini göstermeye çalıştıklarını doğrulamışlardır. Ürdün'de okuyan bir eski Sovyet öğrencisi, örneğin İsrail'e karşı mücadeleye yardım ettiği için o zaman Sovyetler Birliği Müslüman ülkelerinde çok saygı gördüğünü, fakat her zaman oralarda Sovyet devletinin bir ateistler ülkesi olduğunu düşündüklerini söylemiştir. Yani, yurtdışında okuyan Sovyet Müslüman öğrenciler, Sovyet İslamının yüzü olmaya çalışmışlardır. Devletin isteği ve talimatı da buydu.⁵¹⁸

⁵¹⁶ “Tenth Anniversary of Foundation of “Muslims of the Soviet East” Magazine”, *Muslims of the Soviet East*, 1979, №3, s. 2-10.

⁵¹⁷ KCMMA, 2079-fon, 1-liste, 162-d., s. 10.

⁵¹⁸ Z. Khalilova, B. Babadjanov, “Sovetskaya İdeologiya v Medrese: Politicheskie Konteksti i Uçebnaya Praktika”, *Islamology*, Cilt 7, №2, 2017, s. 38-39.

Afganistan'daki savaşın başlangıcından sonra birçok Müslüman lkede Sovyet karşıtı tutum ve eylemlerin canlandığı bellidir. Sovyetler, Batı devletleri Müslüman lkelerdeki Sovyet karşıtı tutumları Sovyetler Birliği'ne karşı kullanacak diye buna karşı harekete geçtiler. Çünkü Sovyetler bu "İslam faktörü"nn Sovyet Müslümanlarını da etkileyebileceğini biliyordu.

Bu amaçla 25 Eylül 1981'de SBKP Merkez Komitesi'nin "İslam Faktörü"n Sovyetler Birliği'ne Düşman Amaçlar İçin Kullanan Düşman Girişimlerine Karşı Alınacak nlemler Hakkında" adlı kararı yayınlanmıştır. Sovyetler böylece bu konuyla ilgili propaganda çalışmalarını yoğunlaştırdılar. Tüm alanlarda karşı propaganda çalışmaları yapıldı. Modern İslam'ın sorunları üzerine propaganda çalışmalarının biçim ve yöntemlerini geliştirmeye, ideolojik ve teorik seviyesini yükseltmeye çalıştılar. Bu mesele ile ilgili parti tarafından "Asya ve Afrika lkelerindeki "Militan" İslam'ın Canlanması İle İlgili Ek Tedbirler zerine" adlı bir başka karar da çıkarıldı. Tüm alanlarda dersler, toplantılar vs. düzenlenmiş, kitaplar, süreli yayınlarda makaleler vs. yayınlanmış ve bilimsel konferanslar yapılmıştır. Bilimsel enstitüler ve niversiteler de bu çalışmaya dâhil edilmiştir. İslam karşıtı ateist çalışmalar devam etti. Batının kapitalist lkelerinin "İslam faktörünü kullanan propagandasına" karşı, Sovyet oryantalistleri ve bilim adamlarının karşı propaganda amacıyla pek çok kitapları da yayınlandı. Sovyet bilim adamları, Müslüman din adamlarının vaazlarının içeriğini, İslam'ın ve Müslüman geleneklerinin canlılığını araştırmaya ve ona karşı çalışmalar yürütmeye çalıştı. Partinin bu adı geçen kararlarının uygulanması, parti ve devlet kuruluşları tarafından sürekli olarak kontrol edilmiştir. Müslüman lkelerinin temsilcileriyle yapılan görüşmelerde, Sovyet temsilcilerine Sovyetler Birliği'ndeki "din özgürlüğü" hakkında konuşma talimatı veriliyordu. En önemlisi, yabancı radyo kanallarındaki Sovyet karşıtı propagandaya karşı Sovyet radyosunda da Sovyet propagandası yapıldı ve o programlarda çeşitli uzmanlar ve bilim adamları yer aldı.⁵¹⁹

Sovyet şarkı Müslümanları Dergisi de bu "dış iftiralara" karşı çalıştı. 1980'de Dünya İslam Birliği'nin *İslam Dünyası Haberleri* gazetesindeki Abid Qari Muhammad isimli bir şahsın makalesinde "Rusya Müslümanları kurtuluş günlerini

⁵¹⁹ KCCA, 708-fon, 121-liste, 111-d., s. 3-4, 27-30.

dört gözle bekliyorlar" diye fikir dile getirilmiştir. *Sovyet Şarkı Müslümanları* Dergisinde, bu fikire karşı: "Biz Sovyet Müslümanları, böyle bir iftira ve saldırgan emperyalist propagandanın Suudi Arabistan'daki Kur'an okuyucuların ağzından çıkmasına şaşırıyoruz. Sovyet Müslümanlarının özgürce yaşadıklarını ve inanç bakımından da mutlu olduklarını söylemek bizim görevimizdir" diye cevap yazılmıştır. Ayrıca SADUM dergisinde "Utanmaz adam", "zavallı iftiracı", "emperyalizmin ve siyonizmin kışkırtıcısı" sözcükleri de kullanılmıştır. Ancak, yabancı Müslüman gazetelerin "iftirası" durmadan devam etmiştir. 1982'de Dünya İslam Birliği'nin gazetesinde Baymirza Hayit'in de makalesi yayınlanmıştır. Hayit'in "Türkistan'ın Stratejik Önemi" adlı bu makalesinde, Türkistan halklarının özgürlüğü hakkında ve Türkistan coğrafyasının stratejik önemi anlatılmıştır. Sovyetler için Baymirza Hayit da "tanınmış bir hain", "Batı ve Müslüman ülkelerdeki muhafazakar rejimlerin kölesi" ve "anti-komünist" idi.⁵²⁰ Sovyet bilim adamlarının sayısız ideolojik kitaplarında ve *Sovyet Şarkı Müslümanları* dergisi dâhil diğer süreli yayınlarda "Batı'nın iftiralarına" yanıt veriliyordu. Tabii ki, hem kitaplar hem de *Sovyet Şarkı Müslümanları* Dergisi Sovyetlerin emriyle yazıldı ve özgür değillerdi.

Görüldüğü gibi Sovyetler tarafından SADUM'un kurulmasının ilk baştaki en büyük nedeni de yurtdışına ve İslam Dünyasına Sovyetleri Birliği'ndeki Müslümanların inanç özgürlüğünü göstermekti ve onların sempatisini kazanmaktı. Sovyetler böylece savaştan önce kaybeden itibarını yeniden kazanmaya çalıştı. SADUM liderleri barış, silahsızlanma konusundaki yurt içi ve yurt dışı toplantılara, konferanslara katıldılar. Kore Savaşı'ndaki "emperyalist ABD'nin" eylemlerini eleştirdiler. SADUM İslam Dünyasından konuklar davet ederek Sovyet Müslümanlarının "iyi bir yaşamı" ile "Sovyet Müslümanlarının dinî özgürlüğünü" göstermeye çalıştılar. SADUM liderleri gibi yurt dışına gönderilen az sayıdaki Müslüman öğrencileri ve Mekke'ye hacca giden Sovyet Müslümanları, gittiği yerlerde Sovyet hükümeti için "yararlı" işler yapmaktan, Sovyetler Birliği'ndeki "dinî özgürlük" ve Müslümanların "iyi bir sosyal durumu" hakkında bahsetmekten sorumluydular. Hacca da herkes gidemedi. Onlar Sovyet açısından iyi bir şekilde seçildiler. İnsanın iç ve dış görünümüne iyice bakıldı. Gösteri yapmak Sovyet

⁵²⁰ K. Ş. Şulembaev, *Sovetlik Şıgıs Respublikalarıda İslam*, Almatı 1987, s. 130-131.

İslamının en büyük özelliği idi. 1961'den sonra ise bu etkinlikler daha aktif hale geldi.

1970-1980'li yıllarda SADUM liderleri daha sık bir şekilde uluslararası konferanslar düzenledi ve kendileri de yurt dışına bu amaçla sık sık seyahat ettiler. SADUM, Arap-İsrail Savaşı'nda ve Filistin meselesinde Araplara destek verdi, hep İsrail'i şiddetle kınadı. Uluslararası konferanslarda bu konular tartışıldı. Hatta Arap halklarına parasal yardım da gönderdiler. Sovyetler Birliği'nin bazı Müslüman devletlere etkisinde SADUM'un ve onun başkanı Z. Babahanov'un rolü büyüktür. Z. Babahanov'un parti önündeki itibarı da büyüdü. Sovyetler dış propaganda amacıyla SADUM'a dergi, Ay takvimi, Kuran ve hadis kitaplarını vs. yayınlattılar. SADUM temsilcileri yurt dışına gittiklerinde veya yurt dışından konuklar geldiğinde bunları dağıttılar. Bunlar hacca giden Sovyet Müslümanları ile yurt dışına gönderilen Sovyet öğrencilere de verildi. Ancak, Afgan Savaşı'ı nedeniyle Sovyetler Birliği, İslam Dünyasındaki kendi itibarını tekrar kaybettiler ve bunu yerine getirmeye çalıştılar. Bunu kullanan Batı dünyası ve bazı Müslüman teşkilatları, Sovyet karşıtı propaganda yürüttüler. Sovyetler de buna karşı kendi propaganda çalışmalarını yaptılar. SADUM bu çalışmalarda aktif bir rol oynadı. SADUM dergisinde "Sovyet karşıtı iftiralara" cevaplar yazıldı. SADUM, kendi tarihi boyunca İslam Dünyasına Sovyetler Birliği'ndeki Müslümanların din açısından "özgür" olduğunu göstermeye çalışsa da, bundan iyi bir netice çıkmadı. Yabancı Müslümanlar SADUM faaliyetlerinin bir gösteri olduğunun farkındaydılar. Sovyetler Birliği'nden maddî ve siyasi destek alan bazı Müslüman devletleri ise bu gösterilere göz yumarak inandılar.

4.2. Kayıtlı Dinî Kuruluşların Faaliyetleri

Sovyetler Birliği'nde L. İ. Brejnev iktidara geldikten sonra devletin din karşıtı politikasının biraz yumuşadığı söylenebilir. Yani, Kruşçev'in 1959-1964 yıllarındaki katı din karşıtı politikasından sonra dinî yaşam nispeten biraz iyileşmeye başladı. Ancak, parti dine karşı tutumunu hiçbir zaman değiştirmede. Partinin yönetimi altında, tüm devlet örgütleri ateist ideolojiye hizmet etmeye devam etti. Partinin talimatı üzerine, bilim enstitüleri, bilim adamlarını ve süreli yayınları içeren bilimsel ateizm propagandası durmadan yürütüldü. 1960'lardan itibaren Sovyetler Birliği'nin İslam dünyasına yönelik dış politikasında SADUM'un rolünün arttığı bellidir.

1965'ten başlayarak kayıtlı camilere giden inananların sayısı ve camilere verilen bağış para miktarı artmaya başladı. Brejnev döneminde kayıtlı cami sayısı biraz da olsa arttı, ancak sayılarının önemli ölçüde artmasına izin verilmedi.

Kruşçev'in din karşıtı kampanyasının sonunda, ilk başta İslam dâhil Ortodoks olmayan dinlerin devlet tarafından denetlenmesi için kurulan *Dinî Kültler İşleri Konseyi* ile Ortodoks kiliselerini denetleyen *Rus Ortodoks Kilisesi İşleri Konseyi*, Aralık 1965'te tek bir kuruma dönüştürülerek SSCB Bakanlar Konseyi'ne bağlı *Din İşleri Konseyi* (DİK) olarak yeniden kurulmuştur. 16 Şubat 1966 tarihindeki Kazak SSC Bakanlar Konseyi'nin Kararıyla da, Kazak SSC *Dinî Kültler İşleri Yetkili Konseyi* ile Kazak SSC *Rus Ortodoks Kilisesi İşleri Yetkili Konseyi* birleştirilerek Kazak SSC Bakanlar Konseyi'ne bağlı *Din İşleri Yetkili Konseyi* olarak kurulmuşmuştur.⁵²¹ Yeniden oluşturulan bu *Din İşleri Konseyi*'nin başkanı olarak A. A. Puzin'in yerine V. A. Kuroedov seçildi ve bu konseye yaklaşık 20 yıl başkanlık etti.⁵²² DİK kurumu 1991 yılına kadar çalıştı. Gerçekte, dinlerin siyasal kontrolünün ve denetiminin bir yapısı olarak DİK, öncelikle partinin Merkez Komitesine bağlıydı ve özellikle de KGB olmak üzere istihbarat servisleri ile yakın işbirliği içindeydi.

1965'te SADUM, Sovyetler Birliği Müslümanlarının genel başkanı görevinin kurulmasına ilişkin DKİK'e bir teklifte bulunmuştur. DKİK ise bu konuda Orta Asya ve Kazakistan cumhuriyetlerindeki kendi yetkili temsilcilerinin görüşlerini istemiştir. Kazakistan temsilcisi K. Kulumbetov, Sovyetler Birliği baş müftüsü görevinin kurulması önerisini kabul etmemiştir.⁵²³ Gördüğümüz gibi bu mesele böylece ikinci kez gündeme getirilmiştir. Sonunda, bu görev oluşturulamadı. Orta Asya ve Kazakistan cumhuriyetlerindeki DİK temsilcileri devlete sadakatini kanıtlamaya çalıştılar. DİK'in Özbekistan'daki temsilcisi Ş. Şirinbaev, Özbekistan Komünist Partisi Merkez Komitesi Sekreteri Rahimboboev'e, SADUM faaliyetlerine son vererek yerine Orta Asya'nın diğer cumhuriyetlerinde olduğu gibi bir kadılığın kurulması gerektiğini önermiştir. Ayrıca Şirinbaev SADUM'un kurulmasıyla dinî değerlerin canlandığını ve dinin yeniden gelişmeye başladığını, Diniye Nezareti'nin

⁵²¹ KİDA, R-808-fon, 1-liste, 7-d., s. 32-32. sayfanın arkası.

⁵²² A. M. Junusbaeva, *Deyetelnost Konfessiyonalnyh Organizatsii Kazahstana (1941-1991 gg.): İstoričeskii Analiz*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Almatı 2007, s. 94.

⁵²³ B. M. Auanasova, *İstoria Evoliutsii Religioznih Otnoşenii v Kazahstane (Na Primere İslama 1941-1991 gg.)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ural 2007, s. 74-75.

kaldırılmasıyla birlikte Müslüman din adamlarının Orta Asya ve Kazakistan cumhuriyetlerindeki etkisinin azalacağını da söylemiştir.⁵²⁴ Ancak tarih, bu teklifin kabul edilmediğini gösteriyor. Çünkü SADUM kurumu devlete İslam dünyasına yönelik politikasında kullanmak için lazımdı.

Önceki yıllarda hüküm giymiş farklı dinlerin birçok din adamı 1965'te serbest bırakıldı. Bu, dinî baskının azaldığı anlamına geliyordu. 1 Ocak 1966'da, Kazak SSC topraklarında 124 Müslüman topluluk ve grubun takipçileri faaliyet gösteriyordu. Bunların içinde toplam 25 cami kayıtlıydı. DİK'in Kazakistan'daki temsilcisi Kulumbetov, kayıtlı 25 camide sistematik olarak camilere gidip beş vakit namaz kılan, Cuma namazlara ve bayram namazlarına katılan 26 binden fazla inananın olduğunu bildirmiştir. 1964'te Kazakistan'daki kayıtlı 25 caminin dinî törenlerin yerine getirilmesi ile inananların gönüllü bağışlarından olan toplam geliri 177.365 ruble iken, 1965 yılında ise 264.117 ruble olarak gerçekleşmiştir. Bu fonlardan SADUM'a 23.980 ruble, Uluslararası İlişkiler Bölümüne 22.822 ruble ve Barış Fonuna ise 6.300 ruble transfer edilmiştir. Kulumbetov tarafından Kazakistan'ın kuzey bölgelerinde nüfusun dindarlık derecesi güney bölgelere göre daha düşük olduğu da bildirilmiştir. Türkistan şehrindeki caminin imam-hatibi S. Mıktıbaev ve cami mütevelliliği başkanı A. Torebaev, kanunu ihlal ederek Şubat 1965'te Türkistan etrafındaki köylere fitır toplamaya özel kişileri göndermişler. Dinî kültürle ilgili Sovyet mevzuatının ihlali nedeniyle, Torebaev'in kaydı silinmiştir.⁵²⁵

Böylece halktan yasa dışı sadaka toplamak için camiden gönderilen bu 7 kişi, Türkistan camisi lehine 1585 ruble toplamışlardır. Ramazan ayındaki halktan bu fitır toplamada, hatta bazı komünistler ve onların akrabaları ve yakınları bile yer almışlardır. Örneğin, "4 nolu" köyündeki parti örgütünden komünist M. Rısbayev, halktan 134 ruble fitır toplamış ve bu parayı cami imamı Mıktıbaev'e vermiştir. Bazı parti üyeleri de dinî törenlere katılmışlardır. Örneğin, Temmuz 1965'te Kazakistan Komünist Partisi'nin Türkistan Bölge Komitesi Sekreteri Patşahan Kurmanbaev, annesi öldüğünde annesinin cenaze törenini tamamen Müslüman ritüellerine göre yaptırmıştır. Cenaze namazına molla çağırılmış ve cenazeye komünistler katılmıştır.

⁵²⁴ Z. Khalilova, *1945-1991 yıllarda Uzbekistonda İslom Dini Talimining Holati va Tarihsunosligi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Taşkent 2019, s. 73-74.

⁵²⁵ KCMDA, 1711-fon, 1-liste, 123-d., s. 6-11, 15.

Kurmanbaev ailesi cenaze törenleri için camiye para bağışlamıştır. Kurmanbaev dine olan bağlılığını göstermiştir. Bütün bu gerçekler, Kazakistan Komünist Partisi'nin Şımkent bölgesel komitesine bildirilmiş (belirli bir komünist Dostanov tarafından bildirilmiş) ve Kazakistan Komünist Partisi bölgesel komitesinin Bürosu tarafından Kurmanbaev, sıkı parti cezasıyla görevden alınmıştır. Ondan sonra Kurmanbaev Türkistan öğretmen yetiştirme okulunda öğretmen olarak çalışmıştır.⁵²⁶

Görüldüğü gibi Kruşçev'in zamanının din karşıtı baskısına rağmen halk, hatta komünistler bile dine olan inancını kaybetmediler. Kulumbetov inananların sayısını sadece camiye düzenli gidenlerin sayısı ile hesaplamıştır. Tabii ki, bu çok yanlış bir hesaptı. Özellikle kırsal alanlarda kayıtlı molla olmadığından, nüfus kayıtsız mollalara başvuruyordu. Kayıtsız molla ve dinî organizasyonların sayısı da kayıtlı olanların sayısından çok daha fazlaydı. Ayrıca 1965'ten itibaren kayıtlı camilerin gelirleri de artmıştır. Bu ise, Kruşçev'in görevden alındığından sonra dinsel yaşamın toparlanmaya başladığı anlamına geliyordu.

Kayıtlı mollalar ve kayıtsız mollalar arasındaki ilişki devam etti. 1965'te Ramazan ayında ve Bayramında, Kazakistan'ın kuzeyindeki Pavlodar, Petropavlovsk, Kökşetau ve Tselinograd şehirlerindeki kayıtlı camilerin din adamları kayıtsız mollalarla temasa geçmişlerdir. Kayıtsız mollalar topladığı fitır sadakasının bir kısmını kendileri alarak bir kısmını ise bu kayıtlı camilere aktarmışlardır. 1965'te Ramazan ayında adı geçen bölgelerde kayıtsız mollaların kayıtlı camilere aktardığı paranın toplam tutarı, 1964'e göre 359 ruble artışla 1.697 ruble olarak gerçekleşmiştir. Ayrıca bu bölgelerdeki yerel gazeteler, İslam ve İslam bayramlarına karşı Kazakça yazılar da yayınlıyorlardı.⁵²⁷

Kruşçev dönemindeki dinî baskıya rağmen ondan sonraki dönemlerde de kayıtlı ve kayıtsız imamlar birbirleriyle temas halinde olmaya devam ederek yasa dışı faaliyetlerini sürdürdüler. 1967'de Ramazan ayında, Kızılorda şehrinin yakınındaki Kazris köyünden Tokaş Musabaev isimli kayıtsız bir imam, nüfustan 47 ruble fitır toplamış ve o parayı şehirdeki kayıtlı camiye vermiştir. Bu tür olaylar az değildi. Böylece 1967'de Kızılorda ilinde inananların kayıtlı iki camiye bağışladığı fitır

⁵²⁶ KCMDA, 1711-fon, 1-liste, 124-d., s. 283-284.

⁵²⁷ KCMDA, 1711-fon, 1-liste, 128-d., s. 26-27.

miktarı artmıştır.⁵²⁸ 1965'te DİK'in Kızılorda ilindeki temsilcisi J. Botaşev, kayıtlı cami imamlarının ve inananlarının kendisine rüşvet vermeye çalıştıklarını da hükümet yetkililerine bildirmiştir. Botaşev, rüşvet teklif edenlerin isimlerini vererek onların rüşvetini reddettiğini ve onları uyardığını da söylemiştir.⁵²⁹ 1965'te, Kızılorda'daki caminin imam-hatipi F. Nurmuhamedov, adı geçen caminin malını ve fonlarını çalmakla suçlanarak bu dinî organizasyonun yürütme organı ve denetim komisyonu tarafından görevinden alınmıştır.⁵³⁰

Kazakistan'da önceki yıllarda olduğu gibi 1968'de de 25 kayıtlı cami faaliyet gösteriyordu ve bu 25 camiye giden inananların sayısı yaklaşık 32.000 kişiydi. Yani, 1967'ye göre 25 camiye giden mümin sayısı 3.700 kişiye artmıştır. Camiye giden inananlar çoğunlukla yaşlılardan oluşuyordu ve çoğu hiç bir yerde çalışmıyordu. 1968 yılında 25 caminin toplam geliri 384.208 ruble olarak gerçekleşmiştir. 1967 yılı ile karşılaştırıldığında, 1968 yılında kayıtlı camilerin gelirleri 103 bin rubleye artmıştır. DİK'in yetkili temsilcileri cami hesaplarındaki dengeleri azaltmak için önlemler alarak özellikle Barış Fonu'na yapılan tahsisleri arttırmaya çalışmışlardır. Kazakistan Kadısı S. Gılmani 1968'de hasta ve sağlığı nedeniyle dinî faaliyetlerde aktif değildi, ancak sadece kayıtlı camileri değil, aynı zamanda kayıtsız mollaları da aktif olarak destekliyordu. Gılmani'nin kayıtsız mollalarla yakın bir ilişkisi vardı ve hatta bazılarına kayıtsız Müslüman toplulukların ve grupların imam hatipleri olduklarına dair sertifikalar veriyordu. Gılmani'ye böyle bir yasa dışı eylemleri için DİK tarafından uyarı da yapılmıştır. SADUM, Müslüman ülkelere öğrenciler göndermeye de devam etti. 1968 yılında Ratbek Nısanbaev (Kazakistan'ın gelecek Kadısı ve bağımsız Kazakistan'ın ilk müftüsü) Libya'daki İlahiyat Üniversitesi'nde okumaya gönderilmiştir. Demek istediğimiz, Kazakistan Kadısı Gılmani, Nısanbayev'in yurt dışında eğitim görmesine itiraz etmiş ve onayını vermemiştir. Nısanbayev'in yurt dışında eğitim görmesi SADUM tarafından desteklenerek Kazakistan Kadılıığı sekreteri M. Gikkeev'in aracılığıyla düzenlenmiştir.⁵³¹ Gılmani'nin Nısanbayev'in Libya'da okumasına neden itiraz ettiği bilinmiyor.

⁵²⁸ KİDA, R-808-fon, 1-liste, 9-d., s. 2.

⁵²⁹ KİDA, R-808-fon, 1-liste, 6-d., s. 97-99.

⁵³⁰ KİDA, R-808-fon, 1-ek liste, 3-d., s. 23.

⁵³¹ KCMDA, 2079-fon, 1-liste, 30-d., s. 14-15, 25-26.

Kazakistan'daki diğer dinlerin kayıtlı dinî örgütlerinin sayısının, her zaman kayıtlı Müslüman örgütlerin sayısından daha fazla olması dikkat çekicidir. Örneğin, 1969'da Kazakistan'da kayıtlı Rus Ortodoks Kilisesi dinî organizasyonlarının sayısı 46 ve Evanjelik Hristiyanlar – Baptistlerin kayıtlı organizasyonlarının sayısı ise 25 idi. Kayıtsız evanjelik dinî örgütlerin sayısı, kayıtsız Müslüman örgütlerin sayısından çok daha fazlaydı. Aynı yıl Kazakistan'da 51 tane kayıtsız Müslüman örgütü ve 159 tane kayıtsız evanjelik dinî örgütü bulunmuştur. Nüfusun çoğunluğu Müslüman olmasına rağmen bu anlaşılabilir bir durumdu. 1969'da Kostanay, Doğu Kazakistan ve Taldıkorgan illerinde kayıtlı cami bile yoktu. Mesela, Hakim Omarov ile Kulumbetov'un kişisel görüşmesinde, Omarov Kulumbetov'a, İslam dini din adamlarının devlete sadık olduğunu, onların devletin dinle ilgili yasalarına uyduklarını, ibadetlere gençlerin katılmadığını ve buna rağmen devlet yetkililerinin Baptistleri tercih ettiğini ve desteklediğini söylemiştir. Omarov, Baptist dinî örgütlerin tescil başvurularının olumlu değerlendirildiğini ve çözüldüğünü, fakat Müslüman dinî örgütlerin başvurularının dikkate alınmadığını ve tescil edilmediğini ifade etmiştir. Omarov Ayrıca ateistlerin kayıtsız mollaların faaliyetlerini durdurmak için mücadele etmediklerini, cami dışındaki neredeyse tüm dinî törenlerin sadece onlar tarafından gerçekleştirildiğini ve kayıtsız mollaların kayıtlı mollaları "iktidarın adamları" olarak gördüklerini de anlatmıştır.⁵³²

Böylece, kayıtlı dinî örgütlerin ve din adamlarının eksikliği, inananların yasa dışı eylemlerde bulunmalarına yol açmıştır. Mesela, 1970'te yetkili makamların bilgisi olmadan cami inşaatına başlatan Almatı ili, Kargali köyündeki caminin yürütme organı başkanı İ. Tylov görevinden alınmış ve Jambıl ilçesi yürütme komitesinin kararı ile cami inşaatı durdurulmuştur. Kulumbetov, Gılmani'nin camilerin mali, ekonomik ve iç sorunlarına sık sık müdahale ettiğini de bildirmiştir. Örneğin, Gılmani, Tselinograd şehrindeki caminin yürütme organı başkanı olan İ. Askarov'a, tüm paraları Barış Fonu'na değil, dinî merkeze aktarmalarını emretmiştir. Bu, adı geçen bölgedeki DİK temsilcisi tarafından bildirilmiştir. Gilmanov, bu bölgenin temsilcilerini, cami gelirlerinin büyük payını Barış Fonu'na göndermek üzere, camilerin yürütme organlarının dinî merkezlere para aktarmasını yasakladığı

⁵³² KCMDA, 2079-fon, 1-liste, 44-d., s. 22-23, 58.

için suçlamıştır.⁵³³ Başka bir deyişle, yukarıda belirtildiği gibi DİK temsilcileri, camilerin finansmanına müdahale ederek caminin parasının çoğunun Barış Fonuna aktarılmasını ve dinî kuruluşların gelirlerinin azaltılmasını istediler ve denetlediler. Gılmani ise DİK temsilcilerinin bu işlerine karşıydı.

Yasaya göre imamların belirlenmiş kendi bölgesinin dışında faaliyet göstermelerine izin yoktu. Ancak, bu yasa imamlar tarafından sık sık ihlal edilmiştir. 1970'te Kızılorda ilinin Kazalı ilçesindeki kayıtlı caminin imamı Abdrasul Sarikulov, kendi bölgesini terk ederek köyleri ziyaret etmiş ve dinî ayinleri yaptığı için inananlar ona para ödemişlerdir. Sarikulov, Aral ilçesini bile ziyaret etmiştir. Bölgedeki DİK temsilcisi, Sarikulov'un mali durumunun son zamanlarda iyileştiğini bildirmiştir.⁵³⁴ 1970'te Kızılorda şehrindeki kayıtlı caminin imamı Baydilda Kiizbaev'in, Kostanay ili, Kamış ilçesi, Bestau köyündeki Junushan Undemesov adlı kayıtsız bir molla ile yakın temas halinde olduğu ortaya çıkmıştır. Kiizbaev adına Undemesov, köydeki inananlardan 230 ruble tutarında gönüllü bağış ve fitır sadakasını toplayarak bunları posta yoluyla Kiizbayev'e göndermiş. Bu iş ortaya çıktıktan sonra Kiizbaev, bunun için mali yetkililer tarafından 102 ruble 20 kuruş ek gelir vergisine tabi tutulmuştur.⁵³⁵ Kayıtlı din adamlarının tüm faaliyetleri kontrol altındaydı. 1971 yılında, Kızılorda'daki caminin müezzini Berkimbaev, adı geçen camiden 2.000 ruble çalmakla suçlanarak müezzin görevinden alınmıştır.⁵³⁶

1971'de Kazak SSC topraklarındaki kayıtlı cami sayısı 26'ya yükselmiştir. 26 tescilli camide toplam 32 kayıtlı imam bulunmuştur. Kazakistan'da kayıtlı camilerin gelirlerinde her geçen yıl artış olmuştur. Örneğin, Kazakistan'da kayıtlı camilere 1969'da 407.270 ruble, 1970'de 423.178 ruble ve 1971'de ise 459.254 ruble toplanmıştır. Kazakistan camilerinden 1971 yılında Barış Fonu'na aktarılan para 1970 yılının düzeyinde kalarak 74.954 ruble olarak gerçekleşmiştir. Ancak 1970'de Kazakistan camilerinden Mimari ve Tarihi Anıtların Korunması Fonuna transfer olmamışsa, 1971'de bu amaç için 4000 ruble tahsis edilmiştir. 1971'de Kazakistan camilerinden SADUM hesabına 169.860 ruble yatırılmıştır. Kulumbetov, dinî organizasyonların fon dengesinin hâlâ büyük olduğunu vurgulayarak bu DİK'in

⁵³³ KCMDA, 2079-fon, 1-liste, 58-d., s. 30.

⁵³⁴ KİDA, R-808-fon, 1-liste, 14-d., s. 4-5.

⁵³⁵ KİDA, R-808-fon, 1-ek liste, 7-d., s. 11.

⁵³⁶ KİDA, R-808-fon, 1-liste, 23-d., s. 29-31.

bölge temsilcilerinin dinî organizasyonların gişesindeki fon dengelerini azaltmak için yeterince çalışmadığının bir başka kanıtı olduğunu vurgulamıştır.⁵³⁷ Dinin yok edilmesini isteyen Komünistler için, dinî örgütlerin gelirlerinin büyümesi istenmeyen bir durumdu. Böylece devlet kayıtlı camilerin gelirini azaltmayı amaçlıyordu ama bu kolay bir iş değildi.

1972'de Kazakistan'daki kayıtlı 26 camide 37 din adamı bulunmuştur. Yani, 1971 yılına göre 5 din adamı daha fazlaydı. Bu artış, bazı camilerde naib imamların ve müezzinlerin ek kaydından kaynaklanmıştır. 1972'de Kazakistan'daki camilerinin toplam geliri 484.862 ruble olmuştur. 1972'de Kazakistan'daki tüm kayıtlı camiler tarafından 77.887 ruble Barış Fonu'na ve 25.360 ruble de Mimari ve Tarihi Anıtlarının Korunması Fonu'na transfer edilmiştir. Böylelikle, bu iki fona aktarılan para, 1971 yılı ile kıyasla arttırılmıştır. Her yıl camilerin geliri artıyordu. DİK temsilcisi bunu, kayıtsız din adamlarının faaliyetlerinin engellendiğinden ve bu nedenle inananlar kendi sadakalarını kayıtsız din adamlarına veremedikleri için sadakalarını kayıtlı camilere verdiğinden diye açıklamaya çalışmıştır. DİK temsilcisi, Kazakistan'da camilere giden inananlar sayısının azaldığını da söylemiştir. DİK temsilcileri, camilere giden inananlar sayısını daha az sayıda göstermeye çalıştıkları da açıktır. Eğer camiye giden inananlar sayısı az olursa, caminin geliri inananların bağışları nedeniyle her yıl artmazdı. Kazakistan Kadısı Gilmanov'un Nisan 1972'deki ölümünden sonra ise Kazakistan'daki SADUM'un temsilcisi olarak Jahia Beisenbaev atanmıştır. Kazakistan'ın yeni Kadısı olarak atanan J. Beisenbaev Almatı şehrindeki caminin eski imamıydı.⁵³⁸

SADUM'un yerel Müslüman nüfusun geleneksel ritüeli olan cenaze törenleriyle ilgili 7. 40. gün ve yıllık anma ritüellerine ve kutsal yerlere karşı fetva yayınladığını bildirmiştik, işte buna göre Gılmani için 7. 40. gün ve yıllık anma törenleri yapılmamış ve mezarına türbe inşa edilmemiştir. Gılmani'nin kızı Ukijan, babasının isteğine göre onun için hiçbir mezar inşa edilmediğini, mezarının sadece bir taşla işaretlendiğini ve bele kadar yükseklikte çitle çevrildiğini ifade etmiştir. Gılmani'nin isteğine göre kendisi vefat ettikten sonra 7. 40. günlerindeki ve yıllık anma ritüelleri yapılmamıştır. Ukijan Saduakaskızı'na göre babası Gılmani'nin

⁵³⁷ KCMDA, 2079-fon, 1-liste, 79-d., s. 39-40.

⁵³⁸ KCMDA, 2079-fon, 1-liste, 98-d., s. 42, 44-45, 49.

cenaze töreni Almatı'daki camide yapılmış ve cesedini insanlar camiden 25 km uzaklıktaki "Kensai" Mezarlığına kadar omuzlarında taşımışlardır.⁵³⁹ SADUM'un Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları için cesetlerin tabutta mezara kadar omuzda taşınmasına karşı bir fetva yayınladığını da söylemiştik, ancak SADUM üyesi Gılmani'nin cesedi araba ile değil omuzla taşınmıştır.

Gılmani Türkistan coğrafyasında sadece tanınmış bir din adamı değil, aynı zamanda bir şair, çevirmen ve çeşitli eserlerin yazarıydı. Ateist ideolojinin egemen olduğu bir çağda, ateistlere karşı "Kuran Turalı Jala men Ötirikter" (Kuran Hakkında İftira ve Yalanlar) adlı bir kitap yazdı. Kazakistan Bilimler Akademisi adına Farabi'nin eserlerinin Arapça'dan Kazakça'ya çevirisine katıldı. Yaklaşık 110 bin kelime içeren "Arapça-Kazakça Açıklayıcı Sözlük" çalışmasını ve Kuran-ı Kerim ayetlerinin, hadislerin Kazakça çevirilerini hazırladı. Gılmani miras olarak diğer birkaç eseri ve şiirleri de geride bıraktı.⁵⁴⁰ Gılmani'nin başka bir kızı Amina, babasının 1946-1966'da ek iş olarak bu Arapça-Kazakça sözlük üzerinde çalıştığını ve ölmeden önce o sözlükteki hataları sürekli düzelttiğini ifade etmiştir. Amina Saduakaskızı, babasının şiirlerinin çoğunun daktiloda yazılmasına yardım etmiştir. Ayrıca Gılmani, 1964-1986'da Kazakistan Komünist Partisi Merkez Komitesi Birinci Sekreteri olan Dinmuhammed Konaev'in babası Ahmet ile iyi bir temas halindeydi.⁵⁴¹ Dinmuhammed Konaev'in babası Ahmet'e yazdığı bir mektubunda Gılmani, Özbek ve Tacik cumhuriyetlerinde olduğu gibi Kazakistan camilerinin de vergiden muaf tutulmasını istemiştir. Gılmani eserlerinin arasında "Zamanımızda Bolgan Gulamalardın Gumır Tarihtarı" (Zamanımızdaki Alimlerin Hayat Hikayeleri) adlı özel bir eserine de dikkat etmek önemlidir. Şimdi Nursultan şehrinde Gılmani'nin adını taşıyan bir cami ve onun yanında Gılmani müzesi vardır. Müzede Gılmani'nin kişisel eşyaları ve orijinal el yazmaları sergilenmektedir.⁵⁴²

Orta Asya ve Kazakistan'da 1970'lerdeki dinî durum Kruşçev dönemindekinden biraz daha iyi olmasına rağmen kayıtlı cami ve imam sayısı çok azdı. Hatta köylerden ve ilçelerden bahsetmiyorsak da bazı il merkezlerinde bile kayıtlı cami yoktu. 1973 yılında Kazakistan'ın altı ilinde kayıtlı cami yoktu; bunlar

⁵³⁹ A. Töleuhankızı, "Gılmanının Kızı", *Egemen Kazakistan*, 8 Mart 2018, s. 6.

⁵⁴⁰ D. Kamzabekuli, "Saduakas Gılmani – Dindar Tulga", *Kazakistan Aielderi*, Eylül 2011, №9, s. 8-9.

⁵⁴¹ S. Gılmani, *Şıgarmaları*, derleyen: D. Kamzabekuli, Almatı 2010, s. 23.

⁵⁴² A. Esenjol, "Asıldın Sınığı", *Astana Akşamı*, 28.03.2017, №36, s. 6.

Taldıkorgan, Torgai, Kostanai, Mangışlak, Jezkazgan ve Doğu Kazakistan illeriydi. Geri kalan 13 ilde cami sayısı şöyleydi: şımkent ilinde yedi, Semey ilinde üç, Aktöbe, Almatı, Jambıl, Karagandı, Kızılorda illerinde iki, Kökşetau, Pavlodar, Kuzey Kazakistan, Ural, Guryev ve Tselinograd illerinde ise bir kayıtlı cami bulunuyordu. Bu kayıtlı 26 camide 40 din adamı bulunmuştur. 1973'te inananların başvurularına göre resmî olarak var olan camilerde, kayıtlı Müslüman organizasyonları olmayan yerleşim yerleri için 3 imam daha kaydedilmiştir. Kazakistan temsilcisi, bu imamların kayıtlı cami bulunmayan yerlerde çalışarak kayıtsız imamlarla mücadele edeceğini söylemiştir. 1973 yılında Kazakistan'daki kayıtlı camilerin geliri 531.182 ruble idi. Yani, camilerin geliri artıyordu. Para camiye iki şekilde geliyordu; ilki imamların dinî ayinleri gerçekleştirdiği için, ikincisi gönüllü bağışlardan. 1973 yılında, Kazakistan'daki kayıtlı camiler SADUM'un hesabına 119.369 ruble aktardı, bu 1972'dekiden çok daha fazlaydı. 1973 yılında Kazakistan camilerinin Barış Fonuna aktardığı para miktarı da artmıştır. Kayıtlı mollalar DİK temsilcilerine kayıtsız mollaların eylemleri hakkında bilgi veriyorlardı, böylece, devletin onlara karşı mücadelesine ve vergilendirmesine yardımcı oldular.⁵⁴³

DİK temsilcisi, Gılmanı'nın yerine Kazakistan Kadısı olarak atanan J. Beisenbaev'in kayıtlı dinî dernek ve imamların dinî faaliyetlerine neredeyse hiç liderlik etmemekte olduğunu ve dinî faaliyetlerde de aktif olmadığını bildirmiştir. DİK'in Almatı'daki temsilcisi, Beisenbaev adına uzun zamandır kayıtsız dinî Müslüman organizasyonlardan ve kayıtlı camilerin bulunmadığı birçok ildeki bazı kayıtsız mollalardan para transferi yapıldığını bildirmiştir. 1973 yılının sadece birkaç ayında, Beisenbaev bu şekilde 900'den fazla ruble almış ve DİK tarafından alınan tedbirlerden sonra belirtilen para miktarını Beisenbaev Almatı şehrindeki caminin gişesine teslim etmiştir. Ayrıca Almatı Camii tarafından bu caminin imamı için 7.000 rubleye satın alınan evi de Beisenbaev'in yasa dışı olarak kendi adına aktardığı ortaya çıkmıştır. Adı geçen caminin yürütme organının ve bölge temsilcisinin ısrarı

⁵⁴³ KCMDA, 2079-fon, 1-liste, 116-d., s. 37, 40-41, 45.

üzerine Beisenbaev, bu evi Almatı dinî organizasyonuna geri vermek zorunda kalmıştır.⁵⁴⁴

1976'da Taşkent'te SADUM'un 30. Yıl dönümüne ilişkin düzenlenen uluslararası toplantıda Kazakistan'ı temsil eden Abdulla Joldasov isimli şahıs kendi raporunda, aynı toplantıya katılan Jahia Beisenbaev'i eleştirmiş ve Ratbek Nısanbaev'i ise övmüştür. Joldasov Beisenbaev'i, Kazakistan Kadısı olarak düzgün davranmadığını, sunum yapmadığını, düzgün giyinmediğini ve SADUM liderliğinin toplantısında uyduğunu söylemiş ve eleştirmiştir. Aynı toplantıya katılan Nısanbaev ise Joldasov tarafından iyi organizasyonel becerileri ve iyi Arapçası için övülmüştür.⁵⁴⁵

1977'de ise Kazakistan'da 27 kayıtlı cami bulunuyordu. Camilerin geliri de artmıştır.⁵⁴⁶ Kazakistan camileri SADUM'a, Barış Fonu'na, Anıtları Koruma Fonu'na ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'ne ayrı ayrı para gönderiyordu. Örneğin, 1977'de Kızılorda ilindeki kayıtlı iki camiden Barış Fonu'na 7.000 ruble, Anıtları Koruma Fonu'na 3.000 ruble ve Uluslararası İlişkiler Bölümü hesabına 1.000 ruble transfer etmiştir.⁵⁴⁷

1978'de İkinci Dünya Savaşı'na katılan Pavlodar sakini Kali Seitov isimli bir adam, Kazakistan Kadısı J. Beisenbaev, Kadı sekreteri M. Gekkiev, Almatı camisinin mütevelliyi R. Sızdıkbaev ve müezzini K. Karataev'a karşı DİK Başkanı K. Kuroedov'a şikâyet etmiştir. Şikâyetin bir kopyası SADUM başkanı Z. Babahanov'a ve Kazakistan'daki DİK temsilcisi Begimov'a da gönderilmiştir. Seitov'un kendisi de önce Almatı camisinde bir müteveli olarak hizmet etmiştir. Seitov, Gılmani'yi överek Beisenbaev'i şiddetle eleştirmiştir. Gılmani'nin döneminde Kazakistan camilerinde para için kavgalar, bölünmeler ve kavgaya etmelerin olmadığını, bunların Beisenbaev'in gelişinden sonra gerçekleştiğini söylemiştir. Seitov, Beisenbaev ve Gekkiev'i eğitimsiz olarak adlandırmıştır. Şikâyetinde, Beisenbaev, Gekkiev ve Sızdıkbaev'in Almatı camisinin mülkünü, eşyalarını ve parasını kendi yararlarına yasa dışı olarak kullandıkları yazılmıştır. Hatta Beisenbaev'i dinî olmayan şeyler yapmakla suçlamıştır. Seitov'un kendisi

⁵⁴⁴ KCMĐA, 2079-fon, 1-liste, 116-d., s. 48.

⁵⁴⁵ KCMĐA, 2079-fon, 1-liste, 164a-d., s. 1-7.

⁵⁴⁶ KCMĐA, 2079-fon, 1-liste, 164a-d., s. 13.

⁵⁴⁷ KĐA, R-808-fon, 1-liste, 30-d., s. 19.

Pavlodar camisinin mütevellisi olduğu zaman Beisenbaev'in adı geçen camiye kendi adamını atamak için, ona "iftira attığını" ve bunun gazeteye yayınlandığını ve işten çıkarıldığını ifade etmiştir. Seitov, kendisinin suçsuz olduğunu söyleyerek bu olayın doğru bir şekilde kontrol edilmesini istemiştir.⁵⁴⁸

Abdulla Joldasov'un, bir grup Ürdünlü misafirin Almatı'yı ziyaret ettiği hakkındaki 1978'deki raporunda, Beisenbaev eylemlerinden dolayı tekrar eleştirilmiştir. Raporda, Beisenbaev'in görüşmeye geç kaldığını ve düzgün giyinmediği yazılmış ve aksine Ratbek Nısanbayev övülmüştür. Ayrıca Joldasov, yabancı heyete eşlik eden SADUM liderlerinden A. Abdullaev'in Almatı Arkeoloji Müzesi'nde Farabi hakkında konuşurken Farabi'yi etnik olarak Özbek olarak adlandırdığı için eleştirmiştir. A. Abdullaev'in Farabi'nin Özbek olduğunu iddia etmesine Nısanbayev'in itiraz ettiğini de bildirmiştir. Joldasov, A. Abdullaev'in daha önce de yabancı konuklara Farabi'nin Özbek olduğunu söylediğini ve "Özbek ulusunu diğer Orta Asya ve Kazakistan halklarının üstüne yükseltmek istediğini" söylemiştir. Ayrıca Joldasov, A. Abdullaev'i "Kazakların yükselmesini istemeyen ve kıskanç bir adam" olarak adlandırmıştır.⁵⁴⁹

Buradan Kazak Kadılığı'nda birlik olmadığını, Beisenbaev'in Kazakistan Kadılığı'nı iyi yönetemediğini ve tek bir Diniye Nezareti'ne bağlı olmalarına rağmen Kazak-Özbek ilişkilerinin de iyi olmadığını görebiliriz. Ayrıca Beisenbaev'i eleştiren ve Nısanbaev'i öven Joldasov'un da Nısanbayev'in destekçisi olduğunu görmek kolaydır. Bu etnik arası anlaşmazlıklar bundan sonra daha da artacaktır. SADUM'daki etnik arası gerginlikler, Nısanbaev'in Kazakistan Kadısı olarak görev yaptığı dönemde bağımsız Kazakistan Müftülüğü'nün kurulmasına yol açacaktır.

1970 ve 1980'lerde kayıtlı imamların ve camilerin sayısı artmaya devam etti. Özellikle Gorbaçov döneminde Müslüman dinî örgütler daha özgür hale geldi ve kayıtlı cami sayısı önemli ölçüde arttı. 1 Ocak 1974'te Sovyetler Birliği topraklarında toplam 1002 Müslüman dinî örgüt bulunuyordu, bunların 312'si kayıtlı ve 690'ı ise kayıtsız faaliyet gösteriyordu. Müslümanların bu tüm kayıtlı derneklerinde ve dinî merkezlerinde kayıtlı 549 imam bulunmuştur. Bu, 1972'den 8

⁵⁴⁸ KCMDB, 2079-fon, 1-liste, 164a-d., s. 26-32.

⁵⁴⁹ KCMDB, 2079-fon, 1-liste, 164a-d., s. 43-57.

kişi daha fazlaydı. 1 Ocak 1974'te Orta Asya ve Kazakistan'da SADUM'un kontrolü altında toplam 145 kayıtlı cami vardı (EK 4).⁵⁵⁰

1977-1979 yıllarında Özbekistan'da DİK önerisi hükümet ve bölge yürütme organları tarafından onaylanarak yeniden 6 cami açılmıştır ve kayıtlı cami sayısı 71'e ulaşmıştır. Yeni camiler açmanın amacı kayıtsız faaliyet gösteren camileri kapatmaktır. Özbekistan'da kayıtlı cami sayısı 1980'de 74, 1981'de 78, 1982'de 80 ve 1984'te ise 82 idi. Bu yıllarda Özbekistan'da kayıtsız faaliyet gösteren camilerin sayısı 90'dan 46'ya düşürülmüştür. 1978-1984 yıllar arasında Özbekistan'da kayıtlı din adamlarının sayısı ise 221'den 299'a yükselmiştir.⁵⁵¹

Kazakistan'da ise 1978'de kayıtlı 28 cami ve 1979'da 29 cami bulunmuştur.⁵⁵² Kazakistan Kadılığı'ndan SADUM hesabına 1974'te 110.000 som, 1975'te 92.500 som, 1976'da 122.000 som, 1977'de 123.500 som ve 1978'de 130 som, Yani, toplam 578.000 som aktarılmıştır. 27 Şubat 1979'daki SADUM liderlerinin toplantısında, 1943'teki SADUM'un Nizamının yerine yenisini tasarlamaya karar verildi. 1979 yılının sonbaharında tamamlanacak olan Nizamı hazırlamak için özel kişiler görevlendirilmiştir. Toplantıda SADUM'un Yönetim üyeliğine 9 kişi, Denetim Komisyonu üyeliğine 5 kişi seçildi. Yönetim üyeleri arasında Kazakistan'dan J. Beisenbaev, Denetim Komisyonu üyeleri arasında R. Nısanbaev da vardı. Eylül 1979'da Duşanbe'de düzenlenen uluslararası konferanstan sonra Z. Babahanov, J. Beisenbaev ile Nısanbaev'i odasına çağırarak Beisenbaev'i Kazakistan Kadısı görevinden alma ve Nısanbaev'i onun yerine atama kararını okumuştur. Böylece Babahanov, Beisenbaev'in birçok eksikliğinden dolayı, 7 Eylül 1979'dan itibaren onun yerine kadı olarak Nısanbaev'in atandığını bildirmiştir.⁵⁵³

15 Ekim 1979'da Kazakistan camilerine Beisenbaev'in görevinden alındığı ve onun yerine Nısanbaev'in seçildiğini bildiren telgraflar gönderilmiştir. 1980'de Kazakistan'daki camilerden SADUM'a 141.236 som transfer edilmiştir. Şubat

⁵⁵⁰ D. Yu. Arapov, *İslam i Sovetskoe Gosudarstvo (1943-1990) Sbornik Dokumentov*, (Yayınlanmış Arşiv Belgeleri), Vipusk 3, Moskova 2011, s. 271, 278.

⁵⁵¹ R. M. Yusupov, *Uzbekistonda XX asrning 40-80 iillarida Musulmon Dinii Tashkilotlari va Ulamolar Faoliati*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Andijon 2008, s. 54-56.

⁵⁵² KCMDA, 2079-fon, 1-liste, 198-d., s. 8-9.

⁵⁵³ KCMDA, 2079-fon, 1-liste, 198-d., s. 20-21, 31.

1980’de ise Kazakistan Kadısı Ratbek Nısanbaev, SADUM Yönetim üyeliğine seçilmiştir.⁵⁵⁴

Eylül 1986’da Almatı şehri Müslüman dinî örgütünün üyelerinin toplantısında da, o zamanki Almatı Camisi’nin imamı olan J. Beisenbaev’in faaliyetleri ile ilgili konu ele alınmıştır. Toplantı katılımcıları Beisenbaev’in çalışmalarındaki eksikliklere dikkat çekerek onu azarlamışlar ve hatta imam olmayı hak etmediğini söylemişlerdir. Böylece Beisenbaev, Almatı camisinin imamlığı görevinden de alınmıştır. Bu toplantının katılımcıları arasında Kazakistan Kadısı R. Nısanbaev de vardı.⁵⁵⁵

Kazakistan Kadısı R. Nısanbaev’in Şubat 1982’de Kazakistan’daki DİK temsilcisi S. T. Totanov’a verdiği raporunda, Kazakistan’daki 31 kayıtlı caminin imamları hakkında bilgi verilmiştir. Yani, tescilli cami sayısında artış gözük müştür. 18-20 Ekim 1982’de Taşkent’te SADUM’un kongresi düzenlenmiştir. Kongrede Diniye Nezareti’nin yeni nizamı kabul edilmiştir. Bu kongrede, son beş yıl içinde Kazakistan’daki kayıtlı camilerden SADUM’a 815.000 som aktarıldığı belirtilmiştir. Ziyaaddin Babahanov’un yaşı ve sağlığı nedeniyle SADUM Müftüsü görevinden alınmış ve yeni müftü seçimi gerçekleşmiştir. Oy birliğiyle SADUM’un yeni müftüsü olarak Ziyaaddin Babahanov’un oğlu Şamsuddin Babahanov seçilmiştir. Şamsuddin Babakhanov ondan önce Taşkent İslam Enstitüsü’nde rektör olarak görev yapmıştı.⁵⁵⁶

1983’de Kazakistan’da kayıtlı cami sayısı 43’e çıkmıştır. Yani, bu yıllarda kayıtlı cami sayısının gittikçe arttığını görebiliyoruz. Kayıtlı cami sayısının yanı sıra kayıtlı imam sayısı da artmıştır. Örneğin, Ekim 1983’te sadece Almatı ilindeki kayıtlı mollaların sayısı 20 tane idi. DİK’in Almatı ilindeki temsilcisi, kayıtsız mollaların sayısını azaltmak için başlıca mücadele biçimlerinin biri ve imamların faaliyetlerini kontrol altında tutmanın bir yolu imamların camilere kaydedilmesi olduğunu vurgulayarak parti ve Sovyet organlarının bu yöntemi doğru algıladığını da bildirmiştir. Hükümet, kayıtlı molla sayısını artırarak kayıtsız molla sayısını azaltmayı amaçlıyordu. Taldıkorgan ili temsilcisi ise, cenaze törenlerini yürüten

⁵⁵⁴ KCM DA, 2079-fon, 1-liste, 210-d., s. 12, 20.

⁵⁵⁵ KCM DA, 2079-fon, 1-liste, 278-d., s. 47-49.

⁵⁵⁶ KCM DA, 2079-fon, 1-liste, 239-d., s. 5-11, 21-22.

mollalar kaydedilirse kayıtsız molla sayısının azalabileceğini söylemiştir. Ayrıca anlaşılmaya göre kayıtlı mollalar kendi bölgelerine kayıtsız mollaların girmelerine izin vermemesini ve böyle bir şey olursa yerel yetkilileri ve DİK temsilcilerini bilgilendirmeleri gerektiğini vurgulamıştır. Kazakistan'da yerel yetkililerin, din adamlarının kaydedilmesiyle ilgili görüşleri de farklıydı.⁵⁵⁷

1984 yılında Kazakistan'da kayıtlı cami sayısı 45'e artmıştır. Kayıtlı cami sayısının artmasına rağmen kayıtlı cami ve imamların sayısı tüm Kazakistan için yeterli değildi. Kayıtlı mollalar gibi Kazakistan'dan hacca gitmesine izin verilen inananların da sayısı azdı. Mesela, 1954-1985 yılları arasında Kazakistan'dan hacca gidenlerin toplam sayısı 43 kişi olmuştur. Kazakistan'daki kayıtlı camilerin imamları arasında İkinci Dünya Savaşı gazileri de vardı. Örneğin, 1985'te Kazakistan'daki kayıtlı camilerin imamlarının 27'si savaş gazisi idi.⁵⁵⁸ Böylece 1985 yılında Kazakistan'daki kayıtlı 45 camide 69 din adamı bulunmuştur.⁵⁵⁹

Ekim 1985'te Türkiye'den Diyanet İşleri Başkanı Tayyar Altıkulaç başkanlığındaki bir heyet Taşkent'i ziyaret etmiştir. Türk heyeti Taşkent'te SADUM ofisine de gitmişler. Altıkulaç başkanlığındaki Türk heyeti ile SADUM liderleriyle arasında görüşmeler yapılmıştır. Ş. Babahanov konuklara SADUM tarihinden bahsetmiş. SADUM temsilcileri Türk heyetine Orta Asya ve Kazakistan bölgesinde toplam 200, sadece Taşkent'te ise 15 cami bulunduğunu, bu bölgede yalnızca vakit namazlarının kılındığı 1000'e yakın mescit olduğunu, Taşkent ve Buhara'daki dinî eğitim merkezlerinde 132 öğrencinin dinî eğitim gördüğünü anlatmışlardır. Türk heyeti Taşkent'te Ziyaeddin Babahanov'un mezarını ve ondan sonra Semerkant şehrini ziyaret etmişlerdir.⁵⁶⁰ O sırada Orta Asya ve Kazakistan'da 1000'den fazla kayıtlı cami yoktu, SADUM yetkilileri ziyaretçilere kayıtlı ve kayıtsız camilerin sayısını birlikte söylemiş olabilir.

Gorbaçov döneminde din adamları daha özgürce hareket etmeye başladı. Mayıs 1985'te Almatı'daki Müslüman dinî örgütün yürütme organı başkanı S. Meirmanov, DİK'in Kazakistan'daki üst düzey müfettişi ile yaptığı görüşmesinde devletin dinî dernekler hakkındaki yasasını eleştirerek: *Dinî örgütün yürütme*

⁵⁵⁷ KCMĐA, 2079-fon, 1-liste, 254-d., s. 35-37, 48, 55-56, 66.

⁵⁵⁸ KCMĐA, 2079-fon, 1-liste, 269-d., s. 53-59, 104-105, 108.

⁵⁵⁹ KCMĐA, 2079-fon, 1-liste, 278-d., s. 6-12.

⁵⁶⁰ H. Güler, *Orta Asya'da İslamın Yeniden Doğuşu*, Ankara 1994, s. 1-29.

organının üyeleri devlet yetkililer tarafından atanır ve bundan dolayı camide yapılan tüm çalışmaların devlet tarafından kontrol edildiği açık. Bu, dinin devletten ayrılması ilkesiyle çelişir. Hiçbir devlet organı caminin üstünde durmamalı. Her mesele dinî derneğin kurucuları tarafından kararlaştırılmalı. Onlar nasıl karar verirse öyle olmalı demiştir.⁵⁶¹ O zamana kadar kayıtlı dinî kuruluşlar yasaya göre özgür görünse de, ancak gerçekte devlet tarafından sıkı bir şekilde kontrol edildiler. İşte Meirmanov buna açıkça karşı çıkmıştır.

Perestroyka⁵⁶² ve toplumun biraz demokratikleşmesi sürecinin sonucunda devlette vicdan özgürlüğünün güvence altına alınmasını sağlamak için daha uygun koşullar yaratıldığını söyleyebiliriz. Perestroyka döneminde Kazakistan'da bazı eski camiler Kazakistan Kadılığı'na iade edildi, bazı camilerin yeniden inşa edilmesine izin verildi ve mevcut camiler onarıldı. 1989'da Kazakistan'da toplam kayıtlı 65 cami faaliyet göstermiştir. Bu camilerin içerisinde 67 imam görev yapmış ve bu camilere toplam 642 molla tescil edilmiştir. Ayrıca yeni kurulacak olan Kazakistan Müslümanları Dinî İdaresi, Kuran'ı, hadis koleksiyonlarını ve diğer dinî kitapları Kazakçaya çevirmekle ve fetva, takvimler vs. yayınlamakla uğraşıyordu. Buna ek olarak Kadı Nisanbaev, Kazakistan Müslümanlarının Dinî İdaresi altında bir medrese açmak için devletten izin de istiyordu.⁵⁶³

4.2.1. Din Adamlarını Yetiştirme Girişimi

Mir Arab Medresesi ile Barakhan Medresesi'nin birleştirildiğinden ve Mir Arab Medresesi'nin de Kruşçev'in din karşıtı politikası döneminde çok zarar gördüğünden daha önce bahsetmiştik. Hatta o dönemde DİK'in Özbekistan'daki temsilcisi Ş. Şirinbaev, SSCB Bakanlar Konseyi'ne Buhara'daki Mir Arab medresesini kapatmayı bile önermiştir. Şirinbaev, aktif bir komünist toplum oluşturma sürecinde, bilimsel ateizm, din karşıtı propaganda, insanları komünizm ruhu içinde eğitime sürecinin olduğu bir zamanda medresenin varlığı ve din adamlarının eğitimi toplum için hiç uygun olmadığını söylemiştir. Orta Asya ve

⁵⁶¹ KCMDA, 2079-fon, 1-liste, 269-d., s. 132-133.

⁵⁶² SSCB'de Mihail Gorbaçov döneminde gerçekleştirilen ekonomik ve siyasi sistemi yeniden yapılandırma ve reform hareketleri.

⁵⁶³ KCMDA, 2079-fon, 1-liste, 304-d., s. 7.

Kazakistan'da din adamları sayısının yeterli olduğunu da dile getirmiştir.⁵⁶⁴ Şirinbaev'in bu teklifi de reddedilmiştir, çünkü İslam dünyasına Sovyetler Birliği'ndeki din "özgürlüğünü" göstermek için Sovyetlerin Mir Arap medresesine de ihtiyacı vardı. Mir Arab Medresesi, yurt dışından Müslüman delegeler geldiğinde onların sık sık ziyaret edeceği turistik sergilerden biriydi.

1961'den 1964'e kadar neredeyse ortadan kalkmış ve öğrenci sayısı azalmış olan Mir Arab Medresesi'ndeki öğrenci sayısı 1966'dan itibaren artmaya başlamıştır. Medrese öğrenci sayısı ne kadar arttı desek bile, Türkistan coğrafyası için medresedeki öğrenci sayısı çok azdı ve bu bölgedeki tek medreseydi. Mir Arab Medresesinin eğitim çalışmaları başkanı Mavlyankulov'un raporuna göre medrese 1966-1967 eğitim öğretim yılı için 3., 4. ve 8. sınıflara ve toplam 50 öğrenciye sahipti. 1960'ların sonlarında medresede, Kuran, Hadis ve Tefsir'e ek olarak başka dinî dersler de öğretilmeye başladı. 1971-1972 eğitim öğretim yılında Mir Arab Medresesi'nde aşağıdaki dersler verilmiştir: Kuran'ın ezberlenmesi, tecvid, tefsir, fıkıh, hadis, hadis okuma kuralları, İslam tarihi, Arapça, Farsça, Rusça, Özbekçe, Özbekistan tarihi, Yeni tarih, coğrafya, sosyoloji, beden eğitimi. Medresede öğrencilere 9 öğretmen ders veriyordu.⁵⁶⁵ Buradan dinî olmayan disiplinlerin sayısının az olmadığını görüyoruz. Dinî olmayan dersleri öğretmenin amacı, Sovyet ideolojisinde yetiştirilen ve köklü bir şekilde Sovyet geleneklerine sahip olan uzmanları yetiştirmektir.

Medresede eğitim dili Özbekçeydi. 9 yıllık din eğitimi durdurularak 1968-1969 eğitim öğretim yılından itibaren medresede 7 yıllık eğitim başlatılmıştır.⁵⁶⁶ 1951-1980 yılları arasında öğrenciler Miri Arab Medresesi'nden 12 kez mezun oldu (1951, 1958, 1959, 1961, 1966, 1968, 1971, 1973, 1975, 1978, 1980). Kaynaklara göre bu yıllardaki toplam mezun sayısı 147 kişiydi (EK 5).⁵⁶⁷

⁵⁶⁴ Z. Khalilova, *1945-1991 illarda Uzbekistonda Islom Dini Talimining Holati va Tarihşunosligi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Taşkent 2019, s. 87.

⁵⁶⁵ R. M. Yusupov, *Uzbekistonda XX asrning 40-80 iillarida Musulmon Dinii Tashkilotlari va Ulamolar Faoliati*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Andijon 2008, s. 107-108.

⁵⁶⁶ Z. Khalilova, *1945-1991 illarda Uzbekistonda Islom Dini Talimining Holati va Tarihşunosligi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Taşkent 2019, s. 80-81.

⁵⁶⁷ Z. Khalilova, B. Babadjanov, "Sovetskaya İdeologiya v Medrese: Politicheskie Konteksti i Uchebnaya Praktika", *Islamology*, Cilt 7, №2, 2017, s. 43.

Medresede giriş sınavları ve eğitim programı Sovyet eğitim sisteminin standartlarına tabi idi. Örneğin, 1980’de Mir Arab medresesinde 6’sı dinî ve 8’i dinî olmayan dersleri veren öğretmen sayısı 14’tü. Aynı 1980 yılında öğretim saatlerinin yüzde 41,3’ü dinî derslerden, yüzde 58,7’si dinî olmayan disiplinlerden ibaretti (EK 6).⁵⁶⁸

Müslüman ülkelerle olan ilişki Sovyetler Birliği’nde yüksek din okulunu açma ihtiyacını da doğurmuştur. Bu amaçla, 1969’da, Sovyetler Birliği Bakanlar Konseyi altındaki Din İşleri Konseyi tarafından Taşkent’te bir Yüksek Din Okulunun (Taşkent İslam Enstitüsü) açılmasına karar verildi. SADUM’un bulunduğu Hazratı İmâm ilçesindeki Namazgoh Cami’sinin binası bu din okuluna tahsis edilmiş ve onarım çalışmaları başlamıştır. Onarımlar tamamlandığında, 1 Kasım 1971’de Yüksek Din Okulu açılmıştır.⁵⁶⁹ Böylece Sovyet devleti tüm dünyaya, Sovyetler Birliği’nde yaşayan Müslümanların dinî “özgürlüğe” sahip olduğu bu göstermeye çalışıyordu.

Taşkent İslam Enstitüsü’nün açılması, öncelikle devletin uluslararası prestijinden, Arapçayı iyi bilen ve uluslararası ilişkiler konusunda bilgili personele duyulan ihtiyaçtan da kaynaklanmıştır. 1974 yılında İmâm Buhari’nin 1200. yıl dönümü vesilesiyle Taşkent İslam Enstitüsü, İmâm Buhari’nin adını almıştır. İslam Enstitüsü’nde eğitim süresi 4 yıldır, Yani, 8 dönem içeriyordu. Başlangıçta, Sovyetler Birliği’ndeki bu tek Yüksek İslam Okulundaki toplam öğrenci sayısı 15 idi. Sayıları yavaş yavaş artarak 1974’te 20’ye, 1980-1985’te 30-50’ye ve 1990’da 77’ye ulaşmıştır. Sovyetler Birliği’ndeki bu tek yüksek din okulundaki öğrencilerin sayısının az olması yurt dışından SSCB’ye gelen ziyaretçilerin çoğunun ilgisini de çekmiştir. 1972’de Yüksek Din Okulunun müfredatındaki temel derslerin sayısı 28 idi (EK 7). 1980-1981 eğitim öğretim yılında toplam okutulan dersler saatinin yüzde 46,2’si dinî dersler ve yüzde 53,8’i ise dinî olmayan derslerden oluşmuştur. 1980’de toplam öğretmen sayısı 21 idi ve bunlardan 8’i din dersleri, 13’ü dinî olmayan dersleri veriyordu.⁵⁷⁰

⁵⁶⁸ Z. Khalilova, *1945-1991 yıllarda Uzbekistonda İslom Dini Talimining Holati va Tarihsunosligi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Taşkent 2019, s. 92, 101.

⁵⁶⁹ H. Yuldoşhujayev, İ. Kayumova, *Uzbekiston Ulamolari*, Taşkent 2015, s. 51-52.

⁵⁷⁰ Z. Khalilova, *1945-1991 yıllarda Uzbekistonda İslom Dini Talimining Holati va Tarihsunosligi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Taşkent 2019, s. 107-113.

Öğretilen çok sayıdaki dinî olmayan derslerden anlaşılabilceğı gibi her iki dinî okulun da amacı Sovyet geleneklerinde ve ideolojisinde yetiştirilen bir Sovyet din adamını hazırlamaktı. Bu, Sovyet İslamının özelliklerinden biriydi. Ancak, kabul edilen öğrenci sayısı çok azdı ve mezunlar tüm Orta Asya ve Kazakistan'ın din adamlarına olan ihtiyaçlarını karşılayamıyordu. Mezunların da çoğı Özbek'ti, azı diğeri Orta Asya ve Kazakistan cumhuriyetlerinden geliyordu. Öğrenme süreci, öğrenciler ve öğretmenler devletin sıkı kontrolü altındaydı. Taşkent İslam Enstitüsü'nün amaçlarından biri de İslam dünyasına Sovyetler Birliği'ndeki din "özgürlüğünü" göstermekti. Başlangıçta SADUM'un açılışına Sovyetler tarafından siyasi amaçlarla izin verildiğini ve Sovyetlerin İslam dünyası ile ilişkilerindeki SADUM'un rolünü hatırlarsak her şey belli olur.

Medrese ve Enstitü mezunlarının oldukça sınırlı sayıda olmasına rağmen SADUM tüm mezunlara iş imkanı sunamıyordu. Bu durum, mezunların sadece SADUM yapısında değil, aynı zamanda hükümet organlarında çalışmak için de faydalı olabilir diye, Mir Arap medresesi müdürü (yarı zamanlı Müftü yardımcısı) İsmail Sattiev'in dinî olmayan derslerin (başta yabancı diller olmak üzere) öğretimini güçlendirmek için inisiyatif almasına neden olmuştur. Taşkent İslam Enstitüsü'nün birçok mezunu çeşitli alanlarda çalıştı. Sovyet Müslümanları Sovyet toplumuna adapte olmaya çalıştılar ve adapte de oldular. Perestroyka döneminde Mir Arab Medresesi ve Yüksek İslam Enstitüsü'nde dinî derslerin saatlerinde hafif bir artış olmuştur. Paralel olarak 1980'lerin sonunda Orta Asya ve Kazakistan'ın birçok şehrinde bir dizi medrese açılmaya da başladı.⁵⁷¹

Taşkent İslam Enstitüsü'nde okumak için birçok yabancı da başvurmuştur. Her ne kadar uluslararası öğrencilerin okuması nizamda belirtilmemiş olsa ve eğitim dili Özbekçe olsa da, Sovyetler Birliği'nin Afganistan, Vietnam, Yemen ve Bulgaristan gibi ülkelerle ilişkileri iyi olduğundan dolayı bu ülkelerin gençlerine Taşkent İslam Enstitü'sünde eğitim görme fırsatı verilmiştir. Örneğin SADUM'un 18 Aralık 1984 tarihli toplantısında, Afganistan'dan 6 ve Bulgaristan'dan 2 öğrencinin

⁵⁷¹ Z. Khalilova, B. Babadjanov, "Sovetskaya İdeologiya v Medrese: Politiceskie Konteksti i Uçebnaya Praktika", *Islamology*, Cilt 7, №2, 2017, s. 47-49.

Taşkent İslam Enstitüsü'nde eğitim gördüğü açıklanmıştır. Ayrıca 28 Kasım 1986'da 2 tane Vietnamlı öğrenci Taşkent İslam Enstitüsü'nde eğitim almaya gelmiştir.⁵⁷²

SADUM'un 1950'lerden itibaren yerel tasavvuf geleneklere ve Tasavvuf'a karşı mücadele ettiğini zaten söylemiştik. SADUM medresesi öğrencileri de aynı bilinçte yetiştirildi. Ağustos 1975'te Mir Arab Medresesi'ne kabul edilen ve hastalığından dolayı sadece üç ay okuduktan sonra okulu bırakmak zorunda kalan Türkistan'lı Zikiriya Jandarbek hoca ile yapılan sohbette, Zikiriya hoca o zaman Mir Arab medresesinin Alpamıs isimli müdürünün "Kazakların evliyalı varmış, Yesevi'yi varmış" diye alaycı bir şekilde konuştuğunu söylemişti. Zikiriya Jandarbek hocanın kendisi de, Ahmed Yesevi Üniversitesi'nde çalışan bir tarihçidir. Zikiriya hoca, medrese müdürünün bilgi ve anlayışının selefilik olduğunu ve medresedeki Yesevi'ye karşı olumsuz tutumdan olumsuz etkilendiğini de ifade etmişti. Ayrıca Zikiriya Hoca Mir-Arab medresesine girmek için, adını aday gösteren kişinin etkili olması lazım olduğunu, bu sebeple o zaman Arap alfabesini iyi bilmeseydi de, yine de medreseye girebildiğini bildirmişti. Medrese yönteminin tamamen ortaçağcı olduğunu, düşünmenin imkansız olduğunu, sadece ezber ve ezber ve dinî olmayan derslerin de olduğunu da ifade etmişti.⁵⁷³

Kutsal yerlere karşı savaş gibi Sufizme ve tarihteki Sufi şeyhlerinin otoritesine karşı mücadele Sovyet İslamının bir özelliğiydi. Medrese öğrencileri bu ruhla yetiştirildi. Ancak bu tüm öğrenciler tarafından kabul edilmedi. Öğrenciler din ve ibadetleri öğrenmenin yanı sıra, görgü kurallarına uyması, vatansever olması, "tasavvufa bağlılıktan kaçınması" ve "Sovyet vatandaşının niteliklerine" sahip olması gerekliydi.⁵⁷⁴

4.2.2. Kazakistan Kadılığı'nın SADUM'dan Ayrılması

Mir Arab Medresesi'ne öğrencilerin kabul edilmesinde adaletsizlikler de oluyordu. Kazakistan Kadılığı'ndan R. Nisanbaev, Ağustos 1978'de üç Kazak çocuğunu Mir Arab Medresesi'nin giriş sınavına götürdüğünü, fakat medrese

⁵⁷² Z. Khalilova, 1945-1991 yıllarda Uzbekistonda İslom Dini Talimining Holati va Tarihşunosligi, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Taşkent 2019, s. 116-117.

⁵⁷³ Mir Arab Medresesinin eski öğrencisi Türkistan'lı Zikiriya Jandarbek ile yapılan röportajın sesli kaydı, 27.07.2019.

⁵⁷⁴ Z. Khalilova, 1945-1991 yıllarda Uzbekistonda İslom Dini Talimining Holati va Tarihşunosligi, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Taşkent 2019, s. 133.

yönetimin tarafından Kazakistan'a sadece iki kontenjan verildiği için bunlardan sadece iki tanesinin kabul edildiğini, ancak o yıl Şımkentli Mansur İsmailov isimli Tacik bir öğrencinin tanıdık yoluyla Kazakistan'dan üçüncü bir öğrenci olarak kabul edildiğini öğrendiğini bildirmiştir.⁵⁷⁵ Görüldüğü gibi medreseye girmek için öğrenciyi aday gösteren kişinin etkili olması lazımdı. Ayrıca Nisanbaev medreseye Kazakistan'dan etnik Kazakların az kabul edildiğinden de şikâyetçi idi.

1982'de Kazakistan Kadısı Nisanbaev'in, DİK'in Kazakistan'daki temsilcisi Totanov'a yazdığı mektupta, Kazakistan'ın büyük bir cumhuriyet olmasına rağmen personel eğitimi konusunda geride kaldığını ve Kazakistan'daki imamların yüzde 90'ının 70 ila 90 yaş arasındaki yaşlılar olduğunu bildirmiştir. Nisanbaev, Kazakistan'daki DİK temsilcisine ve Moskova'ya mektup yazarak 1981'de Kazakistan'dan Mir Arap medresesine zorla üç çocuğu kabul ettirdiğini hatırlatmıştır. Medresede Kazakistan adına okuyan Kazakistan'lı diğer Müslüman milletlerden (Özbek, Tacik, Dungan, Balkar, Kürt vs.) çok sayıda öğrenciler olsa da, onların içinde Kazak öğrencilerin hep az olduğunu ifade etmiştir. Ancak Kazakistan adına okuyan Kazakistanlı diğer Müslüman ulusların çocuklarının Kazakça bilmedikleri için, Kazakistan'da imam olamadan bazılarının gözden kaybolduklarını ve başka alanlara gittiğini söylemiştir. Nisanbaev, bu nedenle personel bulmakta zorlandığını bildirmiştir. Nisanbaev, Totanov'dan bu sorunun çözülmesine yardımcı olmasını istemiştir.⁵⁷⁶

Nisanbaev bu meseleyi 1986 yılında tekrar gündeme getirdi. O zamanki DİK'in Kazakistan'daki temsilcisi T. E. Sauranbekov'a, Kazakistan'ın çeşitli bölgelerinden Mir Arab medresesinde okuyan öğrencilerin listesini göstererek büyük çoğunluğunun Kazak olmadığını ve bu nedenle onların Kazakça konuşmadığını bildirmiştir. Medrese Kazakistan'lı mezunlar arasında ilk başta medresede okumak istemeyenlerin de olduğunu, bazılarının ise mezun olmadan önce imam olduklarını ve bilgilerinin zayıf olduğunu ifade etmiştir. Nisanbaev, zamanında bu meseleyi Kulumbetov ile Beisenbaev'e anlattığını ve onların kendisini dinlemediklerini de söylemiştir.⁵⁷⁷

⁵⁷⁵ KCMDA, 2079-fon, 1-liste, 164a-d., s. 37-37. sayfa arkası.

⁵⁷⁶ KCMDA, 2079-fon, 1-liste, 239-d., s. 14-17.

⁵⁷⁷ KCMDA, 2079-fon, 1-liste, 286-d., s. 10-15.

Görüldüğü gibi Kazakistan'lıların Mir Arap medresesine girmesi kolay değildi ve Kazakistan adına okuyan birçok Kazak olmayan öğrenci de vardı. Fakat onların çoğu Kazakça konuşamadıkları için Kazakistan camilerinde imam olamamışlar. Böylece Kazakistan'da imam sıkıntısı yaşanmıştır. Yani, Kazakistan Kadılığı'nda Kazak imamlarına ihtiyaç vardı. Nısanbaev ise bu meseleyi sürekli gündeme getirmiştir.

10-14 Ağustos 1982'de Almatı'da Kazakistan camileri imamları ve din adamlarının ilk semineri düzenlenmiştir. Seminere yaklaşık 100 kişi katılmıştır. Seminerde bir dizi konu tartışılmıştır. Seminerde, halk arasında cenaze törenlerinde, ölüm gününden defnedilene kadar hayvan kesme, israf yapma, para dağıtma, cesetlere gümüş paralar serpmeye gibi vs. alışkanlıkların dizginsiz olduğu söylenmiştir. Kayıtsız mollalara karşı da açıklamalar yapılmıştır. Ayrıca bu seminerde Buhara'dan bağımsız Kazakistan'da 10-15 kişilik küçük bir medrese açma konusu, personel sıkıntısı meselesi ve Kazakistan için fetvaların Kazakistan Kadılığı tarafından verilmesi sorunu gündeme getirilmiştir.⁵⁷⁸ Yani, bu toplantıda Kazakistan'da imam yetiştirilmesi sorunu ve personel sıkıntısı konusu tartışılmıştır.

1985'te SSCB Din İşleri Konseyi, Kazakistan'daki kendi temsilcisi Totanov'a, Kazakistan camilerinin SADUM'u mali olarak zayıf bir şekilde desteklenmekte olduğunu ve belirlenen para miktarını üç ayda bir SADUM hesabına aktarmadıklarını bildirmiştir. Totanov bu konuda Moskova tarafından her yıl uyarılmıştır. Bu mesele ile ilgili Totanov, Kazakistan'ın bölge temsilcilerine mektup göndermiştir. Totanov'un mektubunda, 1985 yılında Kazakistan camilerinden SADUM hesabına aktarılabilecek olan para miktarı gösterilmiştir.⁵⁷⁹ Buradan Kazakistan Kadılığı'nın SADUM hesabına para aktarmak istemediği ve ikisi arasındaki ilişkinin de iyi olmadığı görülebilir.

1989'da bağımsız Kazakistan Müftülüğü'nün kurulmak üzere olduğunu söylemiştik. Bağımsız Kazakistan Müftülüğü'nün hâlâ kurulmamış olmasına rağmen 1989'da Nısanbaev kendisini Kazakistan Müftüsü olarak adlandırmıştır.⁵⁸⁰ Kazakistan Kadılığı 21 Şubat 1989'dan itibaren Kazak SSC Müslümanları

⁵⁷⁸ KCMDA, 2079-fon, 1-liste, 239-d., s. 25-30.

⁵⁷⁹ KCMDA, 2079-fon, 1-liste, 269-d., s. 110-112.

⁵⁸⁰ KCMDA, 2079-fon, 1-liste, 304-d., s. 9.

Cumhuriyet Kadılığı olarak adlandırılmıştır. Kazak SSC Müslümanları Cumhuriyet Kadılığı, ondan sonra SADUM'a, Barış Fonuna, Tarihi Anıtlarının Korunması Fonuna, yetimhanelere ve Kültür Derneği'ne vs. para aktarmayacaklarını bildirdi.⁵⁸¹

SADUM kurumu neredeyse sadece Özbek din adamlarıyla donatılmış ve tüm yazışmalar Özbek dilinde yapılmıştı. Kadılık gözle görülür bir etkiye sahip değildi. Din eğitimi ve yayıncılık konuları sadece Taşkent'in elindeydi. Kadılığın kendi banka hesabı yoktu ve her yıl SADUM'un genel hazinesine para aktarmak zorunda kalıyordu. SADUM'un Kazakistan'daki Müslüman yapıların gelişimine de karşılıklı katkısı yetersizdi. SADUM'un İslami yapılara maddî yardım eksikliği, Kazakların dinî eğitim kurumlarının öğrencileri arasında yetersizliği ve yazışmanın Özbek dilinde yapılması, Kazakistan Kadılığının SADUM'a başlıca şikâyetleriydi. 1989'un başlarında Nisanbaev, Kazakistan Kadılığının SADUM'dan bölünmesi konusunu gündeme getirdi. Özbek yanlısı olan SADUM'dan ayrılma fikri, Kazak yetkilileri tarafından da onaylandı, ancak çoğu Kazak olmayan etnik grupların (Özbekler, Çeçenler) temsilcileri olan cumhuriyetin birçok İslami lideri arasında destek bulamadı. SADUM nizamına göre yeniden yapılanma konusuna Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları kongresi tarafından karar verilecekti, fakat orada Kazakistan Kadılığının ayrılması önerisi çoğunluk desteğini alamayacağı da belliydi.⁵⁸²

11 Mayıs 1989'da Kazakistan Kadılığı, Kazak SSC Bakanlar Konseyi Başkanı N. A. Nazarbaev'e Kazakistan Müslümanları adına bağımsız bir Kazakistan Müftülüğünün kurulması için başvuruda bulundu. Bu dilekçede, gelenekleri ve dilleri farklı olduğu için SADUM'dan bir yarar olmadığı, Taşkent'ten gelen fetva, takvim, dergileri vb. anlamadıkları için onları hep Kazakçaya çevirmek zorunda kaldıkları, onlara yıllardır yardım ettikleri ama onların Kazakistan Kadılığı'na yardım etmedikleri bildirilmiştir. Mir Arab Medresesinin Kazakistan'dan 4 yıldır öğrenci kabul etmediği ve 3 yıldır Kazakistanlıların Mekke'ye hacca gitmesine izin verilmediği yazılmıştır. Bütün bunları dikkate alarak Nazarbaev'den bağımsız

⁵⁸¹ KCMDA, 2079-fon, 1-liste, 304-d., s. 19.

⁵⁸² *İslam Na Territorii Byvşei Rossiyskoy İmperii, Ansiklopedik Sözlük, Cilt I*, düzenleyen: S.M. Prozorov, Moskova 2006, s. 171.

Kazakistan Müslümanlarının Dinî İdaresi'nin kurulması için izin verilmesine yardım etmesi istenmiştir.⁵⁸³

31 Ekim 1989'da Kazakistan Müslümanları Cumhuriyet Kadılığı'nın semineri düzenlenmiş ve ona Kazakistan'ın her yerinden kayıtlı din adamları katılmıştır. Seminerde, yarım asır SADUM'un altında olmanın bir faydası olmadığı ve o güne kadar Kazak dilindeki gazete, dergi, takvim ve dinî kitaplara sahip olamadıkları söylenmiştir. Gelenek, görenek ve dil konusunda da çok farklılık olduğu için, bölünmenin çok yararlı olacağı dile getirilmiştir. Bağımsız bir medrese açma ve Kuran'ı Kazakçaya çevirme konusu da tartışılmıştır. Seminere katılan tüm imamlar, Kazakistan Müslümanları Dinî İdaresi'nin kurulmasını desteklemişlerdir.⁵⁸⁴

12 Ocak 1990'da SADUM'dan bağımsız Kazakistan Müslümanları Dinî İdaresi resmen kurulmuştur. Ratbek Nisanbaev ile yapılan görüşmede, bağımsız Kazakistan Müslümanları Dinî İdaresi'ni kurduğu için ona SADUM tarafından suikast düzenlenerek kolunun kırıldığını ve bu suikast için 10 kişinin cezalandırıldığını söylemişti. Ayrıca Nisanbaev, zamanında SADUM müftüsü Şamsuddin Babahanov ile de ilişkisinin iyi olmadığını, gelenek ve dillerin farklı olduğundan dolayı Özbekistan fetvalarının Kazakistan için geçerli olmadığını, SADUM fetvalarının sadece Özbek halkına yönelik olduğunu da ifade etmişti.⁵⁸⁵

Kazakistan Müslümanları Dinî İdaresi'nin yaratılması Moskova'nın buna ilişkin olumlu kararı ile gerçekleşmişti. Daha sonra Kazakistan Müslümanlarının ilk kurultayı (kongresi) toplandı. Kongre katılımcıları (250 delege) tarafından bağımsız Kazakistan Müslümanlarının Dinî İdaresi'nin (KMDİ) nizamı kabul edildi ve Müftü (R. Nisanbaev), Kazakistan'ın ayrı ayrı bölgelerinden beş Kadı ve dokuz Yönetim üyeleri seçildi. SADUM ise bu kongre sonuçlarını kabul etmedi. Taşkent'teki müftü, birkaç yıl boyunca kendini Orta Asya ve Kazakistan'daki tüm Müslümanların başı olarak görmeye devam etti ve kadılık kelimesi SADUM mühürlerinde ve belgelerinde yer aldı. Aynı zamanda, SADUM'un kararı ile 1990'dan itibaren

⁵⁸³ KCMDA, 2079-fon, 1-liste, 304-d., s. 20.

⁵⁸⁴ KCMDA, 2079-fon, 1-liste, 304-d., s. 43-50.

⁵⁸⁵ Kazak SSC Kadılığı'nın eski Kadısı ve Kazakistan Müslümanları Dinî İdaresi'nin ilk Müftüsü Ratbek Nisanbaev ile yapılan mülakatın sesli kaydı, 29.07.2018.

Kazakistanlıların Özbek medreselerine kabulü de durduruldu.⁵⁸⁶ Hatta Kazakların bu tavrı SADUM yetkilileri tarafından “İslam birliğinin parçalanması” olarak değerlendirilmiştir.⁵⁸⁷ Böylece Türkistan coğrafyasındaki 5 cumhuriyetin içinde SADUM’dan ilk önce Kazakistan Müslümanları Dinî İdaresi bölünmüştür.

Nisan 1990’da kendi din adamlarını hazırlamak için Kazakistan Müslümanları Dinî İdaresi altında açılacak olan medresenin çalışma planı ve kabul koşulları geliştirilmiştir.⁵⁸⁸ 28 Haziran 1990’daki DİK’in izniyle, din adamlarını yetiştirmek için Kazakistan Müslümanları Dinî İdaresi tarafından 1 Eylül’den itibaren Almatı’da Yüksek İslam Enstitüsü’nün açılmasına karar verilmiştir.⁵⁸⁹ 23 Şubat 1990’da ise Kazakistan’daki DİK temsilcisi, "Znanie" Topluluğunun Almatı’daki Bilimsel Ateizm Evi’nin emriyle hazırlanmış olan Kazak dilindeki Kuran’ın sözlük ve yorumlarıyla çevirisini yayınlamaya itiraz etmeyeceğini bildirmiştir. Kazakça Kuran’ın çevirmenleri ise N. Userov ile D. M. İstaev’di. Kazakistan Müslümanları, Kazakistan Müslümanlarının Dinî İdaresi’ne başvuruda bulunarak Mekke’ye hac yapma fırsatını da buldular. 1989 yılının ortasından 1990 yılının ortasına kadar Kazakistan’da onlarca cami daha tescil edilmiştir. Komünist Parti ise İslam’ın etkisine karşı savaşmaya devam etti.⁵⁹⁰

14-15 Mart 1989’da Taşkent’teki SADUM’un 4. Kongresi’nde Muhammed Sadık Muhammed Yusuf oybirliğiyle Şamsuddin Babahanov’un yerine SADUM Muftüsü olarak seçilmişti.⁵⁹¹ Şamsuddin Babahanov, Şubat 1989’daki Orta Asya ve Kazakistan’ın din adamları ve inananlarının protestoları sonucunda devrilmişti. Bu protestolar zamanından beri Muhammed Sadık Muhammed Yusuf’un SADUM müftüsü olacağı biliniyordu. Perestroyka sırasındaki dinî özgürlüğün bir sonucu olarak din adamları Yüksek Konsey’e seçilebilecek olmuştu. Böylece müftü olduktan sonra Muhammed Yusuf, Sovyetler Birliği Yüksek Konseyi’ne milletvekili olarak da seçilmiştir. Sovyet heyetinin bir parçası olarak Muhammed Yusuf, Sovyet savaş

⁵⁸⁶ *İslam Na Territorii Byvşei Rossiyskoy Imperii, Ansiklopedik Sözlük, Cilt I*, düzenleyen: S.M. Prozorov, Moskova 2006, s. 171-172.

⁵⁸⁷ S. Erşahin, “Bağımsızlık Sonrasında Türkistan Cumhuriyetlerinde Dinî Yapılanma”, *Türk Dünyasının Dinî Meseleleri*, yayına hazırlayan: Ömer Turan, Ankara 1998, s. 41.

⁵⁸⁸ KCMĐA, 2079-fon, 1-liste, 304-d., s. 12-14.

⁵⁸⁹ KCMĐA, 2079-fon, 1-liste, 304-d., s. 26.

⁵⁹⁰ KCMĐA, 2079-fon, 1-liste, 309-d., s. 80, 82, 192.

⁵⁹¹ “IV Kurultai (Congress) of the Muslims of Central Asia and Kazakhstan”, *Muslims of the Soviet East*, 1989, №2-3, s. 2.

esirleri konusunda Afgan mücahidlerinin liderleriyle olan görüşmelere de katıldı. Yani, Kazakistan Kadılığı'nın SADUM'dan ayrılması Muhammed Yusuf döneminde gerçekleşti.⁵⁹²

Din adamları ve inananlar üzerinde ne kadar baskı olsa da, Kruşçev'in döneminden sonra dinî yaşam yavaşça iyileşmeye başladı. Kayıtlı camilerin ve camiye giden inananların sayısı artmıştır. Kayıtlı mollalar kayıtsız mollalarla temas halinde olmaya da devam etti, hatta Kazakistan Kadıları bile. Kayıtlı camilerin geliri de arttı ve dinî yaşam Kruşçev dönemine nispeten serbest hale geldi. Hükümet kayıtlı camilerin gelirlerini azaltmaya çalıştı. Böylece DİK, kayıtlı Müslüman dinî örgütlere Barış Fonu'na ve Tarihi Anıtların Korunması Fonu'na vs. büyük miktarda para aktartarak kendilerinde çok az para kalmasını sağlamaya çalıştı. DİK, inananların sayısını camiye gelen ziyaretçilerin sayısına göre hesapladı. DİK, camiye gelen ziyaretçilerin sayısını azaltıp göstermeye çalışsa da, cami gelirleri artmaya devam etti. Camilerin geliri ise inananların bağışları nedeniyle arttı. Aynı zamanda, devlet partisinin din karşıtı propagandası da durmadan devam etti. Perestroyka sırasındaki demokratik reformların bir sonucu olarak dinî yaşam daha da canlandı. Kayıtlı din adamları ve cami sayısı keskin bir şekilde arttı.

Kruşçev döneminden sonra Mir Arap Medresesi'nin de çalışmaları canlanmaya başladı. Medrese öğrencilerinin sayısı arttı. Medresedeki öğrenci sayısı nispeten ne kadar artarsa artsın, Türkistan coğrafyası için bir medrese yeterli değildi ve mezun olan imam sayısı da bölge için yetersizdi. Medresede öğretilen derslerin yüzde 50'den fazlası laik derslerdi. Amaç, Sovyet ideolojisinde yetiştirilen bir Sovyet imamını hazırlamaktı. Mir Arab Medresesi gibi Taşkent İslam Enstitüsü'nün açılışının temel amaçlarından biri de İslam dünyasına Sovyetler Birliği'ndeki din "özgürlüğünü" göstermekti. Taşkent İslam Enstitüsü'nde de uzmanlar Sovyet ideolojisinde yetiştirildi. Kazakistan Kadılığı'nın ise medresenin öğrenci kabul sistemi ile ilgili şikâyetleri vardı. Medresede Kazakistan'dan az sayıda öğrencisi okudu ve o okuyan öğrencilerin çoğu Kazak değildi. Bu Kazakistanlı mezunların birçoğu Kazakça bilmedikleri için, Kazakistan'da imam olamadılar. Yani, 1980'li

⁵⁹² A. Mursaliyev, "Duhovnyy Perevorot v Taşkente", *Komsomolskaya Pravda*, 9 Temmuz 1991, №154, s. 1.

yıllarda Kazakistan’da medrese bitiren imam yetmiyordu. Mevcut kayıtlı imamların çoğu yaşlıydı.

Kazakistan Kadılığı liderliği ile SADUM arasındaki ilişki de iyi değildi. Perestroyka döneminde Kazakistan Kadılığı SADUM’dan ayrılmaya çalıştı. Kadılık SADUM’a para aktarmak istemedi. SADUM fetvalarının, dergilerinin ve takvimlerinin Özbekçe olması da Kazakistan Kadılığı için bir sorundu, böylelikle, dil ve gelenekleri biraz farklı SADUM’dan ayrılmaya çalıştı. Böylece, Kazakistan Kadılığı SADUM’dan Sovyetler Birliği’nin çöküşünden önce ayrıldı ve ayrı bir müftülük yarattı. SADUM liderleri ona karşı çıktılar. SADUM’dan ilk önce Kazakistan Kadılığı ayrılrsa da SADUM resmî olarak varlığını sürdürdü. SADUM resmî olarak var olmasına rağmen daha önce olduğu gibi olmadı, Yani, Kazakistan Kadılığının ayrılmasıyla SADUM sona erdi denilebilir. Zaten Sovyetler Birliği’nin çöküşünden sonra Orta Asya devletleri bağımsız müftülüklerini kurdular.

4.3. Kayıtsız Din Adamlarına Karşı Tavır

1960-1964’deki dinî baskılarına rağmen ondan sonra Türkistan coğrafyasında kayıtsız Müslüman dinî kuruluşlar ve mollalar hep var olmuşlardır. Kayıtlı dinî kuruluş ve mollaların sayısının az olması nedeniyle nüfus kayıtsız mollalara başvurdular. Neredeyse tüm kırsal alanlarda kayıtsız mollalar vardı. Aynı zamanda kayıtsız din adamları tarafından gizli din eğitimi verilmeye devam etmiştir. Böylece Sovyetler, DİK ve SADUM’un eliyle kayıtsız mollalarla savaşmaya devam etti.

1966’da Kazakistan’da kayıtlı 25 cami varken kayıtsız 90’dan fazla Müslüman dinî topluluk faaliyet göstermiştir. Görüldüğü üzere, kayıtsız mollaların sayısı her zaman kayıtlı mollalardan daha fazlaydı. Kayıtsız Müslüman dinî kuruluşlar kayıt yaptırmak için devlete başvurular yapıyordu. Ancak bu başvurular devlet tarafından reddediliyordu veya cevapsız kalıyordu. Birçok dinî tören caminin dışında, müminlerin evinde yapılırdı ve ritüelleri yerine getirdiği için inananlar kayıtsız mollalara belli bir miktarda para verirlerdi. DİK için cami dışında yapılan törenlerin sayısını hesaba katmak ve kayıtsız mollalarının aldığı para miktarını tespit etmek imkansızdı. İnananların neredeyse tüm kayıtsız toplulukları ve grupları büyük dinî bayramlarda ibadet için toplanır ve yılda iki kez inananların dairesinde veya açık havada bayram namazını kılarlardı. Büyük dinî bayramlarda, inananların kayıtsız

toplulukları bayram namazı için izin istediğinde, yerel yetkililer bazen bir kerelik ibadet için onlara izin de veriyorlardı.⁵⁹³

1966'da Kızılorda bölgesinde, inananlar arasında her türlü dinî ayin için her yıl büyük gelir elde eden ve bunun için vergilendirilmeyen 70'ten fazla kayıtsız molla bulunmuştur. Devlet ise kayıtsız din adamlarını kontrol etmeye ve onları vergilendirmeye çalıştı.⁵⁹⁴

Kazakistan'daki en yaygın dinî ayinler, ölümlerin cenaze töreni ve sünnet ayini idi. Cenaze töreni esas olarak kayıtlı camilerin imamı tarafından değil, kayıtsız mollalar ve inananlar tarafından gerçekleştirilirdi. Dinî ayinleri yürüten kayıtsız mollaların para, hayvan ve benzeri şeyler bakımından büyük gelirleri vardı. Maliye çalışanları, kayıtsız mollaların gelirlerini doğru bir şekilde tespit edemedikleri için yeterince vergi gelirini de elde edemiyorlardı. Bazı kayıtsız mollalar ise, faaliyetlerine devam edebilmek için maliye makamlarının verdiği gelir vergisi makbuzlarını kullanırlardı. Böylece, vergi ödeyen bazı kayıtsız mollalar kendi faaliyetlerini yasal hissediyorlardı. Sünnet ayini de kayıtsız mollalar tarafından yürütülürdü, bu nedenle devlet onu kontrol edemedi, Yani, muhasebesi yoktu. Bazı şehir ve ilçelerin İşçi Temsilcilerinin Konseyleri kayıtsız dinî toplulukları geçici olarak kaydediyorlardı ve ibadet için toplanmalarına ve büyük dinî bayramları kutlamalarına izin veriyorlardı. Bu kayıtsız toplulukların inananları özgürce namaz kılıyor ve cenaze törenlerini yapıyorlardı.⁵⁹⁵ DİK ayrıca kayıtsız dinî organizasyonların sayısını da azaltıp göstermeye çalışmıştır.

DİK, kayıtsız mollaların ve toplulukların yasa dışı eylemleriyle mücadele etmeye devam etti. Maliye makamları tarafından gelir vergisine tabi olan bazı kayıtsız mollalar da faaliyetlerini durduruyorlardı.⁵⁹⁶ Kayıtsız mollalar arasında sadaka paylaşırken skandallar da sıklıkla görülürdü. Örneğin, 1969'da Zaysan kentinden Çakantayev ve Sergibaev isimli mollalar, sadaka paylaşımı nedeniyle, sadece skandal yapmakla kalmamış, hatta çatışmaları kavgayla sona ermiştir. Devlet için kayıtsız mollalarla savaşmanın bir yolu da onları vergilendirmektir. 1969'da Bölge Maliye Bölümü tarafından Karagandı ili, Karkaralı ilçesi, Vostok köyündeki

⁵⁹³ KCMĐA, 2079-fon, 1-liste, 2-d., s. 1, 14-15.

⁵⁹⁴ KĐDA, R-808-fon, 1-liste, 7-d., s. 33.

⁵⁹⁵ KCMĐA, 2079-fon, 1-liste, 15-d., s. 22-24.

⁵⁹⁶ KCMĐA, 2079-fon, 1-liste, 30-d., s. 19.

kaydedilmemiş mollalar Kuanışbek Toksanbaev 50 ruble, Hasen Kokıbaev 30 ruble tutarında gelir vergisine tabi tutulmuşlardır.⁵⁹⁷ Fakat vergilendirme sürecine rağmen kayıtsız mollaların faaliyetleri durmadan devam etti.

1970'te Kulumbetov, kayıtlı mollalar üzerindeki kontrol ile kayıtsız mollalara gelir vergisinin uygulanması, hem kayıtlı hem de kayıtsız mollaların yasa dışı eylemlerinin tamamen durdurulduğu anlamına gelmediğini ve kayıtlı mollaların faaliyetleri üzerinde kontrol kurmak kayıtsız mollaların faaliyetleri üzerinde kontrol kurmaktan çok daha kolay olduğunu itiraf etmiştir.⁵⁹⁸ Bu da devletin kayıtsız mollaların faaliyetlerini durdurup tam kontrol altında tutamadığını gösteriyor. Hatta kayıtsız mollalar ile kayıtlı mollalar arasındaki iletişim devam etti.

Yine de devlet kayıtsız mollalarla mücadele etmeye devam ediyordu. 1970'te Semey bölgesindeki Uahap şagiev isimli bir kayıtsız imam 400 ruble ve 1971'de 100 ruble ile vergilendirilmiştir. şagiev, Kazakistan Kadısı Gılmani ile de temas halindeydi. Üstelik Gılmani tarafından şagiev'e okuma yazma derecesini belgeleyen sertifika verilmiştir. Kayıtsız mollalar nüfustan toplanan büyük fonları harcayarak mezar alanlarında eski dinî otoriteler için mezar ve mezar taşları inşa etmişlerdir. 1971'de DİK'in Kazakistan'daki temsilcisi, kayıtsız mollaların bu tür faaliyetlerinin şüphesiz sıradan inananların gözünde onların prestijlerini arttıracığını ve nüfusun dindarlığının artmasına neden olacağını bildirmiştir. 1970'te bu tür gerçekleri ortadan kaldırmak için Kazak SSC Bakanlar Konseyi, "Kazak SSC'nin Şehir ve Kasabalarındaki Cenaze Hizmetlerinin İyileştirilmesi Hakkında" adlı kararını kabul etmiştir. Karar, Kazakistan'daki cenaze hizmetleri organizasyonu durumunun tatmin edici olmadığını, cenaze ritüeli seviyesinin çok düşük olduğunu ve yüksek bir ücret karşılığında cenaze hizmetlerinin özel uygulamasının yaygın olduğunu kaydetmiştir.⁵⁹⁹

1972'de DİK'in Kazakistan'daki temsilcisi tarafından, Kazak SSC Bakanlar Konseyi'nin 23 Haziran 1969 tarihli "Dinî Kültlere İlişkin Mevzuatın Uygulanması Üzerindeki Yetersiz Kontrolün Durumu Hakkında" adlı kararnamenin uygulanmasına ilişkin yerel yetkililer tarafından bazı çalışmalar yapıldığı

⁵⁹⁷ KCMĐA, 2079-fon, 1-liste, 44-d., s. 24-26.

⁵⁹⁸ KCMĐA, 2079-fon, 1-liste, 58-d., s. 34.

⁵⁹⁹ KCMĐA, 2079-fon, 1-liste, 79-d., s. 47-48.

bildirilmiştir. Yani, Kazakistan temsilcisi, yeni camilerin izinsiz inşa edilmelerinin zamanında tespit edilerek durdurulduğunu, Savcılık yetkililerinin dinî dernekler ve din adamları tarafından Sovyet hukukunun ihlal edilmesine karşı mücadeleyi güçlendirmek için gerekli önlemler aldığını, İçişleri bölümlerinin ise dinî alanda ortaya çıkan suçları tespit etmek ve önlemek için çalıştıklarını ve Maliye yetkililerinin de kayıtsız mollaları gelir vergisiyle vergilendirmede daha iyi hale geldiğini anlatmıştır. Ayrıca bu önlemlerin bir sonucu olarak kayıtsız Müslüman topluluklarının sayısı önemli ölçüde azaltılarak 1969'da onların sayısının 51 tane, 1970'de 49, 1971'de 39 ve 1972'de ise 27 tane olduğunu beyan etmiştir.⁶⁰⁰ Bu veriden 1969-1972 yıllarında kayıtsız Müslüman toplulukların sayısının önemli ölçüde azaldığı görülmektedir.

1970'te Kızılorda ilinde 100'den fazla kayıtsız molla bulunuyordu. Bu bölgede kayıtsız mollalar kayıtlı mollalarla yakın temas halindeydi. Örneğin, 1970'te Ramazan'ın ilk günlerinde, Kızılorda ili, Jalagaş, Terenözek ve Sırdarya ilçelerindeki bazı kayıtsız mollalar nüfustan 350 ruble miktarında fıtır sadakasını toplayarak onları Kızılorda'daki kayıtlı caminin kasasına teslim etmişlerdir.⁶⁰¹ Bu bölgede de eğer 1971'in başlarında Kızılorda bölgesinde 102 kayıtsız molla bulunuyorsa aynı yılın sonunda onların sayısı 72'ye azalmıştır.⁶⁰²

Bu yıllarda Kızılorda bölgesinde kayıtsız 10 molla yüksek gelir vergisine tabi tutulmuştur. DİK'in Kızılorda bölgesindeki temsilcisi, Kızılorda ilinin Karmakşı ilçesinde, 1972'e kadar 40'tan fazla kayıtsız molla olduğunu ve bu ilçede ateist eğitim, propaganda ve dinî kültürlere ilişkin mevzuatın açıklanma çalışmalarının gerçekleştirilmesinden sonra 25'ten fazla kayıtsız molların kendi faaliyetlerini durdurduğunu anlatmıştır. Ayrıca 1972'de Kızılorda ilinin Jalagaş ilçesinde, Ramazan ayında inananlardan sadaka toplayan kayıtsız mollalara Savcılık tarafından sert uyarılar da verilmiştir.⁶⁰³ Bir başka deyişle, kayıtsız mollalarla mücadelede savcılık da yer aldı.

Gördüğümüz gibi devlet kayıtsız mollalar ve dinî örgütlerle ne kadar mücadele etse de onları yok edemedi. Bazı dönemlerde sayıları azaldı ancak yok

⁶⁰⁰ KCMDA, 2079-fon, 1-liste, 98-d., s. 42.

⁶⁰¹ KİDA, R-808-fon, 1-liste, 13-d., s. 78, 126.

⁶⁰² KCCA, 708-fon, 56-liste, 244-d., s. 62.

⁶⁰³ KİDA, R-808-fon, 1-liste, 8-d., s. 51-53.

edilemedi. Kayıtsız dinî örgütler yasa dışı olsa da yeni camiler inşa etmeye çalıştılar. DİK'e göre 1972'de Kazakistan'daki kayıtsız molla sayısı 482'di. Kayıtsız mollaların kayıtlı mollalar ile de ilişkili olduğunu belirtmiştik. Mesela, 1972'de, Kızılorda'da, kayıtsız mollaların Ramazan ayında inananlardan topladığı sadakayı kayıtlı camiye getirdiği tespit edilmiştir. Hatta kayıtsız mollalar arasında eski komünistler de vardı. Ayrıca Kazakistan'ın güneyinde bazı komünistlerin emekli olduktan sonra kayıtsız bir dinî örgüt adına kayıt yaptırmak için devlete başvurdukları durumlar da olmuştur.⁶⁰⁴ DİK'e göre 1973'te Kazakistan'da kayıtlı caminin bulunmadığı yerlerde toplam 28 kayıtsız Müslüman dinî örgüt ve 533 kayıtsız molla bulunmuştur. Bunların içinde 63 kayıtsız molla 17.881 ruble tutarında gelir vergisine tabi tutulmuştur.⁶⁰⁵

1973'te Orta Asya ve Kazakistan'da toplam 1582 kayıtsız molla bulunmuştur (EK 8). Sovyetler Birliği genelinde ise dinî ayinler yapan toplam kayıtsız molla ve kişilerin sayısı ise 1973'te 2816 olarak kaydedilmiştir. 1972'de onların sayısı 2899'du, Yani, biraz azalma olmuştur. Hükümet, DİK'in Orta Asya ve Kazakistan'daki bazı temsilcilerinin kayıtsız din adamlarının sayısı hakkında verileri azaltarak verdiğini biliyorlardı. Aslında, kayıtsız mollaların sayısı resmî verilerden çok daha fazlaydı. Örneğin, 1973 yılında Tacikistan'a kayıtsız molla sayısının sadece 5 tane olduğu inanılmaz bir şeydir. SADUM gelirinin ana kaynağı Müslüman dinî organizasyonlar tarafından aktarılan gönüllü fon idi. SADUM'a sadece kayıtlı değil aynı zamanda kayıtsız Müslüman dinî organizasyonlar da para aktarıyordu. Örneğin, SADUM'a 1971'de kayıtlı dinî kuruluşlardan 441.200 ruble, 1972'de 486.930 ruble ve 1973'te 466.450 ruble aktarılırken, kayıtsız dinî kuruluşlardan ise 1971'de 1.200 ruble, 1972'te 2.150 ruble ve 1973'te 450 ruble aktarılmıştır. Hatta Kırgızistan'da bazı kayıtsız mollalar fitır sadakasını kayıtlı caminin temsilcisi gibi davranarak toplamaya çalışmışlar ve toplanan paranın bir kısmını kayıtlı camilere vermişlerdir. Mesela, sadece Oş ilinin üç ilçesindeki 20 kayıtsız molla camiye 4000'den fazla ruble vermişlerdir. Bu tür eylemlerde görülen kayıtsız mollalar idare hukukuyla

⁶⁰⁴ KCMDA, 2079-fon, 1-liste, 98-d., s. 50, 54.

⁶⁰⁵ KCMDA, 2079-fon, 1-liste, 116-d., s. 43-44.

kovuşturulmuştur.⁶⁰⁶ SADUM, gıyaben kayıtsız mollarla mücadele ediyor gibi görünse de, aslında onlarla yakın temas halindeydi ve kayıtsız mollalar onlara para aktarıyordu. Devlet de bunun farkındaydı.

Dinî kültlerle ilgili Sovyet hukuku disiplin, idari ve ceza olarak üç tipe ayrılıyordu. Ocak 1961’de SSCB Yüksek Konseyi tarafından yeni ceza kanunları getirilmişti. Orada "Vatandaşların Siyasi ve Çalışma Haklarına Karşı İşlenen Suçlar Hakkında" bölümünde, "Kilisenin Devletten ve Okulun Kiliseden Ayrılmasına İlişkin Yasaların İhlali" konusunda sorumluluk verilmiştir. Mesela, yargılanacak suçlar arasında dinî kültlere ilişkin mevzuatın uygulanmamasını isteyen çağrı, mektup, broşür gibi evrakların toplu dağıtımı veya toplu dağıtım amacıyla üretilmesi, yasaların belirlediği kurallara aykırı olarak çocuklara din öğretmek için sınıfların düzenlenmesi ve sistematik yürütülmesi ve halk arasında dinî batıl inançları uyandırmak için sahte eylemlerde bulunmak vardı.⁶⁰⁷ Dinî kültlerle ilgili yasaları ihlal edenler arasında yargılananlar da çoktu.

Sovyet döneminde komünistler için de cenaze törenleri düzenlenirdi. Üst düzey yetkililer bundan hoşlanmasa da bunu durduramadılar. Bazen ölen komünistlerin cenazesi parti başkanı ve Sovyet organlarına açıklanmaması için daha gizli bir biçimde gerçekleşmiştir. Cenaze törenleri de genellikle kayıtsız mollalar tarafından yapılırdı. DİK’e göre 1978’de ise Kazakistan’da 700’den fazla kayıtsız molla bulunmuştur.⁶⁰⁸

Tabii ki SADUM liderleri de kayıtsız mollaların eylemlerine karşıydılar. Kayıtsız mollaların meselesi SADUM toplantılarında tartışılırdı. Bu konu SADUM liderlerinin 1977’de yaptığı toplantıda da tartışılmıştır. Örneğin, J. Beisenbaev’in bu toplantıya ilişkin raporunda, kayıtsız mollalara yönelik “kendilerini molla ilan eden ve insanları aldatan”, “dinlerini paraya satan”, “vicdansız”, “zındık gibi” sözler kullanılmıştır.⁶⁰⁹ Yukarıda belirtildiği gibi SADUM yetkilileri resmî açıklamalarında böyle belirtmiş olsa da, aslında kayıtsız mollalarla temas halindeydi. Ayrıca

⁶⁰⁶ D. Yu. Arapov, *İslam i Sovetskoe Gosudarstvo (1943-1990) Sbornik Dokumentov*, (Yayınlanmış Arşiv Belgeleri), Vipusk 3, Moskova 2011, s. 273-274, 281, 294.

⁶⁰⁷ V.A. Kuroedov, *Religia i Zakon*, Moskova 1970, s. 40-50.

⁶⁰⁸ KCMMDA, 2079-fon, 1-liste, 189-d., s. 2-3.

⁶⁰⁹ KCMMDA, 2079-fon, 1-liste, 164a-d., s. 20-25.

1980'lerde, kayıtsız din adamlarını azaltmak için onları kaydetme girişimlerinin olduğunu bildirmiştik.

1983'te Kazakistan'ın Öskemen bölgesindeki farklı Müslüman ulusların kayıtsız Müslüman örgütleri bayram namazını ayrı ayrı kılmışlardır. Genel olarak Öskemen şehrindeki Müslümanlar her biri ayrı bir topluluğa sahip olan Kazaklar, Tatarlar, Çeçenler olmak üzere üç gruba ayrılmışlardır. Bu dinî cemaatler cami açmak için devlete defalarca başvuru yapmışlardır.⁶¹⁰ Bu da bu bölgedeki Müslüman uluslar arasında dinî açıdan birliğin olmadığını göstermektedir.

Dinî kültürle ilgili yasaları ihlal edenler arasında yargılanan insanlar da az değildi. Örneğin, 1986'da Orta Asya ve Kazakistan'da halkın kayıtsız mollaları arasında "büyü" ve "şifa" ile uğraşanlarının bazıları Sovyet yasalarına göre yargılananları olmuştur.⁶¹¹ 1982 yılında Karakalpakistan Cumhuriyeti, Hujayli İlçe Mahkemesi, Amin Kulimbetov isimli bir adamı, dinî kitaplar sattığı için üç yıl hapis cezasına mahkum etmiştir. Diğer bölgelerde de dinî kültürle ilgili yasaları ihlal ettiği için hüküm giyenler az olmamıştır.⁶¹²

1984'te dağıtılması yasaklanmış, kontrol edilmemiş ve "yanlış inançları" olan kitaplarla ilgili SADUM müftüsü Ş. Babahanov tarafından "Yeni Çıkan Kitap Satıcılarının Faaliyetlerinin Zararlarına İlişkin" adlı fetva yayınlanmıştır. Fetvada, eski zamanlarda yayınlanan ama Müslüman nüfusu içinde o zamana kadar kullanılan Özbekçe "Mavlidi Şarif", "Bibi Seşanba", "Muşkul Kuşod", "Nurnoma" gibi çeşitli broşür ve kitapların yasak olduğu belirtilerek *tarihte çeşitli önyargılarla farklı yazarlar tarafından dinimizin öğretilerine ve yöntemlerine uymayan sahte, boş ve güvenilmez kitaplar yazılmıştır ve insanlar arasında yaygınlaşmış* denilmiştir. Ayrıca yabancı ve yeni basılmış kitaplara karşı verilen bu fetvada, diğer kitaplar da listelenerek bu kitaplardaki bilgilerin çoğu tamamen "İslami öğretilerle uyumlu olmadığı", yazarlarının ve yayıncılarının "ya dini bozma ya da maddî kazanç elde etme amacıyla bu tür iğrenç davranışlarda bulundukları" sonucuna varıldığı yazılmıştır. Bir yandan bu fetvanın Mevlid kutlaması gibi "bidatlara" da karşı

⁶¹⁰ KCMDA, 2079-fon, 1-liste, 254-d., s. 84.

⁶¹¹ KCMDA, 2079-fon, 1-liste, 278-d., s. 24.

⁶¹² R. M. Yusupov, *Uzbekistonda XX asrning 40-80 iillarida Musulmon Dinii Tashkilotlari va Ulamolar Faoliati*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Andijon 2008, s. 60-61.

verildiği de söylenebilir.⁶¹³ Bu fetva, Kazakistan Kadısı R. Nisanbaev tarafından Kazakçaya da çevrilmiştir.⁶¹⁴

Önceki bölümde Orta Asya ve Kazakistan’da var olan *hujra* denilen gizli dinî eğitim hakkında bahsetmiştik. SADUM’un resmî dini okullarına ek olarak o zaman kayıtsız din adamları tarafından gizli dinî eğitim de yürütülmüştü. Orta Asya ve Kazakistan’da Müslüman bilgisinin ve geleneklerinin nesilden nesile aktarılması ve yayılması, kayıtsız din adamlarının faaliyetleri sayesinde gerçekleştiğini söyleyebiliriz. Örneğin, 1960’ların başında, önde gelen ilahiyat bilimcilerinden biri olan Muhammedjan Hindustani, öğrencileriyle resmî olmayan bir dinî okul kurmuştur. Hindustani, teolojik ve laik bilimsel disiplinlere dayanan kendi *hujrası* için kendi müfredatını geliştirdi. Sovyet döneminde Hindustani, az çok iyi eğitilmiş diğer ulemalarla birlikte öğrencileri gizlice okuttu.⁶¹⁵

Mesela, geleneksel eğitim kurumlarının (mektep, medrese) kapatıldığı koşullarda, 1970-1980 yıllarda Fergana Vadisinde dinî eğitim yüzyıllarca süren ilk eğitim gelenekleri (veya evdeki), Yani, ailedeki eski nesil veya bir mahalledeki bazı dinî uzmanlar tarafından yapılmaya devam etmiştir. Buna ek olarak o anda, devrim öncesi zamanlarda ve Sovyet iktidarının ilk on yılında, daha doğrusu, nüfusun dinî ve ruhani gelenekleri hâlâ çok güçlü olduğu dönemde dinî eğitim ve terbiye alan bir nesil insan hâlâ hayatta idi. Bu insanların otoritesi sadece yetişkin nüfus arasında değil, aynı zamanda çocuklar arasında da çok yüksek olmuştur. Laik okullarda okuyan çocukların çoğunluğu aynı zamanda onlardan gerekli din eğitimi de aldılar.⁶¹⁶

Ziyaaddin Babahanov’un oluşturduğu SADUM’un vehhabilik konumu ile Sovyet ideolojisinin büyük ölçüde birbirine denk geldiğini söylemiştik. Hindustani’nin, kendisi resmî caminin kayıtlı imamı ve aynı zamanda SADUM yönetimindeki Ulemalar Konseyi’nin üyesi olmuştur. Dahası, yerel muhafazakar İslam biçiminin destekçisi ve taşıyıcısı olan Hindustani, birkaç kez SADUM kararları

⁶¹³ *Fatvolar*, Taşkent 2013, s. 88-92.

⁶¹⁴ KCMDA, 2079-fon, 1-liste, 286-d., s. 47-52.

⁶¹⁵ H. İ. Abdrasulova, *İslam i Religioznaya Politika v Uzbekistane v 1940-1980-e Gody: Analiz Anglo-Amerikanskoy İstoriografii*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Taşkent 2011, s. 107.

⁶¹⁶ O. Kariev, “Ferganskaya Dolina v 70-ye – 80-ye Gody XX-go Veka: Ekonomiçeskiye Aspekty Poyavleniya İslamistskogo Dvijeniya”, *İslamskiye Tsennosty i Tsentralnoaziyatskiye Raelii*, Taşkent 2004, s. 25-26.

ve fetvalarının (ya da Vehhabilik fetvalar olarak da adlandırılmıştır) sadece hadisleri dikkate alarak çıkarmakta ısrar eden Z. Babahanov'a birkaç kez açıkça itiraz etmeye çalıştıktan sonra 1960'ların ortalarında Ulemalar Konseyi'nden çıkarılmıştır.⁶¹⁷

1920 ve 1930'larda yerel İslami geleneklere ve tasavvufa karşı saldırgan tavrı nedeniyle Türkistan'da dinî tartışmaların büyük sebebi olan ve İslamın yerel biçimlerini reform etmeye çalışan vehhabilik görüşteki Şami Damulla hakkında konuşmuştuk. Ayrıca SADUM Müftüsü Z. Babahanov'un Şami Damulla'nın öğrencisi olduğundan ve SADUM'un tasavvuf karşıtı tutumundan bahsedilmişti. Siyasi baskıdan dolayı ulema yeni döneme uyum sağlamak zorunda kaldı ve *hujralara* gitti. *Hujraların* faaliyetleri ise kayıtsız mollalar tarafından yürütülmüştür. Bu kayıtsız ulemalardan biri Hindustani idi. Önceden var olan, İslam'ın reformu, "yenilenmesi" veya "saflaştırılması" hakkındaki tartışmalar ve fikirler Orta Asya 1960'ların sonunda ve 1970'lerin başında yeniden canlanmıştır. Daha önce olduğu gibi evliyaların mezarlarının ziyaret edilmesinin meşruiyeti ile kutsal yerleri ziyaret etme sırasındaki bazı eylemler ve Mevlid gibi yerel yerleşmiş ritüeller ile düğünler gibi ulusal kutlamalar tartışılmıştır. Aynı sorunlar 1970'lerin ortalarından itibaren Orta Asya Müslümanları (ve özellikle de genç kuşağı) endişelendirmeye devam etmiştir. Tam bu ele alınan soruların bir parçası kayıtsız ulema Muhammedjan Hindustani'ye yöneltilmiştir. Bu arada, bölgenin yeni genç ulemasının çoğunluğu, eski nesil muhafazakar ulemalardan, özellikle de aynı Hindustani'den eğitim almıştı. İslam dünyasındaki "reformcular" ve "modernistlerin" fikirlerinin gençler üzerinde ciddi bir etkisi olmuştur. Sovyet döneminin neredeyse tamamen uluslararası izolasyonuna rağmen bu fikirler SSCB'nin eski cumhuriyetlerine farklı yollarla yayılabildi.⁶¹⁸ İslam dünyasındaki siyasi ve dinî fikirlerin Orta Asya'ya yayılmasına SADUM'un da dolaylı bir katkısı olmuştur.

Bu yayılan yollardan birincisi, Orta Asya gençlerinin Özbek SSC'nin eğitim kurumlarında okumak için Arap ülkelerinden gelen öğrencilerle iletişimi ile ilişkilidir. Bunlar çoğunlukla Filistin, Suriye ve daha az sıklıkla Mısırlı öğrencilerdi.

⁶¹⁷ B. M. Babadjanov, A. K. Muminov, M. B. Olcott, "Muhammadjan Hindustani (1892-1989) i Religioznaya Sreda Ego Epohi (Predvaritelnye Razmyshleniya o Formirovanii 'Sovetskogo İslama' v Srednei Azii)", *Vostok (Oriens)*, 2004, №5, s. 54.

⁶¹⁸ B. M. Babadjanov, A. K. Muminov, A. von Kügelgen, *Disputy Musulmanskih Religioznyh Avtoritetov v Tsentralnoy Azii v XX veke*, Almatı 2007, s. 20-21.

Orta Asya gençliği Arap öğrencilerle iletişim kurdu, onlardan dinî edebiyatlar getirmelerini istiyordu ve onlar da getiriyorlardı. Tam bu dinî-politik nitelikteki literatürler, Orta Asya gençlerinin fikirleri üzerinde ikinci etki kaynağı olmuştur. Üçüncü kaynak, Müslüman ülkelerini ziyaret eden resmî heyetler tarafından getirilen dinî ve dinî-politik kitaplardı. Bu tür literatürler SADUM müftüsü Ziyaaddin Babahanov döneminde daha geniş bir şekilde getirilmiştir. Gelecek yerel reformcular üzerindeki dördüncü dış etki kaynağı, Batı Avrupa, İran ve Afganistan'dan eski SSCB topraklarına yayın yapan radyo istasyonlarıydı. Bunlardan etkilenen bazı gençler "Saf İslam" için savaşmayı gerekli buluyorlardı. Bu dağılık grupların destekçileri kendilerini "yenileyciler" (*mujaddidilar*) ya da "İslam gençleri" (*Javononi Islomi*) olarak adlandırmaya başlarken diğer Müslümanlar onlara "vehhabiler" adını verdiler. Rahmatullah Allama ve Abduvali Kari gibi "yenileyciler" ve onlar gibi düşünen insanlar, yerel Müslümanların birçok ritüellerinin ve adetlerinin kabul edilemez bir yenilik (bidat) olduğu düşünüyorlardı. Bu, onların eski öğretmenleriyle (Hindustani dâhil) ve geleneksel İslami biçimlere bağlı kalmayı tercih eden Müslümanların çoğuyla anlaşmazlığa götürdü. Tartışma zamanla yoğunlaştı. "Yenileyciler" Sufizmi çok eleştirdi ve Hindustani gibi kayıtsız ulemalar onlara cevap verdi. Ayrıca merkezci bir konumda olan Muhammed Sadık Muhammed Yusuf, SADUM müftüsü olduğu zaman iki tarafa da arabuluculuk yapmaya çalışmıştır.⁶¹⁹

24 Temmuz 1989'daki Kazakistan Komünist Partisi'nin, SBKP Merkez Komitesinin "İslam'ın Etkisine Karşı Mücadelenin Güçlendirilmesi Üzerine" adlı kararının uygulanmasının ilerlemesi hakkındaki belgesinde, hem yurt dışında faaliyet gösteren hem de Orta Asya ve Kazakistan'ın neredeyse tüm cumhuriyetlerinde kurulan aşırı İslamcı grupların "saf İslam" taraftarlarının etkisinin artmakta olduğu vurgulanmıştır. Müslüman inananlara yapılan bu olumsuz etkiyi durdurmak için Kazakistan Komünist Partisi Merkez Komitesi Sekreteri N. Nazarbayev, SSCB Bakanlar Konseyi altındaki DİK'e, SADUM'dan bağımsız Kazakistan Müslümanları Dinî İdaresinin oluşturulması sorununu gündeme getirmiştir.⁶²⁰ Bağımsız Kazakistan

⁶¹⁹ B. M. Babadjanov, A. K. Muminov, A. von Kügelgen, *Disputy Musulmanskih Religioznyh Avtoritetov v Tsentralnoy Azii v XX veke*, Almatı 2007, s. 21-31.

⁶²⁰ KCCA, 708-fon, 139-liste, 1681-d., s. 134.

Müslümanları Dinî İdaresinin, SADUM'dan ayrılmasının nedenlerinden biri de, Orta Asya'da, özellikle Fergana Vadisindeki "Saf İslam" taraftarlarının veya "yenileyiciler" in etkisinin artmasıdır. Kazakistan'ın parti liderleri de bağımsız Kazakistan Müftülüğünün kurulmasıyla ilgilendi ve Kazakistan Müftülüğü onların desteği ile kuruldu.

Komünist Parti din adamlarına ve dine karşı propagandasını asla durdurmadı. İslam'ın iç ve dış etkilerine karşı propaganda çalışması yürütülmeye devam etti. Sovyetler özellikle 1980'lerde "İslam faktör"ü konusunda endişeliydi. Sovyetlerin bu endişesi, Orta Asya'ya yayılmaya başlayan vehhabilik fikirlerle de ilgiliydi. Sovyetlerin ve SADUM'un dolaylı olarak vehhabilik fikrinin bu bölgeye yayılmasına, yerel dinî anlayış ve geleneklere karşı savaşarak katkıda bulunduğu da söylenebilir. Ancak Hindustani gibi bazı kayıtsız mollalar ise bu vehhabilik görüş ile mücadele ettiler. 1980'li yıllarda Sovyetlerin kendileri de "İslam Faktörü"ne karşı savaştı.

1981'de Kazakistan'da parti liderleri tarafından SBKP Merkez Komitesinin "Düşmanın Sovyetler Birliği'ne Karşı "İslam Faktörü"nü Kullanma Girişimlerine Karşı Alınacak Önlemler Hakkında" adlı kararının uygulanmasına yönelik önlemler için plan yapılmıştır. Yani, modern İslam'ın sorunları hakkında konuşacak propagandacıların eğitimini geliştirme ve onların kompozisyonunu önde gelen bilim adamları, üniversite profesörleri, kültür ve sanat çalışanları ile güçlendirme, konuşmalarda "yıkıcı anti-Sovyet propagandanın" özellikleri ve "Pan-islamcılığın nüfuzuyla" mücadele tedbirleri hakkında periyodik olarak bilgi verme, "Yakın ve Orta Doğu ülkelerindeki İslam ve ideolojik mücadele" konularında okumalar yürütme ve Müslüman din adamlarıyla eğitim çalışmalarını yoğunlaştırmak ve onlarla SSCB'nin iç ve dış politikası ile ilgili düzenli görüşmeler ve konferanslar düzenlemek planlanılmıştır. Parti, din adamlarının faaliyetlerinin kontrolünü güçlendirmeye, kayıtsız mollaları sonlandırmak için önlemler almaya çalışmıştır ve "artan yıkıcı radyo propagandası göz önüne alınarak" "Amerika'nın Sesi", "Gorgan Radyo" (İran) gibi radyo yayınlarının içeriği ve yönelimini incelemiştir. Parti tarafından Kazak televizyonu ve radyosu programlarında çeşitli gerici ve İslami hareketlerin "iftiralarına" ve "Sovyet karşıtı propagandasına" karşı propagandanın

güçlendirilmesi ve İslam devletlerinin yetkilileriyle yapılan görüşmelerde Sovyetler Birliği'ndeki "din özgürlüğü" hakkında konuşulması planlanılmıştır.⁶²¹

Kazakistan Komünist Partisi Merkez Komitesi Bürosunun 17 Mayıs 1983 tarihindeki toplantısında ise, SBKP Merkez Komitesinin 5 Nisan 1983 tarihli "Müslüman Din Adamlarının Gerici Kısımını İdeolojik Olarak İzole Etmeye Yönelik Tedbirler Hakkında" adlı Kararının uygulanmasına yönelik tedbirler konuşulmuştur. Bu toplantıda, Kazakistan boyunca, kayıtsız mollaları tespit etme, onların "antisosyal faaliyetlerini" ortaya çıkarma, Müslüman din adamlarının ve dinî aşırılık yanlılarının misyonerlik faaliyetleri yürütmesini, "kutsal yerlere" ziyaret etmeyi düzenleme girişimlerini ve diğer yasa dışı eylemlerini durdurmak çalışmalarının devam edilmesi üzerinde durulmuştur. Ayrıca din adamlarının doğasını, temel faaliyetlerini ve vaazlarının içeriğini inceleme, kayıtlı din adamları arasında sistematik, odaklanmış eğitim çalışmalarını düzenleme konuları da ele alınmıştır.⁶²²

Devlet partisi sadece kayıtsız mollalara karşı savaştı, aynı zamanda din ile mücadeleye devam etti. Devletin ateist propaganda alanındaki çalışmaları hiç durmadı. Örneğin, 1961-1976 yılları arasında "Kazakistan" Yayınevi tarafından Rusça, Kazakça, Almanca ve Uygurca 120'den fazla ateist eser yayınlanmıştır. Bu yayınevi farklı alanlardaki ateist kitapları da yayınlıyordu.⁶²³ Ancak Sovyetler İslam'ın etkisine karşı ne kadar mücadele etse de sonuç onların bekledikleri gibi olmamıştır. Bunu kendileri de itiraf ediyorlardı.

DİK başkanı Kuroedov'un 1982'deki raporunda, İslamın hâlâ Müslümanların büyük bir kısmının bilinci ve davranışı üzerinde önemli bir etkiye sahip olmaya devam ettiği, İslam ayinleri ve ritüellerinin sadece inananlar tarafından değil, aynı zamanda birçok ateistler tarafından da ulusal bir hazine olarak algılanmakta olduğu anlatılmıştır. DİK'e göre 1982'de Sovyetler Birliği'nde faaliyet gösteren kayıtlı 374 Müslüman dinî organizasyon ve yaklaşık 1000 molla varken aynı zamanda kayıtsız 539 Müslüman dinî organizasyonu ve 10.000'den fazla molla bulunmuştur. Köylerdeki tüm dinî ritüeller kayıtsız mollaların elindeydi. Kayıtsız mollalar çocuklara ve yetişkinlere din öğretmek için gizli dinî okullar da oluşturdular. Sadece

⁶²¹ KCCA, 708-fon, 97-liste, 91-d., s. 85-89.

⁶²² KCCA, 708-fon, 108-liste, 43-d., s. 28-29.

⁶²³ V. Sulatskova, "Knigi Ateistov Kazahstana", *Nauka i Religia*, 1976, №1, s. 88-89.

1982’de, Tacik SSC’de çocuklara ve yetişkinlere din öğreten 21 yeraltı dinî okul bulunmuştur. Devletin izninsiz yayınlanan (*Samizdat*) dinî kitapların çoğaltılması ve yayılmasıyla ilgili de çok sayıda gerçek ortaya çıkmıştır. Kuroedov, kayıtsız Müslüman dinî organizasyonların ve mollaların yasa dışı faaliyetlerini durdurmak için yerel parti ve Sovyet organlarının tarafından uzun zamandır yapılan çalışmaların sonuç vermediğini, kapalı kayıtsız Müslüman organizasyonların yerine hep yenilerinin ortaya çıktığını ve faaliyetleri durdurulan kayıtsız mollaların görevlerinin yeni nesil emeklileri tarafından yerine getirilmeye devam ettiğini, onların içinde bazen komünistlerin olduğunu itiraf etmiştir.⁶²⁴

1985-1989 yıllar arasında DİK’in başkanı olan K. M. Harçev’in, 1987’deki raporunda ise, devletin din üzerindeki yasalarının güncelliğini yitirmiş durumda olduğunu, son 25 yılda kayıtlı dinî organizasyonların sayısının çoğalmasına izin verilmemesine rağmen nüfusun dindarlığında Sovyetler için önemli bir değişikliğin meydana gelmediğini, dinî ritüellerin yapılmasının yavaş bir şekilde azalmakta olduğunu ve birçok cumhuriyet ve bölgede onların tam tersi artmakta olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Harçev, 1950’lerin sonunda ve 1960’ların başında gerçekleşen kayıtlı dinî toplumların azaltılması yeraltı dinî hayatın canlanmasına ve genişlemesine yol açtığını da belirtmiştir.⁶²⁵ Görüldüğü gibi devletin din karşıtı politikalarının beklenen sonuçları vermediğini Sovyetlerin kendileri de kabul ettiler.

Hükümetin bakış açısına göre SADUM’a kayıtlı olmayan mollaların eylemleri yasa dışı idi. Sovyetler onlara "gezgin", "kayıtsız" gibi hoş olmayan isimler taktılar. Perestroyka öncesinde hükümet, İslam’ın etkisini azaltmak için kayıtlı Müslüman örgütlerin ve mollaların sayısını sınırlama politikasını yürüttü. Ancak bu politika kayıtsız molla sayısında artışa neden olmuştur. Kayıtsız Müslüman kuruluşların ve mollaların kayıt başvurusu ise reddediliyordu. Tam Sovyet kontrolü altında olan SADUM’un, yerel geleneksel İslami ritüellere ve Sufizme karşı güçlü bir muhalefedinin olduğu da bellidir. Bu nedenle, devlet tarafından "kayıtsız" adı verilen halk mollaları yerel İslam geleneklerinin, kültürünün ve geleneksel dinî bilginin nesilden nesile taşıyıcıları ve vericileri oldular.

⁶²⁴ D. Yu. Arapov, *İslam i Sovetskoe Gosudarstvo (1943-1990) Sbornik Dokumentov*, (Yayınlanmış Arşiv Belgeleri), Vipusk 3, Moskova 2011, s. 424-426.

⁶²⁵ Adı geçen eser, s. 431-433.

Kayıtsız molla sayısı SADUM mollalarının sayısından hep çok daha fazlaydı. SADUM kayıtsız mollalarla savaşımış gibi görünse de, onlarla temas halindeydi. Hatta kayıtsız mollalar halktan topladığı sadakaların bir kısmını SADUM'a transfer ediyorlardı. Kayıtlı molla bulunmayan bölgelerdeki ve kırsal alanlardaki tüm dinî ritüeller kayıtsız mollalar tarafından yerine getirilmiştir. Kayıtsız ulema, geleneksel dinî bilginin nesilden nesile aktarılmasında da önemli bir rol oynamıştır. 1970 ve 1980'lerde Orta Asya'da yeniden canlanmaya başlayan "Saf İslam" taraftarları veya "vehhabiler" tarafından yapılan yerel geleneksel İslam'a karşı saldırıları kayıtsız din adamları belli bir ölçüde engellediler. "Saf İslam" taraftarları perestroyka dönemindeki din özgürlüğünden yararlandılar. "Saf İslam" taraftarlarının çoğalması Kazakistan'ın bağımsız bir müftülüğünün kurulmasının nedenlerinden biri oldu.

4.4. Kutsal Yerler ve "Bidat"lar ile Mücadele

SADUM ve devlet, 1960-1964 yılındaki din karşıtı baskı döneminden sonra da kutsal yerlere karşı savaşımaya devam etti. SADUM'un kutsal yerlere ve Sufizme karşı fetva yayınladığını söylemiştik. Sovyetler de buna ihtiyaç duyuyordu. 1964'ten sonra dinsel yaşamın nispeten iyileşmeye başlamasıyla kutsal yerleri ziyaret eden insanların sayısı da arttı.

DİK'e göre 1966'da Kazakistan'da 43 kutsal yer vardı. Bunların 2'si düzenli olarak (Şımkent bölgesinde) ve 41'i ise Müslümanların önemli dinî bayram günlerinde inananlar tarafından periyodik olarak ziyaret edilmiştir. Ramazan Bayramında Şımkent ilinden ve Kazakistan'ın diğer bölgelerindeki inananlar, Türkistan şehrindeki *Hoca Ahmed Yesevi'nin* Türbesini ziyaret etmeye gidiyorlardı. Ramazan ve Kurban Bayram günlerindeki bayram namazlarından sonra inananlar küçük gruplarla bu türbeyi ziyaret eder ve dua yaparlardı. İnananların türbenin içine girmesine izin yoktu. Kulumbetov, inanmayan bazı vatandaşların da türbeyi tarihi bir anıt olarak ziyaret ettiğini bildirmiştir. Ayrıca Kulumbetov, türbede bir kütüphanenin bulunduğunu, ancak bilimsel ve ateist propagandanın merkezi olması gereken bir ateizm müzesini düzenlemek için türbenin boş odalarının ve büyük salonunun kullanılmasını tavsiye etmiştir. Müminler tarafından saygı duyulan başka kutsal yerler de vardı. Müminler kutsal yerleri genellikle yaz aylarında ziyaret ederdi. İnananlar türbe ve mezarlarda dua eder ve kutsal sulara rahatsızlıklardan iyileşmek

için yılanlardı. Kayıtsız mollalar ve “şarlatanlar” bu yerleri korurlar, ziyaret düzenler, dualar yaparlar ve inananlardan bağış alırlardı. Bu mollaların ve “şarlatanların” gelirlerini belirlemek yerel mali otoriteler için zor bir işti.⁶²⁶

1965’te Şımkent ilinin Türkistan ilçesinde kutsal yerlerde ve onları ziyaret etmede büyük bir canlanma olmuştur. 1965 yazında Türkistan ilçesinde *tasattık* (yağmurun gönderilmesi için) dinî töreni yaygınlaşmıştır. Yani, Türkistan ilçesinin köylerinde ve Türkistan şehrinde birçok büyükbaş hayvan kesilmiş ve dualar yapılmıştır.⁶²⁷ 1965’ten itibaren inananlar kendilerini daha rahat hissetmeye başladılar.

26 Nisan 1966 yılında Taşkent’te büyük bir deprem meydana gelmişti. Bazı din adamları ve inananlar, insanlara bu depremin kökeninin insanların “dinsizliğinden”, “günahlarından kaynaklandığını” söylüyorlardı ve yakında bir kıyamet gününün olacağını açıklıyorlardı. Depremle ilgili bu tür söylentiler Orta Asya ve Kazakistan’ın neredeyse tamamına yayılmıştı.⁶²⁸ Mesela, 1966’da Kızılorda ilinin Sırdarya, Janakorgan ve Şieli ilçelerindeki bazı kayıtsız mollalar, Taşkent şehrindeki depremin ve güneş tutulmasının nedenini inananlara “Tanrı’nın emri” olarak açıklamışlardır. Buna inanan bazı inananlar, kurban olarak sığır kesmişlerdir (*tasattık*).⁶²⁹ 1966’da bu olayla ilgili SADUM müftüsü Z. Babahanov tarafından “Deprem Hakkında Fetva” adlı fetva verilmiştir. Fetvada, depremin birinin kötü davranışları (günahları) için olduğu ile yayılan söylentilerin asılsız olduğu vurgulanarak depremin kendi nedenlerinin olacağını ve bu durumu doğal bir doğa durumu olarak ele almak gerektiği yazılmıştır.⁶³⁰ Görüldüğü gibi ateist ideolojiden hoşnut olmayan inananlar bu depremi "Allah’ın cezası" olarak yorumladılar.

SADUM’un fetvaları devletin yönergesiyle veya hükümetin kontrolünden sonra yayınlanırdı. SADUM din adamları kendilerini “Saf İslam”ın temsilcileri olarak görerek "bidat"lar ile savaştılar. Kayıtsız din adamları ve genel halk SADUM’un fetvalarını Sovyetlerin emri olarak anladılar. Böylelikle, Diniye Nezareti birçok fetvasını Sovyet toplumunun özelliklerini dikkate alarak çıkarmak

⁶²⁶ KCMDA, 2079-fon, 1-liste, 2-d., s. 16.

⁶²⁷ KCMDA, 1711-fon, 1-liste, 124-d., s. 285.

⁶²⁸ Fatvolar, Taşkent 2013, s. 32.

⁶²⁹ KİDA, R-808-fon, 1-ek liste, 4-d., s. 9.

⁶³⁰ Fatvolar, Taşkent 2013, s. 32-34.

zorunda kaldı. Mesela, Eylül 1963'te SADUM tarafından "Peçe Takma Hakkındaki Fetva'nın Ek Açıklaması" adlı fetva yayınlandı. Peçeye karşı verilen bu fetvada, "geçmişin kalıntıları olan peçe takmanın Orta Asya ve Kazakistan'daki Müslüman halkların görkemini zedelediği" belirtilmiştir. Çok eşliliğin ve reşit olmayan kızların evlenmesinin Sovyet yasalarına aykırı olduğu da belliydi. Ayrıca SADUM, "kadın ve erkeklerin eşit haklarını" dikkate alarak bir kadınla evlenmeyi tavsiye eden fetva da yayınlamıştır. SADUM tarafından çıkarılan bu fetvalar kayıtlı imamların vaazlarında açıklanmıştır.⁶³¹

Sovyetler Birliği'nde devletin isteğiyle birçok fetvasını Sovyet toplumunun özelliklerini dikkate alarak yayınlayan sadece SADUM değildi. Örneğin, DUMES müftülüğü tarafından 1963'te yayınlanan fetvada, oruç tutmanın fabrikalarda, ulaşımda ve tarımsal üretimde çalışan insanlar için zorunlu olmadığı anlatılmıştır. Aynı yıl DUMSK tarafından da oruç konusunda benzer bir fetva yayınlanmıştır. Din adamları zekat vermek konusunda da ısrar etmiyorlardı.⁶³²

Sovyetler için inananların toplanacağı herhangi bir dinî bayram veya toplantı istenmeyen bir şeydi. Çünkü dinî konuşmalar yapılacak olan dinî toplantılar, Sovyetler için dininin yok edilmesinin önündeki en büyük engeldi. Bunu önlemek için Sovyetler, SADUM'a fetvalar çıkarttırdı. Bu bağlamda, Sovyetler bu isteği ile SADUM'un vehhabilik konumunun birbiriyle örtüştüğü söylenebilir. 9 Aralık 1966'daki SADUM'un fetvasında, iftara "iffetsiz", "ahlaksız" ve kısmen oruç tutmayan insanların davet edilmesiyle iftarın bir tür şölene ve israfa dönüşerek şariat ilkesinin ihlal edildiği ve Ramazan ayında inananlar tarafından yapılan iftar törenine, sadece inananlar ve oruç tutanlar davet edilmesi gerektiği yazılmıştır. Ayrıca özel bir fetva ile SADUM imamlara, tüm inananlara Mevlid'in sadece camide ve rivayete göre peygamberin doğduğu gün kutlanması gerektiğini açıklamasını emretmiştir.⁶³³ SADUM Mevlid kutlamalarına karşıydı ve dediğimiz gibi kontrol edilmesi zor olan cami dışındaki iftar ve mevlid gibi dinî toplantılar ve dinî bayram ritüelleri, ateist bir toplum kurmaya çalışan Sovyetlerin önünde de büyük engeldi.

⁶³¹ A. Alimuhamedov, *İslom Dinidagi Marosimçilik va Urf-Odatlar*, Taşkent 1969, s. 93-94.

⁶³² A. V. Avksentev, *O Preodolenii Perejtkov İslama*, Moskova 1967, s. 5.

⁶³³ N. Aşırov, *Evoliutsia İslama v SSSR*, Moskova 1973, s. 21-22.

1967’de SADUM tarafından çocukların sünnet edilmesi ve ölen kişinin anma törenleri durumunda kalabalık ve pahalı ziyafetler ve ikramlar düzenlemenin şeriat açısından kabul edilemezliğini yorumlayan özel bir fetva yayınlanmıştır. Daha sonra bu fetva, Orta Asya ve Kazakistan cumhuriyetlerinin çeşitli camilerinde defalarca okunmuş ve açıklanmıştır.⁶³⁴ SADUM’un 1952’de yayınladığı fetvasında da, vefat eden kişinin 3. 7. 40. ve 100. günlerindeki anma ve *as беру* törenlerinin günah olarak tanımlandığını biliyoruz. SADUM’un yerel halkın dinî geleneklerine ve Sufizme karşı bu tutumu Sovyetlerin beğendiği bir şeydi.

1973 yılında, SADUM tarafından iki fetva hazırlanmış ve camilere dağıtılmıştır. Bu fetvalar “batıl inançlara” ve evliyaların mezarlarını ziyaret etme gibi “bidat”lara karşı mücadelenin yoğunlaştırılması için verilmiştir. Aynı fetvalarda iftar, mevlid gibi bazı dinî törenlerin kısıtlanmasına ilişkin de yeni “hükümler” verilmiştir. Bu fetvayla kayıtlı camilerin imam-hatiplerine, kayıtsız din adamlarına karşı mücadele etme ve ölen kişiyi anma ve düğün törenlerindeki şeriat tarafından öngörülme-yen büyük masrafları dışlama görevi verilmiştir. Böylece, 1973 yılında SADUM, DİK’in tavsiyesi üzerine, azizlerin mezarlarını ziyaret etme gibi “batıl inançlara” karşı mücadelede daha önce yayınlanan fetvayı pekiştirmiş ve dağıtmıştır. Bu fetvada, aziz onuruna yemin etmek ve sığır kesmek, kutsallığın sembolü olarak yatak örtüleri ile mezarları süslemek, işaret koymak ve mum yerleştirmek kınanmıştır. Ayrıca azizlerin mezarlarında ihtiyacı için dilek dilemek, yalvarmak ve sığır kesmek biçimindeki kurbanlar “büyük günah, dinden çıkma” olarak kabul edildiği ve mezarlara şeyhlerin atanması ve oranın tapınağa dönüşmesi “peygamberin yasakladığı” bir eylem olduğu da yazılmıştır.⁶³⁵ Yukarıdaki tüm fetvalar, o zaman Türkistan coğrafyasında halk tarafından yaygın olarak uygulanan dinî ritüellere karşı çıkarılmıştır.

Mart 1984’te SADUM Müftüsü Ş. Babahanov tarafından “Sahte Şifacı, Falcı ve Pirlar Hakkında” da bir fetva çıkarılmıştır. Bu fetva halk arasındaki “falcı”, “üfürükçü”, “büyücü”, “şifacı”lara ve kutsal yerlerde kayıtsız faaliyet gösteren şeyhlere karşı yayınlanmış ve onların eylemleri Diniye Nezareti tarafından

⁶³⁴ N. Aşirov, *İslam i Sovremennost*, Moskova 1970, s. 25.

⁶³⁵ D. Yu. Arapov, *İslam i Sovetskoe Gosudarstvo (1943-1990) Sbornik Dokumentov*, (Yayınlanmış Arşiv Belgeleri), Vipusk 3, Moskova 2011, s. 277, 364.

kınanmıştır. SADUM'un tasavvufa karşı "Pire Biat Etmeyle (el vermenin) İlgili Bazı Yanılgılar" adlı da fetvası yayınlanmıştır.⁶³⁶ Böylece selefilik/vehhabilik görüşe yakın olan SADUM, kendi tarihinde "saf İslam" için mücadele etmeye devam etmiştir. Yani, yüzyıllardır var olan yerel dinî ritüellere, geleneklere ve tasavvuf geleneklerine karşı birkaç fetva yayınladı ve savaş açtı.

Z. Babahanov'un kendisi de, SADUM'un Müslümanların "Saf İslam'dan" sapmamasını ve günah işlememesini sağlamakta olduğunu söylemiştir. Z. Babahanov, mevlid hakkında hiçbir edebi kitabın Kuran ile karşılaştırılmayacağını, mevlidle ilgili kitapların kutsal olmadığını, "şeriata uygun olmadığını" ve Peygamberin doğum gününde yalnızca Kuran ve Peygamberin hayatı hakkında hadislerin okunması gerektiğini bildirmiştir.⁶³⁷ 1974'te Fergana Vadisini ziyaret eden Z. Babahanov, toplanan inananlara "Saf İslam" hakkında konuşarak kutsal yerlerde kurban kesmenin "putperestlik" olduğunu söylemiştir. Ayrıca selef-i salihin döneminden de örnekler vermiştir.⁶³⁸

SADUM üyesi olan Gilmani de, kendi eserinde, türbeleri ziyaret etmenin, ölümlerden yardım istemenin ve ölen kişinin 3. 7. 40. günlerindeki ve 1 yıl sonraki anma törenlerinin "şeriata aykırı" olduğunu savunmuştur. Çocuğu olmayan kadınların *Hoca Ahmet Yesevi* gibi evliyaların türbesini ziyaret etmesini, orada geceyi geçirerek dua etmesini ve kadınların yüksek sesle ağlayarak ölen kişi için ağıt söylemesini kınamıştır. Gilmani bu konuları SADUM'un fetvaları temelinde yorumlamıştır.⁶³⁹

Kayıtlı camilerin imamları da kendi vaazlarında yerel adetleri ve ritüelleri eleştiriyorlardı. Ağustos 1977'de Duşanbe'deki Jami Camisindeki verilen vaazda imam, "yaşamamızı engelleyen batıl inançlara, eski geleneklere ve ritüellere karşı savaşmak Müslümanların görevi, batıl inançların üstesinden gelmenin başarısı ise inananların ve dinî figürlerin komünizmin inşasına yaptığı katkısıdır" demiştir. Aynı yıl aynı caminin imamı bebeklere "İşankul", "Pirimkul", "Astanakul" gibi isimler

⁶³⁶ *Fatvolar*, Taşkent 2013, s. 21, 92-98.

⁶³⁷ "On Conducting Mavliud Rites", *Muslims of the Soviet East*, 1982, №2, s. 18-19.

⁶³⁸ K. Abdurakhman, "Visit By His Eminence Ziyautinkhan Ibn Babakhan To Ferghana Valley", *Muslims of the Soviet East*, 1974, №1, s. 10.

⁶³⁹ S. Gilmani, *Zamanımızda Bolgan Gulamaların Gumır Tarihtarı*, I. Cilt, A. Muminov ve A. Frank tarafından Düzenlendi ve Tercüme edildi, Almatı 2013, s. 140-141, 169, 320.

vermenin “şeriatı aykırı ve günah” olduğunu bile söylemiştir.⁶⁴⁰ Çünkü işan, pir ve astana kelimeleri tasavvufi terimlerdi.

Sufizm aynı zamanda Sovyet ateist propagandasının da konusu olmuştur. Sovyet ateist bilim adamları kutsal yerlere ve tasavvufa karşı çok sayıda kitaplar yazdı. Mesela, insanları tasavvuftan caydırmak ve tasavvufu itibarsızlaştırmak için, ateist bilim adamı olan V. N. Basilov, kendi eserinde tasavvuf ile şamanizmin bir olduğunu “ispatlamaya” çalışmıştır. Orta Asya ve Kazakistan’daki Sufi hocalarının tedavi yöntemlerini, Sufizmdeki zikir ibadetini, mesela "Hu! Hu! Alla-hu! Alla-hu!" zikirini şamanların ritüeli (Kazakça o da *zikir*) ile ilişkilendirmiştir. Şamanların işanların müritleri olduğunu ve eski şamanizm inançlarının Sufizme geçtiğini söylemiştir. Hatta insanları İslamdan da uzaklaştırmak için, İslamın da “uyduruk” olduğunu ve bazı şamanizm ritüellerinin İslam’a da geçtiğini ifade etmiştir. Azizlerin kerametlerini ise cin ve büyü ile ilişkilendirmiştir. Ayrıca Basilov, Sufi hocaların, şeyhlerin ve işanların Orta Asya ve Kazakistan’ın Müslüman halklarında kutsal kabul edildiğini ve türbelerinin Sovyet döneminde durmadan ziyaret edildiğini söylemiştir.⁶⁴¹

Ünlü Sovyet ateist bilim adamı L. İ. Klimoviç de, İslam’ın ateist bir değerlendirmesini yapmıştır. Bu bilim adamları ateizmin propagandacılarıydı. Klimoviç, Türkistan coğrafyasındaki azizler kültürünü ortadan kaldırma sürecinin tamamlanmaktan uzak olduğunu, aksine, yeni azizlerin ortaya çıktığını itiraf etmiştir. Müslüman din adamlarının da aslında aziz kültürünü ve onunla bağlantılı çeşitli türbe ve mezarların saygılı olmasını güçlü bir şekilde desteklediğini söylemiştir. İslam’ı itibarsızlaştırmak için Klimoviç de, insanların mezarları, ağaçları, taşları ve bulakları kutsallaştırma ve ziyaret etme eylemini İslam öncesi inançlarla ilişkilendirmiştir. *Yesevi* ve *Nakşibendi* “kültü” hakkında da konuşarak kendi ateist ve ideolojik görüşlerini dile getirmiştir.⁶⁴² Klimoviç, “yerel kutsal kişiliklere tapınma düzeyinde saygı, sömürücülerin iktidarının tanrılaştırılmasına da hizmet etti” diyerek Orta Asya

⁶⁴⁰ N. Aşirov, *Musulmanskaya Propoved*, Moskova 1978, s. 55-56.

⁶⁴¹ V. N. Basilov, *Kult Svyatyh v İslame*, Moskova 1970, s. 110-118.

⁶⁴² L. İ. Klimoviç, *İslam*, Moskova 1965, s. 263-265, 274.

ve Kazakistan'lıların *Yesevi* ve *Nakşibendi* gibi İslamdaki kutsal kişilere “tapınma kültürünü” “gerici” ve “kültür karşıtı” olarak değerlendirmiştir.⁶⁴³

Orta Asya ve Kazakistan'da tamamen ateist bir toplum yaratmak isteyen Sovyetler ile “İslam'ı saflaştırmak” isteyen SADUM'un ortak bir düşmanı Sufizm idi. Yerel nüfusun dinî gelenekleri, özellikle cami dışında gerçekleştirilen tüm dinî ritüeller, tamamen Sovyet bir toplum inşa etmek isteyen Komünistler için büyük bir engel olduğunu bildirmiştik. Bu nedenle Sovyetler, Orta Asya ve Kazakistan halklarının geleneklerini yok etmek ve onları Sovyet gelenekleri ile değiştirmek istiyorlardı.

Bu amaçla, 25 Eylül 1964'te Kazakistan Komünist Partisi Merkez Komitesi ile Kazak SSC Bakanlar Konseyi'nin "İşçilerin Günlük Yaşamına Yeni Sivil Törenlerin Getirilmesi Hakkında" adlı bir kararı çıkarılmıştır. Yani, Sovyetler tarafından emekçilerin hayatına yeni sivil törenlerin ve dinî olmayan bayramların getirilmesini genişletmek için, evlilik, doğum günü, 16 yaşın üzerindeki kız ve erkek çocuklara pasaport teslimatı, askere gitme ve Sovyet vatandaşlarının hayatındaki diğer bazı önemli olaylar sırasında gerçekleştirilecek olan yeni Sovyet bayramlarını, sivil ritüelleri günlük yaşamda yaygın olarak uygulamak ve ona büyük bir toplumsal önem vermek kararlaştırılmıştır. Hükümet tarafından ilgili kurumlara, cenaze töreninin gerekli parçalarının üretilmesi konusunu ele alma, mezarlıkların bakımı için standart kurallar geliştirme, sivil cenaze hizmetleri için özel yas odalarını tahsis etme ve Mezarlıkların ve mezar yerlerinin düzenlenmesi için önlemler alma talimatı verilmiştir. Radyo ve televizyon yayınlarında yeni Sovyet bayramlarının ve sivil ritüellerinin tören düzenini daha geniş bir şekilde propaganda etmeye ve yazarlar ve bestecilerle birlikte yeni Sovyet ritüellerinin şarkılarını ve müziğini oluşturmaya karar verilmiştir. Ayrıca eski dinî ritüellerin yerini hangi yeni Sovyet ritüellerinin alacağı da gösterilmiştir.⁶⁴⁴ Böylece Sovyetler, Orta Asya ve Kazakistan halklarının dinî ve dinî olmayan geleneklerini ortadan kaldırmaya ve ortak Sovyet geleneklerini getirmeye çalıştı. Ancak Sovyet ritüellerinin getirilmesine rağmen Orta Asya ve Kazakistan halkları kendi geleneklerini de unutmadı.

⁶⁴³ N. A. Smirnov, *Sovyet Rusya'da İslam Tarihi İncelemeleri* (Çeviren: Arif Berberoğlu), İstanbul 2005, 301-302.

⁶⁴⁴ KİDA, R-808-fon, 1- liste, 4-d., s. 39-43.

Dini yok etmek isteyen Sovyetler ile "İslam'ı temizlemek" isteyen SADUM'un önündeki en büyük engellerden biri kutsal yerlerdi. Kazakistan'daki en büyük ziyaret yeri ise ünlü Sufi *Hoca Ahmed Yesevi'nin* Türbesi idi. Dediğimiz gibi kutsal yerleri inananlar çoğunlukla yaz aylarında ziyaret ederdi. Türbeleri ziyaret edenler dua ederdi ve rahatsızlıklardan iyileşmek için kutsal sulara yıkanırldı. Bahsedildiği gibi devlet kutsal yerlerde faaliyet gösteren kayıtsız mollalar ve "şarlatanlar"la mücadele ettiler. Halk Türkistan şehrindeki *Hoca Ahmed Yesevi'nin* Türbesini düzenli olarak ziyaret ederdi. O zaman inananlar türbeye giremezdi, dualar çitin dışında yapıldı. 1970'te *Hoca Ahmed Yesevi* Türbesi'nde ateist kitaplarla donatılmış özel bir ateizm odası (*ugolok*) bulunuyordu.⁶⁴⁵

İnananlar *Hoca Ahmed Yesevi* Türbesini ziyaret etmeye Kazakistan'ın her yerinden geliyorlardı. Örneğin, 30 Mart - 2 Nisan 1966 tarihleri arasında, Kızılorda şehrinden yaklaşık 40 Müslüman inanan, Kurban Bayram'ında *Hoca Ahmed Yesevi* Türbesinde yapılan ibadetlere katılmak için Türkistan şehrini ziyaret etmişlerdir.⁶⁴⁶

Dindar Müslümanlar tarafından kutsal yerler olarak saygı duyulan ve ziyaret edilen geçmişin birçok mimari yapısı ve anıtları, 1971'de Kültür Bakanlığı ve Kazak SSC Anıtları Koruma Derneği tarafından kaydedilmiştir. Oralarda restorasyon çalışmaları yapılmış ve inananların ve "şarlatanların" bu mekanları ziyaret etmesine izin verilmemiştir.⁶⁴⁷ DİK'e göre 1973'te Kazakistan'da 23 kutsal yer vardı. Devletin engellerine rağmen inananlar kutsal yerleri ziyaret etmeye devam etti ve oralarda "şarlatanlar" faaliyet gösteriyordu.⁶⁴⁸ DİK'in Kazakistan'daki temsilcisi kutsal yerlerin sayısını azaltıp göstermeye çalıştığı bellidir. Aslında, Kazakistan'da kutsal yerlerin sayısı çok daha fazlaydı. Örneğin, 1971'de sadece Kızılorda ilindeki kutsal yerlerin sayısı 14 olarak kaydedilmiştir.⁶⁴⁹ 1977'ye kadar bu 14 kutsal yerin 9'u mimari anıt olarak devlet koruması altına alınmıştır.⁶⁵⁰ Hatta Sovyetlerin "şarlatanlar" olarak adlandırdığı türbelerin şeyhleri arasında komünistler de vardı.

⁶⁴⁵ KCMDA, 2079-fon, 1-liste, 58-d., s. 39.

⁶⁴⁶ KİDA, R-808-fon, 1- liste, 7-d., s. 48.

⁶⁴⁷ KCMDA, 2079-fon, 1-liste, 98-d., s. 49.

⁶⁴⁸ KCMDA, 2079-fon, 1-liste, 116-d., s. 47.

⁶⁴⁹ KİDA, R-808-fon, 1- liste, 15-d., s. 2.

⁶⁵⁰ KİDA, R-808-fon, 1- liste, 29-d., s. 5.

Örneğin, 1976'da Kızılorda ili, Janakorgan ilçesindeki *Sunak Ata* Türbesi şeyhinin Komünist Partisi'nin üyesi Mahmud Nametov olduğu ortaya çıkmıştır.⁶⁵¹

Devlet, inananların kutsal yerleri ziyaret etmesini sonlandırmak için çalışmalara devam etti. 1973'te Semerkant bölgesinde kutsal yerlere yapılan ziyaretleri azaltılmak için devlet türbelerdeki şeyhleri kovuşturmuş ve onların "şarlatan" eylemlerini bölgesel gazetede yayınlattır. Fergana bölgesindeki *Kaynar Bulak* adlı kutsal yer ise işçiler için kültürel bir dinlenme alanına dönüştürülmüştür. Özbek SSC savcılığına göre 1973'te tüm cumhuriyette, dinî kültürler yasasını ihlal ettiği için 11 kişiye karşı 10 ceza davası açılmış ve aralarında birkaç şeyh 3-4 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır. Birçok din adamı ise uyarılmıştır. Fakat Sovyetlerin bu eylemleri de, SADUM'un kutsal yerlere karşı fetvası da, kutsal yerleri ziyaret edenleri durduramadı. Kapalı kutsal alanların tekrar açılması veya yenilerinin açılması pek çok kez olmuştur.⁶⁵²

Toplam kutsal yerlerin sayısı ile ilgili DİK'in verdiği bilgiler her zaman açık ve doğru bilgi olarak kabul edilemez. Amaçları kutsal yerlerin sayısını azaltmaktı, bu yüzden raporlarında onların sayılarını azalttılar. Mesela, Özbekistan'da 1975-1984 yıllarında faaliyet gösteren türbelerin sayısı 85'ten 67'ye düşürülmüştür. Kutsal yerlerin azalmasının nedenlerinden biri, onların devlet tarafından yıkılmasıydı. Örneğin, 1985'te Semerkant ilinin Siyob ilçesindeki *Muşkul Kuşot*, *Hoca Doniyor* ve *Hoca Ruşnoy* adlı üç türbe yıkılmıştır. Ayrıca bazıları türbelerin şeyhleri kutsal yerlerden kazandıkları gelir üzerinden vergilendirilmiştir.⁶⁵³ Kutsal yerlere karşı bu acımasız mücadele bir dereceye kadar meyvesini verse de bu gelenek halkın zihninden silinmemiştir.

Sovyetler, kutsal yerlere gelenleri durdurmak için mümkün olan her şeyi yaptı. Mesela Özbekistan'da, kaynak suyu kutsal kabul edilen ve çocuksuz kadınların ziyaret ettiği *Taşbulak* adlı kutsal yer, çocukların dinleneceği bir öncü kampına dönüştürülmüştür. Bununla birlikte, Orta Asya ve Kazakistan'daki kutsallık anlayışını ve kutsal yerleri ziyaret etmeni şamanizmle ilişkilendiren ateist bilim

⁶⁵¹ KİDA, R-808-fon, 1- ek liste, 13-d., s. 30.

⁶⁵² D. Yu. Arapov, *İslam i Sovetskoe Gosudarstvo (1943-1990) Sbornik Dokumentov*, (Yayınlanmış Arşiv Belgeleri), Vipusk 3, Moskova 2011, s. 330-333.

⁶⁵³ R. M. Yusupov, *Uzbekistonda XX asrning 40-80 iillarida Musulmon Dinii Tashkilotlari va Ulamolar Faoliati*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Andijon 2008, s. 94-96.

adamlarının makaleleri *Nauka i Religia* Dergisinde de yayınlanıyordu.⁶⁵⁴ Bütün bunlar Sovyetlerin kutsal yerlerle savaşmasının farklı yollarıydı.

1970'lerde Kazakistan'da sıradan mezarları bile türbe gibi inşa etmek yaygın olmuştur. 1978'deki DİK'in raporunda, o yıllarda, Aktöbe, Guryev, Kızılorda, Mangışlak, Pavlodar, Semey ve diğer illerdeki bir dizi yerleşim yerlerinde, normal mezarları ortaçağ türbeleri gibi inşa etmenin yaygınlaştığı bildirilmiştir. Bu tür mezarların sadece mezarlıklarda değil, aynı zamanda yüksek yamaçlarda, demiryolu hatları ve otoyollar boyunca inşa edilmesi Sovyetleri rahatsız ediyordu. Genellikle bu tür türbe anıt, bir zamanlar liderlik pozisyonlarında çalışan tanınmış komünistlerin mezarları üzerine inşa ediliyordu.⁶⁵⁵ Komünistlerin bile Müslüman ritüellerine göre gömüldüklerini söylemiştik. Örneğin, Özbekistan Komünist Partisi Birinci Sekreteri Şaraf Raşidov'un kendisi bile 1983 yılında Müslüman geleneklerine uygun olarak gömülmüştür. Yani, Ş. Raşidov, ülkenin liderleri arasında büyük hoşnutsuzluğa neden olmasına rağmen Müslüman geleneklerine göre defnedilmiştir.⁶⁵⁶ Müslümanlar, vefat eden kişi komünist olsa bile onu Müslüman bir ritüelle ve karışık değil, sadece Müslüman bir mezarlığa gömmeye çalıştılar. Mesela, 1980'de Almatı'da Sovyetler bir Müslüman subayını (Afganistan'da çatışma sırasında ölen) Sovyet savaş kahramanlarına ayrılan bir mezarlığa gömmek istediğinde ona karşı protesto gerçekleşmiştir. Yani, isyancılar kahramanın "kafirlerle" birlikte olmasını istememişler ve kanlı çatışma olmuştur. İsyancılar tabutu ele geçirmişler ve subayı Müslüman mezarlığına gömmüşlerdir.⁶⁵⁷ Sovyet hükümetinin yerel dinî geleneklerle mücadelesine karşı halkın benzer bir tepkisi de vardı.

Kutsal yerlerin ziyaret edilmesi asla durmadı. DİK'e göre 1981'de Kazakistan'da inananlar tarafından sürekli ziyaret edilen 25 kursal yer bulunurken, 1984'te ise onların sayısı 28 tane olmuştur. Yerel makamlar ve DİK, türbeleri kapatmaya çalışsa da, bazı kutsal yerler aktif olarak faaliyet gösterdi, onlara yapılan ziyaret durmadı.⁶⁵⁸ SBKP Merkez Komitesinin "İslam'ın Etkisine Karşı Mücadelenin

⁶⁵⁴ G. Snesarev, "Şamany i 'Svyatye' v Sredney Azii", *Nauka i Religia*, 1976, №12, s. 31-35.

⁶⁵⁵ KCMDA, 2079-fon, 1-liste, 189-d., s. 4.

⁶⁵⁶ H. İ. Abdrasulova, *İslam i Religioznaya Politika v Uzbekistane v 1940-1980-e Gody: Analiz Anglo-Amerikanskoy İstoriografii*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Taşkent 2011, s. 122.

⁶⁵⁷ A. Taheri, *Kızıl Gökte Hilal Sovyetlerde İslamın Geleceği* (Çeviren: Cüneyt Akalın), İstanbul 1991, s. 17.

⁶⁵⁸ KCCA, 708-fon, 121-liste, 253-d., s. 58.

Güçlendirilmesi Hakkında” kararının 1986’da Kazakistan Komünist Partisi Merkez Komitesi tarafından uygulanması için “gerici İslam geleneklerine, adet ve göreneklerine ve Sovyet toplumunun ideolojik ve politik birliğini dinî temelde zayıflatma girişimlerine karşı” tedbirler alınmıştır. Bu çalışmaya tüm parti örgütleri ve medya dâhil edilmiştir.⁶⁵⁹ Sovyetler Müslüman halklarının İslami geleneklerini yok etmeye ve ortak Sovyet gelenek ve fikirlerini oluşturma çalışmalarına devam ettiler.

Sovyetlerin beklediği gibi İslami gelenekler ortadan kalkmadı, aksine Perestroyka döneminde dinî canlanma ivme kazandı. Mesela, 1986’da Özbekistan Komünist Partisi Merkez Komitesi toplantısında, Özbekistan’da dinî inançların komünistlerin algılarını etkilediği, din ile uzlaşmış gibi oldukları itiraf edilmiştir. Parti, Özbekistan’da insanların bir kısmının iki yüzü olduğunu, biri komünist idealleri savundukları zaman toplumsal-politik yüzünün ve diğeri ise dinî ayinleri yerine getirdiklerinde evdeki yüzü ortaya çıkacağını bildirmiştir. Ayrıca bu toplantıda dinin tehlikelerini açıklama çalışmalarının tatmin edici olmadığı ve bunun sonucunda dinî uygulamaların azalmadığı, gençlerin, kadınların ve bazı aydınların dinden etkilendiği ve parti üyelerinin bile dinî nikah kıydırdığı, cenazelere katıldığı ve dine göre defnedildiği söylenmiştir.⁶⁶⁰ Onlarca yıl yerel dinî geleneklerle savaşan Sovyetler bu çabaları neredeyse başarısız oldu.

1989’da Kazakistan Komünist Partisi Merkez Komitesi Sekreteri N. Nazarbayev, bazı mollaların ve bazı bölgelerdeki Müslüman dindar aktivistlerin, özellikle ulusal gelenekler ve günlük yaşam alanında dinî nüfuzunu arttırmak için mümkün olan her şeyi yapmaya çalıştığını bildirerek Müslüman ritüelinin azalmadığını ve Kazakistan’ın neredeyse tüm bölgelerinde bayram namazlarına katılan insan sayısının artmakta olduğunu itiraf etmiştir.⁶⁶¹ Böylece, nihayet, komünistler din ve dinî geleneklerin yok edilmesi konusunda beklenen sonucun gerçekleşmediğini itiraf etmek zorunda kalıyorlardı.

SADUM’un son müftüsü Muhammed Sadık Muhammed Yusuf döneminde, SADUM, o zamanki Sovyetler Birliği’ndeki özgürlükten yararlandı. SADUM’un

⁶⁵⁹ KCCA, 708-fon, 127-liste, 128-d., s. 10.

⁶⁶⁰ P. S. Krivoşeev, U. A. Rustamov, N. İ. Hasanov, *Zakon, Religia, Tserkov*, Taşkent: Uzbekistan Yayın., 1987, s. 76-77.

⁶⁶¹ KCCA, 708-fon, 139-liste, 1681-d., s. 133-134.

yeni Muftüsü olarak seçilen Muhammed Sadık Muhammed Yusuf, 14-15 Mart 1989'daki SADUM'un 4. Kongresi'nde, eski müftüyü ve onun dönemini şiddetle eleştirdi. Yeni müftü SADUM'un çalışmalarının kötü olduğunu, Müslümanlarla temasının olmadığını, Müslümanlar arasında prestijini kaybettiğini, bazı camileri süslemek için harcanan büyük miktardaki paralar nedeniyle, diğer camilerin bakıma muhtaç olduğunu ve eğitimsiz imamların vaazlarına karşı inananlar tarafından protestolar olduğunu söylemiştir. Bununla birlikte Muhammed Yusuf, imamların SADUM'un fetvalarını kendileri için geçerli değilmiş gibi yorumladığını, bazı fetvaların aceleyle verildiğini ve düzeltilmesi gerektiğini, Mir Arap medresesi öğretmenlerinin zayıf eğitilmiş olduğunu ve SADUM işinin "batıl inançlarla" ve "fetişizmle" savaşmak olduğunu anlatmıştır. Ayrıca Muhammed Yusuf, önceki dönemlerde, camilerin sadece namazlar sırasında açıldığını ve diğer zamanlarda ise kapalı olduğu ama şimdi hep açık olduğunu ve Kazakistan için eğilecek din adamlarının sadece Kazak gençleri arasından seçilmesi gerektiğini de ifade etmiştir.⁶⁶² Muhammed Yusuf'un bu eleştirileri, SADUM'un birkaç on yıllık çalışmalarının sonuçları görülebilir.

Muhammed Sadık Muhammed Yusuf'un müftülük yılları Orta Asya ve Kazakistan'da hızlı siyasi, dinî, sosyal ve kültürel değişimlerin yaşandığı dönemdi. Muhammed Yusuf da göreve gelir gelmez eski yönetimi uzaklaştırarak yerine kendi kadrosunu kurmuştur. Görevi sırasında aktif bir müftü oldu ve onun zamanında başta dinî yayınlar, mescit ve medrese yapımı olmak üzere din hizmetlerinde önemli adımlar atılmıştır.⁶⁶³ 14-15 Eylül 1990'da ise Taşkent'te İmam Tirmizi'nin 1200. yıl dönümüyle ilgili uluslararası bir konferans düzenlenmiştir. Bu konferansa yurt dışından birçok konuk katılmıştır.⁶⁶⁴

Muhammed Yusuf (1989-1993) döneminde türbeleri ziyaret etmenin Hanefî mezhebine uygun yapılmasıyla ilgili fetvalar ve kurallar da hazırlanmıştır. Aynı zamanda SADUM'un *İslom Nuri* Gazetesi yayınlanmaya başladı. Muhammed Sadık Muhammed Yusuf döneminde kabul edilen fetvalar, DİK'e onay için gönderilmemiş

⁶⁶² "IV Kurultai (Congress) of the Muslims of Central Asia and Kazakhstan", *Muslims of the Soviet East*, 1989, №2-3, s. 3-9.

⁶⁶³ S. Erşahin, "Bağımsızlık Sonrasında Türkistan Cumhuriyetlerinde Dinî Yapılanma", *Türk Dünyasının Dinî Meseleleri*, yayına hazırlayan: Ömer Turan, Ankara 1998, s. 46.

⁶⁶⁴ "Posvyaşçayetsya Velikomu Mukhaddisu", *Musulmane Sovetskogo Vostoka*, 1991, №1, s. 1-2.

ve Özbekçe ile Rusça'ya tercüme edilmeden genellikle Arapça olarak hazırlanmıştır. SADUM, Perestroyka sırasında sayıları keskin bir şekilde artan camilerin ve yeni eğitim kurumlarının açılmasına bağımsız olarak karar vermeye başlamıştır. Örneğin, 1991'de Özbekistan'da 4878 cami, 10 medrese bulunmuştur. Birçok eski cami ve kutsal yerler SADUM'a aktarıldı, yeni camiler ve medreseler inşa edildi. O arada, çoğu ulema bu Diniye Nezareti'ni devlet organının bir parçası olarak görmeye de devam etti. 1990'ın başında SADUM'dan bağımsız Kazakistan Müftülüğü kurulduktan sonra diğer komşu cumhuriyetlerin kadılıkları da işlerini bağımsız olarak yapmaya başladılar ve 1991'in sonunda ise SADUM'un çöküşü meydana geldi.⁶⁶⁵ Gördüğümüz gibi Muhammed Yusuf zamanında SADUM özgürce hareket etmiş ve ve bölgede dinsel bir canlanma yaşanmıştır.

4.4.1. Din Adamlarının Siyasi Sisteme Adapte Olması

SADUM din adamları sadece "Saf İslam" için mücadele etmedi, aynı zamanda Sovyet siyasi sistemine ve toplumuna uyum sağlamak zorunda kaldı ve hep ona göre hareket ettiler. Yani, kayıtlı din adamları devlete sadakatlerini kanıtlamaya çalıştılar. Halk SADUM mollalarını devletin mollaları olarak adlandırdı. Camilerde kayıtlı imamların vaazları devlet tarafından kontrol ediliyordu. Bu altbaşlığı Sovyet ateist bilim adamlarının çalışmalarına göre anlatacağız.

Camilerin minberlerinden gelen vaazlarda genellikle Allah'ın insana bu dünyada mutlu bir varoluş için verdiği dünyevi yaşama ve onun faydalarına değer verme ihtiyacı hakkında konuşulmuştur. İmamlar inananları bu faydaları çoğaltmaya, dürüst, vicdanlı bir şekilde çalışmaya, modern bilimin başarılarına istekli bir şekilde hakim olmaya, komünizmin inşasına aktif olarak katılmaya çağırıyorlardı. Sovyet dönemindeki çoğu Müslüman inanan doktrinel konular hakkında yeterince bilgili değildi ve dinî kitaplar da ona mevcut değildi. Bu bakımdan imamlar vaazlarını inananları inanç konusunda eğitmek için İslam'daki ana ritüeller ve bayramlar, onların kökenleri ve anlamları hakkında hikâyeler anlatmak için kullanırlardı. İmamlar kendi vaazları sırasında Sovyet propagandasını da unutmuyorlardı ve vaazlar sırasında veya sonrasında Sovyetler Birliği için, barış için dua ederlerdi. 15

⁶⁶⁵ Rossiya – Srednyaya Aziya Politika i İslam v Kontse XVIII – Naçale XXI Veka, Moskova 2013, s. 331-333.

Ocak 1973'te Duşanbe'ki Karamişkor Camisinde okunan bir vaazda imam, "İsrail'in Arap topraklarını işgal etmesini" ve "Amerikan emperyalistlerinin" Çinhindi'deki eylemlerini kınayarak Sovyetler Birliği'nde yaşayan Müslümanların her gün beş vakit namaz kılarken Allah'tan barış dilemesini, "yeryüzündeki barışı koruyan sosyalist devlet Sovyetler Birliği" için dua etmesi gerektiğini anlatmıştır.⁶⁶⁶

Sovyetler Birliği'nin iç ve dış politikası sürekli olarak kayıtlı mollaların vaazlarına yansımıştır. 1969'da Şımkent şehri camisinin imamını Ş. Muhammedjanov'un vaazında, "İsrail'in Müslüman kardeşlerimiz ve dostlarımız olan Araplara karşı saldırganlık yaptığını" ve bunun Orta Doğu'da barışın ihlaline yol açtığını anlatarak bu nedenle "salırganın elini bu ülkelerden uzaklaştırması için Müslümanların dua etmesi" gerektiğini söylemiştir.⁶⁶⁷

1983'te Kazakistan'ın Aktöbe şehrindeki caminin imamının Ramazan Bayramı namazındaki vaazında, "nükleer savaşa karşı savaşılan" Komünist Partisi için, "halkla ilgilenen" Sovyet hükümeti için, dostluk için ve Sovyet askerlerinin Anavatanı koruması için dua edilmiştir. Bu Bayram namazından sonra Aktöbe'deki kayıtlı din adamları ile devlet memurlarının toplantısı yapılmış ve orada din adamlarına SBKP ve Sovyet devletin iç ve dış politikası, uluslararası durum hakkında bir ders verilmiştir. Bu derste mollalara özellikle "SSCB'ye karşı İslam'ı kullanmaya çalışan emperyalizm politikası" ve Sovyetler Birliği'ne karşı İran, Suudi Arabistan, Pakistan, Mısır'ın Müslüman din adamlarının ve devlet adamlarının "düşmanca politikası" hakkında anlatılmıştır.⁶⁶⁸ Devlet kayıtlı mollalara hep siyasal eğitim veriyordu ve kendi politikalarında kullanıyordu. Kayıtlı mollalar da devlete kendi sadakatlerini kanıtladılar.

1985'te SADUM Müftüsünün, İkinci Dünya Savaşı'ndaki Sovyetler Birliği'nin zaferinin 40. yıl dönümü vesilesiyle verdiği vaazında, "Nazilerin zulmünden", savaştaki Sovyet ordusunun kahramanlığından, dünyanın büyük bir kısmının Sovyetler tarafından "özgürleştirilmesinden" ve 1980'lerdeki ABD'nin "emperyalist politikasından" bahsedilmiştir.⁶⁶⁹ Kazakistan Kadısı R. Nısanbaev'in 1986'daki vaazlarından birinde ise çocukları bir enternasyonal olarak yetiştirmenin,

⁶⁶⁶ N. Aşirov, *Musulmanskaya Propoved*, Moskova 1978, s. 10-11.

⁶⁶⁷ KCMĐA, 2079-fon, 1-liste, 44-d., s. 21-22.

⁶⁶⁸ KCMĐA, 2079-fon, 1-liste, 254-d., s. 33.

⁶⁶⁹ KCMĐA, 2079-fon, 1-liste, 269-d., s. 136-141.

ülkenin yasalarına saygı duymanın ve Sovyetler Birliği'nin çok dinli bir devlet olmasına rağmen herkesin bir kardeş olduğunu söylemenin önemi açıklanmıştır.⁶⁷⁰

Sovyet imamları inananlara ibadetlerle ilgili özgürlükler vermek zorunda kaldı. Örneğin, SADUM'un kadınların başörtüsü takmasına karşı fetva verdiğini ve erkeklere birden fazla kadınla evlenmemeyi tavsiye ettiğini biliyoruz. Yani, Sovyet din adamları kadınların özgürlüğünü ve eşitliğini tanımak zorundaydılar.

İnananlara namaz konularında da daha fazla özgürlük verilmiştir. Vaazlar sırasında, bir kişi herhangi bir nedenden dolayı gündüz namaz kılamazsa, o zaman akşamları kılabilceği çok sık söylenirdi. Din adamları inananlara, Cuma namazına ve günlük namazlar için camiye gelmelerini sık sık söyleyemiyordu ve bu sebeple yılda iki defa bayram namazlarına katılmak Tanrı'yı memnun etmek için yeterli olduğunu söylüyorlardı. Sovyet imamları müminlere işten boş zamanlarında namaz kılabilceklerini bildiriyorlardı, işçilerin oruçtan muaf olduklarını veya bir ay yerine sadece birkaç gün boyunca oruç tutmayı teklif ediyorlardı. Kurban kesmeye gelince, bunun yerine imamlar, ya kurbanlık bir hayvanın derisinin bedelini caminin kasiyerine ödemeyi teklif ettiler, ya da inananlara onun yerine bir tür iyi iş yapmasını önerirlerdi. Kayıtlı mollaların dinî ritüeller ve meselelerle ilgili bu tür yeni yorumlarına kayıtsız geleneksel görüşlü mollalar karşı çıktılar. Ancak kayıtlı mollalar gibi kayıtsız mollalar da İslam'ı modern koşullara uyarlamaya çalıştılar. Böylece herkes Sovyet yaşam tarzından etkilendi.⁶⁷¹

Kızılorda camisinin imamı, 1975 yazında verdiği bir vaazında: *Kelimenin tam anlamıyla çocukların sünnet edilmesi zorunlu değildir. Çocuğun penisine kan akması için bir ustura ile dokunmak yeterlidir, demiştir. Sovyetlerin yok etmek istediği dinî ayinlerden biri de sünnetti. Kızılorda camisi imamının bu ifadesinin Sovyetler lehine yapıldığı bellidir.*⁶⁷² Özbekistan'da pamuk toplanacağı mevsimde imamlar, kendi vaazlarında insanları ve yaşlıları pamuk toplamaya çağırıyorlardı. Yani, Özbekistan'da kayıtlı imamlar işçi inananlara, kamu çalışma saatleri içinde namazın beş vakit yerine üç kez kılınmasına izin verildiğini de söylemişler. O dönemde çoğu inanan Ramazan ayınının sadece başında, ortasında ve sonunda üçer gün oruç

⁶⁷⁰ KCMĐA, 2079-fon, 1-liste, 286-d., s. 17-19.

⁶⁷¹ N. Aşirov, *Evolutsia İslama v SSSR i Zadaçi Ateistiçeskogo Vospitania*, Moskova: Znanie Yayınları, 1974, s. 28-34.

⁶⁷² N. Aşirov, *Musulmanskaya Propoved*, Moskova 1978, s. 51.

tutmuşlardır.⁶⁷³ O zaman hacca gitmek de çok zordu. Yalnızca seçili çok az kişiye izin veriliyordu. Dolayısıyla o dönemde hac ile ilgili İslam'ın ilkeleri de önemli değişikliklere uğramıştır. O dönemde, İslam'da yasallaştırılan bedel haccı denilen şey daha fazla yaygındı ve bu tür hac, hacı zaten yapmış olan özel bir vekil kişi tarafından gerçekleştirilirdi. Bu kişi, hastalık veya yaşlılık nedeniyle hacca gidemeyen birinin adından yapılması gereken tüm ritüelleri ve eylemleri yerine getirirdi. Sovyet din adamları ise buna genel olarak karşı değildi.⁶⁷⁴

Müslüman din adamları en önemli dinî tarihlerin yanı sıra belirli sivil Sovyet tarihlerini de kutluyorlardı. Genellikle camilerde, 22 Nisan (V. İ. Lenin'in doğum günü), 1 Mayıs (Uluslararası işçi bayramı), 7 Kasım (Ekim Sosyalist Devriminin Yıl dönümü), 5 Aralık (SSCB Anayasa Günü), 1 Ocak (Yeni yıl), 21 Ocak (Lenin'i Anma Günü), 8 Mart (Uluslararası Kadınlar Günü) gibi Sovyetlerin belirli tarihlerine özel vaazlar veriliyordu. Vaazlarda, bu tarihlerin Sovyet ülkesinin emekçileri için önemi vurgulanıyordu ve inananları Sovyetler Birliği'nin gücünün güçlendirilmesine katkısını artırmak için çağrılar yapıyordu. Din adamları kendi vaazlarında barış için mücadele konusuna sık sık odaklanırlardı. İnanan halkla bağlantı kurmak isteyen Müslüman din adamları, çoğu zaman onlara toplumsal üretimde iyi çalışma ihtiyacından bahsediyorlardı.⁶⁷⁵

İmamlar kendi konuşmalarında din ile ilgili olmayan meselelere de dokunurlardı. Örneğin önde gelen din adamlarından biri, imamları camiye gelenlerle yapılan konuşmalarda, onların "tüm sorularına" cevap vermeye çağırıştır. Sadece ibadet ve dinî ritüeller değil, aynı zamanda bir müminin ailesindeki bela veya neşeli bir olay, Ramazan ayının veya resmî bir tatilin başlangıcı, hasatın sonu veya toplu çiftlik sığırlarının kışlanması için hazırlık – bunların hepsi imamların vaazları için bir neden olabilirdi. Vaazlarda Sovyet hükümeti övülürdü, halklar arasındaki dostluk ve vatanseverlikten bahsedilirdi ve ahlaki normlar hakkında konuşulurdu.⁶⁷⁶ Dünyadaki Müslümanlara Sovyetler Birliği'ndeki "din özgürlüğünü" göstermek için de SADUM'un dergisinde, Sovyetler Birliği'nin "doğru" dinî politikası, yasaları ve

⁶⁷³ A. Alimuhamedov, *İslom Dinidagi Marosimçilik va Urf-Odatlar*, Taşkent 1969, s. 56, 60.

⁶⁷⁴ N. Aşirov, *Evoliutsia İslama v SSSR*, Moskova 1973, s. 146.

⁶⁷⁵ N. Aşirov, *İslam i Sovremennost*, Moskova 1970, s. 7-9.

⁶⁷⁶ N. Aşirov, "Musulmanskaya Propoved Segodnya", *Nauka i Religia*, 1978, №12, s. 30-33.

Sovyet anayasasındaki Müslümanlara verilen "dinî özgürlük" hakkında bahsedilirdi.⁶⁷⁷

Sovyetler Birliği'ndeki tüm müftülükler sosyalist toplumun yeni koşullarını hesaba katmak zorundaydı. Tüm müftülükler Sovyet yaşam tarzından etkilenmiştir. Bu yüzden o dönemdeki İslam - Sovyet İslamı olarak adlandırılabilir. Sovyet mollaları tamamen dinî konularla birlikte, sıklıkla tarih, barış ve savaş, halkların dostluğu ve komünizmin inşası gibi konulara da değiniyorlardı. Ekim 1970'te Moskova camisinin imamı Ahmedzyan Mustafin'in Sovyetler Birliği Müslümanlarının Taşkent'teki Konferansı'nda yaptığı konuşmasında, açıkça, *İslam halka devrim yapma hakkını tanıyor*, demiştir. SADUM Müftüsü Z. Babahanov da, kendi yaptığı konuşmalardan birinde: *İslam dini, ülkemizdeki sosyalizm ve komünizm inşasının aktif bir destekçisidir. İnsanların ahlaki gelişimlerine önem vermek, Müslümanları İslam ve sosyalizm yoluna yönlendirmek - SADUM'un ana görevi olarak gördüğü şeydir*, dedi. Pek çok Müslüman dinî lider evrim teorisini de kabul ediyorlardı ve hatta onun Kuran ile tutarlı olduğunu söylüyorlardı.⁶⁷⁸ Yani, böylece kayıtlı din adamları devletin iç ve dış politikalarını ve yasalarını desteklediler ve Sovyet anlayışını kabul ettiler.

Sovyet Müslüman din adamları İslam'ı sosyalizmle ilişkilendirdiler. Mesela, SADUM Müftüsü Z. Babahanov İslam din adamlarının çoğunluğunun pozisyonunu dile getirerek *İslam'ın temel sosyo-etik ilkelerini incelemek ve bunları bilimsel sosyalizm fikirleriyle karşılaştırmak, bizi belirli noktalarda aramızdaki bir ortaklıkların varlığı inancına götürüyor*, demiştir. Müslüman din adamları, Kuran'ın ilkelerine de farklı bir anlam vererek onları sosyalist görüşler ruhu içinde yorumlamaya çalışmışlardır. Muhafazakâr din adamlarını eleştiren Z. Babahanov, modern zamandan öğrenilecek çok şey olduğunu söylemiştir. Müslüman modernistlerini cesaretlendiren Müftü Z. Babahanov, *Eski ve günümüzün gerekliliklerini karşılamayan dinî öğretiler cesaretle terk edilmelidir. İçindeki şeylerin çoğunun eski olduğunu ve insanları dinden uzaklaştırdığını fark etmenin zamanı geldi. Mevcut koşullara uyumsuz olan örnek ve inançlardan vazgeçtiğimizde*,

⁶⁷⁷ "Muslims and Freedom of Religion in the Soviet Union", *Muslims of the Soviet East*, 1983, №2, s. 1-2.

⁶⁷⁸ N. Aşırov, *Evoliutsia İslama v SSSR*, Moskova 1973, s. 24, 38, 77, 130.

günahın içine düşmüyoruz, dine karşı çıkmıyoruz, aksine onun zeminini güçlendiriyoruz, diye ifade etmiştir. Şımkent camisinin imamı Ş. Muhammedjanov, müftünün sözlerini tekrarlayarak mevcut koşullara uymayan İslam'ın kurallarını değiştirirsek, İslam dininin komünizm altında yaşayabileceğini söylemiştir.⁶⁷⁹ Z. Babahanov, burada din adamlarının zamana uyum sağlaması ve Sovyetlerin "eski çağın kalıntıları" olarak adlandırdığı ve SADUM'un "bidat" olarak gördüğü yerel dinî gelenekleri terk etmesi gerektiğini söylemek istemiştir.

Sovyet Müslüman din adamları, İslam'ın Müslüman kadınlarla ilgili dogmalarını da sosyalist gerçeklikle ilişkilendirmişlerdir. Yani, İslam'ın eski konumlarını sosyalist bir ruhla yorumlamaya çalıştılar. SADUM liderleri, hadis kitaplarında kadınlara ve erkeklere bilim ve bilgi öğretmenin ilk farz olarak gösterildiğini söyleyerek çalışabilmek için kadınların özgür olması ve bu nedenle onların açık yürümesi gerektiğini söylemişlerdir.⁶⁸⁰ Değişen koşullara uyum sağlayarak bazı yerlerde imamlar kadınları camide hizmet etmeye de çekmişlerdir. Sovyet yasaları kadınların eşitliğini tanıyordu ve kadın özgürlüğünü kısıtlamak eylemi ise kanunla cezalandırılabilirdi.⁶⁸¹ Bu nedenle kayıtlı din adamları kadın özgürlüğünü tanımak zorunda kaldılar.

Müslüman din adamları, mümkün olan her şekilde dinî ritüelleri ulusal geleneklerle de ilişkilendirmeye çalışıyorlardı. İmamlar inananlara, bir kişinin belirli dinî ritüelleri gerçekleştirerek belirli bir ulusa ait olduğunu doğrulayacağını söylemişlerdir. Din adamları, halkı İslami ritüel ve bayramların Özbek, Kazak, Tacik, Kırgız, Türkmen ve bir dizi diğer Doğu halklarının ulusal ritüelleri ve bayramları olduğunu ve kutsal bir miras olarak gelecek nesile aktarılması gerektiğini ifade etmişlerdir. Din adamları İslam'ı ateizmin saldırısından korumak için kendi vaazlarında İslam dinini ve ritüellerini ulusal kültürün bir unsuru olarak anlatmışlardır. Bu tür ritüeller arasında çocuğun kulağına ezan okuyarak isim verme, çocuğun sünnet edilmesi, dinî nikah, cenaze gibi ritüeller ve dinî bayramlar vardı. İnanmayanlar da bu dinî ritüelleri ve törenleri ulusal bir gelenek olarak görürdü ve

⁶⁷⁹ A. Ahadov, *İslom Zamonga Moslaşganda*, Taşkent 1989, s. 19-22.

⁶⁸⁰ A. Kadyrov, *Sovremennyy İslam v Sredney Azii, Ego İstoriçeskiye Osnovi i Protseye Preodoleniya*, (Avtoreferat - Doktora Tezi özeti), Moskova 1969, s. 29.

⁶⁸¹ L. İ. Klimoviç, *İslam*, Moskova 1965, s. 330-331.

katılırdı.⁶⁸² Bunlar ise Sovyetleri rahatsız ediyordu. Bu nedenle, onlar dinî gelenekleri yok etmeyi planlayarak Sovyet sivil ritüellerini dinî ritüellere karşı koymaya çalıştılar.

1950'lerde başlayan SADUM'un kutsal yerlere ve Sufi geleneklerine karşı mücadelesi 1980'lerin sonlarına kadar devam etti. Muhammed Sadık Muhammed Yusuf'un müftü olarak gelmesinden sonra kutsal yerleri, türbeleri ziyaret etmenin Hanefi mezhebine göre kuralları getirildi. Hem ateist bir toplum oluşturmak isteyen Sovyetler, hem de "Saf İslam" kurmak isteyen SADUM liderleri kutsal yerlere ve yerel halkın bazı dinî törenlerine karşı birlikte savaştılar. SADUM kutsal yerlere, tasavvufa karşı ve Sovyet toplumunun özelliklerini dikkate alarak çeşitli fetvalar yayınladı. SADUM liderleri ve kayıtlı camilerin imamları bu fetvaları halka açıkladı. Ancak devletin ve SADUM'un kutsal yerlere karşı mücadelesi beklenen sonuçları vermedi. Sovyetler kendi yeni ritüellerini ve törenlerini getirse de, Orta Asya ve Kazakistan halkları dinî ve ulusal kimliklerini korumayı başarabildiler. İnananlar ve kayıtsız din adamları arasında bile eski komünistler vardı ve bazı komünistlerin kendileri de dinî geleneğe göre gömülürdü. Perestroyka döneminde, özellikle 1989-1991 yılında, SADUM belirli bir özgürlük derecesini elde etti. Bu yıllarda kadınlıklar merkezden bölündü ve SADUM dağıldı.

SADUM din adamları Sovyet dönemine adapte oldular. Daha doğrusu, imamlar Müslümanlara farz ibadetler konusunda özgürlükler tanımak zorunda kaldı. Sovyetlerin "eskinin kalıntıları" olarak adlandırdığı ve kendilerinin "bidat" olarak gördüğü yerel dinî gelenekleri terk edilmesi gereken bir şey olarak düşündüler ve onunla mücadele ettiler. Kayıtlı mollalar Sovyet devletinin resmî tatilleri ve iç ve dış politikası hakkında vaazlar verdiler. Yani, siyasal sisteme maksimum bağlılıklarını kanıtladılar. Devlet ise böylece din adamlarını kendi politikasında kullandılar.

⁶⁸² N. Aşirov, "İslam i Natsionalniye Otnoşeniya", *Nauka i Religia*, 1974, №2, s. 34.

SONUÇ

1917 Ekim İhtilali'nden sonra Sovyetler kendi devletlerinin yasal temelini oluşturdular. Sovyetler Birliği laik bir devletti ve yasaya göre din devletten, okul dinden ayrıldı. Yani, Sovyet anayasası dine özgürlük veriyordu, fakat devletteki tek parti olan Komünist Partisi ise kendi ilkesine göre hareket ederek dini ve dinî anlayışları yok etmeye ve yeni Sovyet toplumunu oluşturmaya çalıştı. Marksist-Leninist ilkeye göre din “eskinin kalıntısı”ydı ve din adamları ise “sömürücü sınıfın temsilcileri” idi ve ortadan kaldırılması gerekiyordu. Ekim İhtilali'nden sonra ilk yıllarda Müslümanların durumu kötü değildi. Çünkü iç savaş yıllarında gücü tam olarak oturmayan Sovyetlerin, Müslümanların desteğine ihtiyacı vardı. Bu sebeple, Bolşevikler İslam'a karşı daha yumuşak davrandılar ve Müslümanlarla olan ilişkilerinde çok hareket ettiler. Sovyetler, Müslümanları ve İslam'ı kendi çıkarları için kullanmak istediler ve kendileri Müslümanların destekçileri gibi göründüler. Sovyetler, Müslümanların desteğini almak için çok şey yaptı ve çeşitli vaatlerde bulundular.

İlk başta, Sovyetlerin dinin devletten, okulun dinden ayrılma yasası Müslümanlara yönelik tam olarak uygulanmadı. Mesela, başlangıçtan itibaren İslam'a göre Rus Ortodoks Kilisesi daha çok baskı gördü. Sovyetler Müslümanların dinî idaresinin kurulmasına ve çalışmasına izin verdi. Müslümanların dinî idaresi ise İslam alemine çağrı yaparak “Batı emperyalizmiyle savaşmaya” ve “Sovyetleri desteklemeye” çağırdılar. O dönemde Müslümanlar kendilerini daha özgür hissettiler ve 1920'lerin ortasında Sovyet Müslümanlarında bir dinî canlanma gerçekleşti. Müslüman liderlerin ise Bolşeviklerle ilgili görüşleri aynı değildi. Sovyetler bazı Müslüman gruplar arasındaki gerilim durumundan iyi yararlandı. O dönemde Sovyetlerin din karşıtı örgütleri ve buna hizmet edecek propaganda organizasyonu ve basını kuruldu. Sovyetler Birliği tarihinin çeşitli dönemlerinde, devletin İslam'a yönelik politikası farklılıkları gösterdi.

Sovyetlerin Ekim İhtilali'nden sonra Müslümanlara yönelik ılımlı siyaseti on yıl sürdü ve bu yıllar içerisinde Bolşeviklerin iktidarı güçlendikten sonra İslam'a karşı fiilî saldırısı başladı. Militan Tanrısızlar Birliği adlı din karşıtı propaganda

teşkilatının çalışmalarına hız verildi. Bu teşkilata devlet partisi her türlü desteği verdi. 1930'ların başında dinlere karşı fiilî saldırı yoğunlaştı. Bu kampanya yaklaşık on yıl şiddetli bir şekilde yürütüldü. Bu dönemde Müslüman dinî idaresinin çalışması durduruldu, kitlesel bir şekilde camiler kapatıldı ve din adamlarına baskılar yapıldı. Devlet camiler ve ibadethanelere ait binaları kültürel ve sosyal vb. amaçlar için kullandı.

Militan Tanrısızlar Birliği, devlet ve parti tarafından desteklendi ve her yerde din karşıtı propagandasını yürüttü. Dine karşı saldırıya tüm devlet kuruluşları, yerel makamlar katıldı. Sovyetler Birliği'nde Militan Tanrısızlar Birliği ile beraber Din Karşıtı Müzesi de faaliyet gösterdi. 1930-1940 arasında gerçekleşen bu dine karşı saldırı Sovyetler Birliği tarihindeki en şiddetli saldırdır. Sovyet Anayasası vatandaşlara inanç özgürlüğünü tanıdıysa da gerçekte bu yasa, devlet tarafından ihlal edildi. Bu dönemde İslam dini büyük zarara uğradı. 1941'de Sovyet-Alman Savaşı'nın başlamasından sonra Sovyetlerin dinle ilgili politikası tekrar değişmeye başladı.

Sovyetlerin İkinci Dünya Savaşı yıllarındaki dinî politikasının değişmesinin birkaç nedeni vardır. Bu savaşta Almanya "İslam faktörü"nü kullandı. Yani, Almanlar Sovyetlerin savaş öncesindeki din karşıtı baskısından haberdardı ve bundan yararlanarak işgal ettikleri Sovyet topraklarında dinlere özgürlük tanıdılar. İşgal altındaki bazı Sovyet Müslümanları ise Nazileri bolşevizm baskısından kurtarıcı olarak gördüler. Bu Sovyetler Birliği'nin İkinci Dünya Savaşı yıllarındaki dinî politikasının değişmesinin ilk nedeni oldu.

İkinci nedeni, Müttefik Devletler dünyadaki Hitler karşıtı koalisyon devletlerinin Sovyetlere yardım etmesi için Sovyetlerden kendi dinî siyasetini değiştirmesini ve inananlara özgürlük vermesini istediler. Dünyadaki tüm dinî kuruluşlar ve dinî liderler Sovyetlerin savaş öncesi din karşıtı eylemlerini biliyorlardı. Bu nedenle ABD ile İngiltere, Almanya'ya karşı tüm dünyadaki inananların desteğini alabilmesi için Sovyetlere kendilerinin din karşıtı tavrını değiştirmesini birkaç defa bildirdiler. Sovyetler de onların bu isteklerini yerine getirdiler.

Üçüncü neden, Sovyetler de Almanlar gibi "İslam faktörü"nü kullanmayı planladılar. Böylece Müslümanlara biraz daha dinî özgürlük tanıdılar ve birkaç

Müslüman dinî idarenin kurulmasına izin verdiler. Komünizm ilkesine aykırı olsa bile Sovyetler, Müslüman dinî liderlerinin Almanya'ya karşı cihat ilan etmelerini istediler. Çünkü Sovyetlerin Müslümanların desteğine ihtiyacı vardı ve bunun için Müslümanların sempatisini kazanmak üzere çok şey yaptılar. Sovyet Müslümanları da Almanya'ya karşı cihat ilan ederek Sovyetleri desteklediler ve devlete maddî yardım sağladılar.

Dördüncü neden, Sovyetler kendi Müslümanlarına dinî özgürlük vererek dünya Müslümanlarının da sempatisine sahip olmayı amaçladılar. Sovyet liderleri SSCB'de Müslüman dinî idarelerinin kurulmasına izin vererek dünya Müslümanlarının Sovyetlerle ilgili olumsuz düşüncesini değiştirmek istediler. Çünkü dünya Müslümanları, Sovyetler Birliği'nin İslam'a karşı yaptığı saldırısını biliyorlardı.

Beşinci neden, iktidar, Sovyet Müslümanlarını dinî idareler aracılığıyla kontrol altında tutmak istediler. Bu sebeple dinî idarelerin kurulmasına, az da olsa camilerin yeniden açılmasına ve dinî eğitimin verilmesine izin verdiler. Önceki dönemle kıyaslandığında bu dönemde inananlar kendilerini daha özgür hissettiler. Sovyet dinî idarelerinin başkanları ise iktidara hep sadık kaldı. Savaş yıllarında devlet, dinî idareleri denetlemesi için özel devlet kurumlarını da yarattı.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında Sovyetler Birliği'nde yaratılan dinî idarenin biri de Ekim 1943'te kurulan Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Diniye Nezaret'i'dir. Merkezi Taşkent'te bulunan Diniye Nezaret'i'ne Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan, Kırgızistan ve Tacikistan Müslümanları bağlı idi. Bu nezaret kendine bağlı cumhuriyetlerin Müslümanlarını oradaki kadılıklar aracılığıyla yönetti. Sovyetler Diniye Nezaret'i'ni Almanlara karşı kullandı. SADUM Nazilere karşı fetvalar yayınladı, Türkistan coğrafyasındaki Sovyet Müslümanlarına çağrılar yaptı. Böylelikle, Sovyetler de "İslam faktörü"nü iyice kullandılar. Savaş yıllarında da, savaştan sonraki yıllarda da SADUM, aktif bir şekilde savaş için ve savaşta ölen askerlerin aileleri için her türlü maddî yardımda bulundu. Laiklik ilkesine aykırı olsa da devlet böylece dinî örgütten ve din adamlarından yardım istedi. Yani, devletin SADUM'un kurulmasına izin vermedeki bir amacı da buydu.

Sovyetler SADUM'u kurarak Türkistan Müslümanlarını bu Diniye Nezaret'i'nin aracılığıyla kontrolde tuttu. SADUM müftüleri devlete sadık oldu ve bu

müftülük, bölge Müslümanlarına Sovyet siyasi rejimine sadık olmayı öğretmeye çalıştı. Müftülüğe bağlı tüm kayıtlı camiler ve din adamları devletin sıkı kontrolünde tutuldu. Bu SADUM'un kurulmasının bir amacıydı.

Ayrıca Sovyet iktidarı Sovyet Müslümanlarının dinî idarelerini kurarak Müttefik devletlere ve tüm dünya Müslümanlarına Sovyetler Birliği'ndeki "din özgürlüğünü" göstermek istediler. Diniye Nezareti siyasi amaçla kuruldu. Böylece Sovyetler Birliği de "İslam faktörü"nü kullanarak Almanya'nın yaptığı gibi dini politikayı kullandı. Bu da SADUM'un kurulmasının diğer amacıydı.

Sovyetlerin SADUM'u kurmadaki temel amacının kayıtlı imamları, kayıtlı camileri ve bölge Müslümanlarının dinî hayatını kontrol etme olduğu söylenmişti. Fakat bu hiç bir zaman kolay bir iş olmamıştır. İlk kurulduğu yıllarda kayıtlı imamlar bile sık sık yasa dışı hareketlerde bulundu. Devlet, savaş yıllarında kayıtlı mollaların yasa dışı eylemlerine göz yumduysa da savaştan sonra devletin dinle ilgili yasalarının ihlal edilmesini önlemeye çalıştılar. Hatta bazı SADUM üyeleri, Kazakistan Kadıları ve kayıtlı imamlar kayıtsız din adamlarıyla hep temas halindeydiler. Daha önce böyle bir kurum olmadığı için başlangıçta Türkistan coğrafyası Müslümanlarını bir merkezde birleştirmek çok zor oldu ve bölgenin bazı din adamları müftülüğün Babahanovlar ailesi tarafından yönetilmesine de karşı çıktılar.

Devlet camilerin çok sayıda açılmasına izin vermedi, kayıtlı camilerin sayısı çok azdı, Kayıtlı camilerle beraber kayıtlı imamlar sayısı da çok azdı. Camilerin açılma işi de zorlaştırıldı. Müslümanlara yeni cami inşa etmeye de izin yoktu. Camisiz imamların işine ise izin verilmedi. Bu sebepten Müslüman inananlar kayıtsız din adamlarına başvurdular ve kayıtsız imamlar yasa dışı eylemlerde bulundular.

İslamda ibadetlerin ve dinî törenlerin cami dışında da yapılabileceği için devletin Müslümanların dinî ömrünü denetlemesi de çok zordu. İlk yıllardan itibaren SADUM kendi dergisini ve Müslüman takvimini yayınladı. Devlet bölge Müslümanlarının hacca gitmesine izin verdi ve SADUM'un kendi medresesi açıldı. Sovyet Hükümeti, savaş yıllarından sonra da SADUM'u kendi iç ve dış siyasi amaçları için kullandı. SADUM fetvaları da hep komünist rejimine uygun bir şekilde çıkarıldı. SADUM karar vermede özgür değildi, devletin sıkı kontrolü altındaydı ve bu nedenle halk kayıtlı din adamlarını devletin imamları olarak gördü.

Savaş yıllarından itibaren Türkistan bölgesinde yeniden dinî canlanma gerçekleşti. 1943-1958 yılları arasında devletin İslam'a karşı baskısının azalmasıyla, Müslümanlar ibadetlerini nispeten daha rahat bir şekilde yapabildiler. Camilere gelen inananlar sayısı ile camilere yapılan bağış miktarında artış olduğundan dolayı, SADUM'un geliri de arttı. Ancak devlet kayıtlı camilerin gelirlerini azaltmaya çalıştı. Bu amaçla devlet SADUM'a, Barış Fonu, Tarihi Anıtların Korunması Fonu gibi fonlara büyük miktarda para aktarttı.

1989'a kadar SADUM'u Babahanovlar ailesi yönetti. Perestroyka dönemindeki demokratik reformlar neticesinde dinî yaşam canlandı ve kayıtlı imamlar ile camilerin sayısı arttı. Mir Arab Medresesi ile Taşkent İslam Enstitüsü'nün açılmasının temel nedeni de İslam dünyasına Sovyetler Birliği'ndeki "din özgürlüğünü" göstermek idi. İkisinde de SADUM uzmanları Sovyet ideolojisinde yetiştirildi. Kazakistan Kadılığı ile SADUM arasındaki ilişkinin gerginliği, Perestroyka döneminde Kazakistan Kadılığı'nın SADUM'dan ayrılmasına neden oldu. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla beraber SADUM da dağıldı ve Orta Asya devletlerinin bağımsız müftülükleri kuruldu.

Bölge Müslümanlarını kontrol etmede devletin önündeki en büyük engellerden biri de "gezgin mollalar" olarak adlandırılan kayıtsız mollaların eylemleriydi. Kayıtlı camilerin çok az olması kayıtsız din adamlarının ortaya çıkmasının ve çoğalmasının başlıca nedeniydi. Devlet kurumları ile SADUM bu kayıtsız mollalar ile ne kadar mücadele etse de onları yok edemediler. Hatta çoğu kayıtlı din adamları ile kayıtsız mollalar birbirleriyle temas halindeydiler. DKİK kurumu da kayıtsız din adamlarıyla mücadele ediyor gibi görünüyordu. Onlar maliye çalışanlarına sık sık bazı kayıtsız imamların listelerini verse de maliye çalışanları kayıtsız mollalar için vergi miktarını belirlemede zorluk çekti. Yine de kayıtsız din adamları gelir vergisine tabi tutuldular. Kayıtsız imamların hepsini vergilendirmek de mümkün olmadı.

Bazı gelenekçi kayıtsız din adamları ile kayıtlı imamlar arasındaki ilişkiler gergindi. Kayıtsız ulema tarafından *hücre* denilen yeraltı din eğitimi de verildi. Türkistan coğrafyasında geleneksel dinî bilgilerin ve anlayışın nesilden nesile aktarılmasında bu kayıtsız din adamlarının önemi büyüktür. 1950'lerden itibaren

SADUM'un dinî inanç ve anlayışları bölgenin geleneksel dinî inanç ve anlayışlardan yavaşça sapmaya başladı.

Devlet Perestroyka dönemine kadar İslam'ın etkisini azaltmak amacıyla kayıtlı camilerin ve imamların sayısını sınırlama politikasını yürütmüştü. Bunun neticesinde kayıtsız mollaların sayısı arttı. Kayıtsız imamların sayısı kayıtlı SADUM imamlarının sayısından her zaman birkaç kat fazlaydı. Bölgesel İslam geleneklerinin ve geleneksel dinî anlayış ve bilgilerin nesilden nesile aktarılmasında kayıtsız mollaların rolü büyüktür. Kayıtlı imamın bulunmadığı ilçe ve köylerdeki tüm dinî ritüeller kayıtsız imamlar tarafından yerine getirildi. Hatta Orta Asya'da radikal "Saf İslam" taraftarlarının veya "Vehhabiler"in yerel geleneksel İslam'a ve anlayışlara yaptığı saldırıları da kayıtsız ulema engelledi.

Sovyetler için, Türkistan bölgesi Müslümanlarını kontrol altında tutmada ve yeni Sovyet toplumunu yaratmada, Yani, onun için dinin yok olması yolunda kayıtsız mollalarla birlikte, kutsal yerler ve oradaki “şarlatan” olarak adlandırılan bakıcı şeyhler büyük engel oldu. Devlet SADUM aracılığıyla kutsal yerlerle mücadele etti ve inananların oraları ziyaret etmesini durdurmaya çalıştılar. Fakat durdurmak hiç bir zaman mümkün olmadı. SADUM Sovyetlerin “büyücüler” olarak adlandırdığı halk arasındaki halk tedavciler, üfürükçüler, falcılarla da mücadele etti.

Kutsal yerler gibi bölgede gayriresmî İslam olarak var olan tasavvuf ve onun dinî ritüelleri, halkın dinî törenleri, örf ve adetleri de yeni Sovyet toplumunu yaratmak isteyen Sovyetler için büyük engeldi. Sovyetler için “eskiliğin kalıntıları” olarak sayılan, SADUM için “bidat” olan bu “engeller”le mücadele etmede Sovyetlere SADUM yardım etti.

Bu amaçla SADUM 1950'lerde, kutsal yerleri ziyaret etmeye, Sufizme, “büyücülere” ve halk örf-adetlerine karşı birkaç fetva çıkardı. Tüm bu dinî “yenilikçilik” karşıtı fetvalar Vehhabi görüşteki Müftü Ziyauddin Babahanov ve onun oğlu Şamsuddin Babahanov döneminde yayınlandı. Onlar için bu eylemler, İslam'ı “bidatlardan” “temizleme” işi idi. Müftü Ziyauddin Babahanov'un babası Eşon Babahan ve onun zamanındaki SADUM'un bazı liderleri Sufi geleneğinden gelse de, Ziyauddin Babahanov kendi ekibi ile beraber tasavvuf ve onun bölgedeki geleneksel ritüellerine karşı savaştılar. Ateist bir toplum yaratmak isteyen Sovyetler de, “Orta Asya ve Kazakistan İslamını temizlemek” isteyen SADUM da kutsal

yerlerle ve halkın bazı “İslam dışı olan” dinî törenleriyle mücadele ettiler. Devlet partisi ile SADUM, halk tarafından asırlardır yapılan bu kutsal yerleri ziyaret etme gibi dinî törenlere ve geleneklere karşı ne kadar savaşa da onları yok edemedi. Hatta inananlar ile kayıtsız mollaların arasında da komünistler bulunuyordu.

Sovyetler, Müslümanlara kendi dinî olmayan yeni ritüellerini ve törenlerini uygulasa da Orta Asya ve Kazakistan’lılar kendisinin dinî ve ulusal özelliklerini koruyabildiler. SADUM din adamları Sovyet döneminin şartlarına uyum sağlamak zorundaydılar. Kendi fetvalarını ve dinî kurallarını Sovyet döneminin şartlarını dikkate alarak çıkardılar ve hep ona göre konuştular.

1959-1964 yıllarında devlet partisi dine yönelik büyük bir hucüm yaptı. Bu amaçla devletin kararları çıkarıldı. Bu saldırı ağırlıklı olarak kutsal yerlere, kayıtsız din adamlarına ve bazı yerel “temiz olmayan” İslam ritüellerine karşı yapıldı. Bunlar SADUM eliyle yapılsa da bu baskıdan kayıtlı din adamları bile kurtulamadı. Yani, bu saldırıdan SADUM da büyük zarar gördü. Kayıtlı camilerin ve imamların sayısı azaltıldı ve SADUM çalışanlarına büyük miktarda ek gelir vergisi uygulandı. SADUM’a bağlı Barakhan Medresei ile Mir Arab Medresesi birleştirildi. Mir Arab Medresesi’nin personeli ve öğrenci sayısı azaltıldı. Baskılar nedeniyle pek çok din adamı imamlık görevini terk etti. Bazı kutsal yerler kapatıldı ve bazı türbelerde ateist müzeler açıldı.

Partinin inisiyatifiyle ateist propaganda da yoğunlaştırıldı. Bu baskılara rağmen inananlar tarafından kutsal yerler ziyaret edilmeye devam etti ve SADUM’a göre “temiz olmayan” dinî ritüel ve törenler hayatta kaldı. Dinî ritüellere bazı parti üyeleri bile katıldı. Kayıtsız mollaları kendi faaliyetlerine gizli bir şekilde devam ettiler. Kruşçev iktidardan indirildikten sonra Sovyetler Birliği’nde dinî durum nispeten tekrar istikrar kazanmaya başladı.

SADUM’un kurulmasının temel nedenlerinin biri de İslam dünyasına Sovyetler Birliği’ndeki Müslümanların “inanç özgürlüğünü” göstererek onların sempatisini kazanmak olduğunu söylemiştik. SADUM Müftüleri, yurt içi ve uluslararası toplantılarda, konferanslarda barış, silahsızlanma gibi siyasi konulara yorum yaptı ve “emperyalist ABD’nin” Kore Savaşı’ndaki eylemlerini eleştirdi.

SADUM, Sovyet Müslümanlarının “iyi yaşamı”nı ve “dinî özgürlüğünü” göstermek için İslam dünyasından tanınmış din adamlarını Sovyetler Birliği’ne davet

etti. SADUM liderlerinin de yurt dışına çıktığında Sovyetler Birliği'nin yararına propaganda yapmak görevi vardı. Hatta İslam alemine gönderilen Sovyet Müslüman öğrencileri de, Mekke'ye hacca giden Sovyet Müslümanları da gittiği yerlerde Sovyetler Birliği'ndeki Müslümanların “inanç özgürlüğü” ve “iyi bir sosyal durumundan” bahsettiler. Aldatıcı işler yapmak Sovyet İslamı'nın en büyük özelliğinden biriydi.

1961'den sonra SADUM'un Sovyetler Birliği'nin dış politikasındaki rolü arttı ve SADUM liderleri Müslüman ülkelere sık sık seyahat edip kendileri de Orta Asya ve Kazakistan'da uluslararası konferanslar düzenledi. Bu uluslararası konferanslarda Filistin meselesi de tartışılarak İsrail SADUM tarafından şiddetle kınandı. SADUM Arap ülkelerine maddî yardımda da bulundu.

Sovyetler, SADUM'un, dergi, Ay takvimi, Kuran ve hadis kitaplarını yayınlamasına izin vererek yabancı ülkelere Sovyet Müslümanlarının “inanç özgürlüğünü” göstermeyi de amaçladı. Fakat Sovyetler Birliği'nin İslam dünyasının önünde kazandığı az çok itibarı, Afganistan Savaşı sebebiyle tekrar azaldı. Bir taraftan Batı devletleri ile bazı Müslüman teşkilatları ve bir taraftan Sovyet devleti birbirine karşı propaganda yürüttü ve Sovyetlerin Batı karşıtı propagandasına SADUM da aktif bir şekilde katıldı. SADUM'un Sovyet Müslümanların “inanç ve ibadet konusunda özgür” olduğunu gösterme faaliyetlerinin bir gösteri olduğunu yabancı Müslümanlar biliyorlardı. Kayıtlı mollalar kendi vaazlarında Sovyetler Birliği'nin iç ve dış politikası hakkında konuştular. Yani, SADUM din adamları Sovyet rejimine mümkün olduğunca sadık olduklarını kanıtladı ve Sovyetler ise onları kendi politikasında kullandılar.

KAYNAKÇA

A. Arşiv belgeleri

- **Kazakistan Cumhuriyeti Merkez Devlet Arşivi (KCMDA)** (*Kazakistan Respublikası Ortalık Memlekettik Muragatı*)

789. fon - Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Merkez Yürütme Komitesi altındaki Din İşleri Daimi Komisyonu, 1924-1936, (*Postoyannaya Komissiya Po Rassmotreniyu Religioznykh Voprosov Pri TsİK KazSSR, 1924-1936*)

1648. fon - Kazakistan Militan Tanrısızlar Birliği Cumhuriyet Konseyi, 1937-1943, (*Respublikansky Sovet Soyuzu Voinstvuyushih Bezbojnikov Kazahstana, 1937-1943*)

2051. fon - Kazakistan Din Karşıtı Müzesi, 1936-1940, (*Antireligioznyy Muzey Kazahstana, 1936-1940*)

1711. fon - SSCB Bakanlar Konseyi'ne bağlı Kazak SSC'nin Dinî Kültler İşleri Yetkili Konseyi, 1944-1965, (*Upolnomoçenni Sovet po delam religioznih kultov pri Sovete ministrov v SSSR po Kazahskoy SSR, 1944-1965*)

2079. fon - SSCB Bakanlar Konseyi'ne bağlı Kazak SSC Din İşleri Yetkili Konseyi, 1966-1974, (*Upolnomoçenni Sovet po delam religii pri Sovete ministrov SSSR po Kazahskoy SSR, 1966-1974*)

- **Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Arşivi (KCCA)** (*Kazakistan Respublikası Prezidentinin Muragatı*)

141. fon – Sovyetler Birliği Komünist Partisi Kazak Bölgesel Komitesi, 1925-1937, (*Kazkraikom VKP(b), 1925-1937*)

708. fon – Kazakistan Komünist Partisi Merkez Komitesi, 1937-1991, (*TsK KP Kazahstana, 1937-1991*)

- **Kızılorda İli Devlet Arşivi (KİDA)** (*Kızılorda Oblısı Memlekettik Muragatı*)

R-808-fon – SSCB Bakanlar Konseyi'ne bağlı Kızılorda Bölgesi Din İşleri Yetkili Konseyi, (*Upolnomoçenni Sovet po delam religii pri Sovete Ministrov SSSR po Kızılordinskoy oblasti*)

- **Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Cumhuriyet Arşivi**

BCA – Kararlar Daire Başkanlığı, F30-18-1-2/375-180-20.

- **Rusya Devlet Sosyo-Politik Tarihi Arşivi (RDSPTA),**
558-fon, 11-liste, 806-d., s. 140.
- **Rusya Federasyonu Devlet Arşivi (RFDA),**
R-5446-fon, 1-liste, 218-d., s. 179.

B. Süreli Yayınlar (Gazete, Dergi)

İzvestia

Komsomolskaya Pravda

Muslims of the Soviet East

Nauka i Religia

Pravda

C. Kitaplar

Ahadov, A., *İslom Zamonga Moslaşganda*, Taşkent: Uzbekiston Yayınları, 1989.

Akikat Jolunda, Hakim Hazirettin Ömir Jolu, Almatı: Öner Yayınları, 2013.

Akiner, Sh., *Sovyet Müslümanları* (Çeviren: Tufan Buzpınar, Ahmet Mutu), İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.

Alimuhamedov, A., *İslom Dinidagi Marosimçilik va Urf-Odatlar*, Taşkent: Uzbekiston Yayınları, 1969.

Arapov, D. Yu., *İslam v Rossiiskoy İmperii: Zakonodatelnie Akti, Opisanya, Statistika*, (Yayınlanmış Arşiv Belgeleri), Moskova: Akademkniga Yayınları, 2001.

Arapov, D. Yu., Kosaç, G.G., *İslam i Sovetskoe Gosudarstvo (Po Materialam Vostoçnogo Otdela OGPU, 1926 y.)* (Yayınlanmış Arşiv Belgeleri), Vipusk 1, Moskova: Mardjani Yayınları, 2010.

Arapov, D. Yu., *İslam i Sovetskoe Gosudarstvo (1917-1936), Sbornik Dokumentov*, (Yayınlanmış Arşiv Belgeleri), Vipusk 2, Moskova: Mardjani Yayınları, 2010.

Arapov, D. Yu., *İslam i Sovetskoe Gosudarstvo (1943-1990), Sbornik Dokumentov* (Yayınlanmış Arşiv Belgeleri), Vipusk 3, Moskova: Mardjani Yayınları, 2011.

Aşırov, N., *İslam i Natsii*, Moskova: Politizdat Yayınları, 1975.

Aşırov, N., *Evoliutsia İslama v SSSR*, Moskova: Politizdat Yayınları, 1973.

Aşırov, N., *Sovremennii İslam i Molodej*, Moskova: Znanie Yayınları, 1972.

Aşırov, N., *Evoliutsia İslama v SSSR i Zadaçi Ateistiçeskogo Vospitania*, Moskova: Znanie Yayınları, 1974.

Aşırov, N., *İslam i Sovremennost*, Moskova: Znanie Yayınları, 1970.

Aşırov, N., İsmailov, H., *SSSR-degi İslam men Musulmandar Jagdayin Antisovettik Burmalauga Syn*, Almatı: Kazahstan Yayınları, 1984.

Aşırov, N., *Musulmanskaya Propoved*, Moskova: Politizdat Yayınları, 1978.

Avksentev, A. V., *O Preodolenii Perejtkov İslama*, Moskova: Znanie Yayınları, 1967.

Babahanov, Ş., *Muftii Ziyauddinhan Babahan İbn Eşon Babahan*, Taşkent: Uzbekiston Millii Entsiklopediyasi Yayınları, 1999.

Babadjanov, B. M., Muminov, A. K., von Kügelgen, A., *Disputy Musulmanskih Religioznyh Avtoritetov v Tsentralnoy Azii v XX veke*, Almatı: Daik-Press Yayınları, 2007.

Basilov, V. N., *Kult Svyatyh v İslame*, Moskova: Mysl Yayınları, 1970.

Benningsen, A., Quelquejay, C. L., *Step'de Ezan Sesleri* (Çeviren: Nezih Uzel), İstanbul: İrfan Yayınları, 1997.

Benningsen, A., Quelquejay, C. L., *Sufi ve Komiser Rusya'da İslam Tarikatleri* (Çeviren: Osman Türer), Ankara: Akçağ Yayınları, 1988.

Derbisali, A., *Kazakstan Musulmandarı Dini Baskarması*, Almatı 2003.

Derbisali, A., *Kazakstannın Meşitteri men Medreseleri*, Almatı: Aruna Yayınları, 2009.

Demidov, S. M., *Legendy i Pravda o "Svyatyh" Mestah*, Aşkabat: İlim Yayınları, 1988.

Erşahin, S., *Türkistan'da İslam ve Müslümanlar*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.

Filimonov, E. G., *İslam v SSSR*, Moskova: Misl Yayınları, 1983.

- Fatvolar*, Taşkent: Uzbekiston Musulmonlari Idorasi Yayınları, 2013.
- Gılmani, S., *Zamanımızda Bolgan Gulamalardın Gumır Tarihtarı*, I. Cilt, A. Muminov ve A. Frank tarafından Düzenlendi ve Tercüme edildi, Almatı: Daik-Press Yayınları, 2013.
- Gılmani, S. *Şıgarmaları*, derleyen: D. Kamzabekulı, Almatı: El-şejire Yayınları, 2010.
- Güler, H., *Orta Asya'da İslamın Yeniden Doğuşu*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- İslam Na Territorii Byvşei Rossiyskoy İmperii*, Ansiklopedik Sözlük, Cilt I, düzenleyen: S.M. Prozorov, Moskova: Vostochnaya Literatura Yayınları, 2006.
- İstoriya Kazahstana (S Drevneyşih Vremen Do Naşih Dney)*, Cilt 1, Almatı: Atamura Yayınları, 1996.
- İstoriya Kazahstana (S Drevneyşih Vremen Do Naşih Dney)*, Cilt 2, Almatı: Atamura Yayınları, 1997.
- Jalilov, Z. G., *İslam i Obşestvo v Sovremennom Kazahstane*, Almatı: Daik-Press Yayınları, 2006.
- Khalid, A., *Komünizmden sonra İslam, Orta Asya'da Din ve Politika* (Çeviren: Aslıhan Tekyıldız), Ankara: Sitare Yayınları, 2011.
- Kazakistan Cumhuriyeti, "Gılım Ordası" Cumhuriyet Devlet Kuruluşu, *Nadir Kitaplar Müzesi Fonu*, "Bütün Sovet Odagındagı Barlık Musulmandarga Ündeü", Taşkent 1944.
- Konstitutsia Kazahskoy Sovetskoy Sotsialistiçeskoy Respubliki*, Almatı 1937.
- Krivoşeev, P. S., Rustamov, U. A., Hasanov, N. İ., *Zakon, Religia, Tserkov*, Taşkent: Uzbekistan Yayınları, 1987.
- Kuroedov, V.A., *Religia i Zakon*, Moskova: Znanie Yayınları, 1970.
- Kuroedov, V. A., *Religia i Tserkov v Sovetskom Gosudarstve*, Moskova: Politizdat Yayınları, 1982.
- Klimoviç, L. İ., *İslam*, Moskova: Nauka Yayınları, 1965.
- Landa, R. G., *İslam v İstorii Rossii*, Moskova: Vostochnaya Literatura RAN Yayınları, 1995.
- Lenin, V.İ., *Sotsializm Jane Din*, Almatı: Kazakistan Yayınları, 1980.

Materiali v Pomoş Dokladčikam (K 15 Letiu Soyuzu Voinstvuiuşih Bezbojnikov), Vorosilovsk: Ordjonikidzevskaya Pravda Yayınları, 1940.

Miner, S. M., *Stalinskaya Svyaşennaya Voina, Religia, Natsionalizm i Soyuznişeskaya Politika 1941-1945* (İngilizceden çeviren: V. Artemova), Moskova: Rossiiskaya Politişeskaya Entsiklopedia; Fond “Prezidentsky Tsentr B.N. Eltsina” Yayınları, 2010.

Monteil, V., *Sovyet Müslümanları* (Çeviren: Mete Çamdereli), Pınar Yayınları, İstanbul 1992.

Muhtarova, G. D., *İslam v Sovetskom Kazahstane*, Aktöbe 2007.

Nabiev, R. A., *İslam i Gosudarstvo Kulturno-İstorişeskaya Evoliutsia Musulmanskoy Religii na Evropeiskom Vostoke*, Kazan: İzdatelstvo Kazanskogo Universiteta Yayınları, 2002.

Nurtazina, N., *İslam v Kazahskom Hanstve (XV-XVIII vv.)*, Almatı: Kazak Universiteti Yayınları, 2009.

Odintsov, M., Koşetova, A., *Konfessiyonalnaya Politika v Sovetskom Soyuze v Gody Velikoy Oteşestvennoi Voiny 1941-1945 gg.*, Moskova: Nauşno-Politişeskaya Kniga; Politişeskaya Entsiklopedia Yayınları, 2014.

Odintsov, M. İ., *Religioznyye Organizatsii v SSSR Nakanune i v Gody Velikoy Oteşestvennoi Voiny 1941-1945 gg.*, (Yayınlanmış Arşiv Belgeleri), Moskova: RAGS Yayınları, 1995.

Odintsov, M. İ., *Gosudarstva i Tserkov v Rossii XX vek*, Moskova: Luç Yayınları, 1994.

Pastuh, M. S., *KPSS o Religii i Ateizme*, Kiev: Vyşça Şkola Yayınları, 1982.

Preodolevaya Religioznoe Vlianie İslama, Sbornik Dokumentov i Materialov, Almatı: Kazahstan Yayınları, 1990.

Pravda o Religii v Rossii, Moskova: Moskovskaya Patriarhya Yayınları, 1942.

Protiv Religioznogo Obmana i Mrakobesya, Sbornik Materialov o Reaktsionnoi Roli Religii, Antiobşestvennoi Deyetelnosti Slujitelei Kulta v Kirgizii, (Yayınlanmış Arşiv Belgeleri) Frunze: Kırgızstan Yayınları, 1970.

Rossiya – Srednyaya Aziya Politika i İslam v Kontse XVIII – Naşale XXI Veka, Moskova: İzdatelstva Moskovskogo Universiteta Yayınları, 2013.

- Saidbaev, T. S., *İslam i Obşestvo*, Moskova: Nauka Yayınları, 1984.
- Smirnov, N. A., *Sovyet Rusya'da İslam Tarihi İncelemeleri* (Çeviren: Arif Berberoğlu), İstanbul: Evrensel Basım Yayınları, 2005.
- Sovyet Rusya'da Bugünkü İslamiyet*, München: Biblos Matbaası Yayınları, 1963.
- Sogıs, Halık, Jenis, Kujattar men Materialdar Jinagı (1941-1945 jj.)*, (Yayınlanmış Arşiv Belgeleri), Almatı: Eltanym Yayınları, 2015.
- Sovettik Sotsialistik Respublikalar Odagının Konstitutsiası*, Moskova 1947.
- Sultangalieva, A.K., *İslam v Kazahstane: İstoria, Etničnost i obşestvo*, Almatı 1998.
- Şulembaev, K., *Obraz Jizni, Religia, Ateizm*, Almatı: Kazahstan Yayınları, 1983.
- Şulembaev, K. Ş., *Sovettik Şıgıs Respublikardagı İslam*, Almatı: Kazakistan Yayınları, 1987.
- Taheri, A., *Kızıl Gökte Hilal Sovyetlerde İslamın Geleceği* (Çeviren: Cüneyt Akalın), İstanbul: Sel Yayınları, 1991.
- Tasar, E., *The Institutionalization of Islam in Central Asia, 1943-1991*, New York: Oxford University Press Yayınları, 2017.
- Usin, M., *Ar Jıl Estelikteri*, Pavlodar: Eko Yayınları, 2005.
- Usmanhodjaev, A., *Jizn Muftiev Babahanovyh: Slujenie Vozrojdeniu İslama v Sovetskom Soyuze*, Moskova; Nijnii Novgorod: Medina Yayınları, 2008.
- Ustav Kommunističeskoy Partii Sovetskogo Soyuzı*, Moskova: Politizdat Yayınları, 1968.
- Uzbekiston Musulmonlari İdorasi*, Taşkent: Movarounnahr Yayınları, 2014.
- Vakhabov, A., *Sovyetler Birliğı'nde İslam* (Çeviren: Sibel Özbudun), İstanbul: Havass Yayınları, 1979.
- V Pomoş Propagandistu i Agitatoru-Antireligiozniku (15 let SVB)*, Sıktıvkar-1940.
- Yaman, A., *Türk Dünyasında İslam, Sovyet Ateizmi ve Kültürel Süerklilik*, Ankara: Elips Kitap Yayınları, 2012.
- Yuldoşhujayev, H., Kayumova, İ., *Uzbekiston Ulamolari*, Taşkent: Movarounnahr Yayınları, 2015.

D. Makaleler

Abdulahatov, N., “Yasaviya v Ferganskoy Doline v 1930-1950 Godah”, *Koja Ahmet Yasaui Murası men İliminin Zerttelu Maseleleri attı Halıkaralık Konferentya Materialdari*, 29 Eylül – 1 Ekim 2008, Türkistan şehri, Almatı 2008, ss. 230-231.

Arapov, D. Yu., «Prizyvayte Pravovernyh Otvagoy i Geroystvom Na Fronte, Çestnym i Samootverjennym Trudom v Tylu Uskorit Ças Pobedy, Syezd Musulman Sredney Azii i Kazahstana o Zadaçah Borby s Faşistskoy Agressiyey», Oktyabr 1943 g., *Pax Islamica*, 1 (10)/2013, ss. 152-159.

Asfendiyarov, S., “İslam i Koçevoe Hozyaistvo”, *Ateist*, 1930, №58, ss. 3-18.

Babadjanov, B. M., Muminov, A. K., Olcott, M. B., “Muhammadjan Hindustani (1892-1989) i Religioznaya Sreda Ego Epohi (Predvaritelnye Razmyşleniya o Formirovaniı ‘Sovetskogo İslama’ v Srednei Azii)”, *Vostok (Oriens)*, 2004, №5, ss. 43-59.

Babadjanov, B., Sartori, P., “U İstokov Sovetskogo Diskursa o ‘Horoşem İslame’ v Tsentralnoy Azii”, *Ab Imperio*, 3/2018, ss. 219-255.

Babadjanov, B., “Sredneaziatskoye Duhovnoye Upravleniye Musulman: Predystoriya i Posledstviya Raspada”, *Mnogomernyye Granitsy Tsentralnoy Azii*, editör: M. B. Olcott ve A. Malashenko, Moskova: Gandalf Yayınları, 2000, ss. 55-69.

Babadjanov, B., “SADUM Kak Proyekt Po Formirovaniyu ‘Sovetskogo İslama’”, *CAAN - Central Asian Analytical Network*, 12 Temmuz 2018. <http://caan-network.org/archives/13643>

Çabuk, M., “Cihan Harbi’nde Sudan’daki Osmanlı Faaliyetleri ve Şeyhülislam’ın Cihat Mektubu”, *Türkiyat Mecmuası*, c.27/1, 2017, ss. 101-120.

Eden, J., “A Soviet Jihad Against Hitler: Ishan Babakhan Calls Central Asian Muslims to War”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 2016, № 59, ss. 237-264.

Erşahin, S., “Jadidistkie Politiceskie Partii Turkestana o Svetskom Gosudarstve (1917-1920)”, *İslam i Svetskoe Gosudarstvo, Pod Obşei Redaktsiei Z.İ. Munavvarova i V. Şnaidera-Detersa*, Taşkent 2003, ss. 92-97.

Erşahin, S., “Bağımsızlık Sonrasında Türkistan Cumhuriyetlerinde Dinî Yapılanma”, *Türk Dünyasının Dinî Meseleleri*, yayına hazırlayan: Ömer Turan, Ankara: Türkiye Diyanet Vakıfları Yayınları, 1998, ss. 25-58.

Esenjol, A., “Asıldın Sınığı”, *Astana Akşamı*, 28.03.2017, №36, ss. 6.

Hayit, B., “Türkistan Legionında Milliy Propagandamız”, *Milli Türkistan Hürriyet Davası*, Ed: Timur Kocaoğlu, Ankara: AYK Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2004, ss. 13-16.

Jandarbek, Z., “XVIII-XIX g. Kazak Dalasındaki Dinî-Ruhani Ahual jane Ondagı Sır Boyı Ahundarının Röli”, *Kaljan Ahun Bölekbayulının 150 Jıldık Mereytoyna Arnalğan Oblıstık Gıımı-Tanımdık Konferentsia Materialdarı*, Kızılorda 2012, ss. 88-94.

Khalilova, Z., Babadjanov, B., “Sovetskaya İdeologiya v Medrese: Politiceskie Konteksti i Uçebnaya Praktika”, *Islamology*, Cilt 7, №2, 2017, ss. 29-52.

Kamzabekuli, D., “Saduakas Gılmani – Dindar Tulga”, *Kazakstan Aielderı*, Eylül 2011, №9, ss. 8-9.

Kariev, O., “Ferganskaya Dolina v 70-ye – 80-ye Gody XX-go Veka: Ekonomiceskiye Aspekty Poyavleniya İslamistskogo Dvijeniya”, *İslamskiye Tsennosty i Tsentralnoaziyatskiye Raelii*, Taşkent 2004, ss. 23-30.

Muhtarova, G.D., “İslam v Sovetskom Kazahstane: Problemi İzüçenya İstočnikom”, *El Farabi adındaki Kazak Milli Üniversitesi, Vestnik*, 2006, №2, ss. 10-14.

Nurmanova, A.Ş., “Musulmanskoe Obrazovanie v Kazahstane (Sovetsky Period)”, *Koja Ahmet Yassauı Tagılıını jane Kazakstandagı Dinî Bilim Beru Maseleleri Halıkaralık Simpozyum Materialdarının Jinagı*, Türkistan 6-9 Nisan 2011, ss. 166-183.

Satbay, D., Bilalova, G., “Kenes Biligi Kezindegi Dinî Sayasat”, *Kazak Tarihi*, 2017, №2, ss. 14-15.

Seitkazina, K., “Kazakstanda Din Meselesinin Şielenisui”, *Kazak Tarihi*, 2012, №2, ss. 5-6.

Shigabdinov, R., “Neofitsialnyy İslam v Sredney Azii v 1940-1980-ye Gody (Po Materialam Arhivov)”, *Orta Asya'da İslam: Temsilden Fobiye*, Cilt III:

Aydınlıktan Aydınlanmaya, editör: M. S. Kafkasyalı, Ankara; Türkistan: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yayınları, 2012, ss. 1681-1700.

Suleymanov, R., “Deyetelnost Soyuzu Voinstvuiuşih Bezbojnikov v Tatarskoy ASSR v 1920-e godi”, *Musulmansky Mir*, 2015, №2 (Nisan-Haziran), ss. 16-52.

Töleuhankızı, A., “Gılmanıdın Kızı”, *Egemen Kazakistan*, 8 Mart 2018, ss. 6.

Zholdassuly, T., “Sovyet Kazakistan’ında İslama Yönelik Bir Uygulama: Militan Tanrısızlar Birliği”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Aralık 2020, Sayı: 96, 531-556.

E. Yayınlanmamış Tezler

Abdrasulova, H. İ., *İslam i Religioznaya Politika v Uzbekistane v 1940-1980-e Gody: Analiz Anglo-Amerikanskoy İstoriografii*, Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Taşkent 2011.

Auanasova, B. M., *İstoria Evoliutsii Religioznh Otnoşenii v Kazahstane (Na Primere İslama 1941-1991 gg.)*, Kazak Beşeri Bilimler Hukuk Üniversitesi, Güney Kazakistan Hukuk, Finans ve Mali Hukuk Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ural 2007.

Junusbaeva, A. M., *Deyetelnost Konfessiyonalnyh Organizatsii Kazahstana (1941-1991 gg.): İstoriçeskii Analiz*, Abay Kazak Ulusal Pedagoji Üniversitesi, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Almatı 2007.

Kadyrov, A., *Sovremennyy İslam v Sredney Azii, Ego İstoriçeskiye Osnovi i Protses Preodoleniya*, SSCB Bilimler Akademisi Doğu Araştırmaları Enstitüsü, (Avtoreferat – Yayınlanmamış Doktora Tezi özeti), Moskova 1969.

Khalilova, Z., *1945-1991 iillarda Uzbekistonda İslom Dini Talimining Holati va Tarihşunosligi*, Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Taşkent 2019.

Pokrovskaya, S.V., *Soyuz Voinstvuiuşih Bezbojnikov SSSR: Organizatsia i Deyetelnost (1925-1947)*, Moskova Devlet İl Üniversitesi (Avtoreferat – Yayınlanmamış Doktora Tezi özeti), Moskova 2007.

Sadıkova, A.M., *Kenes Ökimetinin Din Salasındagi Sayasatı (1918-1953 jj.)*, Al-Farabi Kazak Ulusal Üniversitesi, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Almatı 2015.

Salmonov, A. M., *Uzbekistanda Musulmon Dinii Muassasa va Tashkilotlar Faoliyati Tarihi (1917-1950 iillar)*, Fergana Devlet Üniversitesi, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Fargona 2008.

Tasmagambetov, A.S., *Politika Sovetskoy Vlasti v Kazahstane v Otnoshenii Islama v 1917-1940 gg.*, Puşkin Batı Kazakistan Beşeri Bilimler Üniversitesi, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ural 1998.

Yusupov, R. M., *Uzbekistonda XX asrning 40-80 iillarida Musulmon Dinii Tashkilotlari va Ulamolar Faoliati*, Andican Ziraat Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Andijon 2008.

F. Mülakatlar (Sesli Kayıtlar)

Kazak SSC Kadılığı'nın eski Kadısı ve Kazakistan Müslümanları Dinî İdaresi'nin ilk Müftüsü Ratbek Nisanbaev ile yapılan mülakatın sesli kaydı, 29.07.2018.

Mir Arab Medresesinin eski öğrencisi Türkistan'lı Zikiriya Jandarbek ile yapılan mülakatın sesli kaydı, 27.07.2019.

EKLER

EK 1. 1937-1938 yılında Kazakça yayımlanan din karşıtı kitapların listesi

	Kitabın başlığı	Yazar	Hangi dilde	Kitap tirajı	Yayın yılı
1	Sosyalizm ve Din	Lenin	Kazakça	10.000	1937
2	Müslüman Din Adamlarının Gerici Rolü	Oleşçuk	Kazakça	10.000	1937
3	Sosyalizm ve Din	Lenin	Kazakça	10.000	1938
4	Bitki ve Din Hakkında Bilim	Vsesvyatsky	Kazakça	10.000	1938
5	Müslüman Din Adamlarının Gerici Rolü	Oleşçuk	Kazakça	10.000	1938
6	Komsomol ve Din Karşıtı Propaganda	Belgeler Toplaması (Sbornik)	Kazakça	20.000	1938
7	Popüler Bilim Kütüphaneleri, 6 Başlık	Ak. Keller	Kazakça	24.000	1938
8	MTB'nin Kentsel ve Kırsal Hücrelerinin Çalışması İçin Talimatlar	MTB Merkez Konseyi	Kazakça	10.000	1938
9	MTB Hücrelerinin Fabrikalarda ve Tesislerde Çalışması İçin Talimatlar	MTB Merkez Konseyi	Kazakça	10.000	1938
10	Din Karşıtı Grupların Programı	MTB Merkez Konseyi	Kazakça	5.000	1938
11	Komünizm ve Din	Yaroslavsky	Kazakça	10.000	1938
12	Müslüman Din Adamlarının Gerici Rolü	Oleşçuk	Kazakça	10.000	1938
13	MTB'nin İlçelerdeki Çalışanları İçin Kurs Programı	MTB Merkez Konseyi	Kazakça	5.000	1938
Toplam:				144.000	

EK 2. 1952 yılında SADUM’a bağlı kayıtlı camilerin sayısı

Yıl	Özbekistan	Kırgızistan	Tacikistan	Türkmenistan	Kazakistan	Toplam
1952	74	32	27	4	20	157

EK 3. 1951 yılında Orta Asya ve Kazakistan’ın dört cumhuriyetindeki kayıtsız mollaların sayısı

Yıl	Özbekistan	Kırgızistan	Kazakistan	Türkmenistan	Toplam
1951	800	524	440	280	2044

EK 4. 1974’te SADUM kontrolü altındaki kayıtlı camilerin sayısı

Yıl	Özbekistan	Kırgızistan	Tacikistan	Türkmenistan	Kazakistan	Toplam
1974	65	33	17	4	26	145

EK 5. 1951-1980 yılları arasında Mir Arab Medresesi’nden mezun olan öğrenciler sayısı

Özbekistan	Kırgızistan	Tacikistan	Türkmenistan	Kazakistan	İç Rusya	Kuzey Kafkasya	Toplam
68	18	33	3	17	5	3	147

EK 6. 1980 Yılında Mir Arab Medresesi’nde okutulan dersler

1	Kuran Okunuşu	9	Arap Dili Sözdizimi
2	Kuran’ın Doğru Okunması Kuralları	10	Hat Sanatı
3	Hadis	11	Fars Dili
4	Kuran’ın Yorumu	12	SSCB Coğrafyası
5	İslam Tarihi	13	SSCB Anayasası
6	Hukuk	14	SSCB Tarihi
7	Arapça Konuşma	15	Beden Eğitimi
8	Arap Dili Morfolojisi	16	Devlet Hukuku

**EK 7. 1972’de İmam Buhari’nin adındaki Taşkent İslam Enstitüsü
müfredatındaki temel dersler**

1	Tefsir	15	Eski Dünya Tarihi
2	Hadis	16	Ortaçağ Tarihi
3	Fıkıh	17	Orta Asya ve Özbekistan Tarihi
4	Kuran’ın Okunuş Kuralları	18	SSCB Tarihi
5	İslam Hukukunun Temelleri	19	Arap Ülkeleri Tarihi
6	Giriş ve Edebiyat	20	İslam Tarihi
7	Arap Edebiyatı ve Tarihi	21	Genel Dünya Coğrafyası
8	Arapça Dilbilgisi	22	Arap Ülkelerinin Coğrafyası
9	Konuşma Sanatı: Retorik, Şiir sanatı, Üslup	23	Sosyoloji
10	Poligrafi	24	Uluslararası Hukuk ve Uluslararası İlişkiler Tarihi
11	Şiir Yazma	25	Politik Ekonomi
12	Çeviri Teorisi	26	Felsefenin Temelleri
13	Rus Dili	27	İngiliz Dili
14	Sovyet Edebiyatı	28	Fars Dili

**EK 8. 1973 yılında Orta Asya ve Kazakistan cumhuriyetlerindeki kayıtsız
mollaların sayısı**

Yıl	Özbekistan	Kırgızistan	Kazakistan	Tacikistan	Türkmenistan	Toplam
1973	564	229	533	5	251	1582

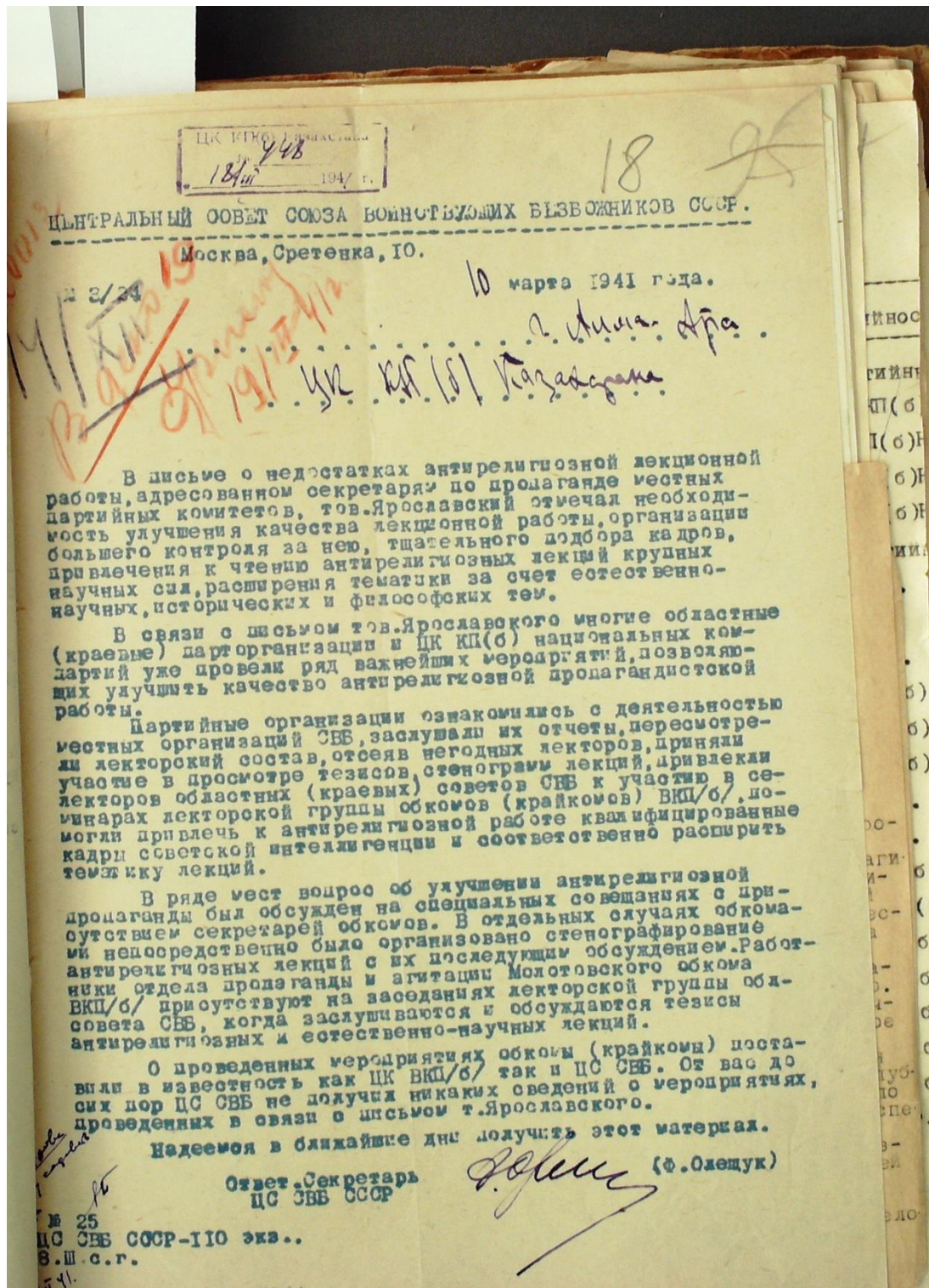
**EK 9. 1949 ve 1958 yılında Kazakistan’da faaliyet gösteren
kayıtlı ve kayıtsız cami/molla sayısı**

Yıl	Kayıtlı cami	Kayıtsız cami	Kayıtsız molla
1949	22		382
1955		45	
1958	26	32	

EK 10. 1961-1989 yılında Kazakistan'daki kayıtlı/kayıtsız cami ve imamların sayısı

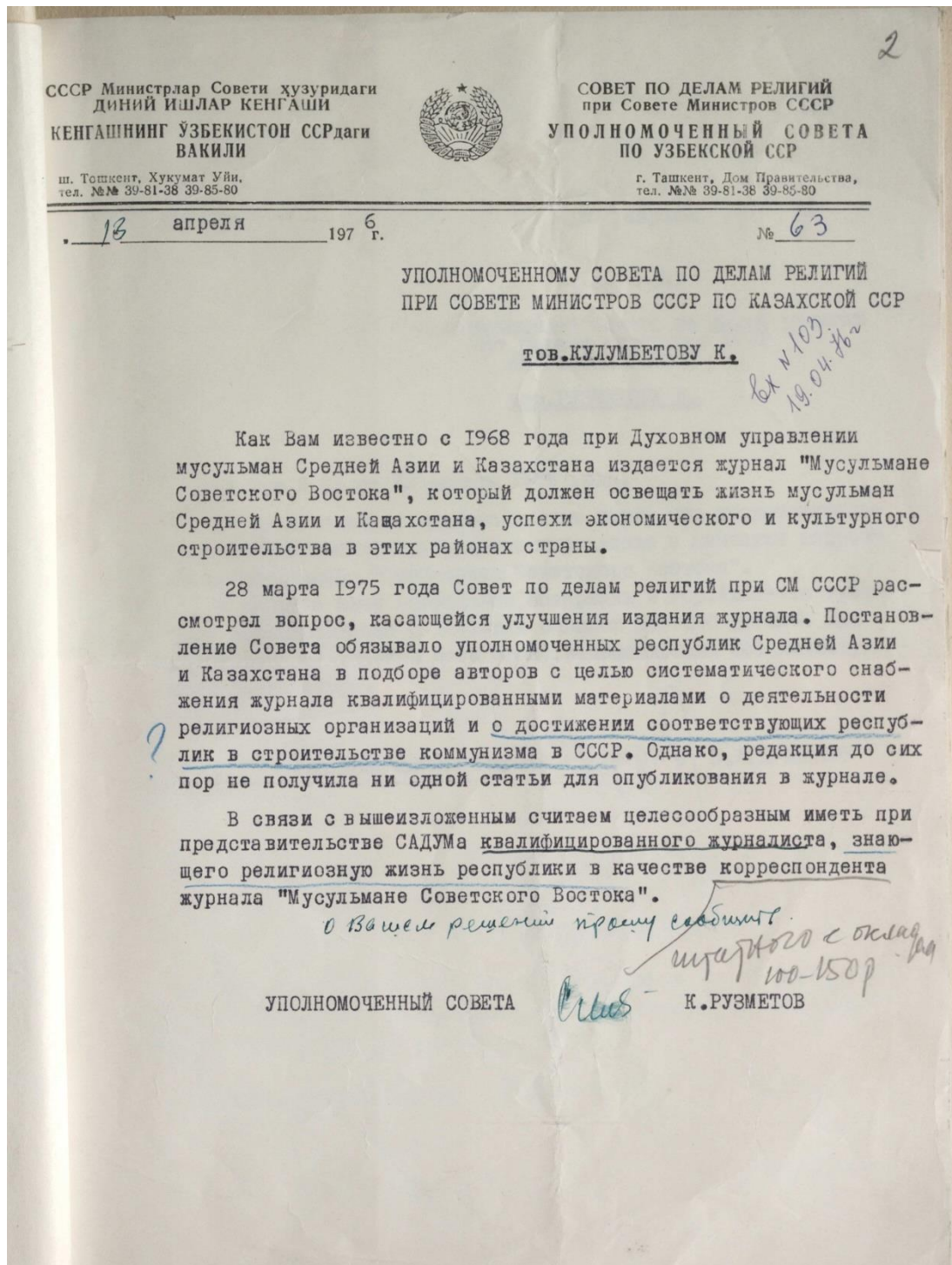
Yıl	Kayıtlı camiler	Kayıtlı imamlar	Kayıtsız imamlar	Kayıtsız müslüman dinî kuruluşlar
1961	25	25		
1966	25			99
1968	25			
1969				51
1970				49
1971	26	32		39
1972	26	37	482	27
1973	26	40		28
1977	27			
1978	28		700'den fazla	
1979	29			
1982	31			
1983	43			
1985	45	69		
1989	65	642		

EK 11. Militan Tanrısızlar Birliği'nin propaganda çalışmaları hakkında bir belge

Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Arşivi, 708-fon, 5/1-liste, 617-d.

**EK 12. Sovyet Şarkı Müslümanları adlı bir dergi çıkarıldığına ve bu dergi için
Kazakistan'dan muhabir istendiğine dair belge**

Kazakistan Cumhuriyeti Merkez Devlet Arşivi, 2079-fon, 1-liste, 156-d.

ЕК 13. Kayıtsız imamların faaliyetlerine dair belge

Еңбекшілер депутаттарының
Қызылорда қалалық Советі
АТРАРУ КОМИТЕТІ

ИСПОЛНИТЕЛЬНЫЙ КОМИТЕТ
Кзыл-Ординского городского
Совета депутатов трудящихся

Қызылорда қ. Восстания көшесі, № 99
г. Кзыл-Орда ул. Восстаная 99

28. май 1969 г.
№ 414

ИСПОЛКОМ ОБЛАСТНОГО СОВЕТА
ДЕПУТАТОВ ТРУДЯЩИХСЯ

на Ваше № I2 от I3 марта 1969 года.

Исполком городского Совета депутатов трудящихся
сообщает, что проверкой установлено в городе в дни боль-
ших религиозных праздников и богослужебных собраний око-
ло молитвенных домов (церкви, мечетей) собираются отдель-
ные группы людей, ведущих паразитические образы жизни и
они занимаются попрошайничеством и выманием денег
у верующих.

В связи с этим исполкомом городского Совета дано со-
ответствующее указание городскому отделу внутренних дел, об-
ществу слепых, домам инвалидов и престарелых принять необ-
ходимые меры.

Зам. председателя
исполкома городского Совета
депутатов трудящихся: - Б.Есиркесинова.

Вс. 7 18⁰⁰
28.5.1969

Kızılorda İli Devlet Arşivi, R-808-fon, 1-liste, 14-d.